Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 3

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

КУЗНЄЦОВА Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, помічник ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка **(головний редактор)**;

ГРИНЯК Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України **(заступник головного редактора)**;

ВЕЛИКАНОВА Марина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЗАЯЦЬ Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії, історії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ;

КОТ Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЛАВРИК Галина Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі;

МІЛОВСЬКА Надія Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЧЕХОВСЬКА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Університету державної фіскальної служби України;

Енріко АЛЬБАНЕЗІ (Enrico ALBANESI), доктор філософії (PhD), доцент, доцент конституційного та публічного права, кафедри права Університету Генуї (м. Генуя, Італія);

П'єр Паоло ПАУЛЕЗУ (Pier Paolo PAULESU), доктор філософії (PhD), професор, професор кафедри публічного, міжнародного та права Європейського Союзу Університету Падуї (м. Падуя, Італія).

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України
24 серпня 2026 р., протокол №10

Науковий журнал «Нове українське право» зареєстровано Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення
(Рішення про реєстрацію суб'єктом у сфері друкованих медіа № 746 від 14.03.2024,
ідентифікатор медіа: R30-03473)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
(вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, 01024, e-mail: lawmaking@nas.gov.ua. Тел.: +38 (044) 253-34-19).

Періодичність видання: 6 разів на рік.
Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, іспанська, болгарська, румунська.

Наказом МОН України від 11.06.2026 № 928 (додаток 14) журнал включено до Категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України
Кластер: Право.
Спеціальності: D8 Право, D9 Міжнародне право.

Офіційний сайт видання: www.newukrainianlaw.in.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ISSN 2710-4818 (Print)
ISSN 2710-4826 (Online)

© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України, 2026

ЗМІСТ

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

Бодюл Є. М., Перевертун О. В.
ПРАВОТВОРЧА КОМПЕТЕНЦІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ЇХ ПОСАДОВИХ ОСІБ: ПОНЯТТЯ, МЕЖІ ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....11

Гриняк А. Б.
КОНСТИТУЦІЙНЕ ОНОВЛЕННЯ ЯК ОСНОВА ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.....21

Колодій А. М., Колодій О. А., Хальота А. І.
ДЕМОКРАТІЯ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ – ОСНОВИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.....28

Міловська Н. В.
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ УЧАСНИКІВ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....38

Слуцька Т. І., Гусар О. А.
ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ВІДСТУПУ СУДАМИ НИЖЧИХ ІНСТАНЦІЙ ВІД ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ (ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ) 46

Шеляженко Ю. В.
ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ ДОКТРИНИ ЮРИДИЧНОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СУМЛІННУ ВІДМОВУ.....53

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Боброва Ю. Ю.
СІМЕЙНО-ПРАВОВИЙ СПІР ЯК ІНСТРУМЕНТ УХИЛЕННЯ ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ.....70

Жорнокуй Ю. М.
ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ: ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ТА ЇХ КВАЛІФІКАЦІЯ.....77

Мельник А. В.
ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....87

Трубаков Є. О.
КОНЦЕПЦІЯ ПОЗАКОНКУРСНОГО ОСКАРЖЕННЯ ФРАУДАТОРНИХ ПРАВОЧИНІВ В УКРАЇНІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....93

Чорна Ж. Л.
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ ЯК СУБ'ЄКТ ОТРИМАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....104

Якубівський І. Є.
ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ОНОВЛЕННЯ.....111

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Наливайко Л. Р.
ІНФОРМАЦІЙНА АВТОКРАТІЯ ЯК ЗАГРОЗА ПРАВАМ
І СВОБОДАМ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....119

Наливайко О. І.
ПОВОЄННЕ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ СЕРВІСІВ:
МОДЕЛІ СЕРВІСНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ПОЛІЦІЇ ТА УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ.....125

Рой О. В.
ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ КАСАЦІЙНОГО ПЕРЕГЛЯДУ У СПРАВАХ ЩОДО
ОСКАРЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ АКТІВ.....133

Сторожук І. П.
ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПУБЛІЧНОГО КОНТРОЛЮ
В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я.....139

Томкіна О. О.
ESG-КОНЦЕПЦІЯ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ТА ЇЇ РОЗВИТОК У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ:
ОКРЕМІ АНТИКОРУПЦІЙНІ АСПЕКТИ.....150

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Вінник О. М.
ЕТИЧНІ ОРІЄНТИРИ НАУКИ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ЗАГРОЗ СУСПІЛЬНОМУ
БЛАГОПОЛУЧЧЮ.....158

Мельник Я. Я.
ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ ЕТОСУ НАУКИ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ ПРАВА.....168

Назаров І. В., Великанова М. М.
АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ОСВІТИ ТА ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ.....180

Саміло Г. О.
ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОСВІТИ
ТА НАУКИ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....186

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

Немчинов Є. С.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЙ ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ СУДОМ
ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТА ПРОКУРОРУ.....193

Погорецький М. А.
ВІД ВІДКРИТИХ ЦИФРОВИХ ДАНИХ ДО ДОКАЗУ:
АВТОРСЬКА МОДЕЛЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
РЕЗУЛЬТАТІВ OSINT У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....198

Сеник Т. Б.
ЗУПИНЕННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ У РАЗІ ВТЕЧІ (ЗНИКНЕННЯ)
ОБВИНУВАЧЕНОГО ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....212

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

Бондар В. С.
ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ІДЕНТИФІКАЦІЙНОЇ СУДОВО-БАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В ПРОЦЕСІ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....219

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

Сухомлін Л. В.
ПРАВОВІ ПОЛОЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ТЕРИТОРІЙ МОЖЛИВИХ БОЙОВИХ ДІЙ.....231

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Василяко Р. О.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ НА БІОТЕХНОЛОГІЧНІ ВИНАХОДИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.....239

Дзюбук Т. М.
КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ УХИЛЕННЯ ВІД ПРИЗОВУ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ, НА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД.....246

Клімова В. В.
ПОНЯТТЯ «ТЕРОРИЗМ» У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....258

Кононенко М. О.
СТАТУТ ООН ЯК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОСНОВА ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ, СТОРОНАМИ ЯКИХ Є МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ.....268

Круглик В. В.
ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ПІСЛЯ ВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ.....292

Мазнов А. О.
ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗКРИТТЯ БЕНЕФІЦІАРНИХ ВЛАСНИКІВ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ.....300

Мелеховець Є. К.
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВІДМЕЖУВАННЯ ПЕРЕДАЧІ АБО ЗБИРАННЯ ВІДОМОСТЕЙ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ СЛУЖБОВУ ІНФОРМАЦІЮ, ЗІБРАНУ У ПРОЦЕСІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ, КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, У СФЕРІ ОБОРОНИ КРАЇНИ, ВІД ІНШИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ.....313

Негода І. А.
СПОСОБИ ВІДНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОГО КОНТРОЛЮ УЧАСНИКА ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ.....322

Радецький В. М.
ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ДЕРЖАВОЮ: ІМУНІТЕТ ДЕРЖАВИ ТА КОНТРОЛЬОВАНИХ НЕЮ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ (ALTER EGO) У ПРАКТИЦІ СУДІВ КОРОЛІВСТВА НІДЕРЛАНДІВ.....328

Репецький В. Г.
ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ОБОВ'ЯЗКОВОГО СТРАХУВАННЯ ВЛАСНИКІВ НАЗЕМНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ.....341

Сидорук А. В.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....351

Турчин С. А.
РЕЧОВІ МОДЕЛІ ЗАМІЩЕННЯ ПРАВА ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ВІДАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ DCFR.....359

Ушакова А. В.
УМОВА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ОБМІНОМ ЗАСУДЖЕНОГО ЯК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО.....366

Федурцьо Н. П.
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ ДИТИНИ ТА РЕКОДИФІКАЦІЯ ЦК УКРАЇНИ.....375

Хобор О. Р.
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПАТРОНАТУ У ПЕРІОД СТАРОДАВНЬОГО РИМУ.....381

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД РЕЗУЛЬТАТІВ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІТЬ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ У ЗАБЕЗПЕЧЕНІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ» І РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ (М. КИЇВ, 12 БЕРЕЗНЯ 2026 РОКУ)[1].....387

CONTENTS

LAW-MAKING ACTIVITY, CURRENT PROBLEMS OF RULE-MAKING

Bodiul Yevhen, Perevertun Oksana
LAWMAKING COMPETENCE OF STATE AUTHORITIES AND THEIR OFFICIALS: CONCEPT, LIMITS AND FORMS OF IMPLEMENTATION.....11

Hryniak Andrii
CONSTITUTIONAL RENEWAL AS THE FOUNDATION OF UKRAINE'S POST-WAR RECOVERY.....21

Kolodiy Anatolii, Kolodiy Oleksii, Khalota Andrii
DEMOCRACY AND HUMAN RIGHTS – THE FOUNDATIONS OF LAW-MAKING IN THE CONTEXT OF WAR AND UKRAINE'S POST-WAR RECONSTRUCTION.....28

Milovska Nadiia
CONCEPTUALIZATION OF THE LEGAL PERSONALITY OF PARTICIPANTS IN LAW-MAKING ACTIVITIES IN THE CONDITIONS OF EUROINTEGRATION DEVELOPMENT OF UKRAINE.....38

Slutska Tetiana, Husar Olha
ON THE POSSIBILITY FOR LOWER COURTS TO DEPART FROM THE LEGAL CONCLUSIONS OF THE SUPREME COURT (THE SUPREME COURT OF UKRAINE).....46

Sheliazhenko Yurii
THE DEVELOPMENT OF A SCHOLARLY DOCTRINE FOR THE LEGAL PROTECTION OF THE HUMAN RIGHT TO CONSCIENTIOUS OBJECTION.....53

TOPICAL ISSUES OF PRIVATE LAW

Bobrova Yuliia
FAMILY LAW DISPUTES AS A MEANS OF EVADING MOBILIZATION.....70

Zhornokui Yurii
CONTRACT BREACH: LEGAL CONSEQUENCES AND THEIR QUALIFICATION.....77

Melnyk Andriy
PERSONAL DATA AS AN OBJECT OF CIVIL LAW REGULATION.....87

Trubakov Yevhen
THE CONCEPT OF NON-INSOLVENCY CHALLENGE OF FRAUDULENT TRANSACTIONS IN UKRAINE: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS 93

Chorna Zhanna
MILITARY PERSONNEL AS RECIPIENTS OF REHABILITATION SERVICES IN UKRAINE AND EUROPEAN UNION MEMBER STATES.....104

Yakubivskyi Ihor
PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS UNDER THE CIVIL CODE OF UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR RENEWAL.....111

TOPICAL ISSUES OF PUBLIC LAW

Nalyvayko Larysa
INFORMATION AUTOCRACY AS A THREAT TO HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATION....119

Nalyvaiko Oleh
POSTWAR REFORM OF POLICE SERVICES: MODELS OF SERVICE-ORIENTED POLICE AND PUBLIC PARTICIPATION....125

Roy Oleh
PROCEDURAL RESTRICTIONS ON CASSATION REVIEW IN CASES CONCERNING APPEALS AGAINST INDIVIDUAL ACTS....133

Storozhuk Iryna
E-GOVERNANCE IN ENSURING PUBLIC CONTROL IN THE FIELD OF HEALTHCARE....139

Tomkina Olena
ESG-CONCEPT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND ITS DEVELOPMENT IN THE LEGISLATION OF UKRAINE: SELECTED ANTI-CORRUPTION ASPECTS....150

TOPICAL ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL EDUCATION

Vinnyk Oksana
ETHICAL GUIDELINES FOR SCIENCE IN THE CONTEXT OF GROWING THREATS TO PUBLIC WELFARE....158

Melnyk Yaroslav
LEGAL MONITORING OF THE ETHICS OF SCIENCE IN UKRAINIAN LAW SCHOOLS....168

Nazarov Ivan, Velykanova Maryna
ACADEMIC INTEGRITY IN THE CONTEXT OF INSTITUTIONAL CAPACITY TO ENSURE THE SUSTAINABILITY OF EDUCATION AND THE EDUCATIONAL PROCESS....180

Samilo Hanna
EVOLUTION OF THE TERMINOLOGY OF UKRAINIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF EDUCATION AND SCIENCE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION....186

TOPICAL ISSUES OF CRIMINAL LAW AND PROCESS

Nemchynov Yevhen
LEGAL REGULATION OF ACTIONS AFTER THE COURT RETURNS THE INDICTMENT TO THE PUBLIC PROSECUTOR....193

Pohoretskyi Mykola
FROM OPEN DIGITAL DATA TO EVIDENCE: AN AUTHORIAL MODEL OF THE PROCEDURAL TRANSFORMATION OF OSINT RESULTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS....198

Senyk Taras
SUSPENSION OF LEGAL PROCEEDINGS IN THE EVENT OF THE DEFENDANT'S ESCAPE (DISAPPEARANCE) DURING MARTIAL LAW....212

TOPICAL ISSUES OF CRIMINALISTICS AND CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

Bondar Volodymyr
USE OF THE RESULTS OF IDENTIFICATION FORENSIC BALLISTIC EXPERTISE IN THE PROCESS OF DISCLOSURE AND INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES....219

TOPICAL ISSUES OF LAND LAW

Sukhomlin Liudmyla
STATUTORY AND REGULATORY FRAMEWORK OF STATE LAND REGISTRATION UNDER MARTIAL LAW: CHALLENGES FOR AREAS OF POTENTIAL HOSTILITIES.....231

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST

Vasyliako Roman
LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF RIGHTS TO BIOTECHNOLOGICAL INVENTIONS: UKRAINIAN AND EUROPEAN EXPERIENCE.....239

Dziubuk Taras
CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF PERSONS WHO COMMIT EVASION OF CONSCRIPTION FOR MILITARY SERVICE DURING MOBILIZATION, FOR A SPECIAL PERIOD.....246

Klimova Valeriia
THE CONCEPT OF «TERRORISM» IN INTERNATIONAL LAW.....258

Kononenko Maksym
THE UN CHARTER AS AN INTERNATIONAL LEGAL BASIS FOR THE SETTLEMENT OF DISPUTES TO WHICH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS ARE PARTIES.....268

Kruglyk Valerii
PROCEDURAL LEGAL SUCCESSION AFTER THE EXECUTION OF A COURT DECISION: CERTAIN ISSUES OF THEORY AND PRACTICE.....292

Maznov Andrii
EVOLUTION OF THE LEGAL REGULATION OF DISCLOSURE OF ULTIMATE BENEFICIAL OWNERS OF LEGAL ENTITIES.....300

Melekhovets Yevheniia
PROBLEM ASPECTS OF DISTINGUISHING THE TRANSMISSION OR COLLECTION OF OFFICIAL INFORMATION OBTAINED IN THE PROCESS OF OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTIVITIES, COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITIES, IN THE SPHERE OF NATIONAL DEFENSE, FROM OTHER CRIMINAL OFFENSES AGAINST INFORMATION SECURITY.....313

Nehoda Illia
METHODS FOR RESTORING THE CORPORATE CONTROL OF A PARTICIPANT IN A LIMITED LIABILITY COMPANY: PROBLEMATIC ISSUES OF CLASSIFICATION.....322

Radetskyi Vasyl
COMPENSATION FOR DAMAGES CAUSED BY THE STATE: IMMUNITY OF THE STATE AND LEGAL ENTITIES UNDER ITS CONTROL (ALTER EGO) IN THE JUDICIAL PRACTICE OF THE KINGDOM OF THE NETHERLANDS.....328

Repetskyi Vasyl
THE GENESIS OF THE LEGAL REGULATION OF THE INSTITUTION OF MANDATORY INSURANCE FOR MOTOR VEHICLES OWNERS.....341

Sydoruk Andrii
ADMINISTRATIVE AND LEGAL INSTRUMENTS OF STATE REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS IN THE SPHERE OF HEALTH CARE EUROPEAN EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE.....351

Turchyn Sofiia
PROPRIETARY MODELS FOR REPLACING THE RIGHT OF OPERATIONAL MANAGEMENT AND ECONOMIC JURISDICTION THROUGH THE PRISM OF THE DCFR 359

Ushakova Anna
THE CONDITION FOR RELEASE FROM SERVING A SENTENCE IN CONNECTION WITH THE EXCHANGE OF A CONVICTED PERSON AS A PRISONER OF WAR.....366

Fedurtso Nataliia
CIVIL LAW PRINCIPLES OF REGULATING CHILDREN'S RIGHTS AND RECODIFICATION OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE.....375

Khobor Olena
HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF THE INSTITUTION OF PATRONAGE IN ANCIENT ROME.....381

SCIENTIFIC LIFE

ANALYTICAL REVIEW OF THE RESULTS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE «INSTITUTIONAL CAPACITY OF PUBLIC AUTHORITY BODIES IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF UKRAINE» AND RECOMMENDATIONS ON THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION AND IMPROVEMENT OF STATE POLICY(KYIV, MARCH 12, 2026).....387

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

УДК 340.134:342.5(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.1

ПРАВОТВОРЧА КОМПЕТЕНЦІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ЇХ ПОСАДОВИХ ОСІБ: ПОНЯТТЯ, МЕЖІ ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Бодюл Євген Миколайович,
orcid.org/0009-0008-5847-642X
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Перевертун Оксана Володимирівна,
orcid.org/0009-0003-0283-5781
науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено правотворчу компетенцію органів державної влади та їх посадових осіб як спеціальний різновид публічно-владної компетенції. Обґрунтовано, що її зміст не зводиться до загального владного статусу органу або посадової особи, а охоплює юридично визначену можливість і водночас обов'язок приймати, видавати, змінювати, зупиняти, скасовувати нормативно-правові акти чи визнавати їх такими, що втратили чинність, лише за наявності належної конституційної або законодавчої підстави.

Визначено, що правотворча компетенція має спеціальний, процедурно обмежений та ієрархічно підпорядкований характер. Її основними елементами є предмет відання суб'єкта, правова форма акта, порядок його підготовки і прийняття або видання, територіальні, часові та предметні межі дії, місце акта в ієрархії нормативно-правових актів, а також юридичні наслідки його прийняття. Наголошено, що порушення хоча б одного з цих елементів може свідчити про вихід суб'єкта правотворчості за межі наданих повноважень і ставити під сумнів законність відповідного нормативно-правового акта.

Особливу увагу приділено розмежуванню правотворчих повноважень Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій та військових адміністрацій. Показано, що кожен із цих суб'єктів діє у власному функціональному, предметному й процедурному полі, а підзаконна правотворчість не може підміняти законодавче регулювання. Окремо підкреслено значення принципів законності, верховенства права, правової визначеності та пропорційності для оцінки допустимості правотворчого рішення. Зроблено висновок, що ефективність державної правотворчості залежить від поєднання належного суб'єкта, належної процедури, відповідної юридичної форми та змістовної якості нормативно-правового акта, а також від подальшого правового моніторингу його реалізації.

Ключові слова: *правотворча діяльність, правотворча компетенція, органи державної влади, посадові особи, нормативно-правовий акт, підзаконне регулювання, правовий моніторинг, європейська інтеграція.*

Bodiul Yevhen, Perevertun Oksana. Lawmaking Competence of State Authorities and Their Officials: Concept, Limits and Forms of Implementation

The article examines the lawmaking competence of state authorities and their officials as a special type of public-law competence. It is argued that this competence cannot be reduced to the general authoritative status of a public body or official. It includes a legally defined capacity and, in certain cases, a public-law duty to adopt, issue, amend, suspend or repeal normative legal acts, or to recognise them as no longer valid, only where there is a proper constitutional or statutory basis for such action.

The article substantiates that lawmaking competence has a special, procedurally limited and hierarchically subordinated nature. Its key elements include the subject matter of authority, the legal form of an act, the procedure for its preparation and adoption or issuance, the territorial, temporal and substantive limits of its effect, the place of the act in the hierarchy of normative legal acts and the legal consequences of its adoption. It is emphasised that a violation of any of these elements may indicate that the lawmaking subject has acted beyond the scope of the powers granted to it and may call into question the legality of the relevant normative legal act.

Special attention is paid to distinguishing the lawmaking powers of the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, ministries, other central executive bodies, local state administrations and military administrations. The article shows that each of these subjects acts within its own functional, substantive and procedural field, while subordinate lawmaking may not replace legislative regulation. It concludes that the effectiveness of state lawmaking depends on the combination of the proper subject, proper procedure, appropriate legal form and substantive quality of a normative legal act, as well as on subsequent legal monitoring of its implementation.

Key words: *lawmaking activity, lawmaking competence, state authorities, officials, normative legal act, subordinate regulation, legal monitoring, European integration.*

Постановка проблеми. Правотворча діяльність органів державної влади та їх посадових осіб є однією з основних форм реалізації публічної влади. Через планування правотворчої діяльності, розроблення проєктів нормативно-правових актів, прийняття або видання таких актів, доведення їх до відома населення, набрання ними чинності, ведення їх обліку та здійснення правового моніторингу держава формує загальнообов'язкові правила поведінки, визначає правові межі діяльності органів публічної влади, установлює механізми реалізації прав і свобод людини, а також створює нормативні передумови для здійснення внутрішньої і зовнішньої політики.

У сучасних умовах правотворча діяльність не може розглядатися лише як технічна операція з підготовки тексту нормативно-правового акта. Вона охоплює послідовність правотворчих дій: від виявлення потреби у правовому регулюванні до перевірки фактичної реалізації прийнятого нормативно-правового акта. Такий підхід відповідає змісту Закону України «Про правотворчу діяльність», який закріплює планування правотворчої діяльності, концепцію проєкту нормативно-правового акта, нормопроєктування, правову експертизу, оцінку відповідності зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та правовий моніторинг [2].

Водночас практична площина проблеми полягає в тому, що органи державної влади здійснюють різні види публічно-владної діяльності: управлінську, контрольну, координаційну, інформаційну, організаційну, програмну, сервісну чи наглядову. Однак не кожна з цих форм діяльності має правотворчий характер. Тому принципового значення набуває відмежування загальної владної компетенції державного органу від його спеціальної правотворчої компетенції. Неправильне визначення належного суб'єкта, правової форми акта або меж повноважень може призвести до прийняття нормативно-правового акта неналежним суб'єктом, перевищення компетенції, виникнення колізій, порушення ієрархії нормативно-правових актів та зниження легітимності правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичне підґрунтя для аналізу правотворчої компетенції становлять праці П. Рабіновича, М. Козюбри, А. Колодія, О. Зайчука, Н. Оніщенко,

М. Цвіка, О. Петришина, Ю. Шемшученка, В. Погорілка, у яких досліджуються природа правотворчості, джерела права, юридична сила нормативно-правових актів, механізм правового регулювання та межі публічної влади. Сучасний євроінтеграційний підхід до правотворчої діяльності представлено також у публікаціях О. Кота, А. Гриняка та Н. Міловської.

Адміністративно-правовий вимір компетенції органів виконавчої влади розкривається у працях В. Авер'янова, О. Дніпрова, Н. Нижник, В. Колпакова, Т. Коломоєць, Р. Мельника, С. Стеценка та інших авторів. Конституційний і суб'єктний виміри правотворчості висвітлено у працях Я. Берназюка, Г. Задорожньої, Б. Задорожного та В. Гуцула. Питання нормотворчої діяльності органів виконавчої влади та відомчої нормотворчості досліджували Є. Гетьман, З. Погорєлова, О. Лапка, Т. Пікуля, Ю. Загуменна, В. Лазарєв, А. Сидоренко, О. Фелик та інші автори.

Попри наявність значного масиву праць, поняття правотворчої компетенції органів державної влади та їх посадових осіб потребує подальшого системного осмислення. У більшості досліджень воно розкривається через суміжні категорії: компетенцію органу публічної влади, нормотворчі повноваження, відомчу нормотворчість, юридичну силу акта, правовий статус окремого суб'єкта або процедури підготовки нормативно-правових актів.

Метою статті є теоретико-правове визначення правотворчої компетенції органів державної влади та їх посадових осіб, з'ясування її співвідношення із загальною владною компетенцією, розкриття меж і форм реалізації такої компетенції у системі державної влади України.

Виклад основного матеріалу. У межах цього дослідження вихідним є розуміння нормативно-правового акта як офіційного документа, прийнятого або виданого суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та/або законом порядку, який містить норму права і розрахований на неодноразову реалізацію. Наявність норми права відмежовує такий акт від індивідуального правового акта, організаційного рішення, службового доручення, політичної заяви, документа публічної політики або документа програмного характеру. Отже, для характеристики певного органу державної влади чи посадової особи як суб'єкта правотворчої діяльності вирішальним є не сам факт наявності владного статусу, а прямо визначена Конституцією України та/або законом можливість приймати чи видавати нормативно-правові акти [2].

Таке розмежування має істотне практичне значення, оскільки органи державної влади активно використовують не лише нормативно-правові акти, а й концепції, стратегії, програми, плани заходів, методичні рекомендації, дорожні карти, аналітичні та прогнозні документи. Частина таких документів формально не є нормативно-правовими актами, однак здатна впливати на діяльність органів влади, установ, посадових осіб, фізичних і юридичних осіб. Це ускладнює традиційне уявлення про правотворчу діяльність і вимагає чіткого розмежування документів нормативного, індивідуального, програмного та організаційного характеру.

Конституційною основою правотворчої діяльності органів державної влади та їх посадових осіб є принцип законності. Відповідно до статті 19 Конституції України органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України. Для правотворчої діяльності це положення має не декларативне, а безпосередньо обмежувальне значення: орган або посадова особа можуть установлювати норми права лише за наявності відповідного повноваження, у межах визначеного предмета відання та у правовій формі, передбаченій Конституцією чи законом.

Водночас стаття 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права і найвищу юридичну силу Конституції України. Це означає, що таке повноваження має реалізовуватися не ізольовано, а в межах конституційної системи джерел права, з урахуванням ієрархії нормативно-правових актів, вимог правової визначеності, пропорційності, недискримінації та захисту прав людини. Законність у сфері правотворчості не

може зводитися до формальної наявності компетенції. Вона охоплює дотримання належної процедури, правил нормопроєктування, вимог системності, наукової обґрунтованості, відкритості та узгодженості правового рішення.

У науковій літературі поняття правотворчої компетенції не завжди розглядається як самостійна категорія. Частіше воно виводиться із суміжних понять: компетенції органу публічної влади, нормотворчих повноважень, правового статусу окремого суб'єкта, відомчої нормотворчості, юридичної сили нормативно-правового акта та процедур його підготовки. Тому доктринальне обґрунтування цієї категорії доцільно будувати не через механічне ототожнення з одним із названих понять, а через їх поєднання у межах спеціального публічно-правового режиму прийняття або видання нормативно-правових актів.

Для з'ясування загальної природи такої компетенції важливим є адміністративно-правовий підхід до компетенції органу виконавчої влади. О. Дніпров аналізує компетенцію як елемент правового статусу органів виконавчої влади і пов'язує її з місцем органу в системі державного управління, його метою, завданнями, функціями, правами та обов'язками [15]. З цього випливає, що компетенція не може зводитися лише до переліку окремих правомочностей. Вона задає юридичні межі діяльності органу та визначає, у якій сфері, з якою метою і в яких формах він може діяти.

Безпосереднє значення для статті мають наукові праці, у яких аналізуються нормотворчі повноваження органів публічної влади та особливості відомчої нормотворчості. З. Погорєлова визначає нормотворчі повноваження органів виконавчої влади як повноваження щодо встановлення, зміни і скасування обов'язкових правил у формі видання підзаконних нормативних актів, а також підкреслює їх зв'язок із правовим статусом органу та необхідністю дотримання меж компетенції [9]. Є. Гетьман досліджує нормотворчу діяльність органів виконавчої влади через її поняття, сутність і основні ознаки, зокрема державно-владний, підзаконний, процедурний і результативний характер [12]. О. Лапка та Т. Пікуля розкривають принципи відомчої нормотворчості, що дає підстави пов'язувати її не лише з правом видання акта, а й з вимогами законності, обґрунтованості та узгодженості [8]. Ю. Загуменна, В. Лазарєв та А. Сидоренко розглядають відомчу нормотворчість у зв'язку з юридичною силою відомчих актів, їх місцем у системі нормативно-правових актів, вимогами юридичної техніки та проблемою колізій [16].

Суб'єктний вимір правотворчої компетенції розкривається у працях, присвячених окремим носіям правотворчих або нормотворчих повноважень. Я. Берназюк комплексно досліджує конституційні основи правотворчості Президента України, включно з актами глави держави, процедурними аспектами, контролем та співвідношенням безпосередньої й опосередкованої правотворчості [14]. Г. Задорожня і Б. Задорожний прямо використовують поняття нормотворчої компетенції глави держави та пов'язують її з виданням актів різної юридичної сили, з різним предметом регулювання і різними правовими наслідками [10]. В. Гуцул аналізує Міністерство юстиції України як суб'єкта правотворчої діяльності, що важливо для розуміння інституційної ролі органу виконавчої влади у правотворчому процесі [11]. О. Фелик розглядає компетенцію адміністративних органів як суб'єктів підзаконної правотворчості, акцентуючи на спеціальному характері такого повноваження [17]. Отже, ці джерела підтверджують, що правотворча компетенція має не абстрактний, а суб'єктно визначений характер.

Окреме значення має те, що Закон України «Про правотворчу діяльність» також використовує категорію компетенції. Стаття 4 Закону визначає суб'єктів правотворчої діяльності через наділення Конституцією України та/або законом повноваженнями щодо прийняття чи видання нормативно-правових актів [2]. Стаття 9 пов'язує структуру законодавства, зокрема, з компетенцією та територіальною юрисдикцією суб'єкта правотворчої діяльності. Стаття 19 визначає юридичну силу нормативно-правового акта через ознаки, що випливають із

засад конституційного ладу, компетенції та територіальної юрисдикції відповідного суб'єкта [2]. Таким чином, у законі компетенція виконує не допоміжну, а системну функцію: через неї визначаються належний суб'єкт правотворчості, допустима форма акта, його юридична сила та межі дії.

З урахуванням наведених доктринальних підходів і законодавчого регулювання правотворчу компетенцію органів державної влади та їх посадових осіб доцільно визначити як закріплений Конституцією України та законами України обсяг публічно-владних повноважень і юридичних обов'язків щодо прийняття, видання, зміни, зупинення, скасування нормативно-правових актів або визнання їх такими, що втратили чинність. Така компетенція реалізується у межах визначеного предмета відання, належної правової форми, установленої процедури, територіальної юрисдикції та ієрархії нормативно-правових актів.

Правотворча компетенція не є тотожною загальній владній компетенції. Державний орган може мати управлінські, контрольні, координаційні, дозвільні, сервісні або наглядові повноваження, однак сама наявність публічно-владного статусу ще не означає права приймати чи видавати нормативно-правові акти. Владний статус є ширшим поняттям, тоді як правотворча компетенція має спеціальний, юридично визначений і процедурно обмежений характер. Тому необхідно розрізняти державний орган як носія публічної влади, державний орган як учасника адміністративної діяльності та державний орган або посадову особу як суб'єкта правотворчої діяльності.

Практичне значення цього розмежування полягає у визначенні законності самого акта. Якщо він прийнятий неналежним суб'єктом, із перевищенням повноважень або у невластивій правовій формі, під сумнів ставиться належність усього правового регулювання. Такий акт може бути скасований, визнаний нечинним або не застосовуватися у встановленому законом порядку.

Крім того, ця компетенція не є правом органу у приватноправовому значенні, яким він може розпоряджатися на власний розсуд. Це публічно-правове повноваження, яке у певних випадках одночасно означає обов'язок діяти. Такий обов'язок може випливати з Конституції України, закону, міжнародного зобов'язання України, рішення Конституційного Суду України, необхідності виконання acquis ЄС або потреби усунення прогалин і колізій у правовому регулюванні. Тому бездіяльність уповноваженого суб'єкта також може бути проблемою якості правового регулювання, якщо вона унеможливлює реалізацію закону або міжнародного зобов'язання України.

Після визначення поняття та структури необхідно з'ясувати суб'єктну характеристику правотворчої компетенції. У системі державної влади відповідні повноваження розподілені між різними за правовою природою суб'єктами. Верховна Рада України є основним суб'єктом формування законодавчого рівня нормативного регулювання, оскільки саме вона приймає закони України. Разом із тим правотворче значення можуть мати й постанови Верховної Ради України, якщо вони містять норми права. У такому разі вони виступають не лише актами парламентського реагування або організації роботи Верховної Ради України, а нормативно-правовими актами парламенту, прийнятими в межах його конституційної компетенції.

Компетенція Верховної Ради України у цій сфері має установчий характер для всієї системи законодавства. Законами визначаються засади правового статусу людини і громадянина, організація та діяльність органів державної влади, основи власності, засади цивільно-правової, господарської, адміністративної, кримінальної та іншої юридичної відповідальності, правові режими, бюджетна система, судоустрій та інші питання, які відповідно до Конституції України належать до сфери законодавчого регулювання [1]. Це означає, що підзаконна правотворчість інших органів державної влади має здійснюватися на підставі та на виконання закону.

Президент України бере участь у правотворчій діяльності в межах власної конституційної компетенції як глава держави. У системі нормативно-правових актів зна-

чення мають насамперед укази Президента України, якщо вони містять норми права і видані на основі та на виконання Конституції України і законів України. Особливістю президентських актів є їх зв'язок із конституційними функціями глави держави, зокрема у сферах національної безпеки, оборони, представництва держави, кадрових повноважень, забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності. Водночас вони не можуть підміняти законодавче регулювання або виходити за межі предметів, щодо яких Конституція України прямо передбачає відповідні повноваження.

Кабінет Міністрів України забезпечує урядове підзаконне регулювання шляхом прийняття постанов. Відповідно до Конституції України він є вищим органом у системі органів виконавчої влади, а його акти видаються у межах компетенції Уряду та є обов'язковими до виконання [1; 3]. Правотворчі повноваження Кабінету Міністрів України мають виконавчо-розпорядчий характер і спрямовані на забезпечення реалізації законів України, актів Президента України, державної політики та функціонування системи виконавчої влади.

Для урядового підзаконного регулювання постійною проблемою є поєднання оперативності політичного рішення з вимогами до якості нормативно-правового акта. Кабінет Міністрів України має реагувати на економічні, соціальні, безпекові та міжнародні обставини, однак така оперативність не може виправдовувати нечіткість правового регулювання або його неузгодженість із законом. Постанови Уряду повинні бути зрозумілими за змістом, прийнятими в межах компетенції Кабінету Міністрів України, узгодженими з актами вищої юридичної сили і забезпеченими ресурсами, необхідними для їх фактичного виконання.

Міністерства реалізують відомчу підзаконну правотворчість шляхом видання наказів нормативно-правового змісту. Така діяльність має похідний характер і повинна бути спрямована на деталізацію та організаційне забезпечення виконання актів вищої юридичної сили. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» визначає організаційні засади діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, що має істотне значення для встановлення меж їх нормотворчих повноважень [4]. Для міністерств нормативний наказ є не просто технічною формою управління, а спеціальним юридичним інструментом реалізації державної політики, який може зачіпати права, свободи й законні інтереси приватних осіб, встановлювати міжвідомчі правила або деталізувати порядок виконання закону.

Найвищі ризики у відомчій нормотворчості пов'язані з надмірною деталізацією, дублюванням норм закону, створенням додаткових адміністративних обов'язків або фактичним установленням нових правил поведінки без достатньої законодавчої підстави. Тому особливого значення набувають правова експертиза, державна реєстрація таких актів, антикорупційна експертиза, аналіз регуляторного впливу, оприлюднення проєктів актів та перевірка відповідності актів міністерств законам і постановам Кабінету Міністрів України. У цьому контексті принципи відомчої нормотворчості мають не лише методичне, а й гарантійне значення.

Після оновлення законодавчої моделі центральних органів виконавчої влади особливого значення набуває розмежування міністерств та інших центральних органів виконавчої влади як суб'єктів відомчої правотворчості. Якщо для міністерств закон прямо зберігає модель видання наказів, серед яких можуть бути нормативно-правові, регуляторні й адміністративні акти, то для інших центральних органів виконавчої влади загальна нормативна компетенція не може вважатися наявною автоматично. Їх участь у правотворчій діяльності потребує спеціальної законодавчої підстави або випливає зі спеціального статусу відповідного органу [4].

Це означає, що в системі виконавчої влади доцільно розрізняти щонайменше три групи суб'єктів: міністерства як основних носіїв відомчої нормотворчості; інші центральні органи виконавчої влади загальної моделі, для яких пріоритетними є організаційно-розпорядчі та індивідуальні адміністративні акти; центральні органи виконавчої влади зі спеціальним

статусом і регулятори, нормативні повноваження яких прямо передбачені спеціальними законами. Такий підхід запобігає необґрунтованому розширенню підзаконної правотворчості й одночасно дає змогу врахувати потребу у спеціалізованому регулюванні технічних, економічних, енергетичних, конкурентних та інших сфер.

Державна реєстрація актів міністерств та інших органів виконавчої влади є окремим процедурним запобіжником у сфері відомчої нормотворчості. Вона не є формальним етапом документообігу, оскільки спрямована на перевірку відповідності акта Конституції України, законам України, актам Президента України і Кабінету Міністрів України, а також правилам нормопроєктувальної техніки. Водночас державна реєстрація не усуває питання про змістовну якість акта і не замінює інших форм контролю, зокрема аналізу регуляторного впливу, публічного обговорення та подальшого правового моніторингу.

Судовий контроль є ще одним важливим обмежувачем правотворчих повноважень органів виконавчої влади. Кодекс адміністративного судочинства України передбачає спеціальний порядок оскарження нормативно-правових актів, а також правило, за яким суд застосовує правовий акт лише за умови його відповідності акту вищої юридичної сили [7]. Отже, відповідна компетенція має оцінюватися не лише на стадії прийняття або державної реєстрації акта, а й крізь призму можливості його подальшого судового перегляду, визнання протиправним та нечинним або незастосування у конкретній справі.

На територіальному рівні державної виконавчої влади правотворча діяльність пов’язана насамперед із головами місцевих державних адміністрацій та керівниками їх структурних підрозділів. Акти місцевих державних адміністрацій мають підзаконний, територіально обмежений і виконавчо-розпорядчий характер [5]. Вони не створюють самостійної системи локального права, а забезпечують реалізацію Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та інших актів вищої юридичної сили на відповідній території.

В умовах воєнного стану особливого значення набувають начальники обласних і районних військових адміністрацій, правотворчі повноваження яких реалізуються у спеціальному правовому режимі управління територіями. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає правові засади утворення та діяльності військових адміністрацій, а також коло заходів, які можуть здійснюватися в умовах воєнного стану [6]. Однак спеціальний правовий режим не скасовує вимоги законності, компетенції, пропорційності та належної правової форми. Навпаки, в умовах обмеження окремих прав і свобод людини вимоги до якості правового регулювання мають бути особливо високими.

Логічним продовженням характеристики суб’єктного складу є аналіз меж правотворчої компетенції, які визначають допустимий простір дії кожного уповноваженого органу або посадової особи. Насамперед ідеться про конституційні межі, що закріплюють загальні засади діяльності органів державної влади, принцип верховенства права, ієрархію нормативно-правових актів, а також вимогу діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України. На законодавчому рівні ці межі конкретизуються через предмет відання відповідного органу, допустиму форму правового акта, процедуру його підготовки і прийняття, юридичні наслідки та механізми контролю. Функціональний вимір пов’язаний із місцем органу в системі державної влади та характером покладених на нього завдань. Територіальні межі визначають простір, на який поширюється дія акта, а часові межі охоплюють строк його дії, момент набрання чинності, можливість тимчасового застосування, зупинення або втрати чинності. Процедурний вимір охоплює правила планування, підготовки, погодження, експертизи, офіційного оприлюднення, набрання чинності та подальшого моніторингу.

У такому розумінні межі правотворчої компетенції мають не лише обмежувальне, а й упорядковувальне значення. Вони поєднують суб’єкта правотворчості,

предмет правового регулювання, юридичну форму акта та процедуру його прийняття в єдину правову конструкцію. Їх недотримання може виявлятися у прийнятті акта поза предметом відання органу, використанні неналежної правової форми, порушенні встановленої процедури, виході за територіальні або часові рамки дії акта, а також у підміні закону підзаконним регулюванням.

Окреме значення мають ієрархічні межі. Вони випливають із принципу підпорядкованості нормативно-правових актів нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили та забезпечують внутрішню узгодженість системи законодавства. Відповідно до статті 19 Закону України «Про правотворчу діяльність» юридична сила є властивістю нормативно-правових актів та встановлених ними норм права, що визначає співвідношення їх взаємної ієрархічної підпорядкованості у системі законодавства [2]. У цьому контексті ієрархічні межі мають важливе значення для запобігання колізіям між законами України, підзаконними актами Кабінету Міністрів України, актами міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій. Вихід суб'єкта правотворчості за межі встановленої ієрархії порушує принцип законності, оскільки підзаконний акт не може змінювати, звужувати або фактично підміняти законодавче регулювання.

Форми реалізації правотворчої компетенції доцільно розглядати як систему юридично значущих дій, а не лише як фінальне прийняття або видання нормативно-правового акта. За юридичною формою вони охоплюють прийняття законів, постанов, указів, наказів, розпоряджень та інших актів, передбачених Конституцією України або законом. За характером впливу йдеться про встановлення нових норм права, зміну чинного регулювання, зупинення дії нормативно-правових актів, їх скасування або визнання такими, що втратили чинність. За функціональним призначенням у процедурі правотворчості можна виокремити підготовчі форми (планування, прогнозування, підготовка концепції, нормопроєктування), експертно-оцінювальні форми (правова, антикорупційна, гендерно-правова, антидискримінаційна та інші експертизи, оцінка відповідності зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції), власне нормативні форми (прийняття або видання акта), інформаційно-облікові форми (офіційне оприлюднення, облік, систематизація) та контрольні форми (правовий моніторинг і подальше коригування правового регулювання).

Висновки. Правотворча компетенція органів державної влади та їх посадових осіб є самостійним різновидом публічно-владної компетенції. Її зміст полягає не лише у формальній можливості приймати або видавати нормативно-правові акти, а й у юридичному обов'язку діяти в межах визначеного предмета відання, у належній правовій формі та за встановленою процедурою.

Проведений аналіз дає підстави розглядати правотворчу компетенцію як складну правову конструкцію, у якій поєднуються суб'єктний, предметний, формальний, процедурний, територіальний та ієрархічний елементи. Їх узгодженість визначає законність нормативно-правового акта, його місце в системі законодавства та здатність реально впливати на відповідні суспільні відносини. Порушення хоча б одного з цих елементів створює ризик виходу суб'єкта правотворчості за межі наданих йому повноважень.

Межі реалізації правотворчої компетенції мають подвійне значення. З одного боку, вони стримують необґрунтоване розширення державної правотворчості, зокрема у сфері підзаконного регулювання. З іншого боку, вони впорядковують діяльність різних суб'єктів, забезпечують зв'язок між правовим статусом органу, предметом регулювання, юридичною силою акта та процедурою його прийняття. Особливого значення у цьому контексті набуває ієрархічний вимір, оскільки підзаконний акт не може змінювати або підміняти законодавче регулювання.

Форми реалізації досліджуваної компетенції охоплюють ширше коло дій, ніж безпосереднє прийняття або видання нормативно-правового акта. До них нале-

жать планування, прогнозування, підготовка концепції, нормопроєктування, експертиза, офіційне оприлюднення, облік, систематизація та правовий моніторинг. Такий підхід дає змогу розглядати правотворчу діяльність як послідовний процес, у межах якого якість правового регулювання перевіряється не тільки на етапі прийняття акта, а й під час його фактичної реалізації.

Подальше вдосконалення правотворчої діяльності органів державної влади має бути спрямоване на чіткіше розмежування компетенції між її суб'єктами, підвищення якості нормопроєктування, посилення правової експертизи, розвиток цифрового обліку нормативно-правових актів і запровадження системного правового моніторингу. Це є необхідною умовою узгодженості законодавства, передбачуваності державного регулювання та наближення української правотворчої практики до європейського вектора розвитку законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

2. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20.

3. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 року № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18.

4. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 385. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17.

5. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 року № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 190. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14.

6. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19.

7. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15.

8. Лапка О. Я., Пікуля Т. О. Принципи відомчої нормотворчості. *Київський часопис права.* 2021. № 2. С. 23–30. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2021.2.4.

9. Погорєлова З. О. Нормотворчі повноваження органів виконавчої влади як правова основа їх нормотворчої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 47–52. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.7.

10. Задорожня Г. В., Задорожний Б. Ю. Нормотворча компетенція глави держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 42. С. 40–43.

11. Гуцул В. О. Правовий статус Міністерства юстиції України як суб'єкта правотворчої діяльності : дис. ... доктора філософії. Київ, 2025. 220 с.

12. Гетьман Є. А. Нормотворча діяльність органів виконавчої влади: поняття, сутність, основні ознаки. *Європейські перспективи*. 2013. № 6. С. 42–47.

13. Правотворча діяльність в Україні: європейський вектор розвитку законодавства : монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2025. 284 с.

14. Берназюк Я. О. Конституційні основи правотворчості Президента України: теорія і практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2013. 590 с.

15. Дніпров О. Компетенція як елемент правового статусу органів виконавчої влади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 257–262.

16. Загуменна Ю. О., Лазарєв В. В., Сидоренко А. Ю. Відомча нормотворчість в Україні: досвід комплексного аналізу : монографія. Харків : Планета-Прінт, 2021. 228 с.

17. Фелик О. В. Компетенція адміністративних органів як суб'єктів підзаконної правотворчості в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2026. Вип. 1(66). С. 269–274. DOI: https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2026.46.

Дата першого надходження статті до видання: 07.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.4(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ОНОВЛЕННЯ ЯК ОСНОВА ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Гриняк Андрій Богданович,
orcid.org/0000-0002-9466-8014
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено конституційне оновлення як ключову передумову повоєнного відродження України в умовах трансформації державності, суспільства та правової системи. Обґрунтовано, що після завершення російсько-української війни Конституція України має стати не лише гарантом стабільності конституційного ладу, а й стратегічною основою модернізації держави відповідно до сучасних викликів і європейського вектора розвитку. Доведено, що оновлення Основного Закону повинно здійснюватися шляхом розвитку його положень із дотриманням фундаментальних конституційних цінностей – верховенства права, демократії, народовладдя, прав людини та європейського вибору України.

Особливу увагу приділено необхідності конституційного закріплення української національної ідентичності, удосконалення системи стримувань і противаг між гілками державної влади, зміцнення незалежності судової влади та розвитку місцевого самоврядування. Проаналізовано основні напрями вдосконалення конституційних засад національної безпеки, забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції, а також обґрунтовано пріоритетне значення людського капіталу, науки, освіти, медицини й соціального захисту як фундаменту повоєнного розвитку держави.

Окрему увагу приділено конституційно-правовим засадам реінтеграції деокупованих територій, можливості застосування механізмів перехідного правосуддя та індивідуалізації конституційно-правових обмежень щодо осіб, діяльність яких була пов'язана з окупаційними адміністраціями або становила загрозу національній безпеці України. Наголошено, що такі обмеження повинні відповідати принципам верховенства права, пропорційності, індивідуальної відповідальності та судового контролю.

Зроблено висновок, що повоєнне конституційне оновлення має стати не ревізією чинної Конституції України, а її еволюційним розвитком, спрямованим на формування ефективної моделі демократичної, правової, соціальної та європейської держави, здатної забезпечити сталий розвиток, національну єдність, безпеку та успішне повоєнне відродження України.

Ключові слова: *Конституція України, конституційне оновлення, повоєнне відродження. конституційна реформа, українська національна ідентичність, національна безпека, перехідне правосуддя, деокуповані території, європейська інтеграція, верховенство права.*

Hryniak Andrii. Constitutional Renewal as the Foundation of Ukraine's Post-war Recovery

The article examines constitutional renewal as a key prerequisite for the post-war recovery of Ukraine in the context of the transformation of statehood, society, and the legal system. It substantiates that, following the end of the Russian-Ukrainian war, the Constitution of Ukraine should serve not only as a guarantor of constitutional stability but also as a strategic foundation for the modernization of the state in accordance with contemporary challenges and the European vector of development. It is argued that the renewal of the Basic Law should be carried out through the further development of its provisions while preserving the fundamental constitutional values of the rule of law, democracy, popular sovereignty, human rights, and Ukraine's European choice.

Particular attention is paid to the constitutional consolidation of Ukrainian national identity, the improvement of the system of checks and balances among the branches of government, the strengthening of judicial independence, and the further development of local self-government. The article analyzes the principal directions for improving the constitutional foundations of national security, ensuring European and Euro-Atlantic integration, and substantiates the priority role of human capital, science, education, healthcare, and social protection as the cornerstone of Ukraine's post-war development.

Special emphasis is placed on the constitutional and legal framework for the reintegration of de-occupied territories, the implementation of transitional justice mechanisms, and the individualization of constitutional and legal restrictions applicable to persons whose activities were associated with the occupation administrations or posed a threat to Ukraine's national security. It is emphasized that such restrictions must comply with the principles of the rule of law, proportionality, individual responsibility, and judicial oversight.

The article concludes that post-war constitutional renewal should not amount to a revision of the current Constitution of Ukraine but rather to its evolutionary development aimed at establishing an effective model of a democratic, rule-of-law, social, and European state capable of ensuring sustainable development, national unity, security, and the successful post-war recovery of Ukraine.

Key words: *Constitution of Ukraine, constitutional renewal, post-war recovery, constitutional reform, Ukrainian national identity, national security, transitional justice, de-occupied territories, European integration, rule of law.*

Повоєнне відродження України тісно пов'язане з процесами глибокого переосмислення засад української державності, конституційних цінностей та правових механізмів організації влади. Історично так складається, що після серйозних суспільних потрясінь держави або переживають кризу старих моделей управління, або ж на базі нових суспільних договорів закріплюють оновлені моделі управління, які визначають їх майбутнє на десятиліття вперед. Україна сьогодні, демонструючи стійкість усіх суспільних інституцій, напрацьовує власний унікальний шанс сформувати новий конституційний порядок.

Конституція України 1996 року, будучи фундаментом української незалежності, суверенітету та стійкості, довела свою життєздатність в умовах захисту від воєнного вторгнення значно більшого в усіх аспектах ворога. Навіть в таких непростих умовах повномасштабної війни Конституція забезпечила безперервність державної влади, стабільність правопорядку та збереження демократичних інститутів.

Звідси слушним є питання стосовно того, чи вже вичерпала Конституція України 1996 р. свій потенціал, чи достатньо тих конституційних механізмів, які були сформовані в умовах мирного часу, для забезпечення розвитку України після перемоги?

Видається, що відповідь на поставлене питання полягає не у зміні фундаментальних цінностей Основного Закону, а у його змістовному оновленні відповідно до нових суспільних реалій. З цього приводу доцільно навести твердження, що «змінюється і старіє все: і соціум, і людина, і закони, зокрема, й Конституція. Останні можна і треба коригувати, вдосконалювати. Однак тут доцільно дотримуватися старого принципу – «festina lente» («поспішай повільно»)» [1, с. 22].

Передусім йдеться про конституційне закріплення нової української політико-правової доктрини, в основі якої мають бути свобода, справедливість, безпека та національна єдність. Саме ці цінності повинні визначати подальший розвиток держави та її правової системи. Виходячи із окреслених цінностей правова система України має продовжувати ґрунтуватися на захисті прав людини, принципах верховенства права, свободи й рівності, захисту сім'ї, громади, титульної української нації та національних меншин. Найважливішим для нації є «збереження її культурно-мовної самобутності та ідентичності у формі, властивій саме цій нації, тобто у вигляді реалізації національної ідеї» [2, с. 108].

З цього приводу слід наголосити на необхідності належного конституційного закріплення питання української національної ідентичності. Зокрема заслуговує уваги прийнятий у 2022 році Закон

України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Зважаючи на положення цього надважливого законодавчого акта, на закріпленні в ньому дефініції, принципи національної та громадянської ідентичності, настав час для зміщення акцентів на конституційному рівні з категорій «Український народ», «народ України» в бік нормативного закріплення категорії «Українська нація», питань її подальшої консолідації і всебічного розвитку, що є принципово важливим для осмислення природи української державності та національної ідентичності. Підтвердженням наведеного слугує затверджена Постановою Кабінету Міністрів України Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р., якою визначено, що існування та процвітання України неможливе без загального усвідомлення громадянами своєї національної та громадянської ідентичності.

В правовій доктрині сучасна українська нація трактується як «поліетнічна, відкрита спільнота, яка історично склалася на теренах України та усвідомлює себе українським народом, тобто етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають на теренах України» [3, с. 4]. Головну роль в усвідомленні себе членом спільноти громадян української національності відіграє освіта, спрямована на національно-патріотичне виховання. Особливо актуальною проблема формування національно-патріотичного виховання молоді постала в сучасних умовах збройної агресії росії та необхідності врахування цих ризиків у майбутньому. Зокрема, виникають проблеми з реалізацією вимог ст.ст. 10, 11 Конституції України, де питання мовно-культурного простору та його нормативно-правового забезпечення вказує на потребу задіяння особливого правового інструментарію відновлення правди, створення гарантій неповторення конфлікту на деокупованих територіях саме за мовною чи культурними ознаками [1, с. 253–254].

В рамках повоєнного відродження України потребують переосмислення й окремі інституційні засади організації влади. Зокрема, незалежна, суверенна Україна як повноправний член Європейського Союзу та НАТО повинна мати сильні державні інститути. Необхідним є подальше удосконалення механізму стримувань і противаг, посилення парламентського контролю, гарантій незалежності судової влади та розвитку місцевого самоврядування. Саме від ефективності нормативного забезпечення цих політико-правових інститутів залежить дієвість взаємодії держави і суспільства. Недарма з цього приводу в правовій доктрині наголошується, що «конституція за визначенням покликана сприяти збалансованості роботи державного механізму, розподілу владних повноважень, що є необхідною умовою для ефективного зміцнення основ громадянського суспільства, побудови правової держави, розвитку механізмів узгодження інтересів різних соціальних груп, зниження ідеологічної конфронтації» [4, с. 7].

Саме зараз Україна виборює унікальний шанс вирішити одну з ключових політичних проблем – проблему дисбалансу у системі державної влади, зважаючи, що Конституція України «повинна забезпечувати суспільний поступ і зумовлений ним державно-правовий розвиток» [5, с. 5]. Із моменту проголошення незалежності України не припиняються суперечки з приводу взаємодії парламенту, президента та уряду, що відображалося у перегляді сфер їх компетенції та відповідальності. Постійним напруженням всередині державної влади характеризувалися відносини між парламентом та президентом, президентом та урядом, парламентом та урядом та навіть урядом і судовою владою. Причому це напруження не просто генерувалось всередині самої державної влади, а й екстраполювалась на все суспільство та на всі суспільні відносини [6, с. 59]. Прикладами нехтування конституцією можуть виступити факти впливу на органи влади усіх рівнів такого допоміжного органу при Президентові України, як Адміністрація, Секретаріат, а нині – Офіс Президента України.

З цього приводу доречним видається твердження, що «негаразди для права і для конституції починаються тоді, коли

політика підмінює право, і вже не конституційні норми впливають на регулювання політичних відносин, а політичні відносини використовують конституційні норми у власних цілях» [7, с. 297]. Прикладами останнього можуть слугувати зміни до Конституції України щодо форм правління від парламентсько-президентської до президентсько-парламентської і навпаки. Зокрема, якщо Конституція України 1996 р. дала можливість вийти з перманентної кризи між парламентом та президентом, то зміни до Конституції України 2004 р. знову повернули це протистояння, розташувавши з одного боку парламент та сформований парламентською більшістю уряд, а з другого – президента [7, с. 299]. З чого можемо зробити висновок, що будь-які конституційні зміни повинні бути викликані об'єктивними потребами, а не політичними інтересами правлячої еліти.

Внесення змін до Конституції України є логічним процесом подолання наслідків хвороби багатовекторності виконавчої влади, направленим на вирішення проблеми стабільності політичної системи держави. Як видається, вирішення на стратегічному рівні цього завдання забезпечить і баланс гілок влади, оскільки жодна з багатостраждальних реформ судової гілки влади не буде ефективною без подолання багатовекторності виконавчої влади, яку у вітчизняній і зарубіжній політології ознаменували як напівпрезиденталізм або семіпрезиденталізм [8, с. 18]. Симтоматика хвороби напівпрезиденталізму зводиться до описаної в психології теорії когнітивного дисонансу у сенсі одночасної орієнтації на повністю протилежні політичні моделі (чергування парламентської і президентської форм правління, або ж до поділу влади між президентом і прем'єр-міністром). Зважаючи на це, процес інституціоналізації влади потребує серйозних підходів. Правила повинні встановлюватися виважено і надовго, оскільки зараз відбудеться повне перезаснування держави й ефективна конституційна модель організації влади – це та матриця, від якої залежить виживання країни [8, с. 492]. Це єдиний варіант напрацювання адекватної з огляду на нову реальність моделі захисту незалежності та суверенітету держави, здатної до постійної комунікації з громадянським суспільством [1, с. 157], виходячи з загального правила про діяльність органів влади виключно в спосіб, передбачений законом.

Нових конституційних підходів потребує питання національної безпеки і оборони. Події останніх років довели, що безпека є не лише військовою категорією. Це також інформаційна безпека, кібербезпека, демографічна стійкість, енергетична незалежність, захист критичної інфраструктури та здатність держави ефективно реагувати на нові виклики. Національна безпека і оборона пов'язані зі здатністю держави виявити та в подальшому усунути потенційні загрози державності, суспільству, громадянину, його національній ідентичності. Зважаючи на це, при формуванні власної системи оцінки зовнішніх та внутрішніх загроз держава закладає потенційні інструменти їх усунення і подолання, виходячи насамперед із національних інтересів, які охоплюють потреби українського народу в збереженні та розвитку української державності та національних цінностей. Відповідно, забезпечення національної безпеки і оборони пов'язано з усуненням загрози українському народові та його національним інтересам, одним із основних складників якої є державна безпека. Рівень безпеки держави зростає за умови приєднання цієї держави до системи колективної безпеки. У такому разі система національної безпеки виступає як елемент (підсистема) системи колективної безпеки [9, с. 27]. З огляду на це, важливим завданням доктрини національної безпеки і оборони України є напрацювання механізму функціонування в межах цієї надскладної системи колективної безпеки. Тому повоєнна Конституція України повинна більш чітко визначити стратегічні пріоритети національної безпеки та механізми їх забезпечення. Серед них – незворотність європейської та євроатлантичної інтеграції, захист державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності та реінтеграція деокупованих територій. Недарма з цього приводу наголошується, що система забезпечення національної безпеки детермінована різ-

номанітними факторами – економічними, політичними, соціальними, які у своїй єдності й взаємозв'язку утворюють усю складність і багатоплановість процесів, які в ній протікають [10, с. 453].

Окремий блок конституційних змін повинен стосуватися людського капіталу. Майбутнє України залежить від того, чи зможемо ми створити належні умови для розвитку людини. Саме тому до конституційних пріоритетів повоєнної держави повинні належати розвиток науки, освіти, медицини, підтримка сім'ї та створення умов для повернення українців, які були змушені залишити Батьківщину через війну.

Слід закріпити на конституційному рівні положення, що саме людський капітал є основним національним багатством держави. Саме людський капітал зумовлює ефективність і конкурентоспроможність економіки, можливості створення високоякісних товарів та послуг, темпи науково-технічних змін. Недарма економічно розвинені країни світу так бережно відносяться до людського ресурсу, який є основним стратегічним багатством держави, визначальним фактором інноваційного розвитку. Тому Україні для забезпечення пріоритетних національних інтересів у період повоєнного відродження вкрай потрібно акцентувати увагу на відновленні науки, освіти і медицини за рахунок законодавчого, правового і фінансового забезпечення високого соціального статусу науковців, освітян і лікарів. Наука, освіта, медицина – це три наріжні камені майбутнього фундаменту відродження країни, без яких неможлива відбудова і подальший розвиток української держави, зміцнення інтелектуального потенціалу українського народу, його національної ідентичності, добробуту і благополуччя [1, с. 59–60].

Безсумнівним щодо цього є твердження, що повоєнне відродження України має не просто відбудовувати втрачене, а формувати українську економіку і суспільство на новій, сучасній, реконструктивній основі. Правова система, її інститути та регуляторні акти можуть відкривати простір для перетворювальної інноваційної діяльності, можуть бути до неї нейтральними, або створювати перепони, консервувати структури, які не відповідають новим реаліям. Це значно підсилює актуальність проблем правового забезпечення повоєнного економічного і суспільного розвитку [1, с. 181]. Економічна система суспільства розбудовується таким чином, щоб забезпечити кожній особі належні економічні умови та можливості для гідного людини існування, коли людина здатна користуватись всією сукупністю наданих їй конституцією прав [7, с. 261].

Відповідно реалізація соціальної функції Конституції України тісно пов'язана з гарантуванням громадянам держави не лише стану захищеності їхніх соціальних прав, а й покладення на органи державної влади та місцевого самоврядування обов'язку щодо їх забезпечення. Зокрема ст. 46 Конституції України на органи влади покладено безпосередній обов'язок щодо забезпечення соціального захисту громадян у випадках повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачено обов'язок держави забезпечити соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

Варто наголосити, що передбачені статтями 17 і 46 Конституції України види соціального захисту мають різну конституційну природу. Соціальний захист, гарантований статтею 17 Конституції України, є особливим соціальним захистом для спеціальних суб'єктів – громадян України та членів їхніх сімей, які залучені або брали безпосередню участь у виконанні функції держави щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки. Право на отримання такого соціального захисту не пов'язане із настанням соціально ризику, як-от: повна, часткова або тимчасова втрата працездатності, втрата годувальника, безробіття чи старість, а прямо пов'язане із захистом суверенітету і територіальної цілісності України, що не виключає ризику повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, а іноді і найтяжчого наслідку виконання

цієї функції держави – смерті. Саме ступінь та вірогідність настання негативних наслідків для життя і здоров'я Захисника та Захисниці суверенітету і територіальної цілісності України є підставою для виокремлення такого соціального захисту в особливий вид, який за своєю конституційною природою є складником цілісного механізму захисту суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки.

Надзвичайно важливим є й питання конституційних засад реінтеграції деокупованих територій. Повоєнне відновлення повинно передбачати не лише фізичну відбудову, але й відновлення української державності, культури, мови та спільного правового простору. Основний Закон має стати основою цього процесу, гарантом єдності держави та захисту прав кожного громадянина незалежно від місця проживання.

Особливу увагу в процесі повоєнного відродження слід приділити особливостям реалізації прав осіб, які тривалий час перебували під окупацією. Це питання є надзвичайно складним як з правової, так і з моральної точок зору. Україна, будучи демократичною державою, не може застосовувати принцип колективної відповідальності. Кожна особа має оцінюватися індивідуально, з урахуванням конкретної поведінки під час окупації та ступеня її взаємодії з окупаційною владою. З цього приводу доцільно враховувати специфіку статусу злочинця-колаборанта. «Злочинці-колаборанти незвичайні тим, що вони такі ж, як і всі: в них немає кримінальних схильностей, кримінальної субкультури. У них є неправильна ціннісна орієнтація. Деякі з них впевнені, що нічого не зробили» [11].

Зважаючи на це, держава має право і навіть обов'язок застосовувати обґрунтовані конституційно-правові обмеження щодо окремих категорій осіб, діяльність яких становила загрозу національній безпеці України, сприяла окупаційному режиму або була пов'язана з колаборайційною діяльністю. Такі обмеження можуть стосуватися права обіймати окремі державні посади, здійснювати функції публічної влади, брати участь у прийнятті рішень, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки та оборони держави тощо. Строки обмеження таких прав можуть сягати до десяти років після деокупації як перехідний період, із можливістю їх скорочення чи продовження. Разом із тим, принципово важливо, щоб такі обмеження ґрунтувалися виключно на Конституції та законах України, відповідали принципам верховенства права, індивідуальної відповідальності, пропорційності та судового контролю. Повоєнна Україна не повинна будуватися на помсті чи дискримінації, її основою має бути справедливість.

Саме тому конституційне оновлення повинно передбачити можливість запровадження спеціальних механізмів перехідного правосуддя, які, з одного боку, забезпечуватимуть притягнення до відповідальності осіб, винних у злочинах проти держави, а з іншого – сприятимуть суспільному примиренню, відновленню довіри та реінтеграції громадян у єдиний український політичний і правовий простір. Йдеться не про обмеження прав жителів деокупованих територій як таких. Навпаки, більшість із них повинні отримати додаткові гарантії захисту своїх прав, підтримку з боку держави та можливість повноцінної участі у відбудові країни. Однак ті, хто свідомо допомагав агресору, займав посади у органах окупаційної адміністрації, повинні усвідомлювати, що демократична держава має право на самозахист, а конституційна демократія не може бути беззахисною перед тими, хто прагнув її знищити.

Підсумовуючи розгляд питання конституційного оновлення як основи повоєнного відродження України слід наголосити, що оновлення Конституції не повинно означати руйнування існуючих засад конституціоналізму в Україні. Навпаки, головним завданням процесу розробки та ухвалення нового суспільного договору є збереження тих цінностей, які дозволили Україні вистояти: демократії, верховенства права, прав людини, народовладдя, європейського та євроатлантичного вибору. Саме тому повоєнне конституційне оновлення повинно стати не ревізією Конституції України, а її розвитком відповідно до нових історичних викликів та нових суспіль-

них потреб. Україна вже довела свою здатність захищати власну державність та суверенітет зі зброєю в руках. Тепер перед нами стоїть не менш відповідальне завдання – створити конституційні засади держави майбутнього: сильної, справедливої, демократичної та європейської України. Саме така Конституція має стати правовим фундаментом повоєнного відродження нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Правове забезпечення повоєнного відродження України: монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Юрінком Інтер, 2025. С. 22, 253–254, 157, 59–60, 181.

2. Мала енциклопедія державознавства / НАН України Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Довіра; Генеза. 1996. С. 108.

3. Мальський М. Трактування інтересу як фундаментальної категорії міжнародних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини».* 2006. Вип. 16. С. 4.

4. Лотюк О. С. Перегляд та розвиток сучасних конституцій. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2007. № 6(68). С. 7.

5. Шаповал В. Основний Закон України і референдум: до питання про «стабільність» конституції. *Право України*. 2000. № 2. С. 5.

6. Савицька О. В. Конфліктогенні фактори функціонування політико-правових інститутів. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Юридичні науки*. 2005. Т. 18(57). № 2. С. 59.

7. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. К.: Логос, 2010. Т. І: Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно-правовий аспекти дослідження / авт. кол.: О. В. Скрипнюк (кер.), В. В. Медведчук, О. В. Петришин [та ін.]. С. 297, 299, 261.

8. Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 18, 492.

9. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці. К. : НІСД, 2016. С. 27.

10. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 453.

11. «235 засуджених колаборантів в Україні перебувають на пробації» – директор Центру пробації. Суспільне. 5 квітня 2023. 15:49. URL: https://suspilne.media/436287-235zasudzenih-kolaborantiv-v-ukraini-perebuvaut-na-probacii-direktor-centru-probacii/ (дата звернення: 28.06.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 30.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.134:342.7:321.7:355.01(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.3

ДЕМОКРАТІЯ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ – ОСНОВИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Колодій Анатолій Миколайович,
orcid.org/0000-0002-6647-700X
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Колодій Олексій Анатолійович,
orcid.org/0000-0002-8330-0775
доктор юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ

Хальота Андрій Іванович,
orcid.org/0000-0001-8505-0055
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексне дослідження демократії та прав людини як фундаментальних засад правотворчої діяльності України в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення держави. Обґрунтовано, що сучасна правотворчість повинна забезпечувати належний баланс між необхідністю захисту національної безпеки й оборони держави та гарантуванням конституційних прав і свобод людини відповідно до принципів верховенства права, демократичності та правової визначеності. Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння демократії як форми організації державної влади та необхідної передумови реалізації прав людини, а також розкрито взаємозв'язок між рівнем демократичного розвитку держави та ефективністю механізмів забезпечення прав і свобод особи.

Досліджено законодавчі засади правотворчої діяльності, насамперед положення Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX, у яких закріплено принципи демократичності, пріоритетності прав і свобод людини, відкритості, участі громадськості та відповідності міжнародним стандартам і праву Європейського Союзу. Встановлено, що зазначені принципи визначають сучасну модель української правотворчості та забезпечують її спрямованість на реалізацію європейських демократичних цінностей.

Особливу увагу приділено впливу правового режиму воєнного стану на реалізацію демократії, здійснення правотворчої діяльності та обсяг конституційних прав людини. Доведено, що тимчасові обмеження окремих прав і свобод можуть застосовуватися виключно за умов дотримання конституційних вимог, принципу пропорційності, законності та необхідності, не порушуючи сутності демократичного правопорядку. Визначено основні виклики, які постають перед законодавцем у період війни, зокрема необхідність забезпечення належної якості нормативно-правових актів, відкритості правотворчого процесу та збереження довіри суспільства до державних інститутів.

Запропоновано напрями вдосконалення конституційного та законодавчого регулювання у післявоєнний період, що передбачають систематизацію положень Конституції України щодо конституційно-правового статусу людини і громадянина, розширення гарантій прав і свобод, розвиток інститутів безпосередньої демократії та подальшу гармонізацію національного законодавства з європейськими правовими стандартами. Зроблено висновок, що забезпечення демократичного характеру правотворчої діяльності та пріоритетності прав людини є визначальною передумовою формування ефективної, правової та європейської моделі розвитку України в умовах війни та повоєнної відбудови.

Ключові слова: *демократія, права людини, правотворча діяльність, воєнний стан, повоєнне відновлення, верховенство права, Конституція України, законодавство, європейська інтеграція, правова держава.*

Kolodiy Anatolii, Kolodiy Oleksii, Khalota Andrii. Democracy and human rights – the foundations of law-making in the context of war and Ukraine's post-war reconstruction

This article presents a comprehensive study of democracy and human rights as the fundamental principles underpinning Ukraine's law-making activities in the context of martial law and the post-war reconstruction of the state. It argues that contemporary law-making must strike an appropriate balance between the need to safeguard national security and the defence of the state and the guarantee of constitutional human rights and freedoms, in accordance with the principles of the rule of law, democracy and legal certainty. Theoretical approaches to understanding democracy as a form of organisation of state power and a necessary prerequisite for the realisation of human rights are analysed, and the interconnection between the level of a state's democratic development and the effectiveness of mechanisms for safeguarding individual rights and freedoms is explored.

The legislative foundations of law-making activity have been examined, in particular the provisions of the Law of Ukraine 'On Law-Making Activity' No. 3354-IX of 24 August 2023, which enshrine the principles of democracy, the primacy of human rights and freedoms, openness, public participation and compliance with international standards and European Union law. It has been established that these principles define the contemporary model of Ukrainian law-making and ensure that it is geared towards the realisation of European democratic values.

Particular attention has been paid to the impact of the legal regime of martial law on the realisation of democracy, the exercise of law-making activities and the scope of constitutional human rights. It has been demonstrated that temporary restrictions on certain rights and freedoms may be applied only provided that constitutional requirements, the principles of proportionality, legality and necessity are observed, without undermining the essence of the democratic legal order. The main challenges facing the legislature during wartime have been identified, in particular the need to ensure the appropriate quality of legislative acts, the transparency of the law-making process and the preservation of public trust in state institutions.

Directions for improving constitutional and legislative regulation in the post-war period are proposed, involving the systematisation of the provisions of the Constitution of Ukraine concerning the constitutional and legal status of the individual and the citizen, the expansion of guarantees for rights and freedoms, the development of institutions of direct democracy, and the further harmonisation of national legislation with European legal standards. It is concluded that ensuring the democratic nature of law-making and the primacy of human rights is a decisive prerequisite for the formation of an effective, law-based and European model of Ukraine's development in the context of war and post-war reconstruction.

Key words: *democracy, human rights, law-making, martial law, post-war reconstruction, the rule of law, the Constitution of Ukraine, legislation, European integration, the rule of law.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України характеризується безпрецедентними викликами, пов'язаними зі збройною агресією, запровадженням воєнного стану та необхідністю подальшого повоєнного відновлення держави. У цих умовах особливої ваги набуває проблема забезпечення належного функціонування демократичних інститутів та гарантування прав і свобод людини, які становлять основу конституційного ладу. Війна, як надзвичайний соціально-політичний феномен, неминуче впливає на всі сфери

суспільного життя, у тому числі на правотворчу діяльність, змінюючи її пріоритети, процедури та зміст.

З одного боку, держава змушена вживати оперативних і рішучих заходів для забезпечення національної безпеки, оборони та територіальної цілісності, що передбачає тимчасове обмеження окремих прав і свобод людини та громадянина. З іншого боку, навіть в умовах воєнного стану не може бути поставлено під сумнів фундаментальний характер прав людини та принципів демократії, які повинні залишатися визначальними орієнтирами діяльності держави. У цьому контексті виникає об'єктивна потреба у пошуку оптимального балансу між публічними інтересами держави та приватними інтересами особи, що є одним із ключових завдань сучасної правотворчості.

Особливої актуальності набуває питання забезпечення відповідності правотворчої діяльності принципам демократичності, верховенства права, правової визначеності та пріоритетності прав і свобод людини. В умовах воєнного стану існує ризик надмірної концентрації владних повноважень, звуження простору громадянської участі та формалізації демократичних процедур, що може негативно позначитися на якості законодавства та рівні довіри до державних інституцій. Саме тому необхідним є наукове переосмислення ролі демократії та прав людини як фундаментальних засад правотворчої діяльності, їх адаптація до умов воєнного часу та інтеграція у процеси повоєнного відновлення.

Крім того, важливим чинником є євроінтеграційний курс України, який передбачає гармонізацію національного законодавства з правом Європейського Союзу та імплементацію міжнародних стандартів у сфері прав людини. Це зумовлює підвищення вимог до якості правотворчої діяльності, її відкритості, прозорості та наукової обґрунтованості. У свою чергу, повоєнне відновлення України потребуватиме не лише відбудови інфраструктури та економіки, але й інституційного оновлення держави, в основі якого мають бути закладені принципи демократії, верховенства права та поваги до прав людини.

Таким чином, дослідження демократії та прав людини як основ правотворчої діяльності в умовах війни та повоєнного відновлення є надзвичайно актуальним і має важливе теоретичне та практичне значення для подальшого розвитку України як правової, демократичної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика демократії, прав людини та правотворчої діяльності традиційно перебуває у центрі уваги юридичної науки, оскільки саме ці категорії визначають зміст і спрямованість функціонування сучасної правової держави. Теоретико-методологічні засади демократії як форми організації державної влади, її принципи, інституційні механізми та роль у забезпеченні народовладдя знайшли своє відображення у працях таких вітчизняних учених, як О. Ф. Скакун, П. М. Рабінович, В. М. Шаповал. У їхніх дослідженнях демократія розглядається як складне багатовимірне явище, що поєднує політичні, правові та соціальні елементи, а також виступає необхідною умовою формування правової держави та громадянського суспільства.

Питання сутності, природи та класифікації прав людини, їх невід'ємного характеру та механізмів гарантування ґрунтовно досліджувалися у працях М. І. Козюбри, Ю. С. Шемшученка, В. Ф. Погорілка, які обґрунтовують пріоритетність прав і свобод людини як визначального принципу конституційного ладу. У їхніх роботах акцентується увага на необхідності забезпечення не лише формального закріплення прав, а й створення ефективних механізмів їх реалізації та захисту.

Значний внесок у розвиток теорії правотворчої діяльності зробили такі науковці, як М. С. Кельман, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, які розглядають правотворчість як складний процес формування правових норм, що має здійснюватися на засадах демократичності, наукової обґрунтованості, системності та відповідності міжнародним стандартам. У їхніх дослідженнях підкреслюється важливість участі громадянського суспільства у правотворчому процесі та необхідність

підвищення якості нормативно-правових актів.

Окремий напрям наукових досліджень становлять питання співвідношення демократії та прав людини у контексті принципу верховенства права. Зокрема, С. П. Головатий у своїх працях обґрунтовує значення верховенства права як фундаментальної засади сучасного конституціоналізму та наголошує на необхідності забезпечення балансу між публічною владою і правами людини. Подібні підходи простежуються також у дослідженнях, присвячених розвитку конституційної демократії та її адаптації до сучасних викликів.

Водночас новітні виклики, пов'язані із запровадженням воєнного стану в Україні, зумовили появу наукових досліджень, присвячених особливостям реалізації демократії та прав людини в умовах війни. У цих працях акцентується увага на допустимості тимчасових обмежень прав і свобод, необхідності дотримання принципу пропорційності, а також на ризиках звуження демократичних стандартів. Разом з тим питання впливу воєнного стану на правотворчу діяльність, її принципи та процедури залишаються недостатньо дослідженими.

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить про наявність значного теоретичного доробку щодо демократії, прав людини та правотворчості. Проте комплексне дослідження їх взаємозв'язку в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України потребує подальшого розвитку, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз демократії та прав людини як теоретичної і практичної основи правотворчої діяльності в Україні в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення, а також обґрунтування напрямів удосконалення конституційного та законодавчого регулювання з метою зміцнення демократичних інститутів, підвищення ефективності правотворчого процесу та забезпечення реальності прав і свобод людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Демократія як суспільне явище пройшла складний і довгий шлях багатовікового розвитку. Історично демократія має багато типів, форм, особливостей вияву. Теорія демократії свідчить, що набуваючи різних форм, вона завжди залишається одним з методів організації і здійснення влади, знаряддям певних суспільних сил для проведення політики. Не має і не може бути демократії «взагалі». Завжди були і є конкретні форми її вияву.

Отже, «ДЕМОКРАТІЯ (грец. demokratij – народовладдя, від demos – народ і kratij – влада) – форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства» [1, с. 61]. Джерела радянської української доби стверджували, що «ДЕМОКРАТІЯ (грец. demokratij – народовладдя, від demos – народ і kratij – влада) – організація політичної системи суспільства, побудована на визнанні (формальному або фактичному) народу джерелом влади, на існуванні в державі найвищих виборних органів влади» [2, с. 165–166]. Тобто, допускали наявність формальної демократії.

Сучасні вітчизняні юридичні джерела проголошують, що «ДЕМОКРАТІЯ (як конституційний принцип) – основоположна засада конституційного ладу, що полягає у визначенні носієм суверенітету і єдиним джерелом влади народу, який реалізує належну йому владу безпосередньо чи через представницькі органи. Влада Українського народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, тобто органи державної влади й органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу» [3, с. 163–167].

Узагальнюючи зазначені та інші визначення можна цілком впевнено стверджувати, що *справжній демократії властиві наступні ознаки*:

– є формою організації суспільства, його державно-політичного устрою;

– передбачає послідовне здійснення принципу рівності і свободи людей;

– запроваджує реальну участь людей в управлінні справами держави і суспільства;

– побудована на існуванні в державі найвищих виборних органів влади;

– є основоположною засадою конституційного ладу;

– полягає у визначенні носієм суверенітету і єдиним джерелом влади народу;

– народ реалізує належну йому владу безпосередньо чи через представницькі органи;

– влада народу визнається первинною, єдиною і невідчужуваною;

– органи державної влади й органи місцевого самоврядування здійснюють владу, що походить від народу;

– запроваджує не тільки формальну рівність правових можливостей, але насамперед їх всебічне забезпечення;

– передбачає повагу до права і закону;

– їй притаманні широкі асоціативні зв'язки між усіма соціальними структурами;

– участь народу в управлінні справами суспільства і держави стає справді масовою;

– здійснюючись з волі більшості, демократичне управління водночас враховує також інтереси меншості;

– існує розподіл повноважень між громадянським суспільством та державою, загальнодержавними (законодавчими, виконавчими, судовими, контрольно-наглядовими, правоохоронними) та територіальними (регіональними та муніципальними) органами влади;

– є об'єктивною умовою формування і функціонування громадянського суспільства та правової держави.

Таким чином, *демократія* – це форма організації суспільства та держави, що передбачає визнання носієм суверенітету і єдиним джерелом влади народу, яка тлумачиться первинною, єдиною і невідчужуваною та забезпечує реальну можливість її реалізувати безпосередньо чи через представницькі органи, що стає справді масовим явищем і є об'єктивною умовою формування і функціонування громадянського суспільства та правової держави.

Демократія є теоретичною та практичною основою прав людини. Адже, «ПРАВА ЛЮДИНИ – визначальні засади правового статусу особи. Належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота» [4, с. 710]. Або дещо інше визначення згідно якого «ПРАВА І СОВБОДИ ЛЮДИНИ – визначені міжнародним співтовариством особисті цінності людини у її відносинах з іншими людьми та державою. Права і свободи людини закріплені у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини та основних свобод, інших міжнародно правових актах. Норми цих актів імплементовані в законодавстві України» [5, с. 353].

Таким чином, «… під конституційними правами і свободами людини слід розуміти встановлену Конституцією України та гарантовану Українською державою міру можливої поведінки або діяльності особи (колективу осіб) з метою задоволення своїх законних потреб і інтересів у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній), екологічній, інформаційній та інших сферах суспільного життя» [6, с. 243].

Враховуючи викладене є усі підстави стверджувати, що права та свободи людини і громадянина це явища зумовлені існуванням демократії. *Права людини* – це її соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних і духовних потреб особи шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Права людини характеризуються тим, що вони:

1) мають універсальний характер, неподільні, взаємопов'язані та взаємообумовлені і є надбанням кожної людини;

2) з'являються у людини від моменту народження (невід'ємні) як невід'ємні умови фізичного і соціального існування та розвитку і, водночас, як засіб і мета життя, незалежно від того, усвідомлюються вони людиною чи ні;

3) за своїм змістом представляють певні соціальні можливості, які пов'язані з конкретно-історичними умовами;

4) об'єктивно обумовлені досягнутим політичним, економічним, соціальним і культурним рівнем життя суспільства і формулюють сукупність потреб, задоволення яких сприяє забезпеченню людині певного стандарту життя, характерного для конкретного суспільства;

5) представляють категорію можливої поведінки людини, а їх реалізація залежить від бажання конкретної людини, а держава не може і не повинна примушувати до використання прав;

6) юридично зафіксовані державою в нормативно-правових актах та гарантуються нею політичними, економічними, соціальними, ідеологічними та юридичними засобами.

Виходячи з викладеного конституційна демократія та права людини – це дуже тісно взаємопов'язані політико-правові реалії, які знайшли своє вираження у тексті конституції. При цьому демократія є умовою існування та реалізації прав людини, а останні свідченням справжньої та реальної демократії.

Демократія та права людини є теоретичною та практичною основою правотворчої діяльності в Україні. І свідченням цьому є Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [7]. Основи демократії у вищезазначеному Законі вбачаються у:

– пункті 3 частини першої статті 3, що регламентує, що правотворча діяльність здійснюється відповідно до принципу демократичності;

– частині першій статті 4, яка учасників правотворчої діяльності класифікує на суб'єктів правотворчої діяльності, суб'єктів правотворчої ініціативи, суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності, заінтересованих осіб. Принагідно хотілося б наголосити, що, на нашу думку, така класифікація учасників правотворчої діяльності є абсолютно виправданою з точки зору теорії існування, функціонування та співвідношення громадянського суспільства та правової держави;

– частині другій статті 4, яка передбачає, що суб'єктами правотворчої діяльності є Український народ на всеукраїнському референдумі, територіальна громада на місцевому референдумі, органи місцевого самоврядування;

– частині першій статті 44, яка врегульовує, що проєкт нормативно-правового акта підлягає обов'язковій експертизі на відповідність зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (acquis ЄС), а також науковій, юридичній (правовій), антикорупційній, гендерно-правовій, антидискримінаційній та іншим експертизам, визначеним законом та частині третій цієї ж статті, що закріплює припис згідно якого щодо проєктів нормативно-правових актів може проводитися незалежна експертиза експертними організаціями з числа наукових, освітніх, міжнародних та інших організацій відповідного профілю, експертами з числа вчених і фахівців. Головною експертною установою з проведення юридичної (правової) експертизи проєктів законів є Національна академія наук України. Порядок направлення проектів законів до Національної академії наук України для проведення юридичної (правової) експертизи визначається законодавством України та багатьох інших приписах Закону України, що аналізується [7].

Основи прав людини у Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX вбачаються у:

– пункті 2 частини першої статті 3, який регламентує, що правотворча діяльність здійснюється відповідно до принципу пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини;

– частині п'ятій статті 4, яка до заінтересованих осіб правотворчої діяльності відносить фізичних та юридичних осіб, на яких вплине прийняття (видання) відповідного нормативно-правового акта, а саме: громадян України; іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України; громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації; асоціації органів місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення; непідприємницькі товариства, суб'єкти господарювання та їх об'єднання, організації роботодавців та їх об'єднання, органи професійного самоврядування, саморегулівні організації; інших осіб, прав, свобод, інтересів чи обов'язків яких стосується відповідний нормативно-правовий акт;

– статті 6, яка визначає гарантії забезпечення права на доступ до інформації щодо правотворчої діяльності;

– пункті 4 частини першої статті 39, який встановлює, що перехідні положення

включаються до нормативно-правового акта у разі, якщо необхідно передбачити збереження обсягу і змісту норм права, спрямованих на захист прав і свобод громадян та інтересів юридичних осіб, що існували за попереднього регулювання та багатьох інших приписах Закону України, що аналізується [7].

Беззаперечним викликом конституційній демократії та правам людини у сучасній Україні є воєнний стан. «ВІЙНА – продовження політики насильницькими засобами. Один з видів збройних конфліктів, організована озброєна боротьба між державами, націями, соціальними групами» [8, с. 50]. Частина перша статті першої Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII додає до цього, що «Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [9].

У цьому аспекті важливо зазначити, що частина друга статті 64 Конституції України регламентує, що «В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень» [10]. Уже цитований Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII додає до цього у частині першій статті 8, що в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, такі заходи правового режиму воєнного стану, які безпосередньо стосуються демократії та прав людини і впливають на правотворчу діяльність України в умовах війни: 1) запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не забронюваних за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та захисту критичної інфраструктури і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб; 2) запроваджувати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлювати спеціальний режим світлового та інших видів маскування; 3) встановлювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів; 4) перевіряти у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, документи в осіб, а у разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України; 5) забороняти проведення мир-

них зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів та здійснювати інші заходи [9].

Беззаперечно, що зазначені заходи безпосередньо та/або опосередковано впливають на стан демократії та права людини в у мовах війни.

Посиленню конституційної демократії та прав людини в умовах повоєнного відновлення сприяли б наступні конституційні зміни:

1. Розділ 2 Конституції України має називатися «Основи конституційно-правового (або загального) статусу людини і громадянина в Україні», оскільки у ньому йдеться не тільки про права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а й про інші елементи конституційно-правового статусу людини і громадянина. Цей розділ також доцільно систематизувати та структурувати виклавши його у вигляді взаємопов'язаних частин (глав). А саме: у першій главі слід викласти принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина; у другій главі – регламентувати такий елемент конституційно-правового статусу особи, як громадянство, а також основи конституційно-правових статусів інших категорій осіб; у наступних главах мають викладатися: а) особисті; б) політичні; в) економічні; г) соціальні; д) духовні права та свободи людини і громадянина; у заключних главах цього Розділу Конституції України мають викладатися: а) обов'язки людини і громадянина, згруповані на: особисті, політичні, економічні, соціальні і духовні; б) гарантії реалізації прав, свобод та обов'язків, систематизовані на загальні і юридичні.

Права та свободи людини та громадянина мають формулюватися так, щоб вони розповсюджувалися на щонайбільшу кількість соціальних статусів (громадян, іноземців, осіб без громадянства, біженців, осіб, що набули притулку за законодавством України). Вони мають бути конкретними та забезпеченими, а для цього важливо їх не просто викладати як вид можливої та дозволеної поведінки, наприклад, кожен має право на повагу до його гідності згідно з частиною першою статті 28 чинної Конституції України. Натомість потрібно також вказувати на їх охорону, захист, забезпечення, гарантування чи відтворення державою, як, наприклад, частина перша статті 30 Конституції України гарантує кожному недоторканність житла, а частина друга цієї статті встановлює недопустимість проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду [10]. Яскравим та переконливим прикладом саме останнього закріплення може бути Федеральна конституція Швейцарської конфедерації, яка затверджена загальнонаціональним та кантональним голосуванням 18 квітня 1999 р. і вступила в силу 01 січня 2000 р., де права та свободи людини і громадянина не просто закріплюються, але й гарантуються, оскільки право чи свобода людини не тільки текстуально викладаються як вид можливої поведінки, але й певним чином забезпечуються, адже стверджується: гарантується свобода совісті та віросповідання (стаття 15); гарантується свобода переконань та інформації (стаття 16); гарантується свобода друку, радіо і телебачення, а також інших форм поширення творів та інформації за допомогою публічної телекомунікації; гарантується таємниця редагування (стаття 17); гарантується свобода користування мовою (стаття 18) тощо [11].

Не доцільно викладати у Розділі, присвяченому основам конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні, статті, які не стосуються регламентації елементів статусу людини і громадянина. Наприклад, є не виправданим існування статті 37 діючої Конституції України, яка передбачає порядок утворення та діяльності політичних партій та громадських організацій.

2. Розділ ІІІ «Вибори. Референдум» чинної Конституції України має називатися «Народне волевиявлення» і у його змісті не повинно бути формулювань на зразок існуючих у статті 69, де йдеться про те, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Адже відразу виникає запитання, які інші форми безпосередньої демократії маються на увазі.

У цьому розділі мають з'явитися статті присвячені: народній ініціативі (народній правотворчій та народній референдній ініціативі); народному вето; народному обговоренню; народному опитуванню; місцевому референдуму; громадським слуханням; місцевій ініціативі [12, с. 54–90].

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що демократія та права людини є взаємопов'язаними і взаємообумовленими категоріями, які становлять фундамент конституційного ладу та визначають зміст і спрямованість правотворчої діяльності держави. Демократія виступає необхідною умовою існування і реалізації прав людини, тоді як рівень забезпечення прав і свобод є критерієм реальності демократичного режиму.

З'ясовано, що сучасна правотворча діяльність в Україні ґрунтується на принципах демократичності, верховенства права, пріоритетності прав і свобод людини, а також враховує міжнародні стандарти у цій сфері та зобов'язання у контексті європейської інтеграції. Законодавче закріплення широкого кола учасників правотворчого процесу свідчить про розвиток інститутів громадянського суспільства та підвищення рівня відкритості державної влади.

Водночас встановлено, що в умовах воєнного стану відбувається об'єктивне звуження окремих прав і свобод людини, що зумовлено потребами забезпечення національної безпеки та оборони держави. Такі обмеження мають тимчасовий характер і повинні здійснюватися виключно в межах Конституції та законів України, із дотриманням принципу пропорційності.

Обґрунтовано, що у процесі повоєнного відновлення України необхідно приділити особливу увагу вдосконаленню конституційного регулювання правового статусу людини і громадянина, зокрема шляхом систематизації відповідних норм, розширення гарантій прав і свобод та їх чіткішого формулювання. Важливим напрямом є також розвиток інститутів безпосередньої демократії та уточнення механізмів народного волевиявлення.

Загалом, подальший розвиток правотворчої діяльності в Україні має здійснюватися на засадах зміцнення демократії, забезпечення реальності прав і свобод людини, а також гармонізації національного законодавства з європейськими правовими стандартами, що є ключовою передумовою сталого розвитку держави у післявоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д – Й. 1999. 744 с.

2. Юридичний словник. За ред. Б.М. Бабія, Ф.Г. Бурчака, В.М. Корецького, В.В. Цветкова. Видання друге, перероблене і доповнене. Київ : Головна редакція «Українська радянська енциклопедія». 1983. 872 с.

3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 4 : Конституційне право / редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. 1072 с.

4. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н – П. 2002. 720 с.

5. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 528 с.

6. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Підручник / за заг. ред. В. Л. Федоренка. 4-е вид., перероб. і доопр. Київ : Видавництво Ліра-К, 2012. 576 с.

7. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.

8. Соціологія: словник термінів і понять. Київ : Кондор, 2006. 372 с.

9.Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

11. Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (Status as of 1 January 2024). URL : https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/en (дата звернення: 25.03.2026)

12. Колодій А. М., Тернавська В. М., Колодій О. А. Правотворчість українського народу як форма реалізації конституційно-правової політики держави. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 1. С. 64–90. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-1-64

Дата першого надходження статті до видання: 24.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.134
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.4

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ УЧАСНИКІВ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Міловська Надія Василівна,
orcid.org/0000-0001-9150-018X
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті визначено сутність та особливості правосуб'єктності учасників правотворчої діяльності в умовах європейської інтеграції та адаптації законодавства України до права ЄС. Встановлено, що євроінтеграційний курс України передбачає трансформацію інституційних механізмів правотворчості та чітке визначення правосуб'єктності учасників правотворчої діяльності, їх прав та обов'язків у контексті наближення українського законодавства до права Європейського Союзу, здатності юридично та функціонально брати участь у правотворчому процесі, здійснювати повноваження, нести відповідальність і забезпечувати якість правотворчих рішень.

Обґрунтовано, що кожна із визначених законодавством груп учасників правотворчої діяльності: суб'єкти правотворчої діяльності, суб'єкти правотворчої ініціативи, суб'єкти забезпечення правотворчої діяльності та заінтересовані особи, має різний ступінь участі та впливу на процес нормотворення, проте всі вони наділені певними правами та обов'язками, які формують їхню правосуб'єктність.

Встановлено, що у контексті правотворчості правосуб'єктність відображає передбачену законодавством здатність учасника правотворчої діяльності бути носієм прав і обов'язків у процесі планування, розробки, обговорення та прийняття нормативно-правових актів, здатність здійснювати повноваження щодо погодження, експертизи та реалізації нормативно-правових актів, а також нести юридичну відповідальність за дотримання процедур, стандартів та якість правотворчих рішень.

Звернуто увагу на те, що євроінтеграційний вектор розвитку держави вимагає специфічних повноважень від учасників правотворчої діяльності щодо розробки проєктів законів та інших нормативно-правових актів, необхідних для імплементації норм ЄС, забезпечення відповідності законопроєктів положенням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, проведення юридичної експертизи проєктів нормативно-правових актів на їх відповідність зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву ЄС, здійснення оцінки ефективності імплементованих норм у процесі їх реалізації.

Зроблено висновок, що у контексті виконання міжнародних зобов'язань України у сфері європейської інтеграції та адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу, концептуалізація правосуб'єктності учасників правотворчої діяльності є важливим елементом ефективної реалізації євроінтеграційного курсу держави.

Ключові слова: *правотворча діяльність, правосуб'єктність, учасники правотворчої діяльності, євроінтеграція, гармонізація законодавства, acquis ЄС, інституційна спроможність.*

Milovska Nadiia. Conceptualization of the Legal Personality of Participants in Law-making Activities in the Conditions of Eurointegration Development of Ukraine

In the article the essence and specific features of the legal personality of participants in law-making activities in the context of European integration and the approximation of Ukrainian legislation to European Union law were defined. It is established that Ukraine's European integration course entails the transformation of the institutional mechanisms of law-making

and the determination of the legal personality of participants in law-making activities, their rights and obligations in the context of the approximation of Ukrainian legislation to European Union law, and their legal and functional capacity to participate in the law-making process, exercise powers, bear responsibility, and ensure the quality of rule-making in accordance with European standards.

It is substantiated that each of the groups of participants in law-making activities defined by legislation (subjects of law-making activity, subjects of the right of legislative initiative, subjects ensuring law-making activities, and interested persons) has a different degree of participation in and influence on the rule-making process. Nevertheless, all of them are vested with specific rights and obligations that constitute their legal personality.

It is established that, in the context of law-making, legal personality reflects the legislatively prescribed capacity of a participant in law-making activities to be a bearer of rights and obligations in the process of planning, drafting, discussing, and adopting normative legal acts; to exercise powers related to the coordination, expert examination, and implementation of normative legal acts; and to bear legal responsibility for compliance with procedures and standards and for ensuring the quality of law-making decisions.

Attention is drawn to the fact that the European integration vector of state development requires participants in law-making activities to possess specific powers with respect to the drafting of normative legal acts necessary for the implementation of European Union norms; ensuring the conformity of draft laws with the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the European Union; conducting legal expert examinations of draft normative legal acts to assess their compliance with Ukraine's obligations in the field of European integration and with European Union law; and evaluating the effectiveness of implemented norms in the course of their application.

It is concluded that in the context of fulfilling Ukraine's international obligations in the field of European integration and adapting national legislation to the legislation of the European Union, the conceptualization of the legal personality of participants in law-making activity is an important element of the effective implementation of the state's European integration course.

Key words: *law-making activity, legal personality, participants in law-making activity, European integration, harmonization of legislation, EU acquis, institutional capacity.*

У преамбулі Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [1] зазначено, що Україна, розвиваючи відносини з ЄС, проголошує свою європейську ідентичність і поділяє спільні цивілізаційні цінності. З урахуванням зазначеного у Конституції України [2] було закріплено формулювання про європейську ідентичність Українського народу та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, а також розширено коло повноважень Верховної Ради України і Президента України. Так, у статті 85 і статті 102 Основного Закону визначено, що національний парламент повноважений визначати засади реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС, а Президент України є гарантом реалізації цього курсу. Крім цього, у статті 116 Конституції України Кабінету Міністрів поставлено завдання забезпечувати реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі.

Важливо, що євроінтеграційний курс України передбачає не лише адаптацію національного законодавства до acquis ЄС, а й трансформацію інституційних механізмів правотворчості як особливої форми діяльності держави за участю громадянського суспільства, яка пов'язана зі встановленням, зміною чи скасуванням юридичних норм, створенням та розвитком системи права [3, с. 19]. Ефективність цього процесу залежить від чіткого визначення правосуб'єктності учасників правотворчої діяльності, їх прав та обов'язків у контексті наближення українського законодавства до права Європейського Союзу, здатності юридично та функціонально брати участь у правотворчому процесі, здійснювати повноваження, нести відповідальність і забезпечувати

якість нормотворення відповідно до європейський стандартів.

Проблематика правотворчої діяльності та її учасників сьогодні є надзвичайно актуальною та потребує комплексного опрацювання. Теоретичні аспекти правотворчості були предметом дослідження таких науковців, як: О. Бандурка, С. Бобровник, Є. Гетьман, О. Зайчук, В. Залізняк, О. Іванченко, М. Козюбра, А. Колодій, Н. Кузнєцова, В. Мацюк, Н. Оніщенко, В. Опришко, Н. Пархоменко, О. Петришин, С. Погребняк, В. Риндюк, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Р. Стефанчук, О. Строїч, В. Федоренко, М. Теплюк, Ю. Шемшученко та інші. Водночас, незважаючи на суттєвий науковий доробок, вирішення багатьох проблем, пов'язаних із реалізацією положень Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [4] загалом, та визначенням концептуальних засад правового статусу учасників правотворчої діяльності в контексті євроінтеграційних процесів в Україні, зокрема, формують нові виклики.

Метою статті є визначення сутності та особливостей правосуб'єктності учасників правотворчої діяльності в умовах європейської інтеграції та адаптації законодавства України до права ЄС.

У юридичній літературі відзначається, що правотворча діяльність полягає у формуванні, систематизації, прийнятті та оприлюдненні нормативно-правових актів із метою перетворення принципу верховенства права у реальність, забезпечення гармонійного вираження у правових нормах об'єктивних потреб суспільного розвитку [5, с. 72]. При цьому верховенство права виступає однією із ключових європейських цінностей, які мають визначати зміст законів та інших актів права, орієнтувати суб'єктів правотворчості на розроблення якісного законодавства [6, с. 137].

Відповідно до частини першої статті 2 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [4], правотворча діяльність являє собою діяльність з планування, розроблення проєкту нормативно-правового акта, прийняття (видання) нормативно-правового акта, ведення обліку нормативно-правових актів і здійснення правового моніторингу. Тобто, як випливає із законодавчого визначення, правотворча діяльність охоплює широкий спектр процесів і механізмів створення та впровадження правових норм, є важливим складником правової системи, оскільки визначає правила та стандарти, за якими функціонує суспільство, забезпечуючи правову стабільність і розвиток [7, с. 15]. Крім цього, Закон України «Про правотворчу діяльність» передбачає посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів, а також контролю за їх реалізацією, забезпечення участі громадянського суспільства у правотворчій діяльності.

У відповідності до статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність», *учасниками правотворчої діяльності є:* суб'єкти правотворчої діяльності, суб'єкти правотворчої ініціативи, суб'єкти забезпечення правотворчої діяльності та заінтересовані особи. Вбачається, що такий розподіл на групи учасників правотворчої діяльності є абсолютно виправданим з погляду теорії існування, функціонування та співвідношення громадянського суспільства та правової держави. У контексті цієї теорії, як відзначається вченими, прерогативою громадянського суспільства є правоутворювальна діяльність як процес формування юридичних норм, що починається з визнання державою визначених суспільних відносин, усвідомлення необхідності їх правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів [8, с. 34].

До *суб'єктів правотворчої діяльності* законодавством віднесено: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи та інші суб'єкти, наділені Конституцією України та (або) законом повноваженнями щодо прийняття (видання) нормативно-правових актів, а саме: Український народ на всеукраїнському референдумі; Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України; міністерства; інші органи державної влади та інші суб'єкти публічного права, які згідно із законом здійснюють від імені держави

правотворчу діяльність та юрисдикція яких поширюється на територію України; Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, міністерства Автономної Республіки Крим; голови місцевих державних адміністрацій та керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій; територіальна громада на місцевому референдумі; органи місцевого самоврядування.

Суб'єктом правотворчої ініціативи, відповідно до частини третьої статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність», є орган державної влади, інший державний орган, його посадова особа, інший уповноважений суб'єкт, який відповідно до Конституції України та (або) закону чи прийнятого відповідно до них іншого нормативно-правового акта має право вносити на розгляд суб'єкта правотворчої діяльності проєкт нормативно-правового акта для його прийняття (видання) в порядку, встановленому законом. Інститут правотворчої ініціативи відіграє ключову роль у формуванні системи законодавства, дозволяючи оперативно реагувати на потреби суспільства, виклики часу та впроваджувати необхідні реформи.

Суб'єктами забезпечення правотворчої діяльності вважаються допоміжні органи суб'єктів правотворчої діяльності та особи, які виконують завдання наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного та інших видів забезпечення правотворчого процесу (частина четверта статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність»). Допоміжними органами суб'єктів правотворчої діяльності є, зокрема: Апарат Верховної Ради України, статус якого врегульовано Положенням про Апарат Верховної Ради України, затвердженим розпорядженням Голови Верховної Ради України від 25 серпня 2011 р. № 769 [9]; Офіс Президента України, який функціонує відповідно до Положенням про Офіс Президента України, затвердженим Указом Президента України від 25 червня 2019 р. № 436/2019 [10]; Секретаріат Кабінету Міністрів України, правовий статус якого визначено Положенням про Секретаріат Кабінету Міністрів України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 р. № 850 [11]; інші консультативні, дорадчі та допоміжні органи і служби.

Заінтересованими особами у сфері правотворчості*,* згідно з частиною п'ятою статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність», є фізичні та юридичні особи, на яких вплине прийняття (видання) відповідного нормативно-правового акта, а саме: громадяни України; іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України; громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації; асоціації органів місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення; непідприємницькі товариства, суб'єкти господарювання та їх об'єднання, організації роботодавців та їх об'єднання, органи професійного самоврядування, саморегулівні організації; інші особи, прав, свобод, інтересів чи обов'язків яких стосується відповідний нормативно-правовий акт. Важливо, що заінтересовані особи беруть участь у правотворчій діяльності відповідно до Конституції України, Закону України «Про правотворчу діяльність», законів щодо публічних консультацій, лобізму та лобістської діяльності, інших законів України, та можуть ініціювати підготовку проєкту нормативно-правового акта перед суб'єктом правотворчої ініціативи. Загалом, вплив інститутів громадянського суспільства на державу у процесі правотворчості та безпосередня їх участь у цьому процесі є важливим чинником рівня демократії у країні й інструментом забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Слід зазначити, що кожна із визначених законодавством груп учасників правотворчої діяльності має різний ступінь участі та впливу на процес нормотворення, проте важливо, що всі вони наділені певними правами та обов'язками, які формують їхню правосуб'єктність. Тобто участь у правотворчому процесі тих чи інших учасників обумовлена наявністю у них належної правосуб'єктності.

У правовій доктрині правосуб'єктність традиційно трактується як інтегративна

юридична категорія, що виступає передумовою участі суб'єкта у правовідносинах, як встановлена законодавством здатність особи бути суб'єктом права у всіх його проявах [12, с. 132]. Так, В. М. Кравчук вважає, що для юридичної науки важливе методологічне значення мають положення про правосуб'єктність як категорію, що розкриває правовий статус суб'єктів права; передумови участі в правовідносинах; стадії правового регулювання та інші [13, с. 71]. Н. М. Оніщенко розглядає правосуб'єктність як об'єднувальну категорію, що відображає ті ситуації, коли правоздатність і дієздатність нероздільні у часі, органічно об'єднані [14]. В. А. Січевлюк, ґрунтовно досліджуючи категорію «правової суб'єктності», підкреслює, що нею позначається правовий потенціал, який надходить до абстрактного соціального суб'єкта із сфери об'єктивного права та який дозволяє останньому мати статус суб'єкта права, а також, відповідно, і всі інші похідні та більш локальні статуси та стани, включаючи статус учасника різноманітних галузевих правовідносин [15, с. 243].

Разом із тим, співвідносячи між собою поняття «учасник правовідносин» та «суб'єкт права», вченими зазначається, що якщо учасників правовідносин характеризує реалізована у практиці правосуб'єктність, то для суб'єктів права характерна правова суб'єктність скоріше як обсяг правових можливостей, гранично передбачений для них об'єктивним правом. Такою абстрагованою правосуб'єктністю кожен суб'єкт права володіє і до вступу в правовідносини, і в процесі участі у них, і після виходу із тих чи інших правовідносин, а тому категорія «суб'єкт права» є ширшою порівняно із поняттям «учасник правовідносин» [16, с. 93; 17, с. 34].

У контексті правотворчості правосуб'єктність відображає передбачену законодавством здатність учасника правотворчої діяльності бути носієм прав і обов'язків у процесі планування, розробки, обговорення та прийняття нормативно-правових актів, здатність здійснювати повноваження щодо погодження, експертизи та реалізації нормативно-правових актів, а також нести юридичну відповідальність за дотримання процедур, стандартів та якість правотворчих рішень.

Категорія правосуб'єктності за своєю структурою складається із певних елементів. І. С. Окунєв вважає, що юридична конструкція правового статусу суб'єкта права включає правосуб'єктність, яка характеризується єдністю двох складників (правоздатності та дієздатності) [18, с. 3–4]. У свою чергу, В. А. Січевлюк підкреслює, що структура правосуб'єктності є принципово трьохелементною та включає правоздатність, деліктоздатність та дієздатність [15, с. 222]. При цьому поняття «правоздатність» віддзеркалює сутнісний зв'язок абстрактного суб'єкта з обсягом розкритого для нього об'єктивного права та є своєрідним індикатором буття соціального суб'єкта у праві. У свою чергу, поняття «дієздатність» характеризує наявність, склад та міру власних можливостей суб'єкта права використати у соціальному просторі той правовий ресурс, що доступний йому. Разом із тим, кожен активний правоздатний суб'єкт неминуче набуває деліктоздатного статусу, адже надання йому суб'єктивного права чи обов'язку, чи повноважень, чи компетенції, передбачених диспозицією правової норми, кореспондується із санкцією тієї ж норми, яка активізується у ситуації зловживання правом чи у випадку порушення обов'язку [19, с. 33].

З урахуванням зазначеного, а також специфіки правотворчої діяльності, складовими елементами правосуб'єктності учасників правотворчої діяльності слід вважати: правоздатність, тобто здатність мати права та обов'язки у сфері правотворчості; дієздатність, тобто здатність особисто, своїми діями здійснювати правотворчі повноваження; деліктоздатність, тобто здатність нести юридичну відповідальність за порушення встановлених процедур правотворчості, перевищення повноважень або прийняття незаконних актів.

У юридичній літературі відзначається, що правосуб'єктність у сфері правотворчості може бути диференційована

в залежності від обсягу закріплених за суб'єктом повноважень і обов'язків зі здійснення правотворчих функцій, у зв'язку з чим доцільно виокремлювати «повну» і «неповну» правосуб'єктність. «Повна» правосуб'єктність розглядається як така сукупність прав і обов'язків, яка забезпечує участь суб'єкта в будь-яких правотворчих відносинах, і перш за все, включає право на прийняття правових актів. «Повна» правосуб'єктність закріплюється безпосередньо за законодавчими (представницькими) органами державної і муніципальної влади, а також органами виконавчої влади в обсязі їх правотворчої компетенції. «Неповна» правосуб'єктність включає тільки деякі повноваження і обов'язки суб'єкта на окремих стадіях правотворчого провадження (реалізація правотворчої ініціативи, обговорення проєкту акту, участь у публічних слуханнях, експертиза проєкту акта тощо) [5, с. 33].

Водночас євроінтеграційний вектор розвитку держави також вимагає специфічних повноважень від учасників правотворчої діяльності щодо розробки проєктів законів та інших нормативно-правових актів, необхідних для імплементації норм ЄС [20, с. 26], забезпечення відповідності законопроєктів положенням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, проведення юридичної експертизи проєктів нормативно-правових актів на їх відповідність зобов'язанням України у сфері євроінтеграції та праву ЄС, здійснення оцінки ефективності імплементованої норми у правовій системі України.

Як зазначає Н. М. Пархоменко, правовий режим євроінтеграції визначає порядок діяльності органів публічної влади та інших суб'єктів правореалізації. Він включає сукупність засобів, які впорядковують сферу виконання євроінтеграційних зобов'язань, а саме діяльність держави щодо приведення законодавства України у відповідність із правом ЄС [21, с. 55]. Вчена вказує на те, що модель правотворчості в умовах євроінтеграції передбачає розподіл ролей: держава виступає первинним суб'єктом зобов'язання, органи публічної влади – безпосередніми виконавцями, а інститути громадянського суспільства – учасниками фактичної реалізації стандартів ЄС [21, с. 57].

Важливим у контексті здійснення правотворчих повноважень є принцип запобігання зловживанню повноваженнями. Даний принцип, будучи складовою принципу верховенства права міститься у частині другій статті 19 Конституції України [2], де зазначається, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у способи, що передбачені Конституцією та законами України. У загальній теорії права під зловживанням правом розуміється діяння правомочного суб'єкта, спрямоване на задоволення ним інтересу в межах свого суб'єктивного права, але в суперечності з призначенням суб'єктивного права та з використанням таких способів його реалізації, які виходять за законні межі здійснення і завдають шкоди іншим особам, порушуючи їх суб'єктивні права [22, с. 222]. З урахуванням зазначеного, варто погодитись з думкую О. О. Кота та А. М. Колодія щодо того, що як складник верховенства права, запобігання зловживанню повноваженнями, у правотворчій діяльності передбачає закріплення повноважень у спосіб, що унеможливлює необґрунтовані, несправедливі, незаконні, а тим більше волюнтаристські та тоталітарні рішення [23, с. 23]. Даний принцип спрямований на недопущення прийняття протиправних рішень, які б могли негативно впливати на інтереси суспільства, а саме права і свободи громадян у демократичній державі.

Таким чином, основні напрями і пріоритети правотворчої діяльності диктуються сучасними умовами й об'єктивними потребами забезпечення євроінтеграційного вектора розвитку України та реалізації її національних інтересів, адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу. І у цьому контексті концептуалізація правосуб'єктності учасників правотворчої діяльності є важливим елементом ефективної реалізації євроінтеграційного курсу держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 23.06.2026).

2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

3. Риндюк В. І. Нормотворча діяльність: навчально-методичний посібник. К.: КНЕУ, 2009. 162 с.

4. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 23.06.2026).

5. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.

6. Назаренко О. А. Принципи правотворчої діяльності: теоретико-правова характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО.* 2026. Вип. 93. Ч. 1. С. 135–143. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.20

7. Правотворча діяльність в Україні: європейський вектор розвитку законодавства: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ: Алерта, 2025. 284 с.

8. Колодій А. М., Тернавська В. М., Колодій О. А. Учасники правотворчої діяльності: нормативні та доктринальні аспекти розуміння в Україні. *Нове українське право.* 2025. Вип. 1. С. 33–41. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.4

9. Положення про Апарат Верховної Ради України: розпорядження Голови Верховної Ради України від 25 серпня 2011 р. № 769. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/769/11-%D1%80%D0%B3#Text (дата звернення 23.06.2026).

10. Положення про Офіс Президента України: Указ Президента України від 25 червня 2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник України.* 2019. № 51.

11. Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 р. № 850. *Урядовий кур'єр.* 2009. № 154.

12. Донченко О., Грекул-Ковалик Т. Правосуб'єктність як формальна властивість суб'єкта права. *Юридичний вісник.* 2022. № 2. С. 131–138. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2331

13. Кравчук В. М. Поняття конституційної правосуб'єктності. *Історико-правовий часопис.* 2013. № 2. С. 71–74.

14. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

15. Січевлюк В. А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади): монографія. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2020. 462 с.

16. Санжарук Т. О. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»: питання розмежування. *Актуальні проблеми держави і права.* 2003. Вип. 21.

17. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3.

18. Окунєв І. С. Загально-теоретичні засади правового статусу суб'єкта права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

19. Січевлюк В. А. До питання про зміст та структуру категорії «правова суб'єктність» у загальній теорії права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 4. С. 30–36.

20. Міловська Н.В. Етапи розроблення проекту нормативно-правового акта. *Нове українське право.* 2024. Вип. 3. С. 24–31. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.3

21. Пархоменко Н. М. Правовий режим євроінтеграції: окремі теоретичні аспекти виконання зобов'язань. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 4. С. 54–67. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.4.2025.3

22. Бут Ю. А. Запобігання зловживанню повноваженнями як елемент верховенства права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2025. Вип. 91. Ч. 4. С. 220–226. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.30

23. Кот О. О., Колодій А. М. Принципи правотворчої діяльності згідно Закону України «Про правотворчу діяльність». *Вісник Національної академії правових наук України.* 2024. № 2. Том. 31. С. 15–33. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-2-15

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.99
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.5

ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ВІДСТУПУ СУДАМИ НИЖЧИХ ІНСТАНЦІЙ ВІД ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ (ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ)

Слуцька Тетяна Іванівна,
orcid.org/0009-0000-9094-7246
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
старший науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Гусар Ольга Анатоліївна,
orcid.org/0000-0002-0005-7360
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексний аналіз нормативного регулювання обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України) та можливості відступу від них судами нижчих інстанцій. Досліджено еволюцію законодавчих підходів до цього питання в контексті судової реформи та трансформації механізмів забезпечення єдності судової практики. Проаналізовано зміни законодавства у період 2015–2017 років, а також сучасну модель правового регулювання, відповідно до якої повноваження щодо відступу від висновку про застосування норми права у подібних відносинах сконцентровано виключно в межах Верховного Суду. Висвітлено роль Великої Палати, об'єднаних палат та палат Верховного Суду як єдиних суб'єктів, наділених правом долати існуючі прецеденти через процедуру самовідступу.

Обґрунтовано, що відсутність у судів першої та апеляційної інстанцій процесуальних повноважень на відступ від правових висновків Верховного Суду не виключає необхідності оцінки актуальності, релевантності та застосовності таких висновків до конкретних правовідносин. У статті запропоновано авторську систематизацію чотирьох ключових критеріїв, за якими суддя має оцінювати можливість застосування висновку: зміна нормативної основи, рішення Конституційного Суду України щодо неконституційності відповідних норм, відсутність подібності фактичних обставин справи та наявність декількох взаємодоповнювальних позицій. Акцентовано увагу на необхідності розмежування понять «відступ від правового висновку» та «оцінка релевантності його застосування».

Зроблено висновок, що забезпечення єдності судової практики має ґрунтуватися не лише на обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України), а й на їх змістовному та обґрунтованому застосуванні судами з урахуванням принципу правової визначеності, верховенства права та недопустимості надмірного формалізму у правозастосуванні. Такий підхід дозволяє забезпечити розумний баланс між передбачуваністю правосуддя та необхідністю індивідуалізації судового рішення.

Ключові слова: *Верховний Суд, Верховний Суд України, правовий висновок, правова позиція, єдність судової практики, правова визначеність, відступ від правового висновку, релевантність судової практики, процесуальне законодавство.*

Slutska Tetiana, Husar Olha. On the Possibility for Lower Courts to Depart from the Legal Conclusions of the Supreme Court (the Supreme Court of Ukraine)

The article provides a comprehensive analysis of the regulatory framework governing the binding nature of the legal conclusions of the Supreme Court (the Supreme Court of Ukraine) and the possibility for lower courts to depart from them. The evolution of legislative approaches to this issue is examined in the context of judicial reform and the transformation of mechanisms aimed at ensuring the uniformity of judicial practice. The authors analyze legislative amendments introduced during the period from 2015 to 2017, as well as the current model of legal regulation, according to which the authority to depart from a conclusion regarding the application of a rule of law in similar legal relations is vested exclusively in the Supreme Court. The article highlights the role of the Grand Chamber, the Joint Chambers, and the Chambers of the Supreme Court as the sole entities authorized to overrule existing precedents through the self-departure procedure, emphasizing the quasi-regulatory nature of such conclusions.

It is substantiated that the absence of procedural powers vested in courts of first and appellate instance to depart from the legal conclusions of the Supreme Court does not preclude the necessity of assessing the relevance, applicability, and continued validity of such conclusions in relation to specific legal relations. The article proposes an author's systematization of four key criteria for a judge to evaluate the possibility of applying a conclusion: changes in the statutory framework, rulings of the Constitutional Court of Ukraine on the unconstitutionality of relevant norms, the absence of similarity in the factual circumstances of the case, and the presence of several complementary positions. Particular attention is paid to the need to distinguish between the concepts of "departure from a legal conclusion" and "assessment of the relevance of its application."

The article concludes that ensuring the uniformity of judicial practice should be based not only on the binding nature of the legal conclusions of the Supreme Court (the Supreme Court of Ukraine), but also on their substantive and well-reasoned application by courts, taking into account the principles of legal certainty, the rule of law, and the inadmissibility of excessive formalism in law enforcement. Such an approach ensures a reasonable balance between the predictability of justice and the necessity for the individualization of the judicial decision.

Key words: *Supreme Court, Supreme Court of Ukraine, legal conclusion, legal position, uniformity of judicial practice, legal certainty, departure from a legal conclusion, relevance of judicial practice, procedural legislation.*

Однією з ключових умов забезпечення єдності судової практики та реалізації принципу правової визначеності є належне застосування судами правових висновків Верховного Суду. В умовах реформування судової системи та розвитку механізмів забезпечення єдності правозастосування особливого значення набувають питання правової природи таких висновків, меж їх обов'язковості, а також можливості відступу від них.

Зазначена проблематика має не лише теоретичне, а й суттєве практичне значення, оскільки безпосередньо пов'язана із забезпеченням передбачуваності судової практики, однакового застосування норм права у подібних правовідносинах та дотриманням принципу верховенства права. Водночас у правозастосовній діяльності й надалі виникають дискусії щодо меж обов'язковості правових висновків Верховного Суду для судів першої та апеляційної інстанцій, а також щодо наявності у таких судів права відступати від відповідних висновків.

Актуальність дослідження посилюється також тим, що підходи законодавця до нормативного регулювання цього питання у різні періоди розвитку судового законодавства України зазнавали суттєвих змін. Зокрема, окремі редакції законодавства прямо передбачали можливість відступу судів від правових висновків Верховного Суду України, тоді як чинна модель правового регулювання концентрує відповідні повноваження виключно в межах Верховного Суду.

Питання обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України), а також можливості відступу від них неодноразово ставали предметом досліджень. Окремі аспекти цієї проблематики висвітлювалися у працях О. Шило, Н. Глинської, М. Шумило, Д. Гудими, В. Крата, О. Берназюка, Д. Луспеника, В. Уркевича, Ю. Черняк,

О. Стародуба, Я. Романюка та інших учених.

Метою цієї статті є комплексне дослідження нормативного регулювання обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України), аналіз еволюції законодавчих підходів до можливості відступу від них, а також визначення особливостей застосування судами правових висновків Верховного Суду у сучасній правозастосовній практиці.

Так, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 року до початку 2015 року не містив норм щодо можливості відступу від правових позицій Верховного Суду України [1].

Після набрання чинності Законом України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд», яким, серед іншого, було запроваджено можливість перегляду Верховним Судом України судових рішень вищих спеціалізованих судів із підстав неоднакового застосування судами касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального та процесуального права, що спричинило ухвалення протилежних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах, редакція статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 року зазнала суттєвих змін.

Зокрема, частини 4 і 5 цієї статті було викладено у такій редакції: «4. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду України, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. 5. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду України, враховуються іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів» [2].

Слід звернути увагу, що зазначеним Законом відповідних змін зазнало також процесуальне законодавство. Зокрема, норми, які регламентували питання, що вирішуються судом під час ухвалення судового рішення, а також положення щодо обов'язковості судових рішень Верховного Суду України, було доповнено положеннями про право суду відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, за умови одночасного наведення відповідних мотивів (ч. 4 ст. 82 і ч. 1 ст. 111-28 ГПК [3], ч. 2 ст. 214 і ч. 1 ст. 360-7 ЦПК [4], ч. 2 ст. 161 і ч. 1 ст. 244-2 КАС [5], ч. 6 ст. 368 і ч. 1 ст. 458 КПК [6]).

2 червня 2016 року Верховною Радою України було прийнято нову редакцію Закону України № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон № 1402-VIII), якою, серед іншого, передбачалося створення нового Верховного Суду, а також припинення діяльності Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів -Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищого господарського суду України та Вищого адміністративного суду України [7]. При цьому у положеннях щодо обов'язковості судових рішень було збережено право суду відступити від правової позиції, викладеної Верховним Судом, за умови одночасного наведення відповідних мотивів (ч. 6 ст. 13 цього Закону).

Отже, у період 2015-2017 років законодавець прямо допускав можливість відступу суду від правової позиції Верховного Суду України за умови належного мотивування такого рішення. Водночас подальший розвиток судової реформи суттєво змінив підхід до нормативного регулювання цього питання.

Так, Законом України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» було внесено низку змін, зокрема:

а) частину 6 статті 13 Закону № 1402-VIIIвикладено у новій редакції, яка вже не передбачала можливості відступу від правових позицій Верховного Суду;

б) із процесуальних кодексів виключено положення щодо можливості від-

ступу суду від правової позиції Верховного Суду;

в) у процесуальних кодексах передбачено підстави та порядок відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у раніше ухваленому рішенні Верховного Суду, виключно в межах суду касаційної інстанції (статті 302 – 303 ГПК, статті 403 – 404 ЦПК, статті 346 – 347 КАС, статті 434-1 – 434-2 КПК);

г) перехідні положення процесуальних кодексів було доповнено нормами,відповідно до яких у разі, якщо колегія суддів або палата (об'єднана палата) касаційного суду вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у раніше ухваленому рішенні Верховного Суду України, справа передається на розгляд Великої Палати Верховного Суду [8].

Таким чином, починаючи з кінця 2017 року, законодавець фактично відмовився від моделі, за якої суди першої та апеляційної інстанцій могли самостійно відступати від правових позицій Верховного Суду (Верховного Суду України). Натомість право на відступ від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах було сконцентровано виключно в межах Верховного Суду на підставах та у порядку, визначених процесуальним законодавством.

Водночас у науці кримінального процесу такий підхід законодавця не є безспірним. Зокрема, серед напрямів удосконалення нормативного регулювання рівня обов'язковості правових позицій Верховного Суду та процедури відступу від них окремими науковцями пропонується передбачити в законі повноваження судів нижчих інстанцій щодо здійснення вмотивованого відступу від правової позиції Верховного Суду та встановлення нормативних стандартів для здійснення такого відступу [9, с. 308].

Відтак станом на сьогодні відсутні норми як у профільному законі, так і в процесуальних кодексах, які б прямо передбачали можливість відступу судами першої чи апеляційної інстанцій від правових позицій (висновків щодо застосування норми права у подібних правовідносинах), викладених у раніше ухвалених рішеннях Верховного Суду чи Верховного Суду України. Відповідними повноваженнями на підставах та в порядку, визначених процесуальним законодавством, наділений виключно Верховний Суд (колегії суддів, судові палати, об'єднані палати та Велика Палата Верховного Суду). Такий підхід кореспондує і з висловленою у науковій літературі позицією щодо квазіпрецедентного характеру правових висновків Верховного Суду. Так, М. Шумило зазначає, що такі правові висновки мають подвійне значення: з одного боку – характеризується обов'язковістю для судів нижчої інстанції, аз іншого – здатністю до квазірегулювання суспільних відносин. На думку вченого, у випадку, якщо Верховний Суд вже здійснив квазірегулювання, то воно стає як для Верховного Суду, так і для місцевих та апеляційних судів імперативом (квазіджерелом). Його подолання можливе тільки через самовідступ, чи палатою, чи об'єднаною палатою, чи Великою Палатою Верховного Суду [10].

У свою чергу, повертаючись до предмета цього дослідження, слід зазначити, що суди першої та апеляційної інстанції, вирішуючи питання щодо застосування тієї чи іншої правової позиції (висновку) Верховного Суду (Верховного Суду України), повинні враховувати низку обставин, які впливають не на можливість «відступу» від такого висновку, а на оцінку його актуальності, релевантності та застосовності до конкретної справи.

По-перше, значення має нормативне регулювання, яке діяло на момент ухвалення рішення Верховним Судом (Верховним Судом України), а також законодавство, чинне на момент ухвалення рішення судом першої чи апеляційної інстанції. Іншими словами, суд має перевірити, чи зберігає відповідний правовий висновок свою актуальність з огляду начинне нормативне регулювання. У разі істотної зміни законодавства після формування відповідної правової позиції питання полягає не у відступі від такого висновку, а у з'ясуванні меж його застосовності в умовах зміненого нормативного регулювання.

По-друге, суд має враховувати наявність чи відсутність рішення Конституційного Суду України, ухваленого з урахуванням положень частини другої статті 152 Конституції України. Якщо закон, інший правовий акт або їх окремі положення, на яких ґрунтувався відповідний висновок Верховного Суду, визнано неконституційним, це впливає на оцінку актуальності та подальшої застосовності такого висновку судами нижчих інстанцій, оскільки правовий висновок не може застосовуватися ізольовано від нормативної основи, на якій він був сформований.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція О.П. Стародуба та А.Р. Курбанової, які, аналізуючи питання відступу від висновків Верховного Суду в межах самого суду, зазначали, що у подібних випадках мова йде радше про необхідність творення нової правової позиції Верховним Судом щодо застосування іншої норми права, ніж про відступ ним від попередньої [11; 12, с. 512]. Аналогічну за змістом позицію в частині втрати обов'язковості висновку під впливом змін у правовому регулюванні подібних правовідносин висловлює й О. Наумова [13, с. 365]. Поділяючи наведені наукові погляди, вважаємо, що у випадку втрати чинності чи іншої істотної зміни або визнання неконституційною нормативної основи, на якій сформовано відповідний висновок Верховного Суду, йдеться не про «відступ» від нього судом нижчої інстанції, а про оцінку можливості його подальшого застосування у конкретних правовідносинах.

По-третє, істотне значення має подібність або відмінність фактичних обставин справи. Саме на цьому етапі суд має з'ясувати, чи є правовідносини у справі, яку він розглядає, дійсно подібними до тих, у межах яких Верховним Судом було сформовано відповідний висновок. Формальна належність справ до однієї категорії не завжди свідчить про тотожність правовідносин або автоматичну застосовність раніше сформованої правової позиції.

У цьому аспекті заслуговує на увагу позиція Консультативної ради європейських судів, викладена у Висновку № 20 «Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону». Зокрема, у пункті 38 зазначено, що можуть виникати ситуації, коли справа формально належить до категорії справ, щодо яких уже існує раніше ухвалене судове рішення, але більш детальний та критичний аналіз свідчить, що таке рішення не є релевантним прецедентом. Водночас застосування різних підходів до вирішення різних спорів не може вважатися конфліктом у судовій практиці, якщо це виправдано відмінностями у відповідній фактичній ситуації[14, с. 14–15].

У зв'язку з цим для недопущення судових помилок судам слід аналізувати не лише окремий правовий висновок Верховного Суду (Верховного Суду України), сформульований у постанові, а й зміст відповідного судового рішення в цілому. Такий аналіз має охоплювати фактичні обставини справи, правову проблему, яка вирішувалася судом касаційної інстанції, мотиви та аргументацію суду, доводи сторін, а також процесуальний рух справи. Особливого значення наведений підхід набуває у випадках ухвалення постанов судовою палатою, об'єднаною палатою або Великою Палатою Верховного Суду, оскільки в такому разі слід враховувати також зміст ухвали про передачу справи на розгляді відповідної палати та питання, які були поставлені на вирішення суду касаційної інстанції.

По-четверте, у правозастосовній практиці можуть існувати декілька правових позицій Верховного Суду, які не виключають і не заперечують одна одну, а мають взаємодоповнювальний характер. У такому разі суд має оцінити, яка саме правова позиція є найбільш релевантною для вирішення конкретної справи, з урахуванням предмета спору, змісту правовідносин, фактичних обставин та нормативного регулювання.

Ілюстративним прикладом у цьому контексті є практика Верховного Суду щодо призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та за сукупністю вироків. Неодноразовий розгляд зазначеного питання Об'єднаною палатою Касаційного кримінального суду, зумовив формування низки правових висновків щодо застосування відповідних норм матеріального права. При цьому

такі висновки не мають взаємовиключного характеру та спрямовані на конкретизацію особливостей застосування норм права залежно від фактичних обставин.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що підходи законодавця до визначення обов'язковості правових позицій (висновків) Верховного Суду зазнали суттєвої трансформації. Якщо у 2015–2017 роках процесуальне законодавство допускало можливість відступу судами нижчих інстанцій від правових позицій Верховного Суду України за умови належного мотивування, то після судової реформи 2017 року відповідні повноваження були фактично зосереджені виключно в межах Верховного Суду.

Водночас відсутність у судів першої та апеляційної інстанцій повноважень на відступ від правових висновків не означає їх механічного чи формального застосування. Суд повинен оцінювати актуальність, релевантність та застосовність відповідного висновку з урахуванням чинного нормативного регулювання, рішень Конституційного Суду України та фактичних обставин конкретної справи.

У цьому аспекті особливого значення набуває необхідність розмежування понять «відступ від правового висновку» та «оцінка релевантності його застосування». Незастосування судами нижчих інстанцій окремого висновку Верховного Суду у зв'язку зі зміною нормативного регулювання, визнанням відповідних положень неконституційними або відмінністю фактичних обставин справи не може автоматично розглядатися як відступ від правової позиції Верховного Суду.

Таким чином, забезпечення єдності судової практики має ґрунтуватися не лише на формальній обов'язковості правових висновків Верховного Суду (Верховного Суду України), а й на їх змістовному та обґрунтованому застосуванні з урахуванням принципу правової визначеності та завдань справедливого судочинства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI : редакція станом на 27.03.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/ed201503286#Text (дата звернення: 19.05.2026).

2. Про забезпечення права на справедливий суд :Закон України від 12.02.2015 № 192-VIII : редакція станом на 28.03.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19/ed20150328#n889 (дата звернення: 19.05.2026).

3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII : редакція станом на 28.03.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20150328#n1108 (дата звернення: 19.05.2026).

4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV :редакція станом на 28.03.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20150328#n2392 (дата звернення: 19.05.2026).

5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV : редакція станом на 28.03.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20150328#Text(дата звернення: 19.05.2026).

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : редакція станом на 28.03.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20150328#n3714 (дата звернення: 19.05.2026).

7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : редакція станом на 02.06.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20160602#Text (дата звернення: 19.05.2026).

8. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII : редакція станом на 03.10.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19/ed20171003#n248 (дата звернення: 19.05.2026).

9. Шило О.Г., Глинська Н.В. Проблеми правового регулювання відступу від правової позиції Верховного Суду (в контексті застосування кримінального процесуального законодавства). *Вісник Національної академії правових наук*. 2022. Т. 29, № 2. С. 292–312. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2022-29-2-292

10. Шумило М. Квазірегуляторна роль правових висновків Верховного Суду (на прикладі справи про відшкодування моральної шкоди у сімейному спорі). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 7. С. 79–86. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.79-86

11. Стародуб О. Відступ від висновків Верховного Суду. Окремі аспекти практичного застосування статті 346 Кодексу адміністративного судочинства України (мультимедійна презентація). Судова влада України : вебсайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_vidstup_visn_VS_st_346.pdf (дата звернення: 19.05.2026)

12. Курбанова А.Р Підстави відступу Верховного Суду від існуючої правової позиції: практичні підходи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 3. С. 508–512. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/123

13. Наумова О.С. Правовий висновок Верховного Суду: генеза поняття, особливості застосування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 6, ч. 1. С. 362–367. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.63

14. Висновок Консультативної ради європейських судів № 20 (2017)«Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону» : проєкт перекладу. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_20.pdf (дата звернення: 19.05.2026)

Дата першого надходження статті до видання: 21.05.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342:731
DOI HTTPS://DOI.ORG/10.51989/NUL.2026.3.6

ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ ДОКТРИНИ ЮРИДИЧНОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СУМЛІННУ ВІДМОВУ

Шеляженко Юрій Вадимович,
orcid.org/0000-0003-3101-3878
доктор філософії у галузі права,
директор Приватної наукової установи «Інститут миру і права»

У статті представлено критичний аналіз останніх наукових публікацій з тематики юридичного захисту права людини дотримуватися релігії чи переконань (сумлінної відмови), які об'єктивно унеможливлюють виконання військового обов'язку, з точки зору конституційних і міжнародно-правових зобов'язань України та у контексті офіційних доповідей Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органів з прав людини Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та Європейської Комісії. Виявлено, що сукупність наукових знань про сумлінну відмову як правове явище в українській юриспруденції перебуває на стадії початку формування наукової доктрини. Під час формування наукової доктрини окреслилися такі напрямки розвитку, як конституційно-правове обгрунтування необхідності альтернативної невійськової служби у воєнний час, розвиток концепції невійськового захисту Вітчизни, розмежування кримінально караних діянь проти встановленого порядку виконання військового обов'язку і несення військової служби із правомірними діями щодо дотримання та сповідування сумлінної відмови. Як у науковій доктрині, так і на державному рівні росте розуміння того, що захист права на сумлінну відмову не суперечить, а відповідає національним інтересам і альтернативна невійськова служба може бути частиною всенародних зусиль із захисту України від російської агресії. Більшість дослідників приходять до висновків про необхідність внесення змін до законодавства для юридичного захисту, в тому числі під час війни, права на сумлінну відмову як невід'ємної складової права на свободу релігії чи переконань у його внутрішньому (forum internum) та зовнішньому (forum externum) аспектах відповідно до статей 24, 35, 64 Конституції України, статей 4, 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, статей 9, 15 Європейської конвенції з прав людини, з урахуванням того, що у внутрішньому аспекті право дотримуватися сумлінної відмови є абсолютним і має захищатися державою та не може зазнавати втручань з боку держави, примус до зміни відповідної релігії чи переконань є неприпустимим, особливо коли йдеться про катування, жорстоке поводження та інші посягання на людську гідність, суворо заборонені за будь-яких умов Конституцією та міжнародними договорами України. Зрештою, оскільки сумлінні відмовники скоріше стануть мучениками, ніж солдатами, принцип верховенства права приписує не застосовувати до них військовий обов'язок, який їм неможливо виконати, адже закон не може вимагати неможливого (impossibilium nulla obligatio est). Перепонами для розвитку наукової думки залишається вплив протиправної судової практики, несумісних з принципом верховенства права доктрин, які обслуговували репресії тоталітарного комуністичного режиму проти віруючих та інакодумців, неготовність до об'єктивного наукового аналізу чутливих питань, в яких стратегічні комунікації сектору безпеки і оборони просувають далекі від конституціоналізму наративи, заперечення права на сумлінну відмову, яке нерідко підкріплюється міркуваннями про, нібито, декларативний та необов'язковий характер приписів Конституції та міжнародних договорів України, а також юридичних позицій договірних органів. Дослідники приділяють особливу увагу питанням балансування або узгодження приватних та публічних інтересів, необхідних реформ для припинення переслідувань сумлінних відмовників, перевірки обгрунтованості заяв про сумлінну відмову, функцій та організації альтернативної невійськової служби під час війни. Конкретної системи заходів для повної практичної реалізації та захисту права на сумлінну відмову у воєнний час ані дослідниками,

ані державними органами поки не розроблено, що зумовлює потребу в подальшому грунтовнішому вивченні цієї проблематики.

Ключові слова: *свобода совісті, військовий обов'язок, релігійні переконання, перевірка щирості, альтернативна цивільна служба, невійськовий захист України, воєнний стан, російська агресія, ненасильницький спротив, репресії за віру, правовий нігілізм, авторитарна та демократична юриспруденція, запобігання катуванням, баланс приватних і публічних інтересів, конституціоналізм, верховенство права, євроінтеграція.*

Sheliazhenko Yurii. The Development of a Scholarly Doctrine for the Legal Protection of the Human Right to Conscientious Objection

The article presents a critical analysis of recent scientific publications regarding the legal protection of the human right to hold religion or beliefs (conscientious objection) that make objectively impossible to fulfill military duty, viewed through the lens of Ukraine's constitutional and international legal obligations and in the context of official reports from the State Service of Ukraine for Ethnic Policy and Freedom of Conscience, the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, human rights bodies of the United Nations and the Council of Europe, and the European Commission. It is established that the body of scientific knowledge surrounding conscientious objection as a legal phenomenon in Ukrainian jurisprudence is in the initial stage of forming its scientific doctrine. During the process of formation, several developmental trajectories have emerged, including: the constitutional-legal justification for the necessity of alternative non-military service during wartime; the development of the concept of non-military defense of the Fatherland; and the delineation of criminally punishable offenses against the established order of military duty and military service in distinction from lawful actions caused by having and professing conscientious objection. Both within the scientific doctrine and at the state level, there is a growing understanding that protecting the right to conscientious objection does not contradict but rather aligns with national interests, and that alternative non-military service can be part of the nationwide effort to defend Ukraine against Russian aggression. The majority of researchers conclude that legislative amendments are necessary to legally protect, including during wartime, the right to conscientious objection as an integral component of the right to freedom of religion or belief in its internal (forum internum) and external (forum externum) aspects, pursuant to Articles 24, 35, and 64 of the Constitution of Ukraine, Articles 4 and 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights, and Articles 9 and 15 of the European Convention on Human Rights. This takes into account that, in its internal aspect, the right to hold a conscientious objection is absolute and must be protected by the state, cannot be subject to state interference, and coercion to change the respective religion or belief is impermissible, especially when it comes to torture, cruel treatment, and other abuses against human dignity that are strictly prohibited under any conditions by the Constitution and international treaties of Ukraine. Since conscientious objectors would rather become martyrs than soldiers, the principle of the rule of law requires not to impose on them a military duty they can't perform, because the law should not demand the impossible (impossibilium nulla obligatio est). Obstacles to the development of scientific thought remain, including: the influence of judicial practice that disrespects human rights; doctrines incompatible with the rule of law created in the past to justify repressions of the totalitarian communist regime against believers and dissidents; an unreadiness for objective scientific analysis of sensitive issues where strategic communications of the security and defense sector promote narratives very far from constitutionalism; and the denial of the right to conscientious objection, which is frequently reinforced by claims regarding the supposedly declarative and non-binding nature of the provisions of the Constitution and international treaties of Ukraine, as well as the jurisprudence of treaty bodies. Researchers pay specific attention to the issues of balancing or harmonizing private and public interests, necessary reforms to end the persecution of conscientious objectors, verification of the validity of conscientious objection claims, and the functions and organization of alternative non-military service during wartime. A concrete system of measures for the full practical implementation and protection of the right to conscientious objection in wartime has not yet been developed by either researchers or state bodies, which necessitates further, more profound study of these issues.

Key words: *freedom of conscience, military duty, religious beliefs, sincerity verification, alternative civilian service, nonmilitary defense of Ukraine, martial law, Russian aggression, nonviolent resistance, repression for faith, legal nihilism, authoritarian and democratic*

jurisprudence, prevention of torture, balance of private and public interests, constitutionalism, rule of law, European integration.

Включення у 2025 році до Дорожньої карти з питань верховенства права як однієї з ключових передумов відкриття офіційних переговорів про вступ України до ЄС питання забезпечення права на сумлінну відмову від військової служби під час воєнного стану, а також вимоги Європейської Комісії у звіті Ukraine Report 2025 щодо запобігання притягненню до кримінальної відповідальності сумлінних відмовників відповідно до висновку Венеційської комісії актуалізували науково-правові дослідження з відповідної тематики.

Коли автор опублікував у 2021 році перше в Україні (що легко перевірити за допомогою Google Scholar; раніше цей термін вживався тільки самим же автором у виносці до звіту про поїздку на наукову конференцію в Оксфорді за 2018 рік) дослідження, в якому вводився у обіг термін «сумлінна відмова» [1], важко було знайти вітчизняні джерела для цитування. Зараз ситуація краща, вже опубліковано низку ґрунтовних досліджень в «Українському часописі конституційного права» та «Праві України», в тому числі Сергія Рабіновича, Михайла Савчина, Галини Миронової, Ярослава Котилка та інших. Опубліковано і авторський переклад українською висновку Венеційської комісії, який у квітні 2025 року Конституційний Суд України (КСУ) приєднав до справи [2], та юридичні висновки amicus curiae для КСУ Сергія Рабіновича [3] та автора; у останньому, серед іншого, обґрунтовано необхідність вживання у відповідній юридичній термінології, в т.ч. у мові конституційного судочинства, українських відповідників англомовних термінів conscientious objection (сумлінна відмова), conscientious objector (сумлінний відмовник/ця) [4, с. 7], з частковим урахуванням англо-українського глосарію правничих термінів у монографії «Про людські права» Сергія Головатого [5, с. 726]. На виконання Дорожньої карти з питань верховенства права Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) підготувала «Огляд чинного застосування норм щодо права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою» (далі – огляд ДЕСС) [6]. Вячеслав Навроцький, Тарас Луцький, Олексій Авраменко та інші намагаються обґрунтувати правомірність притягнення до кримінальної відповідальності за релігійні переконання (сумлінну відмову).

Метою цієї статті є критичний аналіз з точки зору конституційних і міжнародно-правових зобов'язань України виявленого у публікаціях українських дослідників початку формування наукової доктрини юридичного захисту права людини на сумлінну відмову з особливою увагою до проблемних питань, прогалин, напрямків розвитку та перепон для розвитку наукової думки.

Цю статтю підготовлено в рамках виконання науково-дослідної роботи «Вивчення проблем, перспектив і технологій реалізації національних інтересів щодо захисту права людини на сумлінну відмову від військової служби і залучення сумлінних відмовників до альтернативної невійськової служби, включаючи управління цією службою, для мирного (ненасильницького) захисту України, забезпечення людської безпеки, національної злагоди і безпеки, міжнародного миру і безпеки» (Державний реєстраційний номер: 0125U003717).

Більшість дослідників звертають увагу на позитивний обов'язок Держави за частиною четвертою статті 35 Конституції України із заміни військового обов'язку альтернативною невійськовою службою у разі, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина. Сергій Рабінович зазначає також, що за юридичними позиціями Конституційного Суду України «право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави» (Рішення КСУ No 6-рп/2016, пп. 2.1 п. 2) і «внутрішній аспект права

на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (forum internum) є абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню» (пп. 4.2 п. 4 Рішення КСУ від No 6-рп/2016), та робить висновок: абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню, є право мати і приймати релігійні переконання, зокрема, й переконання пацифістського змісту [7, с. 58]. Натомість Т. Луцький та О. Авраменко характеризують відповідний припис Основного Закону як «декларацію свободи совісті» [8, с. 413], тобто, воліють розглядати як суто декларативну норму, яка за статтею 8 Конституції України є нормою прямої дії, що підкреслює ДЕСС у огляді правозастосування [6, с. 3].

С. Рабінович та М. Савчин також розглядають питання гарантування права на сумлінну відмову через призму балансування приватних і публічних інтересів, забезпечення «справедливого балансу між суспільними інтересами та правом на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою» (С. Рабінович) [7, с. 54], іншими словами, «слід визначитися із балансуванням приватних і публічних інтересів: таке залежить від конкретних обставин справи, зокрема щодо наявності достатньої правової підстави для проходження альтернативної невійськової служби та забезпеченням обороноздатності України шляхом виконання громадянами обов'язку захищати Вітчизну» (М. Савчин) [9, с. 17]. Водночас, Сергій Рабінович визнає, що суспільний інтерес із захисту України від злочинної загарбницької війни держави-агресора не обмежується комплектуванням Збройних Сил України, і зазначає: «Всенародний опір російським окупантам, захист життя та здоров'я мільйонів громадян, які щоденно стають жертвами атак на українські міста і села, потребують не тільки організації збройної відсічі ворогу на полі бою, а й здійснення інших суспільно важливих гуманітарних і безпекових завдань: будівництво й відновлення пошкодженого та знищеного майна, надання невідкладної медичної та іншої допомоги пораненим військовим та цивільним у прифронтових і тилових регіонах, внутрішньо переміщеним особам, ремонт пошкодженої енергетичної та дорожньої інфраструктури, розмінування, будівництво й обладнання укриттів тощо» [10, с. 8]. У огляді ДЕСС вказано, що виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни за статтею 65 Конституції України може здійснюватися шляхом проходження альтернативної невійськової служби без використання зброї [6, с. 6].

Автором було обґрунтовано необхідність трансформації нинішнього дискурсу балансування нібито протилежних публічних та приватних інтересів на користь узгодження цих інтересів на основі конституційних цінностей громадянської злагоди та багатоманіття світоглядів, віросповідань і способів життя у демократичному суспільстві, та аргументовано, що при реформуванні інституту альтернативної невійськової служби в Україні відповідно до міжнародних стандартів прав людини доцільно було б дозволити тим сумлінним відмовникам, які готові всерйоз захищати мир і безпеку України та світу мирним шляхом, долучитися до створення системи цивільно-орієнтованого захисту у розумінні Джина Шарпа, ненасильницького спротиву російській агресії та беззбройного захисту цивільних – зокрема, наводилися приклади відповідного досвіду релігійних громад: адвентисти евакуювали цивільних з окупованої Бучі у перші місяці російського вторгнення, квакери проводили мітинги проти російської окупації у Херсоні, Свідки Єгови долучалися до робіт з відбудови після руйнувань [11]. При цьому автор підкреслював, що сумлінна відмова може бути сформована і у нерелігійних пацифістів і гуманістів, адже один з перших планів захисту країни без зброї від агресії був опублікований у 1915 році атеїстом та сумлінним відмовником Бертраном Расселлом [12], і з того часу було розроблено наукові моделі невійськової системи світової безпеки [13], каталоги сотень успішних ненасильницьких дій [14], посібники з ненасильницьких дій [15] та соціологічні дослідження ефективності ненасильницьких кампаній у порівнянні з насильницькими [16]. Прикладом успішних ненасильницьких дій проти російських

окупантів є подвиг громади Корюківки, де беззбройні люди стали на шляху російських танків і змусили їх їхати заднім ходом [17].

Відповідно до п. 53 висновку Венеційської комісії № 1219/2024 від 18 березня 2025 року [2; 18], обов'язок «захисту Вітчизни» (стаття 65 Конституції України) «на практиці… не вимагає ані використання військової зброї кожним громадянином, ані включення усіх громадян до системи військового управління», «сумлінна відмова від військової служби та виконання обов'язків солідарності щодо співгромадян не є несумісними в принципі». У п.п. 46, 47 висновку комісія зазначає, що сумлінна відмова є гостро актуальною у воєнний час, а не в мирний час, і сама природа сумлінної відмови передбачає, що вона не може бути повністю виключена під час війни. Наводиться приклад, що з 1660 року Релігійне товариство Друзів (Квакерів) виступає проти всіх воєн, включаючи першу та другу світові війни. Під час останніх у Сполученому Королівстві, Франції, Німеччині квакери замість служби в армії надавали гуманітарну допомогу цивільним особам, які постраждали від війни, сформували Швидку допомогу Друзів (Friends Ambulance Unit) як цивільну службу під егідою Британського Червоного Хреста. Британські та американські квакерські агенції Friends Service Council та American Friends Service Committee у 1947 році були нагороджені Нобелівською премією миру за ці зусилля щодо полегшення страждань під час світових воєн та за розвиток миру і братерства між народами.

Поряд із консервативною парадигмою балансування та прогресивною парадигмою узгодження інтересів суспільства у захисті свободи совісті та національної безпеки, що є загалом поміркованими, науковці пропонують також більш радикальні парадигми. Серед них, слушною і актуальною в умовах нагальної потреби декомунізації правової системи і науково-правової доктрини видається концепція Галини Миронової: принцип верховенства права як засада нормотворчої та правозастосовної діяльності в Україні зумовлює те, що позитивне право має ґрунтуватися на природному (позадержавному) праві, яке обмежує державну владу, і відтак при вирішенні питання захисту права на сумлінну відмову мають застосовуватися принципи пріоритету природних прав людини та цінності особистості перед інтересом держави, демократичний тип легітимації влади, панування справедливості над позитивним законом тощо [19, с. 67]; дослідниця переконливо пояснює, що за своєю правовою природою право на сумлінну відмову є абсолютним суб'єктивним правом, яке походить від конституційного права на свободу світогляду та віросповідання [19, с. 61]. Вячеслав Навроцький, натомість, не переймається питаннями балансу чи узгодження приватних та публічних інтересів, захисту природних прав особи від державного свавілля, відстоюючи радикально протилежну позицію: мовляв, апеляція до того, що «права однієї людини мають перевагу над інтересами держави», є «явно неприйнятною» [20, с. 87]. При цьому, якщо радикально-ціннісна аргументація Г. Миронової є вдалою знахідкою аксіологічного підґрунтя наукових досліджень щодо права на сумлінну відмову і по суті підкреслює та глибоко розкриває актуальні аспекти загальноприйнятого змісту принципу верховенства права, радикальна позиція В. Навроцького виглядає швидше не як добре обґрунтований науковий аргумент, а як риторичний прийом, який може викликати симпатії у прибічників етатистської (в т.ч. комуністичної) моралі, далекої від сучасної вітчизняної юридичної деонтології, але не справить враження на прибічників українського конституціоналізму та автора цієї статті у їх числі, зокрема, з огляду на нашу обізнаність із приписами статей 3 та 64 Основного Закону. Питання відповідності цим приписам вказаної позиції очікувано залишилося поза увагою В. Навроцького, а між тим зазначені приписи чітко вказують, що навіть в умовах воєнного часу неухильне дотримання, утвердження і забезпечення певних прав людини конституцієдавець визначив як головний обов'язок та інтерес держави.

Дослідники правових аспектів сумлінної відмови загалом визнають, що Конституція та міжнародні договори України

мають вищу юридичну силу за національне законодавство про альтернативну невійськову службу, військовий обов'язок та військову службу, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, а також з питань кримінальної, адміністративної та інших форм відповідальності за правопорушення у відповідних сферах правових відносин. Таке доктринальне бачення відповідає ст.ст. 8, 9, 18 Конституції України, ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України». Водночас, В. Навроцький наводить міркування, які, на його думку, дозволяють знехтувати рішеннями ЄСПЛ та інших міжнародних організацій, які обстоюють тезу про необхідність запровадити альтернативну службу навіть в умовах воєнного стану: це, нібито, однозначна позиція законодавця щодо неможливості альтернативної невійськової служби під час воєнного стану, необов'язковість врахування зарубіжного досвіду з огляду на суверенність України, необов'язковість для України рішень ЄСПЛ у справах, де стороною не є Україна, а також відсутність у міжнародних договорах України прямих вказівок на зобов'язання запровадити альтернативну службу в умовах війни та заборону притягати до кримінальної відповідальності за ухилення від мобілізації [20, с. 88]. Вказані міркування не витримують критичного аналізу. Неможливо казати про «однозначну позицію законодавця» в умовах суперечностей і прогалин у законодавстві та його невідповідностей Основному Закону, про які зазначено у огляді ДЕСС та інших дослідженнях з цієї теми. Суверенність України є конституційною цінністю, тісно пов'язаною з європейським вибором і утвердженням основних прав людини, а тому апелювати до суверенітету на виправдання порушень основних прав, включаючи свободу совісті, означало б стати на позиції, які дискредитували себе за часів комуністичного тоталітаризму та внаслідок діяльності його ідеологічних спадкоємців у кишеньковому конституційному суді путінського режиму. До того ж державний суверенітет починається з особистого суверенітету, повноправної самодостатності вільних громадян (пригадаймо крилату фразу Президента Зеленського «кожен з нас – президент»), і, як слушно зауважує Г. Миронова, джерелом права на сумлінну відмову від військової служби є цінність «суверенітету приватної особи», що лежить у основі європейської цивілізації [19, с. 61]. Практика ЄСПЛ у справах, де стороною не є Україна, має враховуватися при застосуванні відповідних статей ЄКПЛ у судових рішеннях, в тому числі у кримінальному судочинстві, оскільки ця практика офіційно розкриває зміст відповідних приписів Конвенції, згоду на обов'язковість якої дала Україна, і здійснюється конвенційним органом, уповноваженим здійснювати юридичну інтерпретацію цих приписів. Те саме стосується і рішень інших договірних органів міжнародних договорів України з прав людини, які вказують на обов'язковість права на сумлінну відмову як невід'ємної складової права на свободу совісті, релігії чи переконань, але у питанні практики ЄСПЛ це найлегше пояснити: стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» чітко вказує, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права, не звужуючи коло застосовної практики до одних лише справ, стороною у яких є Україна; аналогічні приписи містяться у процесуальному законодавстві, включаючи статті 8, 9 КПК України. Т. Луцький та О. Авраменко також стверджують, що практика ЄСПЛ є незастосовною за нинішніх умов в Україні, оскільки «усі ці справи стосувалися мирних часів» [8, с. 412], однак при цьому самі ж згадують рішення у справі «Мушфіг Маммадов та інші проти Азербайджану» стосовно призову на військову службу під час карабаського збройного конфлікту, причому ЄСПЛ чітко вказав у параграфі 97 рішення, що посилання на необхідність захисту територіальної цілісності не виправдовує обмеження права на сумлінну відмову від військової служби, зокрема, недоступність альтернативної служби [4, с. 44].

Актуальна проблема притягнення до юридичної відповідальності за сумлінну відмову так чи інакше піднімається усіма

дослідниками даної тематики, хоча слід зазначити, що на тлі підвищеної уваги до кримінальної відповідальності, як найбільш суворої, питання адміністративної та інших форм юридичної відповідальності є менш дослідженими. У питаннях кримінальної відповідальності найбільшу увагу приділяють справам за ст. 336 КК України, тобто, стосовно обвинувачень і вироків сумлінним відмовникам за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації. У огляді ДЕСС, наприклад, аналізується тільки ця категорія справ, що робить цей огляд неповним і дещо застарілим, оскільки на час підготовки цієї статті тенденцією є силова мобілізація з систематичними порушеннями Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2024 р. № 560, коли особу відправляють у військову частину навіть без вручення бойової повістки, не надаючи можливість відмовитися від явки за нею та бути притягнутою до відповідальності за ст. 336 КК України, а у подальшому притягують до відповідальності вже як військовослужбовця за непокору наказу, наприклад, складати присягу зі зброєю за ст. 402 КК України, що передбачає значно суворішу кримінальну відповідальність. У найбільш кричущих випадках в порушення встановленого порядку призову віруючим у ТЦК під відеозапис наказували вибути у військову частину без вручення повістки та притягували до кримінальної відповідальності за сумлінну відмову як, нібито, військовослужбовців, за непокору старшому за званням, при тому, що вони не були відправлені до військової частини і тому не набули статус військовослужбовця згідно із п. 4 ч. 1 ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», не кажучи вже про те, що у деяких справах, де автор був залучений стороною захисту в якості спеціаліста, відеофіксація підтверджувала, що особи, які віддавали такий наказ, не представлялися та не називали своє військове звання, що виключає виникнення відносин підлеглості за військовим званням у розумінні статей 29-32 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України як об'єкту посягання за ст. 402 КК України (непокора) навіть між дійсними військовослужбовцями.

Дослідження В. Навроцького, Т. Луцького та О. Авраменка зосереджуються на питанні кримінальної відповідальності за відмову від військової служби внаслідок релігійних переконань, однак при цьому не аналізують, чи можливо або в яких випадках можливо казати про наявність складу злочину. При цьому В. Навроцький стверджує про правомірність фактів притягнення до кримінальної відповідальності за сумлінну відмову за статтями 336, 337, 402–403, 407–409, 429 Кримінального кодексу України, а Луцький та Авраменко обмежуються вивченням даного питання лише стосовно ст. 336 КК України. В останньому випадку дослідники, принаймні, надали кримінально-правову характеристику вказаного правопорушення і пояснили застосовність ст. 336 КК України тим, що «замінити військову службу альтернативною під час воєнного стану неможливо» [8, с. 413], причому підґрунтям цього твердження виступило, як зазначено вище, їх розуміння приписів Конституції України щодо необхідності такої заміни як декларативних, а не норм прямої дії – що, знов-таки, дуже нагадує специфічне розуміння природи Основного Закону за часів комуністичного режиму. На відміну від цих дослідників, В. Навроцький взагалі оминає питання аналізу наявності складу злочину та виходить з припущення, що сумлінним відмовником вчинено ухилення від призову на військову службу під час мобілізації чи інший із згаданих ним злочинів, та аналізує питання визначення міри відповідальності, ступеню вини, можливості звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання, зокрема, приходить до висновку, що наявність релігійних переконань у особи, яка вчинила діяння, передбачене ст. 336 КК України, може бути враховане як обставина, яка пом'якшує покарання [20, с. 89]. Спільним для всіх трьох дослідників є винесене в заголовки публікацій припущення про винуватість віруючих в ухиленні від мобілізації, що одразу викликає питання з точки зору

презумпції невинуватості за статтею 62 Конституції України, а також припущення про законність призову особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, яке, м'яко кажучи, не завжди є вірним на практиці, оскільки судами неодноразово встановлювалася незаконність призову під час мобілізації.

Детальне спростування пропонованої презумпції правомірності призову особи під час мобілізації може бути темою для окремих досліджень та наукових публікацій, але в рамках цього дослідження достатньо буде згадати лише те, що Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2025 році свідчить про незаконні затримання громадян, примусові доставляння до приміщень ТЦК та СП, примусові і незаконні утримання людей, недопуск адвокатів, мобілізацію громадян без законних на те підстав, в тому числі і з фіктивним «проходженням» ВЛК; у 2025 році було зареєстровано 6 127 звернень громадян про ймовірні порушення основоположних прав при проведенні мобілізаційних заходів; про порушення прав громадян йдеться у 1 669 зверненнях від осіб, які, попри їхні релігійні переконання, були направлені для проходження служби до військових частин, всупереч тому, що відповідно до статті 35 Конституції України вони, як підкреслює Уповноважений, мають підстави для заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою [21].

Хоча доводи В. Навроцького, Т. Луцького та О. Авраменка щодо правомірності покарання за віру не витримують критики, можна погодитися із їхніми доводами щодо необхідності, для припинення кримінального переслідування за сумлінну відмову, законодавчого врегулювання правового статусу сумлінних відмовників та запровадження альтернативної служби не лише в мирний час, а й в умовах воєнного стану. В умовах, коли більш ніж сотню людей було позбавлено свободи за віру офіційно і тисячі неофіційно, а виявлені у резонансному журналістському розслідуванні «Бабеля» факти побиття і катування віруючих у «релігійному бліндажі» у штурмовому полку «Скеля», в т.ч. до смерті, за участі військовослужбовця з позивним «Сатана», свідчать про нагальну необхідність повноцінного захисту законом конституційного права на сумлінну відмову, що автор мав нагоду детально обґрунтувати на конференції «30 років Конституції України: конституційні цінності, національна стійкість та повоєнне майбутнє української державності» в Інституті держави і права імені В.М.Корецького Національної академії наук України, коли виступав із доповіддю на тему «Конституційно-правовий захист права дотримуватися релігії чи переконань (сумлінної відмови), які об'єктивно унеможливлюють виконання військового обов'язку: стан, перспективи і значення для утвердження конституційних цінностей в умовах воєнного часу». Європейське бюро сумлінної відмови у заяві за липень 2026 року закликає Україну негайно припинити свавільні затримання, катування та жорстоке поводження з сумлінними відмовниками; звільнити ув'язнених сумлінних відмовників та в'язнів сумління; ухвалити законодавство, що гарантує дійсно цивільну невійськову альтернативну службу під час воєнного стану відповідно до міжнародних стандартів, та повністю виконати рекомендації Венеційської комісії, правозахисних механізмів ООН та органів Ради Європи; правозахисники висловлюють стурбованість тим, що Україна не виконала зобов'язання «Дорожньої карти з питань верховенства права» щодо ухвалення у другому кварталі 2026 року закону, який передбачає альтернативну невійськову службу у воєнний час, через «категоричну позицію» Міноборони та Генштабу щодо проходження «альтернативної» служби на небойових посадах у Збройних Силах України, яка глибоко суперечить релігійним переконанням значної кількості українських сумлінних відмовників [22]. Потрібно покласти край політиці «бюрократичного футболу», за влучним висловом Сергія Рабіновича у коментарі правозахисному порталу з питань свободи релігії Forum 18 [23], і детально описаного автором багаторічного ухилення уряду від виконання між-

народно-правових зобов'язань та даних міжнародним організаціям обіцянок реформувати альтернативну службу [24].

У аналізі В. Навроцького, Т. Луцького та О. Авраменка явно бракує критичного осмислення того, що суб'єктом кримінального правопорушення за ст. 336 КК України може бути лише військовозобов'язаний (особа, яка підлягає військовому обов'язку; див. напр. науково-практичний коментар за ред. І. Копотуна [25, с. 935]), а суб'єктами кримінальних правопорушень, передбачених статтями розділу XIX КК України, відповідно до ст. 401 КК України можуть бути лише військовослужбовці. Іншими словами, передумовою застосування до особи відповідних приписів закону про кримінальну відповідальність є застосовність до особи військового обов'язку. Водночас, військовий обов'язок за Конституцією та міжнародними договорами України, які мають вищу юридичну силу за інші закони, не може правомірно застосовуватися до сумлінних відмовників. Стаття 35 Конституції України визнає право мати сумлінну відмову і вимагає заміни сумлінним відмовникам виконання будь-якого (це підкреслюється, зокрема, в огляді ДЕСС [6, с. 3]) військового обов'язку на альтернативну невійськову службу. Окрім цього, за статтею 24 Конституції України сумлінні відмовники не можуть зазнавати обмежень через наявність відповідних релігії чи переконань, а особи, які не мають сумлінної відмови, не повинні мати привілеїв через їх відсутність. Покарання за сумлінну відмову є якраз таким обмеженням віруючих у правах, яке не допускається під час війни, оскільки за статтею 64 Конституції України права, гарантовані статтею 24, не можуть обмежуватися за жодних обставин. До громадянина, релігія або переконання якого об'єктивно унеможливлюють виконання військового обов'язку (сумлінного відмовника), такий обов'язок не застосовується в силу одного із засадничих принципів верховенства права, який визнається і діє в Україні за статтею 8 Конституції України: закон не може вимагати неможливого (impossibilium nulla obligatio est – Дигести 50.17.185). Іншими словами, як це сформульовано у науковому виданні «Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України», законодавець не повинен встановлювати нездійсненні цілі та покладати обов'язки, які неможливо виконати на практиці [26, с. 105–106].

В силу принципу impossibilium nulla obligatio est слід враховувати і відсутність об'єкту кримінального правопорушення, який би міг зазнати посягання внаслідок правомірних дій сумлінних відмовників, які заявляють про неможливість виконувати військовий обов'язок, оскільки очікування від них виконання такого обов'язку є нереалістичним: керуючись релігією чи переконаннями, вони скоріше підуть на мучеництво, неволю чи смерть, як святий Максиміліан Тебеський чи блаженний Франц Єгерштеттер, ніж стануть солдатами. Власне, в контексті наполягання деяких дослідників на перевірці серйозності релігійних переконань для визнання юридичного права на сумлінну відмову слід зазначити, що такі крайні заходи, як завдання страждань, ув'язнення чи страта, або погрози ними, можуть бути найбільш переконливими способами перевірити і довести існування та щирість відповідних переконань, але ця ідея також доводить до абсурду нав'язувану у дискурсі заперечення права на сумлінну відмову як такого компромісну, але від того не менш жорстоку ідею презумпції нещирості будь-яких заявлених переконань. «Резолюція щодо сумлінної відмови та альтернативної цивільної служби» Європейського Парламенту від 13.10.1989 р. № A3-15/89 («Резолюція Шмідбауера»; Офіційний журнал Європейських Спільнот C 291/124, стор. 10–12) зауважує, що «ніякий суд чи комітет не може перевіряти совість особи», і «наполегливо закликає, щоб для визнання сумлінним відмовником було достатньо мотивованої особистої заяви» [27]. Міжнародними стандартами, наведеними у доповіді УВКПЛ ООН A/HRC/41/23, рекомендовано державам приймати заяви про сумлінну відмову без додаткових перевірок, як це робиться у Швейцарії, Норвегії та Австрії [28, с. 4]. Автор виснував в одній з публікацій, що перевірка обґрунтованості

заяв (тверджень) про сумлінну відмову як юридична оцінка фактичних обставин, про які свідчить заява (твердження), у контексті конкретних правових відносин і відповідних правових актів, може проводитися лише у разі наявності обґрунтованих сумнівів у щирості сумлінної відмови для перевірки цих сумнівів, в тому числі спеціалістом у галузі права з метою ідентифікації особи як сумлінного відмовника, із визнанням першочергового доказового значення власної заяви про сумлінну відмову, із застосуванням методів наукового дослідження, включаючи опитування та інші, а також із дотриманням принципів презумпції добросовісності та поваги до приватності особи [29].

Наведені авторські підходи можна порівняти із теоретичними міркуваннями Богдани Ратушної про те, що при доведенні щирості релігійних переконань суди мають вимагати надання вагомих доказів наявності таких переконань і того, що вони є глибокими, свідомими та щирими. До таких доказів, на думку дослідниці, може належати довідка від релігійної організації, яка зареєстрована відповідно до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", про належність особи до такої організації та про віровчення, яке забороняє використання зброї [30, с. 113]. Автор вважає за необхідне зазначити, що вимоги державної реєстрації видаються надмірними і достатньо вимагати лише відповідності закону діяльності релігійної організації, оскільки відповідно до ч. 9 ст. 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні громади можуть функціонувати без повідомлення державних органів та без державної реєстрації, що не заважає їм видавати довідки про участь відповідно до своїх внутрішніх настанов, які також не підлягають державній реєстрації за ч. 6 ст. 12 вказаного Закону. Б. Ратушна вважає, що суду мають бути надані інші письмові докази (наприклад, особисті щоденники та записники), а також речові та електронні докази, зокрема фото- та відеодокази активної участі особи в релігійних обрядах та інших заходах релігійної громади. Також, з її точки зору, важливим у контексті досліджуваної проблеми є встановлення такої обставини, як відсутність в особи попереднього досвіду військової служби, однак цю обставину не варто вважати вирішальною при доведенні щирості релігійних переконань, адже особа могла увірувати та отримати щирі релігійні переконання як у молодому, так і у середньому чи у старшому віці, зокрема після проходження військової служби в попередній період свого життя. Окрім цього, вагомим доказом послідовності поведінки особи протягом тривалого часу, що свідчить про її глибокі релігійні переконання, на думку дослідниці, є наявність звернення із заявою до ТЦК та СП (військкомату) про бажання пройти альтернативну службу з посиланням на релігійні переконання, поданої ще до отримання повістки або відразу після її отримання. Показання свідків (представників релігійної громади, інших осіб) також можуть засвідчити щирість віри особи, дотримання нею релігійних настанов у повсякденному житті. Також, на її думку, наявність щирих релігійних переконань може підтвердити висновок судово-психологічної або релігієзнавчої експертизи, причому скоріше перший висновок, оскільки порядок проведення релігієзнавчої експертизи законом не врегульований (з приводу цього автор може прокоментувати, що релігієзнавець може бути залучений і як спеціаліст, а не експерт, відповідно до п. 9 ч. 4 ст. 71 КПК України для ідентифікації особи як сумлінного відмовника; більше того, з даного питання може надаватися і висновок спеціаліста у галузі права). Встановлення зазначених обставин, вважає Б. Ратушна, допоможе підтвердити послідовність поведінки особи протягом тривалого часу та сформувати в суду переконання про її щиру віру [30, с. 114]. Коментуючи викладене, слід зазначити, що пропонована Б. Ратушною надзвичайно висока планка доказування видається нереалістичною. Автор намагався перевірити теоретичні припущення Б. Ратушної, додатково до питань стандартного опитувальника запитуючи весь список пропонованих дослідницею доказів у кількох Свідків Єгови, які за авторською методикою, що практикується в Інституті миру і права, в результаті опитування

з документальним підтвердженням відповідей були ідентифіковані як сумлінні відмовники і з цього питання до суду надавався висновок спеціаліста у галузі права відповідно до п. 9 ч. 4 ст. 71 КПК. Більшу частину таких доказів навіть очевидні сумлінні відмовники не можуть надати – у відповідних справах сторона захисту оперувала довідками релігійних організацій, показами свідків (священнослужителів) і заявами про альтернативну невійськову службу до місцевих адміністрацій та центрів комплектування; коли йдеться про особисті щоденники та записники, окрім питання невиправданого втручання у приватне життя, варто брати до уваги, що звичка вести щоденник в сучасному динамічному цифровому світі рідко практикується.

Б. Ратушна погоджується із пропозицією С. Рабіновича встановити «темпоральний рубіж» презюмування нещирості релігійних переконань, які виникли у особи після початку повномасштабної агресії для «виключення маніпулятивних тверджень про виникнення в особи щирої віри саме в період повномасштабного вторгнення». Слід зазначити, що такий підхід повністю суперечить абсолютній свободі особи набувати релігійні переконання у будь-який час, що передбачена Конституцією та міжнародними договорами України. Згідно із Резолюцією A/HRC/RES/51/6 Ради з прав людини ООН №51/6 від 6 жовтня 2022 року «Сумлінна відмова від військової служби», співавтором якої є Україна, Рада з прав людини закликає держави приступити до виконання рекомендацій доповідей УВКПЛ ООН A/HRC/41/23 та A/HRC/50/43, відповідно до яких, процедури подання заяв про сумлінну відмову повинні ґрунтуватися на розумних і відповідних ситуації критеріях та уникати встановлення будь-яких вимог, які можуть призвести до автоматичного відхилення заяви, в тому числі, відсутність часових обмежень для подання заяв; такі заяви можуть подаватися і до, і під час, і після проходження військової служби [4, с. 37; 28, с. 15]. Пропонований «темпоральний рубіж» є невиправданою підставою для автоматичного відхилення заяви, яка ґрунтується на одному з хибних стереотипів пропаганди заперечення права на сумлінну відмову і явно суперечить сутнісному змісту конституційного права на свободу світогляду та віросповідання.

Очікувано значний вплив на формування наукової доктрини справила судова практика; більшість науковців згадують та коментують постанову Об’єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 27 жовтня 2025 р. у справі № 573/838/24. На думку С. Рабіновича, певним здобутком є те, що ВС у обмеженому обсязі вдався до безпосереднього застосування ч. 4 ст. 35 Конституції, відзначивши, що «призов на військову службу під час мобілізації не скасовує права на сумлінну відмову від носіння та/або використання зброї», однак за відсутності законодавчого забезпечення військової служби без зброї будь-яких дієвих юридичних гарантій здійснення цього права військовослужбовцями немає. Поряд із цим, дослідник вказує на невідповідність низки позицій у цій постанові із конституційними засадами недоторканності внутрішнього аспекту свободи релігії, оскільки суд фактично вдався до ствердження правомірності державного примусу до зміни переконань людини під час війни. Оцінюючи позицію Верховного Суду про те, що захист Батьківщини від військового вторгнення виключає альтернативну невійськову службу, державний примус до зміни антивоєнних переконань є допустимим обмеження свободи релігії і «перебування держави у правовому режимі воєнного стану є вагомою причиною, щоб вести мову про необхідність виконання військового обов’язку усіма громадянами України», С. Рабінович вказує на пряму суперечність цієї позиції приписам ст. 35 Конституції України, за якою держава не може втручатися в юридично недоторканну сферу forum internum і давати офіційну оцінку змісту (правильності, доречності, адекватності тощо) релігійних переконань, які не дозволяють віряанам виконувати військовий обов’язок, а також не може втручатися у внутрішні справи (зміст віровчення) релігійних організацій [с. 51]. Додатково до цього варто зазначити, що вказана постанова Верховного Суду по суті стверджує, що

сумлінні відмовники мають зазнавати обмежень за ознаками релігії чи переконань всупереч статтям 24, 64 Конституції України, а також неприйнятно знецінює внесок цивільних громадян у захист Вітчизни, про який Президент України Володимир Зеленський правильно зазначив, що на одного військового припадає 6-8 платників податків: «Якщо ви в Україні, не на фронті, але працюєте і сплачуєте податки – ви так само бороните державу. Це дуже потрібно» [32]. Автор у публікації «Юридичні фікції, що перешкоджають реалізації міжнародно-правових і євроінтеграційних зобов'язань України із захисту права людини на сумлінну відмову від військової служби» описав юридичні фікції національного інтересу у виконанні військового обов'язку усіма громадянами України, можливості військової служби без зброї та еквівалентності релігії чи переконань злочинному умислу, сформовані у судовій практиці, а також обґрунтував шкідливість цих юридичних фікцій для національної безпеки України, основою якої має бути захищеність людських прав, та деструктивний характер вказаних юридичних фікцій з точки зору правової доктрини міжнародних органів захисту прав людини [33]. Г. Миронова зазначає, що сумлінна відмова від військової служби з релігійних переконань є абсолютним проявом внутрішньої свободи особистості та рушієм особистісної мотивації, її не можна заперечити, заборонити, відмінити. Виходячи із зазначеної специфікації правової природи цього права зрозуміло, чому на практиці обмежити відмову особи від військової служби з міркувань совісті не вдається жодними приписами закону, рішеннями судів, термінами кримінального покарання, адже неможливо юридичними нормами заборонити або обмежити саму совість. Коментуючи провадження за скаргами сумлінних відмовників у Конституційному Суді України (КСУ), науковиця стверджує, що КСУ мав би відіграти важливу роль щодо визначення відповідності чинного законодавства Конституції України і таким способом покласти край неправовим рішенням судів, проте такого рішення з боку КСУ поки не надано [19, с. 72]. Автор погоджується з цим, однак у науково-практичній правозахисній роботі виходить з того, що приписи ст. 24 Конституції України щодо недопустимості обмежень за ознаками релігії чи переконань, в тому числі під час війни, як передбачає ст. 64 Основного Закону, вкупі із захищеним від обмежень правом на повагу до людської гідності та заборону катувань (ст. 28) мають застосовуватися як норми прямої дії судами загальної юрисдикції, як і стаття 9 ЄКПЛ, щодо застосування якої в аспекті права на сумлінну відмову Верховному Суду доречно було б запитати консультативний висновок ЄСПЛ.

Окрема категорія досліджень, що заслуговують на увагу, присвячена зарубіжному досвіду забезпечення сумлінним відмовникам доступу до альтернативної невійськової служби та кращим практикам, які можуть бути впроваджені в Україні. Низка змістовних публікацій з цієї тематики належить Ярославу Котилку. Зокрема, аналізуючи шведський досвід побудови збалансованої системи загального обов'язку оборони (тотальної оборони), в якій альтернативна невійськова служба функціонує як рівноправна й важлива складова, із визнанням як релігійних, так і етичних переконань (моральних, філософських) як достатніх підстав для звільнення від несення військової служби, дослідник пропонує вважати такий досвід орієнтиром для України у процесі модернізації законодавства про альтернативну (невійськову) службу, розширенні підстав для її проходження та залученні громадськості до формування більш відкритої та ефективної моделі загальнонаціональної оборони [34, с. 41]. Я. Котилко звертає увагу на активну участь громадянського суспільства – зокрема, релігійних та пацифістських організацій – у формуванні публічного дискурсу щодо права на відмову від військової служби, що в подальшому вплинуло на законодавче визнання альтернативної служби як невід'ємного права. На думку автора даної статті, це слушне спостереження веде до надзвичайно цікавого дослідницького питання, яке практично не вивчалося українськими науковцями: вивчення досвіду релігійних та нерелігійних пацифістських

спільнот із дотримання та поширення сумлінної відмови, в тому числі в умовах репресій, та впливу на державну політику з метою демократизації суспільства, гарантування основних прав людини і, зокрема, визнання природного права на сумлінну відмову. Цьому питанню присвячені численні праці зарубіжних дослідників, і огляд відповідної літератури та безпосереднє вивчення досвіду таких спільнот – зокрема, історичних мирних церков, до яких відносяться квакери, меноніти, п'ятидесятники [35, с. 50], – в Україні і за кордоном могло б збагатити порівняльно-правові дослідження, які сьогодні зосереджені на ролі держави у правотворчості та не завжди приділяють достатню увагу внеску громадянського суспільства.

У висновках даного дослідження відзначимо наступне.

Сукупність наукових знань про сумлінну відмову як правове явище в українській юриспруденції перебуває на стадії початку формування наукової доктрини, ключові питання даної проблематики не вирішені або в них не досягнуто наукового консенсусу, деякі з існуючих підходів, в тому числі через вплив закріплених у практиці Верховного Суду юридичних фікцій, специфічно інтерпретують норми права у відомчих інтересах Міноборони та не повною мірою зважають на пріоритет національного інтересу у захисті основних прав людини, пов'язаний із європейським цивілізаційним вибором України і зобов'язаннями Держави за міжнародними договорами з прав людини, в тому числі щодо виконання відповідних зобов'язань з урахуванням юридичних позицій договірних органів. Залишається недостатньо вивченим питання конституційно-правового зв'язку прав на сумлінну відмову, заборону катувань та недискримінацію. Цінним внеском у розвиток науково-юридичної доктрини був випуск журналу «Право України» № 2 за 2026 рік, присвячений актуальній темі співвідношення конституційного обов'язку захисту Вітчизни із конституційним правом на свободу світогляду і віросповідання в умовах воєнного стану, а також організований Офісом Ради Європи в Україні круглий стіл щодо права на альтернативну службу, який відбувся у листопаді 2025 року, звіт Сергія Рабіновича про нього було вміщено у згаданому випуску «Права України» [36].

Дослідники загалом визнають, що сумлінна відмова є конституційним правом, яке у його внутрішньому аспекті є абсолютним і не має зазнавати посягань з боку держави, та вказують на необхідність вирішення у законодавчому процесі та у конституційному судочинстві проблем та прогалин законодавчого регулювання порядку здійснення права на сумлінну відмову. Водночас, цілісної концепції системи конкретних підходів до реалізації права на сумлінну відмову у воєнний час ані дослідниками, ані державними органами не запропоновано. За даними Мінекономіки, у міжвідомчій взаємодії розглядаються три різних концепції реалізації права на альтернативну службу, і оскільки Міноборони та Генштаб категорично наполягають на небойовій службі в армії, яка неприйнятна для багатьох віруючих, рішення на користь жодної концепції не прийнято та зобов'язання України прийняти закон про альтернативну невійськову службу у воєнний час до другого кварталу 2026 року не були виконані.

Перепонами для розвитку наукової думки залишається вплив протиправної судової практики та квазіюридичних доктрин, які обслуговували репресії тоталітарного комуністичного режиму проти віруючих (досі відображені у чинному законодавстві через прогалини декомунізації положення декрету раднаркому 1918 року, яким узаконювався антидемократичний і антиправовий імператив державного диктату над релігійними переконаннями; позиція Верховного Суду УРСР про кримінальну караність «відмови від військової служби під приводом релігійних переконань») та неготовність до об'єктивного наукового аналізу чутливих питань, в яких стратегічні комунікації сектору безпеки і оборони просувають далекі від конституціоналізму та верховенства права наративи – підпорядкування суспільства і держави армійському командуванню («воювати мають всі») замість демократичного цивільного урядування, знецінення внеску цивіль-

них громадян у захист Вітчизни, дискримінацію сумлінних відмовників через їх переконання у необхідності захищати мир поза армією, пряме заперечення права на сумлінну відмову, опосередковане правозаперечення у формах категоричного ствердження нещирості та несерйозності релігії чи переконань, якими зумовлена сумлінна відмова (наприклад, заперечення щирості сумлінної відмови, сформованої після початку загальної мобілізації, твердження, що люди «вигадують» собі релігію, тощо), або оспорювання об'єктивної неможливості виконання військового обов'язку особами з такими переконаннями (мовляв, люди міняють переконання і служать, а хто не хоче, тих треба змушувати). Заперечення права на сумлінну відмову нерідко підкріплюється міркуваннями про, нібито, декларативний та необов'язковий характер приписів Конституції та міжнародних договорів України, а також протиставленням власного їх прочитання юридичним позиціям договірних органів.

Проблемними питаннями, до яких прикута увага дослідників у процесі формування наукової доктрини, є балансування або узгодження приватних та публічних інтересів, необхідні кроки для припинення переслідувань сумлінних відмовників, перевірка обґрунтованості заяв про сумлінну відмову, функції та організація альтернативної невійськової служби під час війни.

Серед прогалин та напрямків, які потребують подальшого дослідження, є дослідження форм примусу осіб не дотримуватися сумлінної відмови шляхом посягань на людську гідність (образи, погрози, жорстоке поводження, катування, тощо), всеохопний моніторинг і категоризація порушень права на сумлінну відмову та розробка правозахисних механізмів, питання відповідності законодавства про військовий облік конституційним та міжнародно-правовим гарантіям права на сумлінну відмову, дослідження репресій проти сумлінних відмовників за статтями розділу XIX КК України та за КУпАП, порівняльно-правове дослідження внеску релігійних громад у нормативно-правове закріплення права на сумлінну відмову.

Під час формування наукової доктрини окреслилися такі напрямки розвитку, як конституційно-правове обґрунтування необхідності альтернативної невійськової служби у воєнний час, розвиток концепції невійськового захисту Вітчизни, розмежування кримінально караних діянь проти встановленого порядку виконання військового обов'язку і несення військової служби із правомірними діями щодо дотримання та сповідування сумлінної відмови. Необхідні подальші дослідження для розробки стратегії невійськового захисту України під цивільним керівництвом, яке має включати сумлінних відмовників, та створення альтернативної цивільної служби в Україні під час війни відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини і кращих практик національного самозахисту із застосуванням ненасильницьких дій. Однак затримка із правовим регулюванням не має бути перешкодою для негайно необхідного припинення переслідувань сумлінних відмовників для дотримання позитивних зобов'язань Держави за Конституцією і міжнародними договорами України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шеляженко Ю.В. Порушення права людини на сумлінну відмову (conscientious objection) від військової служби в Україні та необхідність юридичного гарантування цього права // Права людини – пріоритет сучасної держави : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10 грудня 2021 року). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 230–235. URL: https://www.academia.edu/69619504/

2. Шеляженко Ю. Переклад українською мовою Висновку № 1219/2024 Європейської комісії за демократію через право (Венеційської комісії) від 18 березня 2025 року «Україна – Юридичний висновок amicus curiae щодо альтернативної невійськової служби» CDL-AD(2025)006. URL: https://friends.org.ua/1173

3. Рабінович Сергій. Науково-правовий висновок amicus curiae щодо відповідності Конституції України статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». URL: https://www.academia.edu/166684324/

4. Шеляженко Ю. Юридичний висновок (amicus curiae) до Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Віталія Алексеєнка та Сергія Іванущенка. URL: https://doi.org/10.13140/RG.2.2.14297.28003

5. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ, 2016.

6. ДЕСС. Огляд чинного застосування норм щодо права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою. URL: https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2026/05/Ohliad-shchodo-alternatyvnoi-sluzhby.docx.pdf

7. Рабінович Сергій. Заміна виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою як позитивне зобов'язання держави в умовах воєнного стану: pro et contra. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 2. С. 45–76. URL: https://doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4

8. Луцький Т. М., Авраменко О. В. Віросповідання, як можливий спосіб ухилення від мобілізації в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. 1(2). С. 410–415. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.65

9. Савчин М. Сутнісний зміст свободи світогляду і віросповідання у світлі конституційної демократії. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 12–40. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2026-02-012

10. Рабінович С. Проблеми гарантування права на свободу світогляду і віросповідання в умовах відсічі збройної агресії рф проти України. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 8–11. https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2026_2-s4710.pdf

11. Шеляженко Юрій. Право на сумлінну відмову і безпекові міркування // Національна безпека України: виклики та реалії сьогодення : тези доп. учасників круглого столу (м. Вінниця, 31 жовт. 2025 р.) : у 2 ч. / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. правових наук України. Вінниця : ХНУВС, 2025. Ч. ІІ. С. 94. URL: https://www.researchgate.net/publication/397817842

12. Bertrand Russell. War and Non-Resistance. The Atlantic. August 1915. URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1915/08/war-and-non-resistance/645645/

13. Gittins P. (ed.). A Global Security System: An Alternative to War. Fifth Edition. 2020. URL: https://worldbeyondwar.org/alternative/

14. Swarthmore College. Global Nonviolent Action Database. URL: https://nvdatabase.swarthmore.edu/

15. Підручник з ненасильницького спротиву. URL: https://texty.org.ua/archive-books/40504/pidruchnyk-z-nenasylnytskoho-sprotyvu-40504

16. Ченовет Е. Чому ненасильницький спротив ефективний. Стратегічна логіка громадянського конфлікту / Еріка Ченовет, Марія Дж. Стефан; пер. з англ. Сергія Гіріка. К.: Кліо, 2014. 303 с.

17. На Чернігівщині жителі без зброї зупинили російські танки, вийшовши на вулиці. NV, 27 лютого 2022 року. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/events/zhiteli-koryukivki-na-chernigivshchini-zupinili-peresuvannya-rosiyskih-tankiv-video-novini-ukrajini-50220516.html

18. Venice Commission. Ukraine - Amicus curiae brief on alternative (non-military) service. March 2025. URL: https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/opinion-1219

19. Миронова Г. Право на сумлінну відмову від військової служби з релігійних переконань у правовій доктрині України. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 61–75. DOI:10.33498/louu-2026-02-061

20. Навроцький В. Чи є релігійні переконання прощенням від кримінальної відповідальності за ухилення від мобілізації. *Юридичний журнал «Право України».* 2026. № 2. С. 76–92. https://doi.org/10.33498/louu-2026-02-076

21. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2025 році.

URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/2-22042026-0951-shchorichna-dopovid-upovnovazhenogo-2025.pdf

22. Катування, неволя та відсутність альтернативної служби: EBCO закликає Україну забезпечити право на сумлінну відмову. URL: https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/attachments/20260704_UKR_EBCO%20calls%20to%20stop%20torture%20and%20imprisonment%20of%20conscientious%20objectors%20in%20Ukraine.pdf

23. Corley, Felix. UKRAINE: Will delayed promised Law introduce alternative civilian service in wartime? Forum 18, 03.07.2026. URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=3056

24. Шеляженко Юрій. Законодавчі гарантії права людини на сумлінну відмову від військової служби: вдосконалити, не можна ухилятися? // Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства : зб. тез наук. доп. і повідомл. XXII Всеукр. наук.-практ. конф. вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів (м. Харків, 7 листоп. 2025 р.) / Юрид. клініка Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого ; Координац. центр з надання правничої допомоги ; Рада адвокатів Харків. обл. ; Громад. орг. «Центр розвитку правничої клінічної освіти» ; Інформ. партнер – LigaZakon. – Харків : Право, 2025. – С. 740. URL: https://www.researchgate.net/publication/399719490

25. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. Копотуна І. М. Київ: Вид. «Центр учбової літератури», 2024. 1370 с.

26. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; Передмова: Головатий С. ; упорядники та автори коментарів: В. Венгер, С. Головатий, А. Заєць, Є. Звєрєв, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 152 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/library/mirylo_verhovenstva_prava_pravovladdya_nacionalnogo_rivnya._praktyka_ukrayiny_2021.pdf

27. Європейський Парламент. «Резолюція Шмідбауера» щодо сумлінної відмови та альтернативної цивільної служби від 13.10.1989 р. № A3-15/89. Офіційний журнал Європейських Спільнот C 291/124, стор. 10–12. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOC_1989_291_R_0113_01

28. Approaches and challenges with regard to application procedures for obtaining the status of conscientious objector to military service in accordance with human rights standards. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights A/HRC/41/23. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/41/23

29. Шеляженко Юрій. Презумпція добросовісності та повага до приватності при перевірці обґрунтованості заяв про сумлінну відмову від військової служби // Приватно-правові та публічно-правові відносини: модернізація розвитку в умовах воєнного стану: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кропивницький, 07 жовтня 2025 року). Кропивницький, 2025. С. 42. URL: https://www.researchgate.net/publication/399715701

30. Ратушна Б. Особливості судового доказування щирої віри у справах про сумлінну відмову від носіння або використання зброї в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 109–118. https://doi.org/10.33498/louu-2026-02-109

31. Рабінович С. Конституційний обов'язок захисту Вітчизни і сумлінна відмова від військової служби: забезпечити обороноздатність держави та релігійну недискримінацію її громадян. *Юридичний журнал «Право України».* 2026. № 2. С. 41–60. https://doi.org/10.33498/louu-2026-02-041

32. «На одного військового припадає 6-8 платників податків», – Зеленський, URL: https://bukvy.org/89951/

33. Шеляженко Юрій. Юридичні фікції, що перешкоджають реалізації міжнародно-правових і євроінтеграційних зобов'язань україни із захисту права людини на сумлінну відмову від військової служби // Юридична осінь 2025 року: зб. тез доповідей та наук.

повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (Харків, 14 листоп. 2025 р.) / за заг. ред. Д.В. Лученка. – Х.: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2025. С. 22. URL: https://www.researchgate.net/publication/399720158

34. Котилко Я. Реалізація права на альтернативну (невійськову) службу в Швеції: еволюція законодавства та сучасні виклики. *Social Development and Security.* 2025. 15 (3): 30–43. DOI: https://doi.org/10.33445/sds.2025.15.3.4

35. Котилко Я. Альтернативна служба в США: правова інституціоналізація відмови від військової служби за переконаннями. *Social Development and Security.* 2026. 16 (1): 49–69. DOI: https://doi.org/10.33445/sds.2026.16.1.4

36. Рабінович С. Міжнародний круглий стіл "Свобода сповідувати свою релігію або переконання в умовах війни: право на альтернативну службу". *Юридичний журнал «Право України»*. 2026. № 2. С. 204–208. https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2026_2/pravo_2026_2-s4727

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.61/64:355.211
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.7

СІМЕЙНО-ПРАВОВИЙ СПІР ЯК ІНСТРУМЕНТ УХИЛЕННЯ ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ

Боброва Юлія Юріївна,
orcid.org/0000-0001-7511-3171
докторка юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті актуалізується безпрецедентний виклик, з яким зіткнулася сучасна українська правова система – деформацію інституту сімейного права – сімейних спорів, які мають передусім захищати інтереси дітей та використання його як прихованого способу ухилення мобілізації. Встановлено, що сьогодні має місце правовий деструктивний феномен, за якого законодавчі механізми забезпечення найкращих інтересів дітей використовуються їх батьками з метою створення умов для уникнення виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни.

Виокремлено ряд процесуальних проблем з розгляду судами сімейних спорів, маніпуляція якими може створити передумови для отримання відстрочки під мобілізації. Відтак особливої уваги потребує ідентифікація ознак завідомої безпідставності та штучності таких спорів, виявлення яких судом дасть змогу захистити інтереси дитини, держави, громадянського суспільства.

Визначено три процесуальні фільтри, що дозволять суду встановити штучність сімейного спору: критична оцінка вмотивованості висновків органу опіки та піклування, залучення до участі у справі ТЦК та СП та заслуховування і врахування думки дитини.

Обґрунтовано необхідність внесення змін до чинних нормативно-правових актів з питань мобілізації з метою синхронізації останніх із нормами сімейного та цивільного законодавства задля створення надійних законодавчих бар'єрів, які зможуть знівелювати будь-які маніпуляції із сімейними спорами. Зокрема у досліджуваній категорії справ, на наш погляд, було б доцільним імперативно закріпити обов'язок орган опіки і піклування у своєму висновку надавати мотивовану оцінку наявності чи відсутності штучного створення батьками умов для ухилення від несення військової служби та передбачити обов'язкове залучення судом до участі у судовому розгляді як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, на стороні відповідача відповідний територіальний центр комплектування та соціальної підтримки.

Ключові слова: *сімейні спори, ухилення від мобілізації, інтереси дитини, суд, правовий режим воєнного стану.*

Bobrova Yuliia. Family law disputes as a means of evading mobilization

The article highlights the unprecedented challenge faced by the modern Ukrainian legal system – the deformation of the institution of family law – family disputes, which should primarily protect the interests of children and its use as a hidden way to evade mobilization. It has been established that today there is a legal destructive phenomenon, in which the legislative mechanisms for ensuring the best interests of children are used by their parents in order to create conditions for avoiding the fulfillment of the constitutional duty to protect the Fatherland.

A number of procedural problems in the consideration of family disputes by courts are identified, the results of which may become grounds for obtaining a postponement of mobilization.

Therefore, special attention is required to the signs of deliberate groundlessness and artificiality of such disputes, the detection of which by the court will allow the protection of the interests of the child.

Three procedural filters have been identified that will allow the court to establish the artificiality of a family dispute: a critical assessment of the motivation of the conclusions of the guardianship and trusteeship body, involvement in the case of the CCC and the SP, and hearing the child's opinion.

The need to amend the current regulatory legal acts on mobilization in order to synchronize the latter with the norms of family and civil legislation in order to create reliable legislative barriers that can eliminate any manipulations with family disputes has been substantiated. In particular, in the studied category of disputes, in our opinion, it would be advisable to imperatively establish the obligation of the guardianship and trusteeship body in its conclusion to provide a motivated assessment of the presence or absence of artificial creation by the parents of conditions for evasion from military service and to provide for the mandatory involvement of the court in such cases as a third party who does not declare independent claims regarding the subject of the dispute on the defendant's side, the relevant territorial recruitment and social support center.

Key words: *family disputes, evasion of mobilization, interests of the child, court, legal regime of martial law.*

Постановка проблеми. Сучасний стан речей в українському суспільстві, детермінований викликами війни спровокував виникнення низки негативних правових парадигм використання інституту сім'ї для вирішення питань, пов'язаних із уникненням від мобілізації. Указана тенденція руйнування усталених національних традицій розуміння шлюбу та сім'ї зумовила пильну увагу судів, правників та територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки до вирішення сімейних спорів, з огляду на що й обиралася проблематика даної статті.

Метою дослідження є аналіз деформації ролі інституту сімейних спорів через їх використання як прихованого способу штучного створення умов для ухилення мобілізації в умовах правового режиму воєнного стану.

Стан наукової розробки. Феномен деформації сімейних спорів через використання останніх з метою уникнення від виконання військового обов'язку є відносно новим явищем сучасної української правової системи, яке детерміноване викликами правового режиму воєнного стану, з огляду на що вказана проблематика висвітлювалася більшою мірою у формі публікацій на сторінках юридичних видань, у формі активного обговорення суддями Верховного Суду, правниками, більшість з яких носять або суто процесуальний або ж військо-адміністративний характер, відтак комплексні дослідження наразі відсутні. Означене зумовлює необхідність переосмислення згаданого інституту, що і підкреслює актуальність та новизну статті.

Виклад основного матеріалу. Загальні заходи регулювання сімейних відносин визначено у статті 7 Сімейного кодексу України, згідно з якою жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї. Дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав, встановлених Конституцією України, Конвенцією про права дитини від 20 листопада 1989 року, іншими міжнародними договорами України, згоди на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Регулювання сімейних відносин має відбуватися з максимально можливим впливом інтересів дитини [1].

У розрізі досліджуваного питання найпоширенішими є позови про: розірвання шлюбу; визначення місця проживання, утримання та виховання дитини батьком; усиновлення; позбавлення матері батьківських прав; встановлення факту самостійного виховання дитини батьком; відібрання малолітньої дитини в матері; встановлення опіки; про зняття обов'язків опікуна та призначення іншого опікуна тощо. У наведеній категорії спорів складається ситуація за якої останні маючи ознаки завідомої безпідставності та штучності мають бути вирішені судом по суті, оскільки визнання дій таких пози-

вачів зловживанням процесуальними правами та залишення з цих підстав позовної заяви без розгляду на стадії підготовчого провадження є обмеженням доступу до правосуддя, порушенням принципів рівності і змагальності [2]. Однак у зв'язку із цим виникає ряд процесуальних питань.

Перше, визнання відповідачем позову.

Позивач може відмовитися від позову, а відповідач – визнати позов на будь-якій стадії провадження у справі, зазначивши про це в заяві по суті справи або в окремій письмовій заяві. У разі визнання відповідачем позову суд за наявності для того законних підстав ухвалює рішення про задоволення позову. Якщо визнання відповідачем позову суперечить закону або порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, суд постановляє ухвалу про відмову у прийнятті визнання відповідачем позову і продовжує судовий розгляд (ч. 1, 4 ст. 206 ЦПК України).

Верховний Суд у постановах від 25 травня 2022 року у справі № 675/2136/19 (провадження № 61-2251св22) [3] та від 29 листопада 2023 року у справі № 607/15704/22 (провадження № 61-11993св23) [4] вказав, що суди не вправі покласти в основу свого рішення лише факт визнання позову відповідачем, не дослідивши при цьому обставини справи. Тобто повинно мати місце не лише визнання позову, а й законні підстави для його задоволення.

З урахуванням вищенаведеного у досліджуваній категорії сімейних спорів найчастіше має місце визнання позову відповідачкою, що виключає автоматичне задоволення позову без перевірки фактичних обставин справи, на які покликається позивач задля дотримання інтересів дитини. Таке визнання позову у «безспірних» спорах навпаки має звертати увагу суду на можливу наявність певних зловживань, штучність та замовний його характер, поданий військовозобов'язаними чоловіками та вимагає ретельної його перевірки та аналізу з метою виявлення порушень права, свободи чи інтересів інших осіб.

Друге, необхідність залучення в якості третьої сторони у спорі або заінтересованої особи у справах окремого провадження ТЦК та СП.

Залучення ТЦК та СП до розгляду спорів із досліджуваної проблематики стало одним із процесуальних трендів 2025–2026 років. Так, за вимогами ст. 53 ЦПК України треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі також за заявою учасників справи.

Аналіз ухвал, постановлених судами з починаючи з 2025 року, що містяться в ЄДРС свідчить, що суди з покликанням на ч. 5 ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», якою закріплено, що призов громадян на військову службу під час мобілізації або залучення їх до виконання обов'язків за посадами, передбаченими штатами воєнного часу, здійснюють територіальні центри комплектування та соціальної підтримки за сприяння місцевих органів виконавчої влади або командири військових частин у більшості випадків залучають ТЦК та СП до судового розгляду означеної вище категорії справ. Підставою для такого залучення здебільшого слугує те, що позивач є особою призовного віку і щодо нього у суду відсутні відомості про наявність у нього права на відстрочку від мобілізації або зняття з військового обліку, тоді як вирішення спору може бути підставою для подальшого отримання відстрочки від мобілізації і таким чином ухилення від несення військового обов'язку. На наш погляд таким підхід є виправданим, однак з урахуванням наступного.

Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки Автономної Республіки Крим, областей, мм. Києва та Севастополя є юридичними особами публічного права, мають самостійний баланс, реєстраційні рахунки в органах Казначейства. Районні територіальні цен-

три комплектування та соціальної підтримки є відокремленими підрозділами відповідних територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки Автономної Республіки Крим, областей, мм. Києва та Севастополя (п. 7 Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року № 154 [5]).

Касаційний суд вказує, що районні територіальні центри комплектування та соціальної підтримки є відокремленими підрозділами відповідних територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, а відтак не мають статусу юридичних осіб (див. постанову Верховного Суду в складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 березня 2024 року в справі № 344/6751/22 (провадження № 61-671св23), а відтак філії та представництва, які не є юридичними особами, не наділені цивільною процесуальною дієздатністю та не можуть виступати стороною у цивільному процесі [6].

Показовою у досліджуваному контексті є зовсім свіжа правова позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 725/5985/25 (провадження № 61-5194св26) від 01 червня 2026 року [7], у якій суд касаційної інстанції визнав ТЦК та СП легітимним суб'єктом захисту публічного інтересу у цивільних справах, де сімейні спори використовуються для ухилення від мобілізації. Така участь ТЦК та СП, на наше переконання, дозволить судам виявити справжність наміру сторін з огляду на надання актуальної інформації про порушення позивачем правил військового обліку чи розшук, хронологію отримання повісток та є процесуально необхідним кроком. Вважаємо за доцільне імперативне нормативне визначення такої участі обов'язковою.

Третє, критична оцінка висновку органу опіки та піклування у досліджуваній категорії спорів.

За вимогами ч. 4 ст. 19 Сімейного кодексу України при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою.

Вважаємо за доцільно відзначити, що обов'язковість висновку органу опіки та піклування у відповідних категоріях цивільних справ не може бути абсолютизована. Таку правову позицію висловив Верховний Суд у справі 523/19706/19, зазначивши, що якщо з тих чи інших причин такий висновок отримати не можна, суд має вирішити спір за наявними у справі доказами. Якщо з тих чи інших причин орган опіки та піклування відмовиться надати свої висновки у справі, де за приписами частин четвертої та п'ятої статті 19 Сімейного Кодексу України надання такого висновку є обов'язковим, ця суть не означає неможливості розгляду та вирішення спору. Протилежний підхід є рівнозначним відмовою у доступі до правосуддя і означав би порушення положення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [7]. Відповідно, указаний алгоритм є застосовним у випадках перебуванням дитини за межами країни, на непідконтрольній території тощо.

Висновок органу опіки та піклування має рекомендаційний характер для суду та як доказ підлягає дослідженню й оцінці судом на основі всіх наявних у матеріалах справи доказів у їх сукупності та взаємозв'язку.

Суд в праві не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини. Водночас у досліджуваній категорії спорів висновок органу опіки та піклування повинен оцінювався судами відповідно до визначених процесуальним законом критеріїв.

Оцінюючи висновок органу опіки та піклування за своїм внутрішнім переко-

нанням, що ґрунтується на загальному, повному, об'єктивному дослідженні фактичних обставин та доказів, що лягли в його основу суд, діючи в межах наданих йому процесуальних законом повноважень, може визнати його немотивованим, необґрунтованим, винесеним на підставі відомостей і документів, які не стосуються справи; якщо останній складено без урахування думки дитини, висновків педагогів чи психологів щодо психологічного стану дитини та не відповідає найкращим інтересам дитини тощо, однак повинен належним чином мотивувати незгоду з таким висновком у рішенні суду. З огляду на останнє, суд повинен встановити «справжність намірів» такого документу задля виключення обґрунтованого сумніву у його необ'єктивності, недостовірності, недоцільності, «потуранні» у задоволенні позову з метою подальшого ухилення від мобілізації.

Узагальнюючи судову практику із розгляду даної категорії спорів варто відзначити, що на суд покладається беззастережна вимога розпізнати та виявити корисливу зацікавленість позивача (заявника) у задоволенні позову, зважаючи на що, спростувати презумпцію його доброчесності дій в інтересах дитини шляхом відмови у задоволенні таких позовів.

Ураховуючи викладене, на наше переконання, вважаємо за доцільне, на законодавчому рівні закріпити обов'язок органу опіки і піклування у своєму висновку надавати мотивовану оцінку наявності штучного створення батьками умов для ухилення від несення військової служби, що допоможе вже на початковому етапі знівелювати передумови для таких дій під час судового розгляду.

Не вдаючись до аналізу морального аспекту таких дій, на наше глибоке переконання, зростання кількості звернень до суду з приводу досліджуваної проблематики сьогодні, свідчить, на превеликий жаль, що інститут сімейних спорів став частим інструментом для маніпуляцій інтересами дитини, родини, сім'ї задля ухилення від несення військової служби і тут питання яку ціну готові заплатити батьки за неї.

Четверте, розгляд досліджуваної категорії спорів без з'ясування думки дитини.

Законодавець у ст. 171 СК України закріпив нормативну гарантію врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя. Так, дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном. Суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси [1]. Вищенаведене солідаризується із міжнародними стандартами висловлення такої думки дитини, визначеними ст. 12 Конвенції про права дитини, Зауваженнях загального порядку №12 «Право дитини бути заслуханою» від 20 липня 2009 року, п. 21 яких акцентується увага на тому, що в ст. 12 не встановлюється будь-якого вікового обмеження щодо права дитини висловлювати свої погляди і вона не заохочує держави-учасники до введення в законодавстві або на практиці вікових обмежень, які б ущемляли право дитини бути почутою, по всім питанням, які стосуються її інтересів; із ст. 6 Європейської конвенції про здійснення прав дітей та низкою рішень ЄСПЛ з даної проблематики.

Практика Верховного Суду також вказує на імперативну необхідність такого заслуховування та врахування думки дитини, яка може бути висловлена у письмових доказах (висновках органів опіки та піклування, спеціалістів тощо); електронних доказах відео-, аудіоматеріалах); висновках психологічної експертизи; показаннях самої дитини, присутньої в залі судового засідання або з використанням режиму відеоконференції (постанова Верховного Суду від 16 лютого2024 у справі №465/6496/19) [9].

Суд враховує висловлену дитиною думку системно, з'ясовуючи належно фактичні обставини справи, досліджуючи та надаючи належну правову оцінку зібраним у справі доказам у їх сукуп-

ності, тільки так будуть забезпечені найкращі інтереси дитини, а не інтереси та бажання батьків, які вони не можуть чи не бажають вирішувати в позасудовий спосіб (постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 року у справі № 404/3499/17) [10].

Вочевидь, в умовах правового режиму воєнного стану, зростанням кількості звернень до суду чоловіків призовного віку зі спорами, що виникають із сімейних правовідносин – заслуховування дитини стало чи не єдиним запобіжником зловживання такими заявниками своїми процесуальними правами, інструментом викриття штучності спору та з'ясування правди, яка часто відрізняється від тієї, котру хочуть донести до суду її батьки, ігноруючи дитячі інтереси. Таким чином, враховуючи на «голос дитини» суд зможе виявити батьківські маніпуляції, які мають за мету створення відповідних умов для ухилення від мобілізації.

Висновки. Сьогоднішнє суспільство стигматизує чоловіків, які намагаються уникнути обов'язку несення військової служби, особливо тих, які це роблять ціною родини та дітей. Очевидним є те, що така можливість детермінована відсутністю синхронізації нормативно-правових актів з питань мобілізації та нормами цивільного та сімейного законодавства. Вирішення вказаної проблеми дозволить суду бути інституційно спроможним захистити найкращі інтереси дитини, зміцнити авторитет правосуддя, не дозволяючи перетворювати дітей та інститут сім'ї на спосіб ухилення від виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни. Показовим є те, що у досліджуваній категорії справ суди у своїх рішеннях все частіше стали зазначати про те, що у ході судового розгляду судом окремо з'ясовувалося питання перебування позивача чи заявника на військовому обліку, порушень останнього не встановлено, а у випадку виявлення таких – у задоволенні позову відмовляють з покликанням на недобросовісність та заборону зловживання процесуальними правами, констатуючи штучність чи реальну відсутність реального спору про право.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення 20.06.2026).

2. Верховний Суд вирішить чи можна залишати штучні позови без розгляду вже на підготовчій стадії процесу. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/353151-verkhovnyy-sud-reshit-mozhno-li-ostavlyat-iskusstvennye-iski-bez-rassmotreniya-uzhe-na-podgotovitelnoy-stadii-protsessa (дата звернення 20.06.2026).

3. Постанова Верховного Суду від 25 травня 2022 року у справі № 675/2136/19 (провадження № 61-2251св22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539372 (дата звернення 20.06.2026).

4. Постанова Верховного Суду від 29 листопада 2023 року у справі № 607/15704/22 (провадження № 61-11993св23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115517789 (дата звернення 20.06.2026).

5. Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року № 154. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF#Text (дата звернення 20.06.2026).

6. Постанова Верховного Суду від 12 листопада 2025 у справі № 524/7691/23 (провадження № 61-8386св25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131852834 (дата звернення 20.06.2026).

7. Постанова Верховного Суду від 01 червня 2026 року у справі № 725/5985/25 (провадження № 61-5194св26). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/136978342 (дата звернення 20.06.2026).

8. Постанова Верховного Суду від 11 листопада 2023 у справі № 523/19706/19 (провадження № 61-12112сво22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115859340 (дата звернення 20.06.2026).

9. Постанова Верховного Суду від 16 лютого 2024 року у справі № 465/6496/19 (провадження № 61-16408св23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117074192 (дата звернення 20.06.2026).

10. Постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 року у справі № 404/3499/17 (провадження № 61-9074св20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98548332 (дата звернення 20.06.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.44.03(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.8

ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ: ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ТА ЇХ КВАЛІФІКАЦІЯ

Жорнокуй Юрій Михайлович,
orcid.org/0000-0001-9669-6062
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті проведено аналіз сучасного стану цивільного законодавства та цивілістичної доктрини щодо правових наслідків порушення договору та їх кваліфікації. Зауважено, що у разі порушення суб'єктивних прав сторона договору має право на застосування передбачених законодавством та/або умовами договору засобів правового їх захисту, які становлять дві групи: а) способи судового та позасудового захисту цивільних прав та інтересів такої сторони та б) заходи цивільно-правової відповідальності компенсаційного характеру, призначенням яких є усунення або мінімізація несприятливих майнових наслідків порушення договірного зобов'язання.

Увага акцентована на тому, що розірвання договору як спосіб захисту порушених суб'єктивних прав та законних інтересів учасників договірних правовідносин: а) спрямоване на відновлення порушеного балансу інтересів сторін та усунення негативних наслідків невиконання (неналежного виконання) договірних обов'язків; б) є крайнім, проте необхідним способом захисту суб'єктивних цивільних прав, який застосовується у випадках, коли подальше існування договірного правовідношення втрачає свій сенс.

Обстоюється думка, що цивільно-правова відповідальність як складовий елемент механізму захисту прав сторони договору є одним із ключових засобів забезпечення належного виконання договірних зобов'язань та охорони суб'єктивних цивільних прав їх учасників. Сутність такої відповідальності полягає у застосуванні передбачених законом або договором несприятливих майнових наслідків до боржника, який внаслідок протиправної та винної поведінки допустив порушення договірного зобов'язання. У цьому зрізі цивільно-правова відповідальність виконує не лише компенсаційну, а й превентивну та стимулюючу функції, забезпечуючи стабільність цивільного обороту та належний рівень договірної дисципліни.

Ключові слова: *зобов'язання, договір, правочин, сторона договору, виконання договору, предмет договору, строк договору, відповідальність, одностороння відмова, санкція.*

Zhornokui Yurii. Contract Breach: Legal Consequences and Their Qualification

The author of the article has analyzed the current situation of civil legislation and civil doctrine in regard to legal consequences of contract breach and their qualification. It has been noted that a party to the contract, in case of subjective rights' violation, has the right to apply the means of their legal protection provided by law and/or the terms of a contract, which constitute two groups: a) methods of judicial and extrajudicial protection of civil rights and interests of such a party and b) measures of civil liability of a compensatory nature, whose purpose is to eliminate or minimize the adverse property consequences of contractual obligation's breach.

Attention has been focused on the fact that termination of a contract as a method of protecting violated subjective rights and legitimate interests of contractual legal relations' participants: a) is aimed at restoring the violated balance of interests of the parties and eliminating the negative consequences of non-fulfilment (improper fulfilment) of contractual obligations; b) is an extreme, but necessary method of protecting subjective civil rights used in cases when the further existence of contractual relationships loses its meaning.

The author has persisted in own opinion that civil liability as a component of the mechanism for protecting the rights of a party to a contract is one of the key means of ensuring the proper execution of contractual obligations and protecting subjective civil rights of their participants.

The essence of such liability is to apply adverse property consequences provided by law or a contract to a debtor who has committed violation of a contractual obligation, as a result of illegal and reckless conduct. Civil liability in this regard performs both compensatory, as well as preventive and stimulating functions by ensuring the stability of civil turnover and the appropriate level of contractual discipline.

Key words: *obligations, contract, transaction, party to the contract, execution of contract, scope of contract, term of contract, liability, unilateral refusal, sanction.*

Постановка проблеми. У сучасній цивілістиці традиційними сприймаються правові категорії, які мають виняткове значення, істотний вплив на суспільні відносини, але вживається з різною метою, що визначає і їх сенс. Напряму це стосується конструкції договору, яку, в рамках юриспруденції, можна порівняти із здобутком правової культури. На думку Н. С. Кузнєцової саме «договір як універсальний інструмент правового регулювання, разом із традиційним застосуванням у сфері приватного права, в сучасних умовах застосовується не тільки у сфері приватного, а й публічного права» [1, с. 6]. Саме договір є фундаментом виникнення, зміни або припинення цивільних правових зв'язків, формою узгодження волевиявлення його сторін; власне у ньому уявні, знеособлені правові можливості «отримують реальне життя», перетворюючись у реальні права та обов'язки конкретних осіб. Відповідно питання здійснення прав та ефективності виконання обов'язків за договором є одним з ключових у рамках цивільних правовідносин, за порушення яких може настати відповідальність. У зв'язку з цим актуалізуються питання підстав порушення договірних зобов'язань, правових наслідків таких обставин та їх кваліфікації.

Мета статті є аналіз сучасного стану законодавства та правової доктрини щодо правових наслідків порушення договору та їх кваліфікації.

Виклад основного матеріалу. Чинний ЦК України не закріплює поняття «порушення договору», водночас визначаючи у ст. 610 категорію «порушення зобов'язання»[1], розуміючи її як «його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання)». Водночас проект ЦК України [3] у главі 59 «Невиконання зобов'язання та способи захисту» закріплює інший підхід, за яким мова йде вже не про «порушення зобов'язання», а про його невиконання, під яким запропоновано розуміти «будь-яке відхилення від виконання обов'язку (невиконання), зокрема повне або часткове невиконання, несвоєчасне виконання, виконання неналежної якості або з порушенням інших умов зобов'язання» (ст. 869 проекту).

У цивілістичній доктрині існує чисельність підходів до розуміння категорії «порушення договору», які зводяться до її тлумачення або як невиконання чи неналежного виконання стороною обов'язку [4, с. 75; 5, с. 182], або як об'єктивного факту відсутності результату (належного виконання), на який було спрямоване зобов'язання [6, с. 15]. Пропонується й глибша деталізація досліджуваної категорії, через її розуміння як: а) поведінки особи, якою вона порушує зобов'язання, що виникло на підставі договору; б) специфічного стану договірного правовідношення; в) підстадії договірного зобов'язання; г) визначеного у часі моменту, з настанням якого зобов'язання є порушеним; ґ) підстави застосування передбачених договором та/або законом способів правового захисту [7, с. 33].

З урахуванням того, що будь-який цивільно-правовий договір визнається зобов'язанням, підставами його порушення доцільно визнавати невиконання чи неналежне виконання сторонами умов такої правової конструкції. Хоча у цивілістиці існує й протилежний підхід, за яким «виокремлення двох видів порушення зобов'язання за чинним законодавством не має практичного значення, тому що правові наслідки невиконання чи неналежного виконання зобов'язання,

[1] У цивілістиці порушення зобов'язання розглядають як самостійну, однак необов'язкову стадію динаміки договірного зобов'язання [2, с. 274, 315–320].

як правило, є однаковими» [7, с. 89]. Зауважимо, що все ж таки більшість цивілістів звертає увагу на переваги такого поділу, які полягають у практичному значенні у контексті вибору ефективного способу захисту порушених прав учасників договірного правовідношення залежно від ступеня виконання зобов'язання та специфіки порушення суб'єктивних прав [8, с. 72] і дозволить забезпечити правильну правову кваліфікацію порушення зобов'язання, визначити його наслідки та обрати найбільш ефективний механізм відновлення суб'єктивних договірних прав [9, с. 202]. Отже, розмежування «невиконання» та «неналежного виконання» сторонами умов договору як двох видів його порушення має істотне значення, хоча, у обох випадках «має місце невідповідність між розрахунками сторони договору, які б полягали в повному та належному виконанні зобов'язань за договором, і реальними обставинами життя» [10, с. 179]. Саме це постало підґрунтям положень проекту ЦК України по закріпленню родової категорії «невиконання» замість поділу порушень зобов'язання на невиконання та неналежне виконання (ст. 869 проекту).

У силу того, що порушення договору як правило зумовлює порушення суб'єктивних прав його сторони (ін), необхідно звернути увагу на приписи ч. 1 ст. 15 ЦК України, за якою «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання». «Справа в тому, що порушення договору є *підставою виникнення охоронних цивільних правовідносин*, в межах яких відбувається захист прав та законних інтересів сторін договору за допомогою певних правових засобів, які в цивільному праві визначаються як правові наслідки порушення чи невиконання договору» [11, с. 184]. Ми виходимо з того, що «про охоронні цивільні правовідносини варто говорити як про наслідок протиправної поведінки учасників регулятивних відносин у цій сфері, вони можуть спрямовуватися на притягнення до юридичної відповідальності правопорушника або на поновлення порушених прав, на охорону суб'єктивних прав тощо» [12, с. 142].

Відповідно, невиконання (неналежне виконання) стороною договору взятих на себе зобов'язань має своїм наслідком виникнення правових підстав для здійснення права на захист порушених прав за договором. На сьогодні правова доктрина не дає однозначної відповіді на питання про співвідношення суб'єктивного права та права на його захист. Вважаємо, що «право на захист цивільних прав необхідно досліджувати як самостійне суб'єктивне право, оскільки воно є мірою можливої поведінки управомоченої особи, яка відрізняється від тієї моделі поведінки, яку надає їй цивільне право в непорушеному стані» [12, с. 142]. Отже, невиконання (неналежне виконання) договірного зобов'язання зумовлює потребу у застосуванні до правопорушника певних несприятливих заходів впливу, передбачених як самим договором, так і приписами нормативних актів чи судовим рішенням.

ЦК України (ч. 1 ст. 611) містить норми, присвячені правовим наслідкам порушення цивільно-правових, у т. ч. й договірних, зобов'язань, а саме «у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди».

Переходячи до безпосереднього аналізу правових наслідків порушення договору, варто наголосити на потребі у чіткій диференціації категорій «способи захисту» і «заходи цивільно-правової відповідальності». Досягти поставленого результату можна використовуючи функціональне призначення[2] або під-

[2] Так, О. О. Кот, розмежовуючи категорії «заходи відповідальності» та «способи захисту», стверджує, що «якщо відновлювальна функція інших заходів захисту полягає у відновленні порушеного суб'єктивного права, то аналогічна функція цивільно-правової відповідальності виконує компенсаційну функцію і стосується не самого пору-

ставу їх застосування[3]. Розмежування цих категорій у межах загального інституту цивільно-правового захисту «ґрунтується на таких критеріях, як: 1) функціональність: при застосуванні способів захисту має місце відновлення порушеного договірного права, а також припинення його порушення, в той час, як застосування заходів цивільно-правової відповідальності сприяє компенсації майнових втрат, яких установник управління чи управитель зазнали внаслідок порушення зобов'язань з делегованого управління; 2) підстава застосування: підставою застосування способів захисту є факт порушення договірних прав внаслідок порушення зобов'язання, в той час, як підставою застосування заходів договірної відповідальності є вчинення управителем чи установником управління діяння, що містить склад цивільного правопорушення» [9, с. 209–210].

Враховуючи відмінність між поняттями «способи захисту» та «заходи цивільно-правової відповідальності», вважаємо, що у разі порушення її прав, сторона договору має право застосувати передбачені законом та/або договором правові механізми їх захисту, а саме: а) способи судового (позасудового) захисту, спрямовані на відновлення порушених прав та/або припинення неправомірного посягання на них (примусове виконання обов'язку в натурі, зміна договору, розірвання договору, одностороння відмова від договору тощо) та б) компенсаційні заходи цивільно-правової відповідальності, спрямовані на ліквідацію негативних майнових наслідків порушення зобов'язання.

До традиційних способів захисту прав, які знаходять своє застосування внаслідок порушення договору, належать *зміна та розірвання договору*. Як зазначає С. М. Бервено «власне, зміна та припинення договору також може супроводжуватися порушенням прав сторін, що потребуватиме застосування відповідних способів захисту» [14, с. 191–215]. Так, ЦК України (глава 53) регламентує положення щодо зміни умов договору (щодо підстав, наслідків та форми зміни умов договору (ст.ст. 651–654)). Зокрема, ч. 2 ст. 651 Кодексу закріплює, що «договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом».

З приводу зміни договору як правового наслідку його порушення та способу захисту суб'єктивних прав сторони зауважено, що вона має прояв у значенні: «1) поведінки потерпілої сторони договору, що полягає у вчиненні нею дій, спрямованих на зміну умов договору; 2) наслідків порушення договірних умов контрагентом, що спрямовані на припинення порушення (зміна одного або кількох елементів правовідношення)» [15, с. 9]. Зміна договору спрямована на зміну його окремих умов шляхом вчинення, як правило, обома сторонами відповідних юридичних дій, які фактично за своєю правовою природою є правочином. За ч. 1 ст. 653 ЦК України «у разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо». При цьому «зміна або розірвання договору вчиняється в такій самій формі, що й договір, що змінюється або розривається, якщо інше не встановлено договором або законом чи не випливає із звичаїв ділового обороту» (ст. 654 ЦК України).

Поряд зміною можливим наслідком істотного або іншого (якщо це передбачено договором) порушення договору є його розірвання[4]. Судові інстанції вихо-

шеного права, а майнової сфери потерпілого. Так, примусове виконання обов'язку в натурі, віндикація, негаторні вимоги спрямовані на усунення перешкод для реалізації суб'єктивного права уповноваженої особи та передбачають відновлення можливості нормального здійснення цього права. Натомість цивільно-правова відповідальність хоча й є наслідком порушення первісного суб'єктивного права, але не відновлює його» [13, с. 233].

[3] Ю. В. Мартинюк зазначає, що «не кожне порушення суб'єктивних прав є правопорушенням і тягне за собою застосування заходів цивільно-правової відповідальності, в той час, як будь-яке правопорушення є посяганням на суб'єктивне право і зумовлює необхідність застосування як заходів відповідальності до правопорушника, так і заходів цивільно-правового захисту» [8, с. 68–69].

[4] Категорії «розірвання договору» та «припинення договору» тісно пов'язані між собою. У цивілістиці поширеною є думка, за якою під припиненням зобов'язань необхідно розуміти припинення

дять із того, що «розірвання порушеного договору є способом захисту цивільних прав, оскільки розірвання кредитором порушеного договору спрямоване на припинення правовідношення у такому договорі. Такий спосіб захисту (1) застосовується у відповідь на порушення боржником договору, (2) застосовується з ініціативи кредитора, (3) спрямований на захист прав кредитора та (4) позбавляє боржника певних суб'єктивних прав. У такому разі боржник позбавляється права вимагати виконання договору кредитором, оскільки розірвання договору тягне для боржника, який допустив порушення, цілком конкретний негативний наслідок – він позбавляється суб'єктивних прав, наданих йому договором» [17]. «За таких обставин для визначення підстав та порядку припинення договору необхідно керуватися відповідними нормами про припинення зобов'язань (статті 598–609 ЦК), які у своїй переважній більшості стосуються припинення договірних зобов'язань, а також відповідними нормами ЦК, які регулюють окремі види договорів та окремих законів, за якими можуть бути передбачені спеціальні підстави їх припинення» [2, с. 271].

Виділяють два способи розірвання договору: 1) добровільний (за згодою сторін), який за своєю сутністю є проявом принципу свободи договору (сторони вправі як вільно вступати у договірні відносини, так і припиняти їх за власною волею); 2) на вимогу однієї із сторін, що допускається лише при істотному порушенні договору іншою стороною, а також за іншими підставами, передбаченими ЦК України, іншими законами або договором [11, с. 190]. Про вказані випадки йдеться у нормах, що стосуються різних інститутів цивільного права. Наприклад, у самому ЦК України (ст. 107) виокремлено розірвання договору, пов'язане з припиненням юридичної особи. Зокрема, кредиторам юридичної особи надається право вимагати припинення або дострокового виконання зобов'язань. Аналогічні права, сутність яких полягає у зміні строку виконання, виникають у кредиторів при зменшенні статутного капіталу у товаристві з обмеженою відповідальністю (ст. 19 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») чи акціонерному товаристві (ст. 157 ЦК України, ст. 18 Закону України «Про акціонерні товариства»).

Звертає увагу припис, що «якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору» (ч. 5 ст. 653 ЦК України). Проте, поруч з такими збитками, сторона зберігає за собою право вимагати відшкодування їй збитків, завданих порушенням договору як таким. Прикладом цього є випадки, коли істотне порушення договору отримало прояв у поставці продукції неналежної якості або некомплектної продукції. Із зазначеного вбачається, що розірвання договору, так само, як і його зміна, є ефективним судовим способом протидії істотному чи іншому порушенню договірних зобов'язань з боку однієї із його сторін. Разом із тим розірвання договору є остаточним припиненням договірних прав та обов'язків його сторін, за винятком тих, що підлягають збереженню у зв'язку з наслідками порушення (відшкодування шкоди, сплата неустойки тощо). Розірвання договору як «спосіб захисту порушених договірних прав є найбільш ефективним у тих випадках, коли подальше виконання зобов'язань є недоцільним або неможливим у зв'язку з істотним порушенням договору чи незворотною втратою довіри» [9, с. 213].

прав та обов'язків його учасників, які становлять зміст зобов'язання. Загальним є підхід, за яким припинення розуміють родовим поняттям, що містить й розірвання договору. Зокрема, стверджується, що: 1) «припинення договору – це вичерпання прав та обов'язків сторін за договором, втрата договірних відносин між сторонами договору на майбутнє з будь-яких причин й у будь-який час. Розірвання договору – це вичерпання прав та обов'язків сторін за договором, як правило, до закінчення його дії за наявності вольового критерію в діях сторони (сторін) договору чи інших осіб шляхом взаємної згоди, односторонньої відмови чи у судовому порядку. Таким чином, «припинення» – більш загальне поняття, ніж «розірвання». За філософськими категоріями зазначені поняття можна співвіднести як «загальне» й «конкретне»» [16, с. 83]; 2) «припинення договору є ширшим поняттям та включає в себе розірвання договору, яке у свою чергу є одним із способів припинення договірних зобов'язань» [11, с. 189].

Цивільне законодавство поруч із «зміною» та «розірванням» містить ще один варіант – «*одностороння відмова від договору*» як наслідок його порушення. Таку односторонню відмову як один із способів захисту порушених договірних прав закріплено у ст. 611 ЦК України, а її правова природа має подвійний характер, вона може застосовуватися як засіб: 1) зміни чи припинення договірних зобов'язань та 2) оперативного впливу (санкція) у разі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань [9, с. 214; 11, с. 186; 18, с. 67–68].

Відповідно до ст. 525 ЦК України «одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом». Зважимо, що цей припис не визначає ні правову природу такої відмови, ні порядок її реалізації, ні її правові наслідки. Відповідне питання вирішується у ЦК України (ч. 3 ст. 651) правилом, за яким «у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір є відповідно розірваним або зміненим».

Проте, ЦК України містить особливості односторонньої відмови від зобов'язання та закріплює норму, за якою «у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом» (ст. 615). Аналогічні приписи містить й ч. 3 ст. 538 ЦК України, за якою «у разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі».

У диспозитивних приписах, присвячених окремим типам (видам) договорів, іноді закріплюється презумпція на користь визнання (як правило, за пасивною стороною) допустимим у будь-який час відмовитися від договору без будь-яких на те негативних наслідків для себе. Наприклад, права позичальника, який, за ч. 2 ст. 1056 ЦК України, «має право відмовитися від одержання кредиту частково або в повному обсязі, повідомивши про це кредитодавця до встановленого договором строку його надання, якщо інше не встановлено договором або законом». Можливість односторонньої відмови може передбачатися й імперативними приписами. Зокрема, таке право має страхувальник за договором страхування (ст. 107 Закону України «Про страхування») або комітент за договором комісії (ст. 1025 ЦК України) тощо.

Варто звернути увагу й на такі правові наслідки порушення договору, як застосування заходів *цивільно-правової відповідальності*, що традиційно пов'язується зі стягненням компенсації за порушення цивільних прав. Як стверджується «юридично обов'язковість договору забезпечується системою договірних санкцій та можливістю застосування державного примусу, який ніби стоїть за спиною договору, вступаючи в дію у випадку його порушення. Цей особливий засіб забезпечення відрізняє договори як акти, що отримали визнання і захист з боку правопорядку, від інших суспільних домовленостей» [19, с. 23]. На думку В. В. Луця «цінність цивільного права полягає у тому, що воно у своїх нормах містить широкий арсенал засобів впливу на поведінку громадян та організацій через їхні інтереси і за допомогою інтересів. Одним із таких способів впливу є застосування до правопорушника майнових санкцій, зокрема цивільно-правової відповідальності» [18, с. 64–65]. Незважаючи на чисельність теорій, що пояснюють її сутність [20, с. 157–168; 21, с. 90–100], «відповідальність» змістовно є санкцією за правопорушення, але «санкція» не завжди дорівнює відповідальності. Отже, санкцією є примус до виконання обов'язку в натурі; цивільно-правова ж відповідальність (як різновид санкції) – покладення на правопорушника заснованих на законі невигідних правових наслідків, що полягають у позбавленні його певних прав або у заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового (додаткового).

Слушно зауважується, що «цивільно-правова відповідальність є не просто «обов'язком відшкодувати шкоду, а способом захисту цивільних прав, мірою впливу, що застосовується до порушника та зумовлює для нього економічні наслідки» [22, с. 135]. Водночас наголошено, що «міри відповідальності захищають порушені інтереси кредитора шляхом надання останньому права пред'явити додаткову (крім основної – про виконання порушеного зобов'язання) вимогу до боржника (про відшкодування спричинених порушенням договору збитків, сплату неустойки, процентів річних, повернення подвійної суми завдатку), збільшуючи в такий спосіб обов'язок останнього» [23, с. 4]. Отже, проміжним є висновок, за яким цивільно-правова відповідальність як елемент механізму захисту прав сторони договору є важливим законодавчо гарантованим інструментом протидії протиправній винній поведінці контрагента внаслідок порушення ним договірних зобов'язань, що полягає у покладенні на нього додаткових майнових обов'язків з метою усунення негативних наслідків порушення та відновлення майнової сфери потерпілої особи.

Оскільки відповідальність завжди становить певний вид майнових або особистих відносин, вона має проявлятися в якому-небудь додатковому тягарі, тим самим викликаючи для правопорушника певні негативні наслідки, конкретними видами яких можуть бути заміна невиконаного обов'язку новим (наприклад, обов'язком відшкодувати шкоду), приєднання до порушеного обов'язку додаткового (наприклад, обов'язку окрім виконання порушеного договору відшкодувати завдані невиконанням збитки) тощо.

Загальновизнаним є положення, за яким підставу цивільно-правової відповідальності становить склад цивільного правопорушення, який включає такі елементи (умови): 1) протиправну поведінку (дії чи бездіяльність особи); 2) шкідливий результат такої поведінки (збитки); 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вину особи, яка вчинила правопорушення, що підтверджується й матеріалами правозастосовної практики [24; 25]. Отже, основною передумовою для застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення договору є вчинення однією із його сторін діяння (дії чи бездіяльності), що містить у своєму складі всі елементи цивільного правопорушення.

Вказаний підхід не отримав однозначної підтримки та зумовив дискусію про те, що використання конструкції «склад цивільного правопорушення» при покладенні відповідальності суперечить особливостям цивільно-правового регулювання. Саме ж поняття складу цивільного правопорушення, на думку окремих науковців, запозичене із кримінального права [26, с. 87–88; 27, с. 34]. Разом із тим, приписи ЦК України, присвячені правовому регулюванню відносин, опосередкованих різними договірними конструкціями, свідчать про тенденцію до закріплення окремих випадків притягнення суб'єктів до цивільно-правової відповідальності внаслідок вчинення ними тих чи інших договірних правопорушень. При цьому у цивілістиці під правопорушенням як правило розуміють і порушення правової норми, і суб'єктивного права, оскільки цивільно-правова відповідальність, що є наслідком правопорушення, має відновлювальний (компенсаторний) характер. Наведене дозволяє погодитися з тим, що: 1) «відносинами відповідальності є не всі охоронні правовідносини, змістом яких є нові, обумовлені правопорушенням права та обов'язки сторін, а лише ті з них, де на порушника покладається майнове обтяження» [28, с. 287–299]; 2) відшкодування (компенсація), що має відновлюваний характер, по суті, лише повертає сторони у той стан, який існував до правопорушення. У такому випадку, завдання шкоди пропонується розглядати як юридичний факт, що породжує обов'язок відшкодувати (компенсувати) шкоду [29, с. 78–80]. І такий обов'язок є елементом змісту правовідносин, а не відповідальністю. У такому разі варто вести мову про виникнення охоронних правовідносин, а не про притягнення сторони договору до відповідальності за порушення його умов.

Висновки. У разі порушення суб'єктивних прав сторони договору остання має право на застосування передбачених законодавством та/або умовами договору засобів правового захисту, що спрямовуються як на відновлення порушеного права чи припинення неправомірного посягання на нього, так і на компенсацію негативних наслідків невиконання (неналежного виконання) договірного зобов'язання. Першу групу становлять способи судового та позасудового захисту цивільних прав та інтересів, зокрема примусове виконання обов'язку в натурі, внесення змін до договору, його розірвання, одностороння відмова від договору в передбачених законом або договором випадках, тощо. Другу – заходи цивільно-правової відповідальності компенсаційного характеру, призначенням яких є усунення або мінімізація несприятливих майнових наслідків порушення договірного зобов'язання (відшкодування збитків, стягнення неустойки, тощо).

Розірвання договору як спосіб захисту прав та законних інтересів учасників договірних правовідносин спрямоване на відновлення порушеного балансу інтересів сторін та усунення негативних наслідків невиконання (неналежного виконання) договірних обов'язків. Його слід розглядати як крайній, проте необхідний спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав, який застосовується у випадках, коли подальше існування договірного правовідношення втрачає свій економічний та юридичний сенс. Особливої актуальності цей спосіб захисту набуває за наявності істотного порушення умов договору, що позбавляє іншу сторону того результату, на який вона обґрунтовано розраховувала під час його укладення, або за умов незворотної втрати довіри між контрагентами, що унеможливлює належне виконання договірних зобов'язань у майбутньому.

Цивільно-правова відповідальність як складовий елемент механізму захисту прав сторони договору виступає одним із ключових засобів забезпечення належного виконання договірних зобов'язань та охорони суб'єктивних цивільних прав їх учасників. Її сутність полягає у застосуванні передбачених законом або договором несприятливих майнових наслідків до боржника, який внаслідок протиправної та винної поведінки допустив порушення договірного зобов'язання. Такі наслідки полягають у покладенні на правопорушника додаткових майнових обов'язків, спрямованих на компенсацію завданих збитків, усунення негативних наслідків порушення та відновлення майнової сфери потерпілої сторони. У цьому контексті цивільно-правова відповідальність виконує не лише компенсаційну, а й превентивну та стимулюючу функції, забезпечуючи стабільність цивільного обороту та належний рівень договірної дисципліни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Оновлення договірного регулювання приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.

2. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.

3. Цивільний кодекс України (проект № 15150 від 09.04.2026. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/3af80978-4086-4b22-808d-a6574014dadd).

4. Венгер Т. Ю. Поняття та ознаки порушення цивільно-правового договору. Збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів – учасників 80-ї звітної конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (присвячується 159-й річниці університету). Секція економічних і правових наук (Одеса, 23–25 квіт. 2024 р.) / відп. ред. О. В. Побережець; ред. кол.: О. І. Донченко, Є. І. Масленніков, А. Л. Святошнюк та ін. Одеса: Олді+, 2024. С. 73–75.

5. Гришко О. С. Порушення договірного зобов'язання: поняття, види, правові наслідки: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 206 с.

6. Диба О. Поняття та ознаки порушення умов договору підряду на проведення проектних робіт. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 14–19.

7. Баранова Л. М. Невиконання та неналежне виконання як види порушення зобов'язання. *Актуальні проблеми приватного права*. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 28 лютого 2014 р.). Харків, 2014. С. 87–90.

8. Мартинюк Ю. В. Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях: дис. … д-ра філософії : 081. Тернопіль, 2023. 264 с.

9. Карташов В. В. Договір управління чужими справами у цивільному праві України: дис. … д-ра філософії : 081. Київ, 2026. 261 с.

10. Ромащенко І. О. Порушення права як підстава для захисту цивільного права шляхом зміни чи припинення правовідношення. *Європейські перспективи*. 2016. №4. С. 177–182.

11. Сигидин М. М. Корпоративний договір: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2016. 236 с.

12. Жорнокуй Ю. М. Сутність та місце охоронних цивільних правовідносин у межах цивільно-правових зв'язків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 139–143. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/28

13. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.

14. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

15. Родоман Т. О. Зміна умов договору як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 20 с.

16. Міхно О. І. Припинення договору за цивільним законодавством України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. НДІ приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2007. 246 с.

17. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 30.04.2024 : справа № 903/775/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118961009

18. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 560 с.

19. Погребняк С. П. Договір: загальнотеоретична характеристика. *Договір як універсальна правова конструкція* : монографія / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2012. С. 13–25.

20. Жорнокуй В. Г. Теоретичні та практичні проблеми цивільно-правової відповідальності учасників та осіб, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств : монографія. Київ : Алерта, 2025. 550 с.

21. Жорнокуй В. Г. Юридична відповідальність: сім доктринальних підходів на розуміння сутності. *Право і безпека*. 2024. № 1. С. 90–100. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.08.

22. Науково-практичний коментар цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.) та ін. 3-є вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2008. Т. II. 1088 с.

23. Пучковська І. Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: автореф. дис.... докт. юрид. наук: 12.00.03. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 42 с.

24. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 21.09.2022 : справа № 477/875/19, провадження № 61–4213св20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106454270.

25. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 30.08.2024 : справа № 757/14512/23-ц, провадження № 61–5931св24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383325.

26. Сібільов М.М. Підстави та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2. С. 80–88.

27. Соколовська Ю. В. Учасники підприємницьких товариств як суб'єкти цивільно-правової відповідальності у корпоративних відносинах : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2019. 260 с.

28. Карнаух Б. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 287–299.

29. Сліпченко С. О. Щодо цивільно-правової відповідальності. *Шості юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковского (до 150-річчя від дня його народження)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 22 трав. 2015 р.) / відповід. ред. І. С. Канзафарова; Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2015. С. 78–80.

Дата першого надходження статті до видання: 17.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.1:342.738
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.9

ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Мельник Андрій Володимирович,
orcid.org/0000-0001-6016-6422
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті досліджено цивільно-правову природу персональних даних та визначено співвідношення цієї категорії з інформацією, особистими немайновими благами і майновими об'єктами. Вихідною є проблема відсутності в Цивільному кодексі України цілісної моделі прав особи щодо відомостей про неї за одночасного визнання інформації об'єктом цивільних прав і встановлення спеціального режиму обробки персональних даних. Проаналізовано законодавчі ознаки персональних даних, критерій ідентифікованості, контекстуальний характер віднесення відомостей до персональних, а також відмінність персональних даних від конфіденційної та анонімізованої інформації. Обґрунтовано, що економічна цінність даних не є достатньою підставою для застосування до них конструкції права власності. Множинність копій, невичерпність інформації, можливість одночасного зв'язку відомостей із кількома особами та невідчужуваність основних гарантій суб'єкта даних суперечать пропрієтарній моделі. Запропоновано розмежовувати персональні дані як особливий різновид інформації та комплекс суб'єктивних цивільних прав фізичної особи щодо законності їх обробки. Розкрито особисто-немайнове ядро цих прав, пов'язане з приватністю, автономією та інформаційним самовизначенням. Досліджено правову природу згоди як одностороннього волевиявлення, межі свободи договору та юридичну неточність тези про «оплату персональними даними». Охарактеризовано цивільно-правові способи захисту, включаючи припинення незаконної обробки, виправлення або видалення даних, заборону поширення та відшкодування майнової і моральної шкоди. Сформульовано пропозиції щодо узгодження положень Цивільного кодексу України зі спеціальним законодавством про захист персональних даних без запровадження моделі «власності на дані». Окрему увагу приділено інформаційній асиметрії у спорах про витоки даних та необхідності враховувати контроль відповідача над технічними доказами.

Ключові слова: *персональні дані, інформація, об'єкти цивільних прав, особисті немайнові права, приватність, інформаційне самовизначення, згода, цивільно-правовий захист.*

Melnyk Andriy. Personal Data as an Object of Civil Law Regulation

The article examines the civil-law nature of personal data and clarifies their relationship with information, personal non-property benefits and proprietary objects. The study addresses the absence of a coherent model in the Civil Code of Ukraine concerning a natural person's rights in relation to information about that person, despite the recognition of information as an object of civil rights and the existence of a special statutory regime for personal-data processing. The legal characteristics of personal data, the identifiability criterion, the contextual nature of classifying information as personal data, and the distinction between personal, confidential and anonymised information are analysed. It is argued that the economic value of data does not justify treating personal data as property. The reproducibility and non-rival nature of information, the possible connection of a single record with several persons, and the inalienability of the basic guarantees of data subjects are inconsistent with a proprietary model. The article proposes distinguishing personal data as a specific type of information from the set of subjective civil rights that a natural person exercises in relation to the lawfulness of their processing. The personal non-property core of these rights is linked to privacy, personal autonomy and informational self-determination. Consent is characterised as a unilateral expression of will rather than a contract or a universal

legal basis for processing. The limits of freedom of contract are examined, and the claim that a user "pays with personal data" is shown to be economically descriptive but legally imprecise. Civil remedies are considered, including termination of unlawful processing, rectification or erasure, prohibition of dissemination and compensation for pecuniary and non-pecuniary damage. Proposals are made to coordinate the Civil Code of Ukraine with special data-protection legislation without introducing a model of "ownership of personal data".

Key words: *personal data, information, objects of civil rights, personal non-property rights, privacy, informational self-determination, consent, civil remedies.*

Вступ. Цифровізація приватноправових відносин істотно змінила роль інформації про фізичну особу. Персональні дані використовуються для ідентифікації контрагента, надання банківських, страхових, медичних і цифрових послуг, оцінювання ризиків, персоналізації пропозицій та автоматизованого прийняття рішень. Вони набули значної економічної цінності, але водночас залишаються нерозривно пов'язаними з приватним життям, гідністю й автономією людини. Це зумовлює потребу визначити, які саме цивільно-правові конструкції можуть застосовуватися до відносин щодо їх збирання, використання, передання та захисту.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) відносить інформацію до об'єктів цивільних прав і закріплює особисті немайнові права, пов'язані з приватним життям та інформацією про особу [2]. Закон України «Про захист персональних даних» установлює спеціальний режим обробки і надає фізичній особі комплекс контрольних та захисних прав [3]. Однак законодавство не дає однозначної відповіді, чи є персональні дані самостійним об'єктом цивільних прав, особистим немайновим благом, різновидом інформації або економічним активом. Термін «об'єкт цивільно-правового регулювання» також потребує обережного використання: об'єктом правового регулювання є суспільні відносини, тоді як персональні дані можуть бути об'єктом відповідних правовідносин або благом, з приводу якого вони виникають.

Проблеми інформації як об'єкта цивільних прав досліджували Ю. О. Заіка і В. Л. Скрипник [8], місце об'єктів особистих немайнових правовідносин – С. О. Сліпченко [9], умови дійсності згоди – Ю. Бєлова [10], а цивільно-правовий захист персональних даних у світлі практики Європейського суду з прав людини – О. А. Тимошенко [11]. У зарубіжній доктрині Ф. Тувенін пов'язує захист даних з інформаційним самовизначенням [12], тоді як Н. Пуртова критично оцінює пропрієтарну модель персональних даних [13]. Невирішеним залишається системне розмежування персональних даних як інформаційного об'єкта, особистих немайнових прав фізичної особи та майнових інтересів учасників цифрового обороту.

Постановка завдання. Метою статті є визначення цивільно-правової природи персональних даних та обґрунтування особливостей регулювання відносин щодо їх використання і захисту. Для її досягнення необхідно встановити юридично значущі ознаки персональних даних; з'ясувати їх співвідношення з інформацією, конфіденційною інформацією та особистими немайновими благами; перевірити можливість застосування конструкції права власності; визначити зміст прав фізичної особи щодо інформації про неї, правову природу згоди й межі свободи договору; охарактеризувати цивільно-правові способи захисту та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства.

Результати дослідження. Поняття та ознаки персональних даних. Закон України «Про захист персональних даних» визначає персональні дані як відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована [3]. GDPR охоплює будь-яку інформацію, що стосується ідентифікованої або такої, що може бути ідентифікована, фізичної особи, і називає серед ідентифікаторів ім'я, номер, дані про місцезнаходження, онлайн-ідентифікатор та ознаки фізичної, генетичної, економічної чи соціальної ідентичності [5]. Отже, персональні дані є інформацією, їх персональний характер визначається зв'язком із фізичною

особою, а можливість ідентифікації оцінюється з урахуванням контексту та реально доступних засобів.

Персональні дані не обмежуються прямими ідентифікаторами. До них можуть належати IP-адреси, ідентифікатори пристроїв, історія пересування, поведінкові характеристики та алгоритмічні висновки, якщо вони стосуються конкретної особи. Належно анонімізована інформація, щодо якої ідентифікація практично неможлива, виходить за межі режиму персональних даних, тоді як псевдонімізація лише знижує ризик, але не усуває зв'язок з особою. Не всі персональні дані є конфіденційними: правомірно оприлюднене ім'я не втрачає персонального характеру. Конфіденційність характеризує режим доступу, а персональний характер – зв'язок відомостей із фізичною особою [4].

Персональні дані в системі об'єктів цивільних прав. Стаття 177 ЦК України відносить інформацію до об'єктів цивільних прав, а стаття 200 визначає її як будь-які відомості та/або дані, що можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [2]. Інформація є нематеріальною, відтворюваною і невичерпною: її копіювання не позбавляє попереднього користувача доступу. Тому до неї не можна механічно переносити режим речей. Необхідно розмежовувати самі відомості, матеріальний або електронний носій, структуровану базу даних, права на її структуру та права фізичної особи щодо використання інформації про неї.

Особливість персональних даних полягає в тому, що фізична особа не створює і не контролює всі відомості про себе. Медичний запис формує лікар, інформацію про операції – банк, професійну оцінку – роботодавець, поведінковий профіль – цифрова платформа. Один запис може одночасно стосуватися кількох осіб. Тому формула «дані належать особі» прийнятна як етичне позначення необхідності контролю, але неточна як твердження про право власності. Персональні дані доцільно кваліфікувати як особливий різновид інформації, з приводу обробки якої виникає комплекс особистих немайнових, зобов'язальних і захисних цивільних правовідносин.

Характеристика персональних даних як особистого немайнового блага правильно підкреслює їх зв'язок з особою, але не охоплює всіх випадків. Відомості можуть бути створені третіми особами, мати комерційну цінність і бути предметом законного використання без згоди за іншої правової підстави. Точніше розмежовувати інформаційний об'єкт і суб'єктивні права особи щодо його обробки. Особисто-немайнове ядро цих прав полягає в захисті приватності, гідності, автономії та можливості впливати на законність використання відомостей про себе.

Неприйнятність моделі права власності. Пропозиції визнати право власності на персональні дані мотивуються прагненням посилити контроль особи та надати їй частку економічної вигоди. Однак ця модель не узгоджується з природою даних. Право власності передбачає визначеність об'єкта, виключність і загальну можливість відчуження. Персональні дані існують у множинних копіях, постійно змінюються, можуть стосуватися кількох осіб і правомірно оброблятися різними суб'єктами. Установлення єдиного «власника» запису про комунікацію, генетичну спорідненість або спільну фінансову операцію є штучним.

Відчужуваність права власності створила б ризик остаточної передачі контролю економічно сильнішому контрагенту. Натомість основні права суб'єкта даних не можуть бути безповоротно відчужені: згода відкликається, незаконна обробка може бути оскаржена, а контролер зберігає обов'язки незалежно від договірних формулювань. Крім того, обробка може ґрунтуватися на законі, виконанні договору, захисті життєво важливих інтересів або легітимному інтересі [5]. Економічний обіг даних слід пояснювати правомірністю конкретних операцій, договірними обов'язками та спеціальним режимом захисту, а не товарною природою персональних даних [13].

Права особи та інформаційне самовизначення. Законодавство надає суб'єкту персональних даних права знати про джерела, мету і місцезнаходження обробки, отримувати доступ, заперечувати проти обробки, вимагати зміни або знищення даних у передбачених законом випадках і звертатися за захистом [3]. GDPR передбачає також виправлення, стирання, обмеження обробки, переносимість і захист від окремих автоматизованих рішень [5]. Ці правомочності не утворюють тріади володіння, користування і розпорядження: особа не має виключного фактичного панування над усіма копіями, не може заборонити будь-яке законне використання та не має абсолютного права на знищення правдивої інформації.

Для узагальнення цього статусу може використовуватися концепція інформаційного самовизначення – здатність особи брати участь у визначенні того, коли, для яких цілей і в яких межах використовуються відомості про неї [12]. Йдеться не про «суверенітет над даними», а про комплекс гарантій прозорості, участі, заперечення та захисту, збалансований з правами інших осіб і суспільними інтересами. У цивілістичному вимірі інформаційне самовизначення є узагальнювальною характеристикою особистих немайнових прав, а не окремим майновим правом.

Згода і межі свободи договору. Згода є однією з підстав обробки, але не універсальним дозволом і не обов'язковим елементом кожного договору. За правовою природою вона є одностороннім волевиявленням фізичної особи щодо конкретної обробки, а не самостійним договором. Її дійсність залежить від добровільності, конкретності, поінформованості й однозначності [10; 24]. Загальне формулювання про згоду «на будь-яку обробку для будь-яких цілей» суперечить принципу цільового обмеження, а згода не є добровільною, коли послуга необґрунтовано ставиться в залежність від дозволу на зайві операції.

Обробку, об'єктивно необхідну для виконання договору, слід відмежовувати від додаткових цілей контролера. Для доставки потрібні ім'я, адреса і контактні відомості, але передання історії покупок рекламним партнерам не стає необхідним лише через включення відповідної умови до договору [25]. Теза, що користувач «платить персональними даними» за цифровий сервіс, описує економічну модель, але юридично є неточною. Користувач не передає дані у власність як зустрічне майнове надання, а допускає визначені операції з ними за умови збереження невідчужуваних гарантій.

Свобода договору обмежена імперативними правилами захисту даних. Не можуть визнаватися чинними умови, які усувають право на доступ, забороняють відкликання згоди, невизначено розширюють цілі обробки або наперед звільняють контролера від відповідальності за власні порушення. Договір конкретизує взаємні обов'язки, але не легітимує обробку, що суперечить закону, добросовісності та розумному балансу інтересів.

Цивільно-правовий захист. Захист персональних даних має поєднувати превентивні, припиняючі та компенсаційні засоби. Залежно від порушення особа може вимагати припинення незаконного збирання чи поширення, виправлення або видалення відомостей, заборони подальшого використання, спростування недостовірної інформації, відновлення попереднього становища і відшкодування шкоди відповідно до статей 16, 23, 277 та інших положень ЦК України [2]. Вибір способу залежить від того, чи є проблема в недостовірності відомостей, відсутності правової підстави, порушенні мети, надмірному строку зберігання або порушенні безпеки.

Європейський суд з прав людини виходить із того, що саме зберігання відомостей про приватне життя може становити втручання у право за статтею 8 Конвенції [14]. У справі «S. and Marper v. the United Kingdom» непропорційним визнано безстрокове зберігання відбитків пальців і ДНК-профілів осіб, яких не було засуджено [15]. Суд ЄС у справі C-300/21 Österreichische Post зазначив, що саме порушення GDPR не створює автоматичного права на компенсацію, але не

допускається встановлення мінімального порогу «серйозності» немайнової шкоди [17]. У справі C-340/21 Суд наголосив, що побоювання можливого зловживання даними може становити немайнову шкоду, а контролер повинен доводити належність заходів безпеки [18].

У спорах про витік даних існує інформаційна асиметрія: журнали доступу, технічні звіти й відомості про інцидент перебувають у контролера. Тому після наведення особою правдоподібних обставин порушення контролер має розкрити релевантну інформацію та обґрунтувати належність заходів захисту. Моральна шкода може полягати у втраті контролю, обґрунтованому страху зловживання, репутаційних наслідках або тривозі, однак її наявність і причинний зв'язок підлягають оцінюванню в кожній справі.

Напрями вдосконалення законодавства. Розвиток цивільного законодавства не потребує проголошення персональних даних новим видом майна. Доцільніше закріпити в ЦК України, що здійснення прав щодо інформації, яка є персональними даними, відбувається з урахуванням спеціального режиму захисту прав і свобод фізичної особи. Необхідно системно визначити права на доступ, виправлення, заперечення, припинення незаконної обробки, видалення за наявності підстав та відшкодування шкоди, прямо зазначивши, що вони не становлять права власності.

Слід також узгодити загальні способи захисту за статтею 16 ЦК України зі спеціальними вимогами у сфері персональних даних, передбачивши можливість вимагати припинення обробки, заборони передання, видалення незаконно отриманих даних і надання інформації про одержувачів. У спорах про порушення безпеки доцільно враховувати контроль відповідача над доказами. Такий підхід забезпечить цивільно-правове наповнення спеціального режиму без перетворення особистих гарантій на відчужуваний актив.

Висновки. Персональні дані є особливим різновидом інформації, специфіка якого визначається зв'язком із фізичною особою та здатністю обробки впливати на її приватність, автономію, репутацію і майнові інтереси. Їх не слід визнавати самостійним майновим об'єктом або предметом права власності: множинність, відтворюваність, контекстуальність і можливий зв'язок з кількома особами несумісні з виключним речовим пануванням.

Методологічно необхідно розмежовувати персональні дані як інформаційний об'єкт і суб'єктивні цивільні права особи щодо законності їх обробки. Особисто-немайнове ядро цих прав полягає у захисті приватності й інформаційного самовизначення, а їх реалізація доповнюється договірними та деліктними механізмами. Згода є одностороннім волевиявленням, а не договором чи універсальною підставою обробки; свобода договору не дозволяє усувати імперативні гарантії або перетворювати дані на відчужуване зустрічне надання.

Цивільно-правовий захист має охоплювати припинення незаконної обробки, виправлення або видалення даних, заборону поширення, відновлення порушеного становища та компенсацію доведеної майнової і моральної шкоди. Перспективним напрямом є системне закріплення в ЦК України особливостей здійснення та захисту прав щодо інформації про фізичну особу, узгоджених зі спеціальним законодавством та європейськими стандартами, а не запровадження конструкції «власності на персональні дані». Подальші дослідження доцільно спрямувати на розподіл доказового тягаря у спорах про витоки даних і на договірні межі використання персональних даних у цифрових сервісах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 17.06.2026).

2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 17.06.2026).

3. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17 (дата звернення: 17.06.2026).
4. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (дата звернення: 17.06.2026).
5. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. Official Journal of the European Union. 2016. L 119. P. 1–88. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (accessed: 17.06.2026).
6. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 4 November 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng (accessed: 17.06.2026).
7. Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, 28 January 1981, ETS No. 108.
8. Заіка Ю. О., Скрипник В. Л. Інформація в системі об'єктів цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 240–245.
9. Сліпченко С. О. Місце об'єктів особистих немайнових правовідносин у системі об'єктів цивільного права. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 87–92.
10. Бєлова Ю. Умови дійсності згоди на обробку персональних даних. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 14–18.
11. Тимошенко О. А. Захист персональних даних в цивільних правовідносинах: вітчизняне правове забезпечення крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 165–172. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.27
12. Thouvenin F. Informational Self-Determination: A Convincing Rationale for Data Protection Law? Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law. 2021. Vol. 12. No. 4. P. 246–256. URL: https://www.jipitec.eu/jipitec/article/view/323 (accessed: 03.07.2026).
13. Purtova N. Do Property Rights in Personal Data Make Sense after the Big Data Turn Individual Control and Transparency. *Journal of Law and Economic Regulation.* 2017. Vol. 10. No. 2. P. 64–84.
14. European Court of Human Rights. Factsheet – Personal data protection. February 2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Data_ENG (accessed: 17.06.2026).
15. S. and Marper v. the United Kingdom [GC], applications nos. 30562/04 and 30566/04, judgment of 4 December 2008.
16. Antović and Mirković v. Montenegro, application no. 70838/13, judgment of 28 November 2017.
17. Judgment of the Court of Justice of the European Union of 4 May 2023, UI v Österreichische Post AG, C-300/21, ECLI:EU:C:2023:370.
18. Judgment of the Court of Justice of the European Union of 14 December 2023, Natsionalna agentsia za prihodite, C-340/21, ECLI:EU:C:2023:986.
19. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the European Union. 2012. C 326. P. 391–407.
20. European Data Protection Board. Guidelines 05/2020 on consent under Regulation 2016/679. Version 1.1, 4 May 2020.
21. European Data Protection Board. Guidelines 2/2019 on the processing of personal data under Article 6(1)(b) GDPR in the context of online services to data subjects. Version 2.0, 8 October 2019.

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.10

КОНЦЕПЦІЯ ПОЗАКОНКУРСНОГО ОСКАРЖЕННЯ ФРАУДАТОРНИХ ПРАВОЧИНІВ В УКРАЇНІ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Трубаков Євген Олександрович,
orcid.org/0009-0006-1005-0046
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено концепції позаконкурсного оскарження фраудаторних правочинів, відносно новому для вітчизняної цивілістики явищу, що сформувалося в практиці Верховного Суду починаючи з 2018 року. Простежено еволюцію судової доктрини: від обмеженого підходу (визнання фраудаторними правочинів лише у сферах банкрутства, неплатоспроможності банків та виконавчого провадження) до новітньої позиції, згідно з якою фраудаторним може бути визнано будь-який правочин, вчинений з наміром заподіяти шкоду кредитору.

Метою дослідження є аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду регулювання таких правочинів поза межами спеціальних (конкурсних) процедур, а також обґрунтування потреби в їхньому нормативному закріпленні у процесі рекодифікації (оновлення) Цивільного кодексу України. На основі римської конструкції actio Pauliana та порівняльно-правового аналізу німецької та італійської доктрин розкрито суб'єктивну та об'єктивну сторони фраудаторного правочину, а також систематизовано ознаки фраудаторності, вироблені судовою практикою.

Особливу увагу приділено правовому становищу добросовісного набувача, яке в українському праві залишається вразливим, та проблемі правових наслідків фраудаторних правочинів, зокрема збереженню підходу абсолютної недійсності на противагу європейській моделі відносної недійсності (непротиставності) правочину.

Доведено, що українська доктрина позаконкурсного оскарження постала внаслідок екстенсивного поширення механізмів конкурсного заперечення, що призвело до змішування інструментів різної правової природи. Автор обґрунтовує необхідність функціонального розмежування цих інститутів: закріплення позаконкурсного оскарження в Цивільному кодексі України, а конкурсного – у Кодексі України з процедур банкрутства.

Сформульовано пропозиції щодо впровадження нових способів захисту кредитора (слідування вимоги за майном, накладення арешту, зміна черговості задоволення вимог, скасування пріоритету нового кредитора при передачі боржником майна у заставу або іпотеку), а також нормативного закріплення презумпції обізнаності набувача про шкідливий характер правочину та визначення статусу добросовісного набувача.

Ключові слова: *рекодифікація цивільного законодавства, фраудаторні правочини, недійсність правочинів, actio Pauliana, способи захисту цивільних прав.*

Trubakov Yevhen. The Concept of Non-Insolvency Challenge of Fraudulent Transactions in Ukraine: Current State and Development Prospects

This article examines the concept of the non-insolvency challenge of fraudulent transactions, a doctrine relatively novel to Ukrainian civil law that has emerged in the case law of the Supreme Court since 2018. The author traces the evolution of judicial doctrine from an initial, narrow approach (which recognised the fraudulent character of transactions only within bankruptcy proceedings, the insolvency of banks, and enforcement proceedings) to the current position, according to which any transaction concluded with the intent to harm the creditor may be qualified as fraudulent.

The purpose of the study is to analyse domestic and foreign approaches to the regulation of such transactions outside of special (insolvency) proceedings, and to substantiate the need for their normative consolidation in the course of the ongoing recodification of the Civil Code

of Ukraine. Based on the Roman actio Pauliana and a comparative analysis of German and Italian doctrines, the article reveals the subjective and objective elements of a fraudulent transaction and systematises the markers of fraudulent character developed in judicial practice.

Particular attention is paid to the legal position of the bona fide acquirer, which remains insufficiently protected under Ukrainian law, and to the problem of the legal consequences of fraudulent transactions, in particular to the retention of the model of absolute invalidity, as opposed to the European model of relative ineffectiveness (non-opposability) of the transaction. The author argues that the Ukrainian doctrine of non-insolvency challenge has emerged as a result of the extensive expansion of insolvency-based avoidance mechanisms, which has led to the conflation of instruments of ta different legal nature. The article substantiates the need for a functional delimitation of these legal institutions: the consolidation of the non-insolvency challenge in the Civil Code of Ukraine, and of the insolvency-based one in the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

Proposals are formulated for the introduction of new remedies for the protection of the creditor (the claim following the asset, provisional attachment, the rearrangement of the order of satisfaction of claims, and the defeat of the priority of the new creditor in cases where the debtor pledges or mortgages the asset), as well as for the normative consolidation of the presumption of the acquirer's awareness of the prejudicial nature of the fraudulent transaction and the determination of the status of the bona fide acquirer.

Key words: *recodification of civil law, fraudulent transactions, invalidity of transactions, actio Pauliana, remedies for civil rights.*

Постановка проблеми. Концепція фраудаторних правочинів є порівняно новим явищем для української цивілістики, яка знайшла своє поширення у практиці Верховного Суду. Якщо звернутися[1] до даних з Єдиного державного реєстру судових рішень, то перші посилання на цю доктрину датуються 2018 роком. Протягом цього порівняно нетривалого періоду практика застосування зазначеної концепції зазнала помітних змін. На початковому етапі становлення досліджуваної доктрини, у 2019 році, Велика Палата Верховного Суду виходила з того, що фраудаторні правочини регулюються українським законодавством лише у визначених сферах, а саме у банкрутстві, неплатоспроможності банків та виконавчому провадженні [1]. Натомість у 2024 році Велика Палата Верховного Суду відступила від цього підходу та визнала, що фраудаторним може бути будь-який правочин поза межами процедур банкрутства, неплатоспроможності банків та виконавчого провадження, оскільки він «не має вчинятись з метою заподіяти зло (тобто здійснити зловживання правом) і втілювати цей намір. Інакше такий правочин має кваліфікуватись судами як фраудаторний та, за наявності відповідної позовної вимоги, має бути визнаний недійсним» [2].

Суттєве розширення сфери застосування концепції фраудаторних правочинів, а також наслідки, які вона спричиняє, а саме недійсність правочину та потенційна втрата набувачем права на спірне майно, дають підстави розглядати таку ситуацію як втручання у право на мирне володіння майном, гарантоване статтею 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3]. Одним із критеріїв несвавільності втручання у право на мирне володіння майном є законність такого втручання, яка, з-поміж іншого, передбачає «якісні вимоги, зокрема щодо доступності та передбачуваності» законодавства [4]. В Україні триває процес рекодифікації (оновлення) Цивільного кодексу України. До проекту оновленого Цивільного кодексу України [5] вже внесені відомі судовій практиці, проте нові для кодифікованого законодавства концепції як доктрина venire contra factum proprium (стаття 14) та доктрина alter ego (стаття 131). З огляду на потребу в забезпеченні передбачуваності та прогнозованості законодавства у сфері недійсності правочинів і захисту прав на майно доцільно, щоб концепція фраудаторних правочинів також посіла належне місце

[1] Запити «фраудаторні правочини» та «фраудаторний правочин» у строчці «Пошук за контекстом» із застосування фільтру «Касаційна» у строчці «Інстанція» станом на 19.05.2026 на сайті ЄДРСР за посиланням https://reyestr.court.gov.ua/.

у структурі оновленого Цивільного кодексу України.

Метою цієї статті є аналіз вітчизняного та зарубіжних підходів до регулювання фраудаторних правочинів поза процедурами банкрутства, неплатоспроможності банків та виконавчого провадження, а також їх правових наслідків; обґрунтування необхідності ширшого нормативного регулювання правових наслідків позаконкурсного оскарження фраудаторних правочинів, визначення місця нормативного закріплення цієї правової конструкції в законодавстві України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика фраудаторних правочинів у вітчизняній цивілістичній доктрині є відносно новою та ще не має усталеного концептуального опрацювання. Окремі аспекти цієї теми досліджували В.І. Крат [6], О.А. Беляневич [7], О.І. Надієнко [8], П.С. Ципляк [9], О.І. Зозуляк [10], Т.Г. Попович [10] та інші автори. У наукових працях і правових позиціях цих дослідників основну увагу зосереджено на ознаках фраудаторності, співвідношенні фраудаторного та фіктивного правочину, а також на питаннях захисту прав кредиторів. Водночас у цій сфері зберігається потреба в подальшому теоретичному осмисленні та дослідженні іноземного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Доктрина фраудаторних правочинів базується на римському праві. В країнах континентального права вона більш відома як пауліанський позов (*actio Pauliana*). У літературі зазначається, що назва ймовірно походить від імені її засновника, претора Луція Емілія Павла (Lucius Aemilius Paullus). Доктрина надавала кредиторам спосіб захисту від недобросовісних дій боржника, спрямованих на умисне зменшення його майна з метою ухилення від виконання зобов'язань (fraus creditorum). У таких випадках претор надавав кредиторам позов, спрямований проти боржника або третьої особи – набувача майна. Особливістю цього виду римського позову було те, що третя особа – набувач майна повинна була знати, що боржник діяв на шкоду кредиторам, крім випадків, коли майно передавалося за безоплатними правочинами. Результатом задоволення *actio Pauliana* була недійсність правочину щодо відчуження майна та його повернення до боржника (реституція) [11, с. 119–120].

Українська судова практика, в якій сформувалася доктрина фраудаторних правочинів, у загальних рисах повторює класичну модель *actio Pauliana.* Із судових рішень Верховного Суду можна виокремити такі ознаки фраудаторного правочину:

1) він є проявом зловживання суб'єктивним цивільним правом та вчиняється всупереч принципу добросовісності, тобто порушує приписи статей 3 та 13 Цивільного кодексу України [12];

2) метою укладення фраудаторного правочину є унеможливлення сплати заборгованості, незалежно від підстави її виникнення (цивільно-правовий договір або завдані збитки), або виконання судового рішення про стягнення боргу [12]. Іншими словами, по-перше, правочин може бути кваліфікований судом як фраудаторний навіть до того, як вимога кредитора буде підтверджена судовим рішенням, по-друге, що не завжди очевидно, фраудаторним може бути визнаний тільки той правочин, який унеможливлює виконання боржником виключно грошового зобов'язання на користь кредитора (унеможливлення сплати боргу або судового рішення про стягнення боргу). Насправді саме такий підхід до фраудаторних правочинів відповідає німецькій цивілістичній доктрині, в якій ця теза пояснюється тим, що якщо первинний обов'язок боржника з передачі речі виконати об'єктивно неможливо (наприклад, через відчуження товару третій особі, а не кредитору), то вимога кредитора забезпечується вторинним зобов'язанням боржника відшкодувати кредитору збитки у грошовій формі. Якщо боржник зберігає достатню для відшкодування кредитору грошову платоспроможність, неможливість виконання ним первинного зобов'язання (наприклад, унаслідок відчуження третій особі товару, що підлягав передачі кредитору) не наділяє останнього правом на пред'явлення *actio Pauliana* [13, с. 147–148]. Не можна виключати, що кредитор може пред'явити позов щодо фраудаторності правочину

після відчуження боржником майна, яке мало було бути йому передане, до стягнення з боржника збитків в судовому порядку, аргументуючи це недостатністю майна боржника для відшкодування збитків, проте це в будь-якому разі вже буде пов'язано саме із грошовою вимогою;

3) під час кваліфікації правочину як фраудаторного слід враховувати правовий статус як боржника, так і набувача майна, зокрема рівень усвідомлення ними наслідків власних дій. Змістовно таке усвідомлення передбачає, що учасник правовідносин має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а й про обсяг прав інших осіб та порядок їх набуття і здійснення. Наявність такого усвідомлення презюмується за умови хоча б однієї з таких обставин: особа не вперше перебуває у відповідних правовідносинах; ці правовідносини мають тривалий характер; особа є учасником інших аналогічних правовідносин [12].

У судовій практиці відзначається також низка не менш важливих ознак фраудаторного правочину, таких як «відчуженням майна за наявності значної непогашеної заборгованості» [14]; вчинення правочину щодо відчуження майна боржника після пред'явлення до нього позову про стягнення заборгованості (зауважується, що в такому випадку головним є доведення того, що боржник розумів, що таким чином він ухиляється від її сплати) [14]; відчуження майна за безвідплатним правочином або за оплатним, проте коли ціна є значно заниженою [14]; укладення правочину із пов'язаною особою (у цьому випадку не використовується термін «пов'язана особа» із будь-якого іншого нормативного акту, який оперує цим терміном, проте уточнюється, що такими особами є, зокрема родичі або юридична особа, яка контролюється боржником) [14]; «після відчуження майна у боржника відсутнє інше майно, за рахунок якого він може відповідати за своїми зобов`язаннями перед кредитором» (цей приклад описує тільки один окремий випадок, оскільки слід визнати загальним правилом, що ознак фраудаторності правочин набуває, коли внаслідок його укладення боржник не має можливості повністю *або частково* задовольнити вимоги кредитора. Саме такий підхід можна знайти в італійській цивілістичній доктрині [15, с. 73]) [14]; також суду при кваліфікації правочину фраудаторним необхідно надавати оцінку моменту укладення договору. Вочевидь, мова йде про те, що такий правочин зазвичай вчиняється тоді, коли боржник усвідомлює неможливість добровільного виконання зобов'язання і намагається сховати наявне (або залишкове) майно від вимог кредиторів, або умисно вирішує не виконувати свої обов'язків перед кредитором (що доволі часто можна спостерігати у справах про поділ майна подружжя при розлученнях) [16]; важливими факторами також є ціна договору (чи вона відповідає ринковій), наявність або відсутність оплати ціни договору контрагентом боржника [16]. В цілому ж можна приєднатися до висловленої Великою Палатою Верховного Суду правової позиції відповідно до якої «у силу гнучкості та різноманіття цивільних правовідносин вичерпний та закритий перелік обставин, за яких той чи інший правочин слід вважати фраудаторним, відсутній» [12].

Викладені вище ознаки фраудаторного правочину дозволяють визначити його суб'єктивну та об'єктивну сторону: суб'єктивна сторона полягає у тому, що, по-перше, боржник усвідомлює, що має дійсне або таке, що виникне у майбутньому зобов'язання перед кредитором. Стосовно майбутнього зобов'язання боржника Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду уточнив, що фраудаторним є, зокрема, правочин «вчинений боржником у період настання у нього зобов'язання із погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним» [17]. Наприклад, це може бути настання строку платежу за кредитним договором після пільгового періоду.

По-друге, через намір, який в українській судовій практиці характеризується як такий, що спрямований на заподіяння шкоди іншій особі і зазвичай супроводжується посиланням на статтю 13 Цивільного кодексу України [12]. Намір боржника на заподіяння шкоди встановлюється через наявність ознак фра-

удаторного правочину, про які зазначалося вище (відплатність правочину, час його укладення, ринковість ціни тощо). В італійській цивілістичній доктрині, як видається, застосовується більш прагматичний підхід, відповідно до якого розрізняються 2 ситуації: перша – до виникнення вимоги кредитора до боржника. Для цього необхідна наявність у боржника прямого умислу, спрямованого на завдання шкоди майбутньому кредиторові: оспорюваний правочин має виглядати як елемент заздалегідь спланованої схеми, метою якої є штучне створення стану, що перешкоджає задоволенню його майбутніх вимог. На відміну від наведеної вище ситуації з майбутнім кредитором, де необхідний спеціальний умисел (dolo specifico), для правочину, вчиненого після виникнення вимоги, достатньо самого лише знання боржника про шкідливість своїх дій для кредитора; до того ж наявність такого знання, як правило, презюмується [15, с. 71]. Запропонована модель видається ефективнішою для захисту кредитора, оскільки поєднує два стандарти: щодо наявного кредитора вона полегшує доказування через презумпцію обізнаності боржника про шкідливість правочину, а щодо майбутнього кредитора – поширює захист на випадки завчасної підготовки боржника до заподіяння шкоди кредитору.

Важливе значення має також суб'єктивна сторона третьої особи (набувача майна), адже саме вона виступає одним із елементів (на рівні із ринковою ціною і проведенням фактичної оплати) захисту добросовісного набувача від вимог кредитора. На жаль, українська доктрина фраудаторних правочинів не висуває будь-яких спеціальних вимог до усвідомлення набувача про участь у фраудаторному правочині. Оскільки правовим наслідком фраудаторності правочину є його недійсність, то застосовними юридичними способами повернення майна у власність боржника є або реституція, або витребування майна з чужого незаконного володіння, у випадку якщо майно вибуло із власності першого набувача. У разі застосування реституції набувач майна повністю позбавлений будь-якого захисту, а при витребуванні майна з чужого незаконного володіння застосовується загальний стандарт, передбачений статтею 388 Цивільного кодексу України, тобто «не знав і не міг знати» про те, що боржник не права відчужувати своє майно. Така ситуація є очевидною прогалиною у регулюванні наслідків фраудаторних правочинів, оскільки захист добросовісного набувача передбачала ще римська конструкція *actio Pauliana,* а виправданням втручання у майнові права набувача (як особи, що немає жодного відношення до кредитора) є факт його залученості до реалізації зловмисного наміру боржника [15, с. 21]. У німецькій цивілістичній доктрині наголошується на тому, що набувач, як особа, що зобов'язана повернути майно, є головним потерпілим при оскарженні фраудаторного правочину. Отже, для забезпечення справедливості та врахування інтересів усіх сторін інтереси набувача повинні мати відповідну вагу при визначенні права кредитора на оскарження [13, с 156]. Такий захист в італійській доктрині позову про скасування (*azione revocatoria),* що є аналогом *actio Pauliana,* реалізується через те, що у випадку планування боржником вчинення фраудаторного правочину (до виникнення вимоги кредитора) набувач має бути обізнаний із наміром боржника заподіяти шкоду кредитору, а після виникнення вимоги кредитора – простого усвідомлення, що фраудаторний правочин заподіє шкоду кредитору [15, с. 72–73].

Об'єктивна сторона фраудаторного правочину полягає у тому, що він: а) функціонально спрямований на повне або часткове унеможливлення виконання рішення суду або задоволення вимоги кредитора; б) боржник зловживає своїми правами та діє недобросовісно. У судовій практиці Верховного Суду добросовісність визначається як «певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення» [18]. Іншими словами, недобросовісність боржника при вчиненні фраудаторного правочину виявляється у свідомому відхиленні від цього стандарту: боржник обирає таку модель пове-

дінки, яка зовні зберігає видимість правомірного здійснення цивільних прав, проте за своєю суттю спрямована на шкоду інтересам кредитора. Зловживання правом тут полягає не в порушенні конкретних імперативних приписів, а у використанні приватно-правового інструментарію всупереч його соціально-економічному призначенню. Така поведінка об'єктивно проявляється в тому, що фраудаторний правочин, зазвичай, не має економічного сенсу для боржника: майно передається безоплатно або продається за заниженою ціною, боржник не отримує розрахунок тощо. В деяких випадках шкода кредитору може не мати майнового виразу. Наприклад, в італійській цивілістичній літературі зазначається, що підставою для оскарження правочину в судовому порядку з використанням конструкції *azione revocatoria* також є, наприклад, заміна боржником одного активу іншим, менш ліквідним (на який складніше звернути стягнення), навіть без зменшення загальної вартості майна боржника [15, с. 78–79]; в) наслідком укладення фраудаторного правочину є відсутність достатнього майна для задоволення вимог кредиторів. Цей критерій потребує уточнення: в межах процедури банкрутства недостатність майна встановлюється об'єктивно й кількісно шляхом зіставлення сукупного розміру кредиторських вимог із виручкою від реалізації активів боржника арбітражним керуючим. Натомість у позаконкурсному оспорюванні фраудаторного правочину від кредитора не вимагається встановлення точного кількісного співвідношення активів і пасивів боржника, оскільки обов'язок довести наявність іншого майна, достатнього для задоволення його вимог, покладається на боржника, а підтвердження такої достатності тягне за собою відмову в задоволенні позову [19].

В Огляді судової практики Верховного Суду щодо оспорювання фраудаторних правочинів (правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору) за 2018–2023 роки виокремлено категорії справ, у яких суд визнавав правочини фраудаторними. Переважну більшість становлять правочини щодо відчуження майна (договори дарування та купівлі-продажу); окрему групу утворюють шлюбні договори, а також односторонні правочини (зокрема видача довіреності) [20]. Утім, доктрина фраудаторних правочинів є ширшою: окрім відчуження майна, вона поширюється і на випадки прийняття боржником додаткових зобов'язань (через укладення додаткових цивільно-правових договорів), і на надання ним власного майна в забезпечення власного боргу або боргу третьої особи, тим самим змінивши черговість задоволення вимог кредиторів.

Слід відзначити, що італійська доктрина *azione revocatoria* пропонує набір рішень, які покликані забезпечити права кредиторів у випадку зміни черговості задоволення їхніх вимог. У разі, якщо зменшення активів боржника відбулося внаслідок прийняття ним додаткових зобов'язань, кредитор, за умови, що нове зобов'язання залишається невиконаним, отримує перевагу в порядку виконання перед особою, яка набула щодо боржника право вимоги на підставі нового зобов'язання (іншими словами, первинний кредитор внаслідок задоволення *azione revocatoria* повинен отримати грошові кошти від боржника, які він зобов'язався сплатити наступному кредитору за новим договором). Якщо ж це зобов'язання вже виконане, тоді кредитор має право звернути стягнення на майно, передане боржником новому кредитору на виконання згаданого зобов'язання, за умови доведення наміру нового кредитора, аналогічного тому, який повинен мати набувач майна. Якщо ж зменшення активів боржника сталося внаслідок встановлення ним забезпечення за власним або чужим боргом, задоволення позову про скасування надає кредитору, який звернувся з таким позовом, перевагу перед вимогами того кредитора, на користь якого це забезпечення було встановлено [15, с. 65, 71–73]. Запропоновані італійською доктриною рішення забезпечують кредитору ефективний спосіб захисту у випадках, коли визнання правочину недійсним може бути недоцільним або нашкодити боржнику. Наприклад, наявність боргу перед іншими кредиторами не є достатньою підставою для заборони боржнику

укладати додаткові договори, оскільки звернення кредитора із позовом про визнання таких договорів недійсними фактично зводиться до заборони на їх укладення. Те саме стосується й укладання позик, забезпечених майном боржника. Проте навіть у таких випадках кредитор повинен мати захист своїх прав.

В продовження теми правових наслідків фраудаторних правочинів слід зазначити, що характерною особливістю української доктрини є збереження підходу щодо абсолютної недійсності фраудаторного правочину. Незважаючи на те, що в Європейському союзі, до законодавства якого в межах євроінтеграційних зобов'язань Україна повинна здійснювати адаптацію свого національного законодавства, не склалося уніфікованого підходу до *actio Pauliana,* деякі ознаки можна знайти у практиці Суду справедливості ЄС. У справі «Feniks Sp. z o.o. v Azteca Products & Services SL» Суд відзначив, що «*actio Pauliana* ґрунтується на особистому позові кредитора до боржника і має на меті захистити будь-яке забезпечення, яке він може мати щодо майна боржника» (пункт 40 рішення) [21].

Особистий характер позову *actio Pauliana* виявляється у правових наслідках, настання яких він обумовлює. Якщо звернутися до класичної цивілістичної кодифікації доктрини *actio Pauliana,* зокрема до статті 1167 Кодексу Наполеона, то там лаконічно зазначалося, що кредитори «також можуть від власного імені оскаржувати дії боржника, вчинені з метою порушення їхніх прав». Така стислість мала свої наслідки: вона обумовила рецепцію римської доктрини відповідно до якої боржник та набувач майна повинні свідомо вчиняли дії на шкоду кредиторам (conscius fraudis) (окрім випадку безоплатної передачі майна), правочин визнавався недійсним, а майно підлягало поверненню до складу активів боржника внаслідок реституції [22, с. 208–209]. Проте вже в статті 1341-2 оновленого Цивільного кодексу Франції зазначається, що юридичним наслідком задоволення *actio Pauliana* є не недійсність правочину, а «*визнання непротиставними щодо нього [кредитора. Коментар мій – Є.Т.] правочинів*» (faire déclarer inopposables à son égard) [23]. Аналогічну норму можна знайти і в німецькому Законі про оскарження правових дій боржника поза процедурою банкрутства (Gesetz über die Anfechtung von Rechtshandlungen eines Schuldners außerhalb des Insolvenzverfahrens, скорочено – Anfechtungsgesetz), де у статті 11 зазначено, що майно, яке внаслідок оспорюваної юридичної дії було відчужено, передано або від якого боржник відмовився, «*має бути надане у розпорядження кредитора*» (zur Verfügung gestellt werden) в обсязі, необхідному для задоволення вимог кредитора [24]. Отже, сучасне нормативне регулювання в найбільш розвинутих європейських країнах закріплює модель не абсолютної, а так званої відносної недійсності фраудаторного правочину.

Зміст цієї теоретичної концепції, як видається, отримав найбільш повне обґрунтування в італійській цивілістичній доктрині. Класична модель *actio Pauliana* виглядала як покарання боржника і набувача за обман кредитора (правочин визнається недійсним, а майно передається знову у власність боржника). На противагу такому підходу, італійський позов про скасування (*azione revocatoria*) поєднує ознаки сурогаційного позову (azione surrogatoria) та забезпечувального арешту (sequestro conservativo). Сурогаційний позов полягає у тому, що дозволяє запобігти зменшенню розміру активів боржника через дозвіл кредитору, в певному обсязі, замістити боржника у вчиненні певних дій, а забезпечувальний арешт усуває небезпеку вилучення майна шляхом забезпечення його призначення для задоволення вимог кредитора. Незважаючи на складну термінологію, на практиці це означає, що наслідками задоволення позову про скасування є так звана відносна недійсність правочину: такий правочин продовжує бути дійсним для боржника і набувача майна (як і для будь-яких інших третіх осіб), проте у кредитора виникають права на спірне майно, яке продовжує перебувати у набувача. Якщо строк платежу за вимогою настав, кредитор має право звернути стягнення на спірне майно, що перебуває у власності набу-

вача (так званий виконавчий позов); якщо ж такий строк ще не настав – кредитор має право вимагати накладення на це майно арешту з метою подальшого звернення стягнення, коли настане строк виконання зобов'язання (так званий забезпечувальний позов). В італійській доктрині *azione revocatoria* також належним чином врегульовано правове становище набувача щодо нерухомого майна та рухомого майна, що підлягає реєстрації, отриманого від боржника, за умови відносної недійсності фраудаторного правочину: набувач має можливість відчужити отримане від боржника майно на користь наступного добросовісного набувача. В такому випадку права кредитора на саме майно припиняються, однак за ним зберігається право вимоги до першого набувача щодо повернення винагороди, отриманої за таке відчуження. У випадку відчуження майна недобросовісному покупцю (mala fide), або передачі майна безоплатно, права кредитора, які він отримав внаслідок задоволення позову про скасування, слідують за майном [15, с. 23, 57–58, 87, 93–94]. Отже, в сучасних європейських цивілістичних доктринах особистий характер позову *actio Pauliana* розкривається через характер його правових наслідків, які наділяють кредитора можливістю звернути стягнення або арештувати майно, змінити черговість виконання зобов'язань боржником, або нівелювати пріоритет звернення стягнення на майно боржника третіми особами, який виникає внаслідок реєстрації застави або іпотеки.

Actio Pauliana має тісний зв'язок і з конкурсним оскарженням фраудаторних правочинів. Класичний римський позов *actio Pauliana* подавався не персонально кредитором, а ліквідатором майна боржника у випадках, коли наявних активів було недостатньо для задоволення вимог усіх кредиторів [15, с. 13]. Проте позаконкурсне та конкурсне оскарження фраудаторних правочинів має суттєву різницю: в першому випадку кредитор намагається задовольнити свої індивідуальні вимоги, а у другому випадку арбітражний керуючий або кредитор боржника діють в інтересах всіх кредиторів, оскільки процедура банкрутства передбачає задоволення вимог почергово. Це обумовлює і різні правові наслідки: при позаконкурсному оскарженні кредитор наділяється розглянутими вище правами щодо майна та зобов'язань боржника, а при конкурсному оскарженні майно підлягає поверненню до складу майна боржника з метою його подальшої реалізації та розподілу отриманих коштів між кредиторами. Саме такий підхід реалізований у Німеччині: у § 143 німецького Закону про банкрутство (Insolvenzordnung) зазначено, що майно «повинно бути повернуто», водночас згідно з § 11 Закону про оскарження правових дій боржника поза процедурою банкрутства (Anfechtungsgesetz) майно має бути «надано». «Надання» не передбачає обов'язку здійснення активних дій щодо передачі отриманого від боржника майна, проте набувач «має терпіти примусове стягнення з нього» [13, с. 134].

Варто відзначити, що німецька цивілістична доктрина обґрунтовує обов'язок набувача «терпіти примусове стягнення» впливом не приватного (цивільного) права, а саме публічного: німецький вчений Готхард Паулус ще у 1956 році сформулював висновок, відповідно до якого втручання у право набувача на володіння отриманим від боржника майном не є змістом будь-якого приватно-правового обов'язку, проте покладається на нього в силу повноважень органу, який здійснює примусове виконання [13, с. 153]. Іншими словами, правова природа фраудаторного правочину та пов'язаних із ним способів захисту полягає у тому, що це всього лише допоміжний механізм для забезпечення регламентованих державою публічно-правових процедур звернення стягнення на майно боржника.

Своєрідність української доктрини фраудаторних правочинів зумовлена тим, що вона розвивалася не як самостійна концепція позаконкурсного захисту кредитора, а через екстраполяцію механізму конкурсного оскарження на правочини, вчинені поза процедурою банкрутства, неплатоспроможності банків та виконавчого провадження. Така ґенеза зумовила змішування двох різних за природою інструментів. З огляду на це доцільним видається законодавче розмежування

цих двох правових інститутів за їх «природним нормативним середовищем»: положення про позаконкурсне оскарження фраудаторних правочинів слід закріпити у Цивільному кодексі України, а правила конкурсного оскарження – залишити у Кодексі України з процедур банкрутства.

Висновки. Отже, розглянутий емпіричний матеріал дає підстави для таких висновків: 1) українська доктрина позаконкурсного оскарження фраудаторних правочинів є результатом екстенсивного розширення цієї юридичної конструкції, яка застосовувалася в процедурах банкрутства, неплатоспроможності банків та виконавчому провадженні; 2) внаслідок цього механізми конкурсного та позаконкурсного оскарження фраудаторних правочинів мають один і той самий набір способів захисту (недійсність правочину та реституція), що не відповідає їх правовій природі. При конкурсному оскарженні арбітражний керуючий або окремий кредитор боржника виступають від імені групи осіб, оскільки процедури банкрутства встановлюють черговість задоволення вимог кредиторів, а при позаконкурсному оскарженні задовольняються індивідуальні вимоги кредитора (особистий характер позову *actio Pauliana*); 3) особистий характер позаконкурсного оскарження фраудаторних правочинів обумовлює необхідність: а) функціонального виділення та закріплення цього правового інституту у Цивільному кодексі України, а конкурсного – у Кодексі України з процедур банкрутства; б) вироблення нових специфічних способів захисту для позаконкурсного оскарження, які б передбачали можливість слідування вимоги кредитора за відчуженим майном боржника, можливість накладення арешту на майно, скасування пріоритету у черговості задоволення вимог при передачі майна в заставу або іпотеку, зміни черговості виконання зобов'язань боржником; 4) також з метою недопущення свавільного втручання у право на мирне володіння майно існує об'єктивна необхідність у закріпленні положень про *bona fide* (добросовісного) набувача майна боржника; 5) типізація (як узагальнення типового перебігу подій) фраудаторних відносин обумовлює нормативне встановлення презумпції обізнаності набувача (в тому числі пов'язаних або афілійованих осіб) про шкідливість правочину для кредитора (частково реалізовано через судову практику Верховного Суду); 6) в силу об'єктивної можливості боржника здійснювати підготовку до вчинення правочину на шкоду для майбутнього кредитора, доцільно було б поширити доктрину фраудаторних правочинів і на такі випадки.

ЛІТЕРАТУРА:

1.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786 (дата звернення: 19.05.2026).

2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2024 у справі № 916/379/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124809039 (дата звернення: 19.05.2026).

3. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Протокол від 20.03.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 19.05.2026).

4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Špaček, s.r.o. v. the Czech Republic» (заява № 26449/95) від 09.11.1999. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58358 (дата звернення: 19.05.2026).

5. Цивільний кодекс України: проект Закону України за реєстраційним № 15150 від 09.04.2026. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/eeb8b434-3f3f-4a6f-810f-5a5b2f23431b (дата звернення: 19.05.2026).

6. Окрема думка судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Крата В.І. від 14.02.2018 у справі № 379/1256/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348706 (дата звернення: 20.05.2026).

7. Беляневич О.А. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраудаторного правочину. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраудаторного правочину. *Правничий часопис Донецького національного університету*

імені Василя Стуса. № 2 (2021). С. 14–23. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2021.2.2 (дата звернення: 20.05.2026).

8. Надієнко О.І. Фраудаторні правочини у цивільному праві України: переваги та недолік. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 237–239. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/54 (дата звернення: 20.05.2026).

9. Ципляк П.С. Історико-правовий аналіз інституту оскарження фраудаторних дій боржника. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 3. С. 474–479. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.72 (дата звернення: 20.05.2026).

10. Зозуляк О.І., Попович Т.Г. Фраудаторні та фіктивні правочини у контексті переходу майна заборонених політичних партій у власність держави. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. № 4. С. 232–250. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-4-232 (дата звернення: 20.05.2026).

11. Fermus-Bobowiec A. Actio Pauliana w polskim prawie cywilnym na tle dorobku XIX-wiecznej nauki prawa*. Studia Iuridica Lublinensia*. 2013. Vol. 19. P. 119–130. URL: https://journals.umcs.pl/sil/article/download/1038/822 (дата звернення: 20.05.2026).

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.02.2026 у справі № 910/6654/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134266626 (дата звернення: 22.05.2026).

13. Schmidt S. Die Systematik der Voraussetzungen einer Gläubigeranfechtung : Ein Diskussionsvorschlag zur Vermeidung von Kasuistik : Inaugural-Dissertation. Bonn : Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2018. 412 S. URL: https://bonndoc.ulb.uni-bonn.de/xmlui/bitstream/handle/20.500.11811/7462/5112.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

14. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 10.12.2025 у справі № 914/364/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132590273 (дата звернення: 22.05.2026).

15. Bailo Leucari M. L'evoluzione dell'azione revocatoria ordinaria: la tutela dei creditori nei fenomeni di separazione patrimoniale. PhD diss., Università degli Studi di Milano-Bicocca. 2012. URL: https://www.boa.unimib.it/retrieve/e39773b1-8848-35a3-e053-3a05fe0aac26/Phd_unimib_724558.pdf (дата звернення: 20.05.2026).

16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07.09.2022 у справі № 910/16579/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140913 (дата звернення: 22.05.2026).

17. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24.07.2019 у справі № 405/1820/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387308 (дата звернення: 22.05.2026).

18. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16.05.2018 у справі № 449/1154/14. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536892 (дата звернення: 22.05.2026).

19. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 08.03.2023 у справі № 127/13995/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109547239 (дата звернення: 22.05.2026).

20. Огляд судової практики Верховного Суду щодо оспорювання фраудаторних правочинів (правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору) у цивільних спорах : рішення, внесені до ЄДРСР, за 2018–2023 роки. Верховний Суд. Київ, 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Tematychnyi_ohliad_fraudatorni_pravochyny_21_02_2024.pdf (дата звернення: 03.06.2026).

21. Рішення Суду справедливості Європейського Союзу «Feniks Sp. z o.o. v. Azteca Products & Services SL» від 04.10.2018 у справі C-337/17. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0337 (дата звернення: 25.05.2026).

22. Vaquer A. From Revocation to Non-opposability: Modern Developments of the Paulian Action. *Regional Private Laws and Codification in Europe* / eds.: H. L. MacQueen, A. Vaquer, S. Espiau Espiau. Cambridge : Cambridge University Press,

2003. P. 199–212. URL: https://www.researchgate.net/profile/Antoni_Vaquer/publication/292087994_From_revocation_to_non-opposability_Modern_developments_of_the_Paulian_action/links/5923d863458515e3d40b9bf4/From-revocation-to-non-opposability-Modern-developments-of-the-Paulian-action.pdf (дата звернення: 20.05.2026).

23. Code civil : Loi du 21 mars 1804. Art. 1341-2 (Action paulienne). Version consolidée au 1 janvier 2024. Légifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000032035227 (дата звернення: 25.05.2026).

24. Gesetz über die Anfechtung von Rechtshandlungen eines Schuldners außerhalb des Insolvenzverfahrens (Anfechtungsgesetz – AnfG) vom 5. Oktober 1994 : BGBl. I S. 2911 : zuletzt geändert durch Art. 3 G v. 29. März 2017 I 654. Gesetze im Internet. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/anfg_1999/AnfG.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 18.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.15:355.23:341.217(4)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.11

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ ЯК СУБ'ЄКТ ОТРИМАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ ТА ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Чорна Жанна Леонтіївна,
orcid.org/0000-0001-9422-1469
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

Діяльність військовослужбовців пов'язана із впливом на організм людини комплексу несприятливих факторів навколишнього середовища, у тому числі з підвищеним фізичним і психоемоційним навантаженням. Отримані поранення, важкі захворювання і психологічний стрес створюють складнощі для успішної адаптації в соціумі. Відсутність належних умов для повноцінного відновлення фізичної і психічної працездатності при тривалому виконанні бойових завдань, понижує фізіологічні резерви організму і змінює характеристики його функціональної активності, що приводить до зниження працездатності. Для поновлення втрачених функцій організму і максимально можливої самостійності в повсякденному житті, проводиться комплекс заходів – реабілітація. З'ясовано, що видами реабілітації є : медична, соціальна, професійна, фізична, психологічна. Схожі види реабілітації існують і в інших країнах, зокрема державах-членах Європейського Союзу (Фінляндії, Хорватії, Естонії). Встановлено, що законодавство досить детально регламентує процес реабілітації. Проте система заходів по реабілітації, сьогодні є недосконалою, про що свідчать опитування самих військовослужбовців та ветеранів. З'ясовано, що проблема медичної реабілітації полягає у тому, що різні фахівці користуються різними іноземними протоколами та шкалами для оцінки стану пацієнта. Уніфікація підходів до надання реабілітації могла б покращити доступність реабілітаційних послуг для пацієнтів. Досліджено, що українські вчені розробили інноваційний тренажер віртуальної реальності для реабілітації та VR терапії, який дозволяє змоделювати втрачену кінцівку. Пацієнт може бачити та рухати нею у віртуальному просторі, що активує нейронні зв'язки, зменшує фантомний біль і покращує результати лікування після ампутації. Дана технологія вже запатентована у Німеччині. Протягом 2026 року отримання патентів очікується у Франції, Італії, Австрії та Польщі.

Ключові слова: *військовослужбовець, медична реабілітація, соціальна реабілітація, професійна реабілітація, фізична реабілітація, психологічна реабілітація, реабілітаційний заклад, пацієнт, збройний конфлікт, ветеран, травма, стан здоров'я, медична послуга, держави-члени Європейського Союзу, особи з інвалідністю.*

Chorna Zhanna. Military Personnel as Recipients of Rehabilitation Services in Ukraine and European Union Member States

The activities of military personnel involve exposure to a range of adverse environmental factors, including increased physical and psycho-emotional stress. Injuries, serious illnesses, and psychological stress create challenges for successful social reintegration. The lack of adequate conditions for the full restoration of physical and mental working capacity during prolonged combat operations depletes the body's physiological reserves and alters the characteristics of its functional activity, leading to a decline in working capacity. To restore lost bodily functions and achieve the greatest possible independence in daily life, a comprehensive set of measures – rehabilitation – is carried out. It has been established that the types of rehabilitation include: medical, social, vocational, physical, and psychological. Similar types of rehabilitation exist in other countries as well, particularly in European Union member states (Finland, Croatia, and Estonia). It has been determined that legislation regulates the rehabilitation process in considerable detail. However, the current system of rehabilitation measures is flawed, as evidenced by surveys of service members and veterans themselves. It has been found that the problem with medical rehabilitation lies in the fact that different specialists use different foreign protocols and scales to assess a patient's condition.

Standardizing approaches to rehabilitation could improve access to rehabilitation services for patients. Research has shown that Ukrainian scientists have developed an innovative virtual reality simulator for rehabilitation and VR therapy that allows patients to simulate a lost limb. The patient can see and move the limb in virtual space, which activates neural connections, reduces phantom pain, and improves treatment outcomes following amputation. This technology has already been patented in Germany. Patents are expected to be granted in France, Italy, Austria, and Poland in 2026.

Key words: *military personnel, medical rehabilitation, social rehabilitation, vocational rehabilitation, physical rehabilitation, psychological rehabilitation, rehabilitation facility, patient, armed conflict, veteran, trauma, health status, medical service, European Union member states, persons with disabilities.*

Постановка проблеми. Успішна соціальна адаптація військовослужбовців в умовах збройних конфліктів, можлива за результатами проведення цілого комплексу заходів по їхній соціально-психологічній реабілітації. Якщо медична реабілітація спрямована на відновлення втрачених функцій організму людини, то соціально-психологічна реабілітація має на меті нормальне функціонування особистості в соціумі. На сьогодні важливим питанням є з'ясування проблем, які виникають при реабілітації військовослужбовців в Україні, а також вивчення іноземного досвіду із зазначеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика медичної реабілітації військовослужбовців була предметом наукового дослідження Я.Ф. Радиша, О.М. Соколової. Визначенню особливостей комплексної реабілітації військових та опису досвіду міжнародних мультидисциплінарних команд, присвячена праця Табакарь К.І.

Метою статті є аналіз сучасного стану отримання реабілітаційних послуг військовослужбовцями в Україні та державах-членах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Реабілітація – це система державних, соціально-економічних, психологічних, медичних, професійних, педагогічних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я людини, її працездатності і соціального статусу, яка базується на біологічних, соціально-економічних, психологічних, морально-етичних та науково-медичних основах [1, с. 10].

У п'ятій Експрес-оцінці збитків та потреб в Україні (RDNA5) визнається, що реінтеграція зростаючої кількості ветеранів, які повертаються до цивільного життя, є складним, масштабним викликом. Багато ветеранів мають тяжкі травми, ампутації або мають хронічні фізичні та психосоціальні захворювання [2, с. 2].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» [3] реабілітація визначається як комплекс заходів, яких потребує особа, яка зазнає або може зазнати обмеження повсякденного функціонування внаслідок стану здоров'я або старіння у взаємодії з її середовищем.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» у системі реабілітації виділяють реабілітацію у сфері охорони здоров'я, інші види реабілітації, визначені законодавством. Одночасне проведення різних видів реабілітації є комплексною реабілітацією. У разі проведення комплексної реабілітації мета та завдання різних видів реабілітації мають взаємоузгоджуватися.

Медична реабілітація військовослужбовців – система медичних заходів, спрямованих на попередження зниження і втрати працездатності, швидше відновлення порушених функцій, профілактику ускладнень і рецедивів захворювань військовослужбовців та раннє повернення їх до професійної діяльності. Психологічна реабілітація військовослужбовців – заходи щодо своєчасної профілактики і лікування психічних порушень; формування у військовослужбовців свідомої і активної участі в реабілітаційному процесі. Професійна (виробнича) реабілітація військовослужбовців – комплекс заходів, спрямованих на відновлення професійних навичок або перенавчання військовослужбовців, вирішення питань їх працевлаштування. Екстрена реабілітація військовослужбовців – комплекс заходів щодо своєчасного попередження і швидкого відновлення порушених психосоматичних функцій, спрямованих на підтримку працездатності, відповідної надійності діяльності військо-

вослужбовців і профілактику у них різних захворювань [4, с. 104].

Складовою частиною медичної реабілітації є фізична реабілітація. Вона мобілізує резервні сили організму, активізує його захисні й пристосувальні механізми, запобігає ускладненням, прискорює відновлення функцій різних органів і систем, скорочує терміни клінічного і функціонального відновлення, адаптує до фізичних навантажень, тренує і загартовує організм, відновлює працездатність [5, с. 20].

Соціальна реабілітація військовослужбовців – це комплекс державних, суспільних та військових заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для соціальної інтеграції військовослужбовця з інвалідністю або будь-якою психічною травмою в суспільство та військовий колектив, відновлення його соціального та військового статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності та подальшого проходження військової служби шляхом орієнтації в соціальному та військовому середовищі, соціально-побутової адаптації, різноманітних видів патронажу і соціального та військового обслуговування [6, с. 152–153].

У ст.3 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» [7] медична послуга визначається як послуга (у тому числі оцінювання повсякденного функціонування, реабілітаційна послуга), що надається пацієнту в закладі охорони здоров'я, реабілітаційному закладі або фізичною особою – підприємцем, яка зареєстрована та одержала в установленому законом порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики, та оплачується її замовником. Замовником послуги з медичного обслуговування населення можуть бути держава, відповідні органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи, у тому числі пацієнт; а реабілітаційна послуга це послуга, що надається пацієнту реабілітаційним закладом, реабілітаційною установою, закладом охорони здоров'я, соціального захисту або іншим суб'єктом господарювання, які мають право надавати реабілітаційну допомогу згідно із законодавством, та оплачується її замовником.

Так, механізм надання лікувально-профілактичної допомоги, проведення санаторно-курортного лікування, військово-лікарської, лікарсько-льотної, судово-медичної, судово-психіатричної експертиз, патолого-анатомічних досліджень, забезпечення лікарськими і протезними засобами (медична допомога) осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів, військовослужбовців, які проходять строкову військову службу та військову службу за контрактом, Збройних Сил, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, СБУ, Служби зовнішньої розвідки та інших військових формувань, Держспецтрансслужби, у тому числі курсантів і слухачів військово-навчальних закладів (військовослужбовці) у військово-медичних закладах інших військових формувань та надання установами, закладами і підрозділами державної санітарно-епідеміологічної служби Міноборони, МВС, Адміністрації Держприкордонслужби, СБУ, Головного управління Національної гвардії, інших центральних органів виконавчої влади, яким підпорядковані військові формування послуг щодо забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя, визначається Порядком надання медичної допомоги у військово-медичних закладах і взаєморозрахунків за неї між військовими формуваннями [8].

У ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [9] передбачені пільги учасникам бойових дій, серед яких: першочергове безоплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів); щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів; першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках та першочергова госпіталізація.

Важливим є положення абзацу 9 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [10] про те, що у період дії воєнного стану військовослужбовці, які брали безпосередню участь у здійсненні заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією

Російської Федерації проти України, перебуваючи безпосередньо в районах здійснення зазначених заходів, можуть бути направлені відповідно до висновку військово-лікарської комісії для подальшого надання їм медичної допомоги або проведення медико-психологічної реабілітації до медичних закладів, розташованих за межами України. На зазначених військовослужбовців та супроводжуючий їх медичний персонал не поширюються обмеження щодо виїзду громадян України за межі України. Відшкодування вартості проїзду та оплати послуг з надання такої медичної допомоги або проведення медико-психологічної реабілітації здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, крім випадків надання зазначеної допомоги коштом приймаючої сторони.

Разом з тим, після звільнення з військової служби ветерани стикаються з проблемами доступу до якісного медичного обслуговування щодо профілактики та раннього виявлення проблем зі здоров'ям, але особливо з тими, що стосуються послідовної, нерідко довготривалої спеціалізованої допомоги, якої потребують особи з бойовими пораненнями та захворюваннями, що є наслідком військової служби [11, с. 10]. Військові, ветерани та їхні родини надали наступні відповіді на запитання правозахисного центру для військовослужбовців «Принцип» (громадська організація, заснована у 2023 р. для правового захисту військових та ветеранів). Відмова в продовженні реабілітації у зв'язку з закінченням реабілітаційного циклу найчастіше відбувалась в санаторно-курортних закладах (55%), госпіталях ветеранів війни (41%) та в спеціалізованих закладах реабілітації (35%). Це суттєво частіше за комунальні заклади (23%) та військові госпіталі (18%) [12, с. 56]. Пошуком закладу та організацією переведення між закладами з метою реабілітації, займались самі військові у 46% випадках або їхні близькі – 24%. Загалом більша частина респондентів (57%) зазначили, що були долучені до пошуку закладу та організації переведення самостійно. Тобто військові самостійно чи спільно з близькими, або їхні близькі займались цим питанням, зокрема із залученням інших суб'єктів (військових госпіталів та цивільних лікарень, військової частини) [12, с. 58]. Респонденти повідомляють про відсутність або недоступність реабілітаційних послуг у закладах. Вважають, проблема передусім полягає у відсутності стандартів надання реабілітаційної допомоги на національному рівні. Різні фахівці з реабілітації користуються різними іноземними протоколами та шкалами для оцінки стану пацієнта. Наявність стандартизації могла б покращити доступність реабілітаційних послуг для пацієнтів та уніфікувати підходи до надання реабілітації. Також через відсутність стандартів складно виміряти якість надання реабілітаційної допомоги. Це підтвердив респондент з числа експертів національного рівня [12, с. 67]. Через нестачу молодшого медичного персоналу, пацієнти не отримують належного догляду, а через нестачу фахівців з реабілітації їм невчасно роблять профілактику ускладнень. Що більше часу минає від отримання травми, то складніше повернути пораненого до нормального стану [12, с. 70].

Психологічна реабілітація є різновидом психологічної допомоги, орієнтуючись на відновлення втрачених (порушених) психічних можливостей і здоров'я. Це діяльність, що здійснюється суб'єктами психологічної роботи, спрямована на відновлення психічних функцій, особистісних властивостей і системи відносин особистості військовослужбовця, що дозволяють йому успішно вирішувати бойові завдання і функціонувати в мирному соціумі. Це складова цілісного реабілітаційного комплексу, що включає реабілітацію медичну, професійну, соціальну та психологічну [13, с. 88–89].

У п. 8 Порядку та умов надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб (далі – Порядку) [14] передбачено, що надання безоплатної психологічної допомоги здійснюється на таких рівнях:

– перший рівень включає соціально-психологічну підтримку та надання соціальних послуг, зокрема соціального супроводу, соціальної адаптації, консультування;

– другий рівень, що включає такі послуги (кризове психологічне втручання; психологічну діагностику; психоедукацію (психологічну просвіту та інформування); психологічне консультування; психотерапію і групову роботу);

– третій рівень, що включає комплексну медико-психологічну допомогу, яку надає мультидисциплінарна команда.

– Послуги із психологічної допомоги можуть надаватися у такій формі:

– індивідуальній – за відсутності сторонніх осіб;

– сімейній – разом із особами, що перебувають у родинних стосунках або проживають однією сім'єю;

– груповій – у групі з іншими отримувачами послуг у складі не більш як 10 осіб (п. 6 Порядку).

В абзаці 2 п.20 Порядку зазначено, що на період воєнного стану та протягом трьох місяців після його припинення або скасування до отримувачів послуг належать також військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані, добровольці Сил територіальної оборони) Збройних Сил, Національної гвардії, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, СБУ, розвідувальних органів, Держприкордонслужби, Держспецтрансслужби, військовослужбовці військових прокуратур, поліцейські, особи рядового та начальницького складу служби цивільного захисту, Державної кримінально-виконавчої служби, військовослужбовці Управління державної охорони, Держспецзв'язку, співробітники Служби судової охорони, які брали безпосередню участь у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, та члени їх сімей (дружина (чоловік), малолітні, неповнолітні та повнолітні діти і батьки).

На наш погляд, таке обмеження часом є не коректним, адже три місяці може виявитися недостатньо для окремих військовослужбовців та членів їх сімей, для отримання психологічної допомоги безоплатно.

Стратегією ветеранської політики на період до 2030 року [15] передбачено такі операційні цілі стратегічної цілі «відновлення людського капіталу та добробуту ветеранів/ветеранок, членів їх сімей»: координація державної ветеранської політики, діяльності надавачів послуг для ветерана/ветеранки, забезпечення доступності послуг для цільової аудиторії; відновлення та підтримка фізичного і психічного здоров'я ветеранів/ветеранок; забезпечення працевлаштування та освіти; підтримка членів сімей ветеранів/ветеранок; економічна незалежність; державні гарантії.

Відповідно до ч. 2 ст. 77 Закону України «Про освіту» [16] заклади освіти можуть надавати особам з особливими освітніми потребами та іншим особам, зокрема військовослужбовцям, особам, звільненим з військової служби, ветеранам війни, особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, реабілітаційні послуги (реабілітаційну допомогу) відповідно до визначених законодавством процедур.

Стратегією формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року [17] передбачаються такі результати її реалізації: створити умови для запровадження системи повернення з військової служби до цивільного життя шляхом удосконалення законодавства; учасників системи повернення забезпечити якісними послугами з урахуванням їх індивідуальних потреб та актуальності таких послуг, комплексною підтримкою; учасників системи повернення, зокрема з числа осіб з інвалідністю, які потребували повернення на ринок праці, працевлаштувати, сприяти у відкритті власної справи або у проходженні навчання/перенавчання для отримання необхідної кваліфікації.

Складовою правової системи Європейського Союзу є група його актів з прав людини, яка суттєво примножилася у зв'язку із розробленням та ухваленням ЄС у 2000 р. «конституційного Білля прав людини і громадянина цього наднаціонального утворення» [18, с. 40]. Його назва українською мовою (у перекладі Центру порівняльного права при Міністерстві юстиції України) звучить так: «Хартія основних прав ЄС» [19, с. 24].

Відповідно до ст.26 Хартії основних прав ЄС [20] Союз визнає і поважає право осіб з інвалідністю користуватися результатами заходів, спрямованих на забезпечення їх самостійності, їх соціальної і професійної реабілітації і участь у житті суспільства. Кожна людина має право на профілактичне лікування та медичне обслуговування, на умовах, передбачених національним законодавством і практикою. Підвищена увага повинна бути приділена захисту здоров'я людини при розробці і здійсненні усіх політик і дій Європейського Союзу (ст. 35 Хартії).

У сучасній міжнародній практиці для комплексної реабілітації військових застосовують різні напрями, які скеровані на відновлення стану фізичного та психологічного здоров'я. Серед них найпоширенішими є фізична та психічна реабілітації, а також соціальна та професійна реабілітації [21, с. 34].

За асигнування ветаранам й ветеранкам у Фінляндії фактично доступні три види медичної допомоги: щорічна реабілітація з проживанням; інтенсивна амублаторна реабілітація; амублаторна реабілітація. Ветерани й ветеранки в Хорватії мають право на: охорону здоров'я поза стандартом обов'язкового медичного страхування; медичну реабілітацію; ортопедичні та інші медичні засоби; звільнення від участі у витратах на медичне обслуговування за обов'язковим страхуванням; лікування за кордоном; лікування у барокамері; безкоштовні повні медичні огляди; право на компенсацію різниці в ціні лікування та лікарських засобів із додаткового переліку лікарських засобів; охорону здоров'я в рамках обов'язкового медичного страхування; психологічну допомогу. В Естонії політика щодо ветеранів Збройних Сил передбачає такі види підтримки військовослужбовців та поранених: психологічна підтримка; відпочинок у спа-центрі; лікування [22, с. 3–7].

Українські вчені розробили інноваційний тренажер віртуальної реальності для реабілітації та VR терапії, що має офіційну медичну сертифікацію. Спеціальний режим у VRNOW – інноваційний тренажер віртуальної реальності, який дозволяє змоделювати втрачену кінцівку. Пацієнт може бачити та рухати нею у віртуальному просторі, що активує нейронні зв'язки, зменшує фантомний біль і покращує результати лікування після ампутації [23]. MedTech-розробка VRNOW отримала патент у Німеччині. Станом на березень 2026 року реабілітацію з використанням технології пройшли понад 1 500 пацієнтів – військових і цивільних. А. Чигиринський зазначає, що отримання патенту в Німеччині є важливим етапом для VRNOW і підтвердженням зрілості нашої технології. Ми фокусуємося на створенні клінічно валідованих рішень, які можуть бути інтегровані в системи охорони здоров'я різних країн. Компанія також подала патентні заявки у Франції, Італії, Австрії та Польщі. Отримання патентів там очікується протягом 2026 року [24].

Висновки. Аналіз національного законодавства та досвід зарубіжних країн свідчить про те, що реабілітація військовослужбовців та ветеранів/ветеранок включає в себе надання не лише медичних послуг, для поновлення втрачених функцій організму, але й соціальну, професійну, фізичну, психологічну підтримку для максимально можливої самостійності в повсякденному житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Медична та соціальна реабілітація: навчальний посібник / за заг. ред. І.Р. Мисули, Л.О. Вакуленко. Тернопіль: ТДМУ, 2005. 402 с.

2. Przetacznik Jakub. Ukraine's veterans policy. European Parliamentary Research Service. April, 2026. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2026/785703/EPRS_BRI(2026)785703_EN.pdf

3.Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 3.12. 2020 р. № 1053-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2021. № 8. Ст. 59.

4. Радиш Я.Ф., Соколова О.М. Медична реабілітація військовослужбовців як наукова проблема: теоретико-методологічні засади (за матеріалами літературних джерел). *Економіка та держава*. 2012. № 3. С. 103–106.

5. Фізична реабілітація: підручник / В. М Мухін. 3-тє вид., переробл. та доповн. К.: Олімп, л-ра, 2009. 488 с: іл.

6. Базарний С.В. Соціальна реабілітація військовослужбовців. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v32/38.pdf

7. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 4. Ст. 19.

8. Порядок надання медичної допомоги у військово-медичних закладах і взаєморозрахунків за неї між військовими формуваннями, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 1999 р. № 1923. *Офіційний вісник України*. 1999 р. № 42. Ст. 2099.

9. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993 р. № 45. Ст. 425.

10. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12. 1991 р. № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.

11. Державна політика щодо ветеранів війни : аналіт. доп. / [Власенко Р. В., Гущук І. В., Жаліло Я. А. та ін.] ; за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2025. 118 с.

12. Реабілітація українських військових та ветеранів: досвід долання несистемності. Дослідження. Київ, серпень 2024. 116 с.

13. Первинна психологічна допомога і реабілітація в бойових умовах: навчально-методичний посібник / А.М. Романишин, О.В. Бойко, І.М. Гузенко. Львів: АСВ, 2014. 140 с.

14. Порядок та умови надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29.11.2022 р. № 1338. *Офіційний вісник України.* 2022. №96. Ст. 5982.

15. Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.11. 2024 р. № 1209-р. *Офіційний вісник України.* 2025. № 1. Ст. 64.

16. Про освіту: Закон України від 5.09. 2017 р. № 2145-VIII. *Офіційний вісник України.* 2017. № 78. Ст. 2392.

17. Стратегія формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 р. № 1350-р. *Офіційний вісник України.* 2025. №11. Ст.889.

18. Verbatim de la reunion de la Convention du 26 Septembre 2000. CHARTE 4958 / 00 (CONVENT 53). Bruxelles, le 27 octobre 2000. P. 40–47.

19. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдинний стандарт. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № № 3 (74). С. 23–30.

20. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. № 994_524. URL: https://zakononline.ua/documents/show/210257___210322#google_vignette

21. Табакарь К.І. Комплексна реабілітація військових: досвід міжнародних мультидисциплінарних команд. *Сучасні аспекти військової медицини*. *Current Aspects of Military Medicine*. 2025. № 32-1. С. 32–45. DOI: 10.32751/2310-4910-2025-32-1-03

22. Досвід реабілітації військовослужбовців у державах-членах ЄС. 2024. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/2024/5/EU_rehabilitation_experience.pdf

23. The future of rehabilitation. URL: https://vrnow.health/

24. Чигиринський А. Українська VR-технологія VRNOW для реабілітації після ампутацій отримала патент у Німеччині. 2026. URL: https://diiacityunited.org/ukrainska-vr-tekhnolohiia-vrnow-dlia-reabilitatsii-pislia-amputatsii-otrymala-patent-u-nimechchyni/

Дата першого надходження статті до видання: 24.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.12

ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ОНОВЛЕННЯ

Якубівський Ігор Євгенович,
orcid.org/0000-0001-5322-249X
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті проаналізовано основні проблеми щодо захисту права інтелектуальної власності у чинному ЦК України та окреслено перспективи їх вирішення у Проєкті оновленого ЦК України. Звернуто увагу на недосконалості статті 431 ЦК України, норми якої мають більшою мірою декларативний, аніж регулятивний характер. Зазначена стаття безпідставно ототожнює юридичні наслідки порушення права інтелектуальної власності із відповідальністю. Крім того, закріплене в ній співвідношення понять «порушення» та «посягання» не узгоджується в цій частині із нормами спеціального законодавства про інтелектуальну власність. У зв'язку з цим у статті наголошено на доцільності врегулювання у цій статті ЦК України питань щодо підстав та порядку захисту права інтелектуальної власності. Щодо підстав захисту права інтелектуальної власності, то при вирішенні цього питання варто враховувати у тому числі можливість застосування превентивного захисту у відносинах інтелектуальної власності. Відповідно до цього, підставами захисту права інтелектуальної власності є порушення, невизнання, оспорювання цих прав, а також створення загрози їх порушення. У питанні про форми захисту права інтелектуальної власності потрібно виходити із засади плюралізму можливих форм захисту цього права. Відповідно до цього, захист права інтелектуальної власності може здійснюватися як в судовому, так і в іншому порядку, встановленому договором або законом. В частині способів захисту права інтелектуальної власності проблемами чинного ЦК України є те, що закріплені ним норми про способи захисту таких прав не є нормами прямої дії, а також відсутність чіткого розмежування між способами захисту прав та відповідними заходами, які мають процесуально-правову природу. У зв'язку з цим в оновленому ЦК України норми про способи захисту цього права пропонується викласти, як норми прямої дії, застосування яких не має ставитися у залежність від існування відповідної конкретизації чи деталізації на рівні спеціального законодавства. Також доцільним є чітке розмежування способів захисту права інтелектуальної власності, з одного боку, та інших заходів щодо захисту права інтелектуальної власності, які можуть застосовуватися судом (забезпечення доказів, забезпечення позову), з іншого боку.

Ключові слова: *захист права інтелектуальної власності, підстави захисту, порушення права, невизнання права, оспорювання права, превентивний захист, форми захисту права інтелектуальної власності, юрисдикційна форма, неюрисдикційна форма, способи захисту права інтелектуальної власності, заходи забезпечення доказів, заходи забезпечення позову.*

Yakubivskyi Ihor. Protection of Intellectual Property Rights Under the Civil Code of Ukraine: Problems and Prospects for Renewal

The article analyzes the general problems of intellectual property rights protection in the current Civil Code of Ukraine and outlines the prospects for their solution in the Draft of the updated Civil Code of Ukraine. Attention is drawn to the imperfections of Article 431 of the Civil Code of Ukraine, the norms of which are more declarative than regulatory in nature. The specified article unreasonably identifies the legal consequences of intellectual property rights violation with liability. In addition, the correlation of the concepts of "violation" and "encroachment" fixed in it is not consistent in this part with the norms of special legislation on intellectual property. In this regard, the article emphasizes the expediency of regulating in this article of the Civil Code

of Ukraine issues regarding the grounds and procedure for protecting intellectual property rights. As for the grounds for protecting intellectual property rights, when resolving this issue, it is worth taking into account, among other things, the possibility of applying preventive protection in intellectual property relations. Accordingly, the grounds for protecting intellectual property rights are infringement, disclaimer or contesting of these rights, as well as the creation of a threat of their infringement. In the question of forms of protection of intellectual property rights, it is necessary to proceed from the principle of pluralism of possible forms of protection of this right. Accordingly, protection of intellectual property rights can be carried out both in court and in another manner established by contract or law. In terms of remedies of intellectual property rights, the problems of the current Civil Code of Ukraine are that the norms enshrined in it on the remedies of such rights are not norms of direct action, as well as the lack of a clear distinction between the remedies of rights and other measures that have a procedural nature. In this regard, in the updated Civil Code of Ukraine, it is proposed to set out the norms on the remedies of this right as norms of direct action, the application of which should not be made dependent on the existence of appropriate specification or detailing at the level of special legislation. It is also advisable to clearly distinguish between the remedies of intellectual property rights, on the one hand, and other measures to protect intellectual property rights that can be applied by the court (securing of evidence, security for claim), on the other hand.

Key words: *protection of intellectual property rights, grounds for protection, infringement of rights, disclaimer of the right, contesting of the right, preventive protection, forms of protection of intellectual property rights, jurisdictional form, non-jurisdictional form, remedies of intellectual property rights, measures to securing of evidence, measures of the security for claim.*

Рівень правової охорони інтелектуальної власності в будь-якій країні багато в чому залежить від ефективності механізму захисту особистих та майнових прав інтелектуальної власності. У зв'язку з цим у законодавстві України від часу здобуття нею незалежності та прийняття перших спеціальних законів у цій сфері значна увага приділяється питанням захисту права інтелектуальної власності. Особливої актуальності це питання набуває в умовах системного оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства та його наближення до права Європейського Союзу. За останні роки норми національного законодавства України, що регулюють питання захисту права інтелектуальної власності, зазнали значного реформування, що отримало вираження, насамперед, на рівні спеціального законодавства. Водночас, процес рекодифікації цивільного законодавства передбачає у тому числі оновлення закріплених Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) [1] норм, що стосуються захисту права інтелектуальної власності. Відповідно, є сенс зупинитися на основних проблемах щодо захисту права інтелектуальної власності у чинному ЦК України та перспективах їх вирішення у Проєкті оновленого ЦК України [2].

У чинній редакції ЦК України норми про захист права інтелектуальної власності вміщені, насамперед, у ст.ст. 431, 432 глави 35 «Загальні положення права інтелектуальної власності».

Відповідно до ст. 431 ЦК України, яка має назву «Наслідки порушення права інтелектуальної власності», порушення права інтелектуальної власності, в тому числі невизнання цього права чи посягання на нього, тягне за собою відповідальність, встановлену цим Кодексом, іншим законом чи договором.

Наведена норма містить два змістовні недоліки:

1) у назві статті йдеться про наслідки порушення права інтелектуальної власності, тоді як у її змісті – про відповідальність. Між тим, наслідком порушення права інтелектуальної власності є виникнення охоронного правовідношення, в рамках якого здійснюється захист цього права шляхом застосування відповідних способів захисту. Останні, як відомо, не завжди є заходами цивільно-правової відповідальності. Відтак, не кожен наслідок порушення прав інтелектуальної власності є відповідальністю. Крім того, незрозуміло, про яку саме відповідальність ідеться – лише цивільну чи будь-яку юридичну (включаючи адміністративну, кримінальну);

2) до порушень права інтелектуальної власності вказана норма включає,

зокрема, невизнання цього права або посягання на нього. Але такий законодавчий підхід не відповідає загальним положенням про захист цивільних прав, згідно з яким, підставами захисту таких прав може бути їх порушення, невизнання чи оспорювання (ч. 1 ст. 15 ЦК України). Отже, порушення права і невизнання права – суть різні категорії. До того ж, враховуючи, що підставою цивільно-правової відповідальності є вчинення правопорушення [3, с. 15–18], пов'язувати застосування заходів відповідальності із невизнанням права неправильно.

Не зовсім вдало також у ст. 431 ЦК України вжито термін «посягання». З її змісту вбачається, що порушення і посягання розглядаються як ціле і частина. На рівні спеціального законодавства про інтелектуальну власність передбачено, що будь-яке посягання на відповідні права вважається їх порушенням (ст. 34 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [4], ст. 26 ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки» [5] тощо), тобто, фактично, між цими поняттями поставлено знак рівності. Ще інша позиція закріплена у ЗУ «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [6], ст. 20 якого передбачає, що будь-яке посягання на права власника свідоцтва, в тому числі вчинення без його згоди дій, що потребують такої згоди, та готування до вчинення таких дій, вважається порушенням прав. На ці невідповідності у законодавстві вже зверталася увага в літературі [7, 400; 8, с. 42–43].

Загалом, збереження ст. 431 ЦК України у теперішній її редакції є недоцільним. У будь-якому разі, підстави та заходи юридичної відповідальності (цивільної, адміністративної, кримінальної) за порушення права інтелектуальної власності визначаються на рівні галузевого законодавства. Своєю чергою ст. 431 ЦК України є більшою мірою декларативною. Зазначимо, що стосовно інших видів суб'єктивних цивільних прав, що мають абсолютний характер (особисті права, речові права) ЦК України у відповідних книгах не містить подібних загальних норм щодо відповідальності за їх порушення.

У зв'язку з цим більш доцільним є врегулювання у цій статті ЦК України питань щодо підстав та порядку захисту права інтелектуальної власності.

Підставами захисту права інтелектуальної власності як суб'єктивного цивільного права може бути, насамперед, його порушення, невизнання чи оспорювання. Станом на сьогодні судовою практикою вироблено усталені підходи щодо розуміння цих категорій. Крім того, не варто виключати також можливості превентивного захисту права інтелектуальної власності, що передбачає можливість суб'єкта цього права звернутися за його захистом ще до порушення – якщо існує загроза такого порушення. Зазначимо, що норми про превентивний захист права інтелектуальної власності вже отримали закріплення на рівні спеціального законодавства про інтелектуальну власність. Так, ч. 1 ст. 53 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» [9] до підстав захисту авторських та суміжних прав віднесено створення загрози порушення таких прав.

За таких умов в новій редакції ч. 1 ст. 431 ЦК України (ст. 607 Проєкту оновленого ЦК України) пропонується закріпити загальне правило про те, що порушення, невизнання, оспорювання чи створення загрози порушення права інтелектуальної власності є підставами для його захисту.

Порядок захисту суб'єктивних цивільних прав пов'язаний із такою доктринальною категорією, як форма захисту. Як зазначив О. О. Кот, форму захисту можна визначити, як юридичну категорію, що вказує на суб'єкта, який здійснює захист невизнаного, порушеного чи оспорюваного права, а також на загальний порядок вчинення дій цим суб'єктом щодо здійснення захисту[10, с. 241].

Порядок захисту права інтелектуальної власності, переважно, передбачає звернення суб'єкта цього права до відповідного юрисдикційного органу із вимогою про його захист. В такому випадку йдеться про юрисдикційну форму захисту. До останньої відноситься, насамперед, судовий порядок захисту права інтелектуальної власності, що здійснюється судами у порядку, вставленому процесуальним законодавством (ЦПК

України [11], ГПК України [12] та КАС України [13]). Відповідно до положень ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» [14], у 2017 р. в Україні створений Вищий суд з питань інтелектуальної власності [15], до юрисдикції якого віднесено справи про захист права інтелектуальної власності (ч. 2 ст. 20 ГПК України). Проте станом на даний час даний спеціалізований суд так і не розпочав свою роботу.

Також до юрисдикційної форми захисту відноситься адміністративний порядок захисту права інтелектуальної власності. Важливе значення у цьому відношенні має діяльність Апеляційної палати УкрНОІВІ, як органу, наділеного окремими юрисдикційними повноваженнями, що здійснює свою діяльність в порядку, визначеному відповідним Регламентом [16]. Опосередковано захист прав інтелектуальної власності в адміністративному порядку здійснюється також Антимонопольним комітетом України та його органами при розгляді справ про недобросовісну конкуренцію [17].

В сучасних умовах спостерігається тенденція до розширення кола можливих форм захисту суб'єктивних цивільних прав, що стосується і права інтелектуальної власності. Йдеться, наприклад, про процедуру медіації, яка у 2021 році отримала правову регламентацію в межах відповідного профільного закону [18] і може бути застосована у тому числі для захисту права інтелектуальної власності. Слід зазначити, що зараз при УкрНОІВІ створений і діє Центр медіації та посередництва, на який покладено забезпечення проведення процесів медіації на базі IP офісу згідно з процедурою, передбаченою Правилами проведення медіації у сфері інтелектуальної власності [19].

Захист права інтелектуальної власності може полягати у діях самого суб'єкта, спрямованих на відновлення такого права – неюрисдикційна форма захисту. У цьому відношенні варто погодитися з позицією дослідників, які відстоюють існування неюрисдикційної форми захисту у сфері інтелектуальної власності [20, с. 27-28]. До самозахисту у літературі відносять передбачену ст. 56 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» процедуру припинення порушень авторського права і суміжних прав з використанням мережі Інтернет (так звана процедура *take down notice*) [21, с. 131; 22, с. 91].

В цілому, в даному випадку варто виходити із ідеї плюралізму доступних для суб'єкта форм захисту належного йому права інтелектуальної власності, що зрештою сприятиме більш ефективному захисту цього права. Дана ідея отримала закріплення у ч. 2 ст. 607 Проєкту оновленого ЦК України, в якій зазначено, що захист права інтелектуальної власності здійснюють у судовому або в іншому порядку, встановленому договором або законом.

Серцевиною механізму цивільно-правового захисту права інтелектуальної власності є способи захисту цього права – встановлені законом, договором або такі, що не суперечать закону, матеріально-правові заходи, спрямовані на припинення порушення права інтелектуальної власності, відновлення становища, яке існувало до порушення, компенсування завданих порушенням майнових та (або) немайнових втрат [7, с. 473].

У чинній редакції ЦК України способи захисту права інтелектуальної власності закріплені у ст. 432. Варто звернути увагу на те, що ст. 432 ЦК України, враховуючи її структурне розміщення у главі 35 ЦК України, містить загальні положення щодо захисту прав інтелектуальної власності. Відповідно, передбачені нею способи захисту мали б застосовуватися для захисту права інтелектуальної власності на різні об'єкти. Однак практика її застосування свідчить про інше. Наявне в абз. 1 ч. 2 цієї статті формулювання «Суд у випадках і в порядку, встановлених законом, може постановити рішення, зокрема, про:» опосередковано вказує на те, що закріплені в ній норми не є нормами прямої дії і їх застосування судом часто ставиться у залежність від наявності відповідних конкретизуючих норм у спеціальних законах, на що неодноразово зверталася увага в літературі [7, с. 403–404; 23, с. 493]. Така позиція застосовується у судовій практиці [24; 25].

Вважаємо, що існування ст. 432 ЦК України буде виправданим лише

тоді, коли передбачені у ній способи захисту застосовуватимуться незалежно від того, чи конкретизовано умови їх застосування у спеціальному законодавстві. У зв'язку з цим в абз. 1 ч. 2 ст. 608 Проєкту оновленого ЦК України пропонується закріпити таке формулювання: «Способами захисту права інтелектуальної власності можуть бути, зокрема:». Таке формулювання, по-перше, не ставить застосування передбачених у ч. 2 цієї статті способів захисту в залежність від наявності відповідних норм у спеціальному законодавстві. По-друге, в ньому чітко вказується на те, що мова йде саме про способи захисту права інтелектуальної власності.

Щодо останнього варто звернути увагу на те, що у ст. 432 ЦК України безпосередньо не вжито термін «способи захисту» (на відміну, скажімо, від ст. 16), що теоретично допускає, що не усі передбачені у ній заходи є способами захисту прав інтелектуальної власності. У цьому аспекті постає питання щодо розмежування способів захисту права інтелектуальної власності, як заходів матеріально-правового характеру, з одного боку, і відповідних заходів процесуального характеру (забезпечення доказів, забезпечення позову тощо). Для сфери інтелектуальної власності це особливо актуально з огляду на те, що міжнародно-правові акти у сфері захисту прав інтелектуальної власності часто містять комплексний підхід, регулюючи як матеріально-правові, так і процесуальні аспекти захисту прав, вживаючи такі поняття, як «процедури» (*procedures*), «заходи» (*measures*), «засоби захисту» (*remedies*).

У п. 1 ч. 2 ст. 432 ЦК України зазначено про «застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів», а в п. 2 – про «зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності». Однак зазначені заходи за своєю природою не можуть бути віднесені до способів захисту права інтелектуальної власності, оскільки є негайними тимчасовими заходами, які можуть бути застосовані судом до постановлення рішення по суті спору і носять допоміжний (обслуговуючий) характер стосовно заявленої позовної вимоги. Крім того, відповідно до міжнародно-правових документів, такі заходи можуть застосовуватися *ex partes*, тобто без заслуховування відповідача, зокрема, якщо будь-яка затримка спричинятиме невиправну шкоду правоволодільцю. Тому з позиції вітчизняної правової системи вони мають процесуально-правову природу і тяжіють до таких процесуальних заходів, як забезпечення доказів і забезпечення позову.

У цьому аспекті в літературі цілком слушно висловлено сумніви щодо можливості винесення судом остаточного судового рішення у справі про зупинення пропуску товарів через митний кордон України, оскільки в такому випадку не буде досягнуто головної мети захисту суб'єктивного права – його відновлення після порушення. Відповідна вимога, з огляду на її правову природу, має висуватися скоріше як запобіжні заходи чи забезпечення позову [10, с. 362–363].

У судовій практиці чинна редакція ч. 2 ст. 432 ЦК України призводить до проблем розмежування способів захисту права інтелектуальної власності і заходів забезпечення позову. Так, у справі № 914/1569/20 позивач звернувся до суду з позовом про заборону імпорту та продажу товарів із нанесеним знаком для товарів і послуг «BOSCH». Крім того, позивачем було подано заяву про забезпечення позову шляхом зупинення митного оформлення товарів та заборонити митниці здійснювати митне оформлення товарів, що містять об'єкт інтелектуальної власності, – знак для товарів і послуг «BOSCH». Суд першої інстанції заяву про забезпечення позову задоволив, тоді як апеляційний суд ухвалу про забезпечення позову скасував. При цьому суд апеляційної інстанції зазначив, що задовольняючи заяву про забезпечення позову, суд фактично унеможливив імпорт спірного товару та його вільний обіг на території України, що за змістом є тотожним задоволенню позовних вимог про заборону імпорту та про-

дажу товару. Погоджуючись із позицією суду першої інстанції, Верховний Суд звернув увагу на те, що за приписами частини одинадцятої ст. 137 ГПК України не допускається вжиття заходів забезпечення позову, які за змістом є тотожними задоволенню заявлених позовних вимог, якщо при цьому спір не вирішується по суті. Розгляд справи по суті – це безпосередньо вирішення спору судом з винесенням відповідного рішення, у свою чергу забезпечення позову – це вжиття заходів щодо охорони інтересів позивача від можливих недобросовісних дій з боку відповідача. Такі заходи здійснюються до вирішення справи по суті з метою створення можливості реального та ефективного виконання рішення суду. Здійснення митного оформлення та переміщення товарів через митний кордон України може призвести до безконтрольного розширення кола осіб, прав і інтересів яких стосується вирішення цього спору, та/або передачі права власності на спірний товар іншим особам, які не беруть участі в даному судовому процесі, що може не лише утруднити, але й зробити неможливим виконання рішення господарського суду у разі задоволення позовних вимог [26].

Позиція Верховного Суду у наведеній справі є цілком правильною, оскільки вона ґрунтується на необхідності розмежування способів захисту права інтелектуальної власності і заходів забезпечення позову, що прямо випливає з ч. 11 ст. 137 ГПК України. У цій справі позовна вимога про заборону імпорту та продажу товарів, які містять зображення знака для товарів і послуг (торговельної марки), на території України є способом захисту права інтелектуальної власності. У свою чергу, зупинення митного оформлення відповідної партії товарів і заборону митниці здійснювати таке оформлення є заходом забезпечення позову. Останній має тимчасовий характер (діє до вирішення справи по суті) і покликаний не допустити істотного ускладнення чи унеможливлення виконання рішення суду або ефективного захисту, або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача у разі, якщо позов буде задоволено.

Отже, не усі передбачені ч. 2 ст. 432 ЦК України заходи є способами захисту прав інтелектуальної власності. Але такий підхід видається не зовсім правильним з позиції методології і призводить до виникнення проблем у судовій практиці. У зв’язку з цим у ст. 608 Проєкту оновленого ЦК України пропонується розмежувати способи захисту права інтелектуальної власності (ч. 2 зазначеної статті) та інші заходи щодо захисту права інтелектуальної власності, які можуть застосовуватися судом, зокрема, такі як застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів, зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюють з порушенням права інтелектуальної власності (ч. 3 зазначеної статті). З точки зору процесуального законодавства останні можуть розглядатися в якості заходів забезпечення доказів або забезпечення позову.

Висновки. Проведений вище аналіз виявляє низку концептуальних проблем щодо правового регулювання захисту права інтелектуальної власності у чинному ЦК України, які потребують вирішення в процесі рекодифікації цивільного законодавства. При цьому в оновленому ЦК України доцільно закріпити загальні норми щодо підстав захисту права інтелектуальної власності, визначивши серед таких, поряд із порушенням, невизнанням та оспорюванням таких прав, також створення загрози їх порушення. У питанні про форми захисту права інтелектуальної власності потрібно виходити із засади плюралізму таких форм та можливості захисту цього права як в судовому, так і в іншому порядку, встановленому договором або законом. В оновленому ЦК України закріплені на рівні загальних положень про право інтелектуальної власності норми про способи захисту цього права повинні стати нормами прямої дії, застосування яких не має ставитися у залежність від існування відповідної конкретизації чи деталізації на рівні спеціального законодавства. Також доцільним є розмежування способів захисту права інтелектуальної власності, з одного боку, та інших заходів щодо

захисту права інтелектуальної власності, які можуть застосовуватися судом (забезпечення доказів, забезпечення позову), з іншого боку.

ЛІТЕРАТУРА:

1.Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

2. Цивільний кодекс України: проєкт № 15150 від 09 квітня 2026 року URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837

3. Відповідальність у приватному праві: монографія / І. А. Безклубий та ін.; за заг. ред. І. А. Безклубого. Київ: Грамота, 2014. 415 с.

4. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text

5. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text

6. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text

7. Якубівський І. Є. Набуття, здійснення і захист майнових прав інтелектуальної власності в Україні: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 522 с.

8. Бахур О. В. Судовий захист прав інтелектуальної власності у сфері господарювання: теорія, законодавство, практика: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 172 с.

9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01 грудня 2022 року № № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text

10. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.

11. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

12. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text

13. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06 липня 2005 року № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

14. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

15. Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності: Указ Президента України від 29 вересня 2017 року № 299/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299/2017#Text

16. Регламент Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності: наказ Міністерства економіки України від 23 листопада 2023 року № 17768. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-24#Text

17. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07 червня 1996 року № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text

18. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

19. Правила проведення медіації у сфері інтелектуальної власності: Наказ УКРНОІВІ від 07 вересня 2023 року № 159-Н/2023. URL: https://ip-mediation.nipo.gov.ua/resources/detail/pravila-provedennya-ir-mediaciyi/

20. Штефан А. С. Самозахист авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2010. № 3. С. 22–29.

21. Зеров К. О. Особливості захисту авторських прав на твори, розміщені в мережі Інтернет. Київ : Інтерсервіс, 2018. 220 с.

22. Тарасенко Л. Л. Порядок припинення порушень авторського права з використанням мережі інтернет: новації правового регулювання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. Вип. 76. С. 89-99. https://share.google/81c75aAPACUOhcblt

23. Кодинець А. О. Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин: монографія. Київ: Алерта, 2016. 582 с.

24. Рішення Судової палати у цивільних справах ВСУ від 18 вересня 2008 року у справі № 6-12562сво08. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/2350857

25. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 18 листопада 2019 року у справі № 2018/17264/2012. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85743549

26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 02 листопада 2021 року у справі № 914/1569/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100816723

Дата першого надходження статті до видання: 02.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 340.12:321.64:004
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.13

ІНФОРМАЦІЙНА АВТОКРАТІЯ ЯК ЗАГРОЗА ПРАВАМ І СВОБОДАМ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Наливайко Лариса Романівна,
orcid.org/0000-0002-7696-4223
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
помічник ректора
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

У статті обґрунтовано інформаційну автократія як загрозу правам і свободам людини в умовах цифрової трансформації.

Сучасні автократії суттєво відрізняються від автократій минулого – вони оперують новітніми засобами та підходами, що й обумовлює потребу наукового осмислення їх сучасної природи. Інформаційна автократія послуговується таким ключовим інструментом утримання влади, як контроль над інформаційним простором, маніпулювання суспільною думкою та створення альтернативної реальності. В умовах інформаційної автократії під загрозою знаходяться не тільки політичні права і свободи громадян, а загалом увесь комплекс конституційних прав і свобод, що часто набувають декларативного характеру.

У інформаційних автократіях підходи до порушень прав людини, часто слугують політичним цілям та виступають засобами зміцнення контролю політичної влади. Крім того, автократичні режими, не активні у реальному просуванні прав людини та посиленні правозахисних механізмів, боротьбі з корупцією тощо.

Зроблено висновок, що інформаційна автократія функціонує переважно через контроль над інформаційним середовищем, маніпулювання суспільною свідомістю та використання цифрових технологій для забезпечення політичної стабільності режиму. На відміну від традиційних автократій, такі режими прагнуть обмежувати права і свободи людини і громадянина з метою збереження своєї стійкості.

Доведено, що основними засобами, які використовуються в інформаційних автократій та порушують права і свободи людини і громадянина є: інформаційні маніпуляції, корупційний вплив та підкуп незалежних ЗМІ, пропаганда, цензура, дезінформація, конструювання образу внутрішнього та зовнішнього ворога, використання правових механізмів контролю над інформаційним простором, а також сучасних цифрових технологій, включаючи штучний інтелект. Підконтрольне інформаційне середовище є полем для обмеження прав і свобод людини. Масові порушення прав і свобод людини і громадянина набувають і прямого, і непримого характеру та штучно пов'язуються із захистом національної безпеки, суспільного порядку чи державних інтересів.

Ключові слова: *політичний режим, інформаційна автократія, демократія, свобода слова, інформаційна безпека, інформаційна свобода, інформаційний простір, права людини, свободи людини, цифровізація.*

Nalyvayko Larysa. Information Autocracy as a Threat to Human Rights and Freedoms in the Conditions of Digital Transformation

The article substantiates information autocracy as a threat to human rights and freedoms in the context of digital transformation.

Modern autocracies differ significantly from autocracies of the past – they operate with the latest means and approaches, which necessitates the need for a scientific understanding of the nature

of modern authoritarianism. Information autocracy uses such a key tool for maintaining power as control over the information space, manipulation of public opinion and creation of an alternative reality. In conditions of information autocracy, not only the political rights and freedoms of citizens are under threat, but in general the entire complex of constitutional rights and freedoms, which often acquire a declarative nature.

In information autocracies, approaches to human rights violations often serve political goals and act as means of strengthening control over political power. In addition, authoritarian regimes are not active in the real promotion of human rights and strengthening human rights mechanisms, the fight against corruption, etc.

It is concluded that information autocracy is a specific form of modern authoritarianism, which functions mainly through control over the information environment, manipulation of public consciousness and the use of digital technologies to ensure the political stability of the regime. Unlike traditional autocracies, such regimes seek to restrict the rights and freedoms of man and citizen in order to maintain their stability. It is proven that the main means used in information autocracy and violate the rights and freedoms of man and citizen are: information manipulation, corrupt influence and bribery of independent media, propaganda, censorship, disinformation, constructing the image of an internal and external enemy, the use of legal mechanisms for controlling the information space, as well as modern digital technologies, including artificial intelligence. The controlled information environment is a field for restricting human rights and freedoms. Mass violations of human and civil rights and freedoms are becoming both direct and indirect and are artificially linked to the protection of national security, public order, or state interests.

Key words: *political regime, information autocracy, democracy, freedom of speech, information security, information freedom, information space, human rights, human freedoms, digitalization.*

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку людства характеризується стрімкою цифровізацією, зростанням ролі інформації та інформаційних технологій у політичному, економічному й соціальному житті. Поряд із новими можливостями для реалізації прав і свобод людини, утворюються сприятливі умови для появи нових форм політичного контролю та маніпулювання суспільною думкою. Одним із проявів таких процесів стало становлення інформаційних автократій.

Інформаційна автократія забезпечує свою стабільність та через контроль над інформаційними потоками та конструювання суспільної думки. Дослідження впливу інформаційних автократій на стан забезпечення прав і свобод людини набуває особливого значення в умовах цифровізації, глобалізації та зростання ролі інформації як ключового ресурсу політичної влади.

Стан наукового опрацювання теми. Проблематика забезпечення прав і свобод людини в умовах різних політичних режимів посідає одне з центральних місць у теорії держави і права та порівняльному правознавстві. Серед вітчизняних вчених, які досліджували різні аспекти реалізації прав і свобод людини в умовах інформаційного впливу, в тому числі в умовах інформаційних автократій: О. Буряченко [1], С. Бульбенюк [4], П. Лисянський та В. Ястребова [11], А. Метельська [7], І. Радіонова [10], Ю. Романцов [12], Г. Саміло [8; 12], К. Червеняк [2] та ін. Напрацювання вчених мають значну теоретичну цінність та утворюють основу для подальшого наукового осмислення проблематики. Однак, відсутні комплексні наукові дослідження інформаційної автократії як загрози правам і свободам людини в умовах цифрової трансформації. Це і обумовлює актуальність цієї наукової праці.

Метою статті є обґрунтування явища інформаційної автократії як загрози правам і свободам людини в умовах цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу. Посилення значення та впливу інформації, стрімкий розвиток інформаційних відносин, інформатизація та постійна еволюція інформаційних технологій є об’єктивною реальністю сучасного світу. Це обумовлює розвиток інформаційного суспільства, інтегрує особистість у глобальний комунікаційний простір, трансформує механізми взаємодії між державою, сус-

пільством і людиною, а також суттєво впливає на політичні, економічні та соціокультурні процеси.

Інформація давно перестала бути просто ресурсом, а стала важливим і дієвим засобом впливу на формування суспільної свідомості та забезпечення контролю над суспільними процесами.

Інформатизація та цифровізація суспільства безумовно створює нові, унікальні можливості для реалізації прав і свобод людини в демократичних державах. Водночас вони утворюють і нові ризики, пов'язані з інформаційними маніпуляціями, дезінформацією та посиленням механізмів державного контролю за суспільною думкою. Вказані обставини також створюють основу для еволюції інформаційних автократичних режимів у всьому світі.

Слід визнати, що демократія у сучасному глобалізованому світі переживає кризу. Так, О. Буряченко констатує «на світовій політичній карті політичні режими повертають на рейки авторитаризму або, як мінімум, погіршують якість своїх демократичних інституцій. Автократизація, це глобальна тенденція, яка проявляє себе на всіх рівнях: автократії стають жорсткішими, демократії – менш демократичними, перехідні країни дрейфують убік авторитаризму» [1, с. 50]. Сучасні автократії суттєво відрізняються від автократій минулого – вони послуговуються новітніми засобами та підходами, що й обумовлює потребу наукового осмислення їх сучасної природи. Якщо раніше автократичні режими відкрито протиставляли себе демократії, то сьогодні вони дедалі частіше прагнуть здобути внутрішню та міжнародну легітимність.

К. Червеняк зауважує, що більш загрозливо виглядає не те, що демократії «вироджуються» в автократії, а те, що багато сучасних автократій намагаються мімікрувати під демократії, тим самим підточуючи її основи і підмінюючи її цінності та принципи власними [2, с. 208]. Багато автократій переймають різні атрибути демократії, як-от обмежена вільна преса, напіввільні вибори, багатопартійність і періодичні антиурядові протести, але їх усе одно називають автократіями [3]. Формальне існування демократичних інститутів в сучасних автократіях створює ілюзію реальності прав і свобод людини та механізмів їх забезпечення. Унаслідок цього обмеження прав людини відбувається через їх поступову деформацію та нівелювання.

Варто погодитись з думкою С. Бульбенюк, яка зазначає, що спостерігається своєрідний ренесанс автократій – модифікованих, осучаснених, «з людським обличчям» та цифровізованих. Сучасні автократії мають особливі характеристики й ознаки у порівнянні з класичними авторитарними режимами. У новітніх автократіях ЗМІ частіше є фінансово ангажованими владою, аніж насильно цензурованими. Автократичні лідери користуються популярністю через механізми маніпуляції громадською думкою з боку ангажованих ЗМІ [4, с. 120]. Інформаційні автократи визнають, що насильницькі репресії в сучасних суспільствах дорогі й нерідко досягають протилежної мети. Замість того, щоб вселяти страх, вони намагаються переконати громадян, що вони компетентні та нежорстокі. Такі диктатори заручаються щирою підтримкою багатьох своїх співвітчизників, але ця підтримка частково базується на маніпуляціях і спотворенні інформаці [5, с. 110; 13]. Інформаційний контроль набуває непрямого характеру і часто не сприймається громадянами як обмеження їхніх прав чи свобод.

Сучасні авторитарні тенденції дедалі частіше супроводжуються маніпуляцією інформацією. Через соціальні мережі та контрольовані ЗМІ поширюються фейкові новини, дезінформація та конспірологічні наративи, які підривають довіру до демократичних процедур [6, с. 52]. Постправда, на переконання С. Бульбенюк, є дієвим інструментом обмеження свободи слова у цифровому світі, яким найактивніше користуються сучасні автократії. Вчена накреслює логічну послідовність: якщо сучасні автократії є симулякром демократій, то постправда стає симулякром правди [4, с. 121]. Варіацій методів маніпуляції інформацією безліч і всі вони так, чи інакше стосуються порушення прав і свобод людини, інтересів суспільства та його інформаційної безпеки.

Інформаційна автократія послуговується таким ключовим інструментом утримання влади, як контроль над інформаційним простором, маніпулювання суспільною думкою та створення альтернативної реальності.

При дослідженні інформаційних автократії, як режимів політичного устрою А. Метельська зауважує, що більшість автократів виступають популістами, що відрізняє їх від автократів минулого, а місце ідеології посідає нація та її традиції, культурна спадщина, підміна історії та історичних фактів, пошук «історичної травми народу» і акцентування на цьому, релігійність при законодавчій «... світськості влади». Інформаційні автократії, як вказує сама назва, досить швидку отримують контроль над ЗМІ та освітніми закладами, при цьому для виконання популістських обіцянок застосовують або «ресурсне прокляття» (Росія) , або ж вдало реалізовують результати минулої влади (Угорщина), чи ефективну економічну політику (Сінгапур, Туреччина) [7, с. 117]. Інформаційні автократії використовують інструменти популізму та політики страху щоб звужувати можливості та простір для реалізації прав і свобод людини.

Цензура в умовах інформаційної автократії має як пряму, так і непряму форми. Пропаганда – спрямована на нав'язування державної версії подій, формування образу «внутрішнього ворога» чи «зовнішньої загрози», легітимацію дій влади. У цифрову епоху пропаганда поширюється не лише через традиційні ЗМІ, а й через контрольовані акаунти в соціальних мережах, ботоферми, коментаторські кампанії [8, с. 229]. Якщо громадськість перестане довіряти всім джерелам інформації і вважатиме їх надто упередженими, автократам стане важче використовувати медіа для демонстрування своєї компетентності [9, с. 88]. Саме тому, застосовується широкий спектр каналів поширення інформаційних маніпуляцій для створення такого інформаційного середовища, у якому взагалі складно відрізнити достовірну інформацію від маніпулятивної. Автократи прагнуть не лише донести необхідні інформаційні установки до максимально широкої аудиторії, а й створити враження їх природного походження та об'єктивності.

Одним із яскравих маркерів порушення доступу громадян до об'єктивної інформації є відключення інтернету, блокування веб-сайтів, перешкоджання роботі ЗМІ, яке стає дедалі популярнішим в сучасних автократіях.

Засобом впливу, який може використовуватись інформаційними автократіями є технологія штучного інтелекту.

І. Радіонова стверджує, що соціальні наслідки використання та розвитку ШІ визначальною мірою є сферою діяльності та відповідальності політиків, котрі у своїх діяльності повинні враховувати думки експертів та спеціалістів у галузі. Серед основних безпекових вимірів політики щодо ШІ вчена називає: безпеку виживання людства; етику ШІ; геополітичну конкуренцію; загрозу великої війни; співвідношення приватного та державного секторів у сфері розробки та застосування ШІ; застосування ШІ з метою посилити автократію чи демократію [10, с. 53]. Сучасні інформаційні автократії повною мірою застосовують можливості технології штучного інтелекту.

У інформаційних автократіях підходи до порушень прав людини, часто слугують політичним цілям та виступають засобами зміцнення контролю політичної влади. При цьому, порушення прав людини в інформаційних автократіях можуть мати і насильницький, і ненасильницький характер. Крім того, загальновідомо, що автократичні режими, не активні у реальному просуванні прав людини та посиленні правозахисних механізмів, боротьбі з корупцією тощо.

Загалом, корупція є «життєво важливим інструментом» в інформаційних автократіях. Коли необхідно підтримувати власний імідж ненасильницькими засобами, інформаційні автократи вдаються до підкупу. Розвиток інституцій, які сприяють верховенству права та здійснюють протидію корупції має суспільно важливий характер, а отже не є пріоритетом оскільки ускладнює виживання політичної влади в інформаційних автократіях.

В умовах трансформації сучасних автократій дедалі більше зростає роль іде-

ологічного контролю як інструменту легітимації влади та мобілізації населення. Одним із ключових механізмів цього процесу виступає конструювання образу внутрішнього ворога – цілеспрямована ідеологічна практика, що передбачає ідентифікацію певних соціальних груп, осіб або світоглядних концептів як загрози для «національної безпеки», «традиційних цінностей» або «державної єдності». У межах авторитарної логіки це дозволяє не лише виправдати репресії проти інакомислячих, але й створити мобілізаційне підґрунтя для згуртування населення навколо правлячої еліти [11, с. 44]. Особливу увагу в межах інформаційної автократії приділяють також так званим законам про «національні інтереси», які дозволяють обмежувати або забороняти діяльність ЗМІ, інтернет-платформ чи окремих осіб під приводом захисту державного суверенітету. Через розмитість понять, закладених у таких законах, вони стають інструментом вибіркового застосування права – коли рішення про порушення чи загрозу ухвалюються не на підставі об'єктивних критеріїв, а відповідно до політичної доцільності [12, с. 160]. Конструювання концепції зовнішнього та внутрішнього ворога є взаємопов'язаними елементами єдиної системи інформаційного контролю [14; 15; 16; 17] за населенням, яка застосовується майже кожною сучасною інформаційною автократією.

Сучасні інформаційні автократії використовують право та правове регулювання не як інструмент забезпечення прав і свобод людини, а як дієвий засіб контролю. Особливу небезпеку така практика становить для реалізації права на свободу слова і вираження поглядів, свободу інформації, свободу об'єднання та політичний плюралізм. Однак, в умовах інформаційної автократії під загрозою знаходяться не тільки політичні права і свободи громадян, а загалом увесь комплекс конституційних прав і свобод, що часто набувають декларативного характеру.

Висновки. Інформаційна автократія функціонує переважно через контроль над інформаційним середовищем, маніпулювання суспільною свідомістю та використання цифрових технологій для забезпечення політичної стабільності режиму. На відміну від традиційних автократій, такі режими прагнуть обмежувати права і свободи людини і громадянина з метою збереження своєї стійкості.

Основними засобами, які використовуються в інформаційних автократій та порушують права і свободи людини і громадянина є: інформаційні маніпуляції, корупційний вплив та підкуп незалежних ЗМІ, пропаганда, цензура, дезінформація, конструювання образу внутрішнього та зовнішнього ворога, використання правових механізмів контролю над інформаційним простором, а також сучасних цифрових технологій, включаючи штучний інтелект. Підконтрольне інформаційне середовище є полем для обмеження прав і свобод людини. Масові порушення прав і свобод людини і громадянина набувають і прямого, і непримого характеру та штучно пов'язуються із захистом національної безпеки, суспільного порядку чи державних інтересів.

Протидія інформаційним автократіям, розвиток незалежних медіа, підвищення медіаграмотності населення та зміцнення демократичних інститутів є необхідними складовими ефективного захисту прав людини в глобальному масштабі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буряченко О. В. Демократія vs автократія на тлі російсько-української війни. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2023. № 2 (58). С. 48–58. DOI https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.2(58).285599.

2. Червеняк К. Причини і механізм «демократичного відкату» у країнах Центрально-Східної Європи. *Демократичні трансформації в державах Центрально-Східної Європи та Україні в умовах викликів та загроз* : зб. матеріалів Другої Всеукр. наук.-практ. конф. (Світязь, 23–24 трав. 2025 р.) / за заг. ред. В. І. Борт-нікова, В. В. Бусленка. Луцьк : Вежа-Друк, 2025 С. 206–210. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/175ca527-c722-419f-83cd-1825b56e1754/content

3. Christopher H. Achen, Larry D. Bartels Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsible Government / Princeton, NJ: Princeton University Press, 2017. 409 p. URL: https://presencial.moodle.ufsc.br/pluginfile.php/1595654/mod_resource/content/0/Achen%20%20Bartels.%20Democracy%20for%20Realists.pdf.

4. Бульбенюк С. Деякі зауваги до дискурсу щодо перспектив автократій сучасності. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2022. Вип. 40. С. 118–124. DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.15

5. The New Autocracy: Information, Politics, and Policy in Putin's Russia / D. Treisman. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2017. P. 13–14. URL: https://www.brookings.edu/books/the-new-autocracy/.

6. Левицький С., Зіблатт Д. Як помирають демократії; пер. з англ. Київ : Наш формат, 2019. 312 с.

7. Метельська А. В. Імідж лідера – одна з основних причин появи медіакратій та інформаційних автократій. *Політикус : наук. журнал*. 2022. № 1. С. 115–121. DOI https://doi.org/10.24195/24149616.2022-1.19.

8. Саміло Г. Роль цензури та пропаганди у підтримці інформаційної автократії як політичного режиму: теоретико-правовий аналіз. *Правові реалії сьогодення:* Мат. II Всеукр. науково-практ. конф. (22 травня 2025 р.). Харків: Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, 2025. С. 227–233.

9. Фрай Т. Не такий уже й сильний: Обмеження влади в путінській Росії. / пер. з англ. Анна Возьна. Бостон: Academic Studies Press, 2025. 250 с. URL: https://uplopen.com/en/books/11902/files/db547b7d-10cb-47f8-8cb7-37a0b3bd78cf.pdf

10. Радіонова І. Політика у сфері штучного інтелекту: безпековий вимір. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. № 26 (1). С. 50–56. DOI https://doi.org/10.15421/172308.

11. Лисянський П. Л., Ястребова В. А. Конструювання образу внутрішнього ворога як інструмент ідеологічної мобілізації в автократичних політичних режимах. *Регіональні студії.* 2025. № 42. С. 42–48. DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.6.

12. Саміло Г., Романцов Ю. Законодавчі механізми контролю над інформаційним простором в інформаційних автократіях: теоретико-правовий аналіз*. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2025. Серія ПРАВО.* Випуск 89. Ч. 1. С. 156–162. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.20.

13. Guriev S., Treisman D. Informational Autocrats. *Journal of Economic Perspectives.* 2019. № 4. P. 100–127. URL: https://www.jstor.org/stable/26796838.

14. Наливайко Л.Р. Інформаційна безпека та інформаційна політика в Україні: конституційно-правовий аспект. *Вісник Запорізького державного університету.* 2003. № 1. С. 60–65. URL: https://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/2756.pdf.

15. Наливайко О.І. Вплив трансформації правової системи України на розвиток теорії держави і права. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 36–42. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.4.

16. Наливайко Л.Р., Вітвіцький С.С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство.* 2014. № 5(2). С. 28–33. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/ archive/2014/5_2014_part_2.pdf. 14.

17. Nalyvaiko L.R. Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský Politický a Právní Diskurs*. 2014. № 1(4). С. 51–62. URL: https://eppd13.cz/wp-content/ uploads/2014/2014-1-4/05.pdf.

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 351.74:323.21
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.14

ПОВОЄННЕ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ СЕРВІСІВ: МОДЕЛІ СЕРВІСНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ПОЛІЦІЇ ТА УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ

Наливайко Олег Іванович,
orcid.org/0000-0002-2911-2108
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ

Статтю присвячено комплексному аналізу теоретико-методологічних та організаційно-правових засад післявоєнної відбудови поліцейських сервісів в Україні на основі моделей сервісно-орієнтованої поліції та широкого залучення громадськості. Обґрунтовано, що повномасштабна збройна агресія Російської Федерації не лише завдала прямих руйнувань інфраструктурі органів правопорядку, а й суттєво змінила зміст, форми та пріоритети поліцейської діяльності, перетворивши поліцейські послуги з елемента сервісної моделі публічного управління на складний безпековий механізм. У дослідженні розкрито поняття поліцейського сервісу крізь призму статті 2 Закону України «Про Національну поліцію», яка визначає завдання поліції саме як надання поліцейських послуг населенню. Систематизовано провідні моделі сервісно-орієнтованої та громадоорієнтованої поліцейської діяльності, зокрема концепцію community policing, проблемно орієнтований підхід і теорію «розбитих вікон», а також узагальнено стандарти демократичної поліцейської діяльності, закріплені в Європейському кодексі поліцейської етики. Проаналізовано зарубіжний досвід післяконфліктного реформування поліції, передусім північноірландську модель, сформовану на підставі рекомендацій Незалежної комісії з питань поліцейської діяльності. Особливу увагу приділено вітчизняній практиці впровадження інституту поліцейського офіцера громади як національного прояву сервісної філософії. Окреслено основні форми участі громадськості у відбудові поліцейських сервісів: партнерство з територіальними громадами, спільне розв'язання локальних безпекових проблем, громадський контроль і незалежний нагляд, цифрові інструменти взаємодії. Визначено ключові виклики, серед яких фрагментарність правового регулювання, розширення дискреційних повноважень, дефіцит ресурсів і кадрів, ризики мілітаризації та зниження довіри. Запропоновано напрями вдосконалення нормативної бази, інституційної спроможності та механізмів підзвітності поліції з метою розбудови ефективної, людиноцентричної та підконтрольної суспільству системи поліцейських сервісів повоєнного часу.

Ключові слова: *поліцейські сервіси, сервісно-орієнтована поліція, громадоорієнтована поліцейська діяльність, участь громадськості, післявоєнна відбудова, Національна поліція України, поліцейський офіцер громади, громадський контроль, реформа сектору безпеки, довіра до поліції.*

Nalyvaiko Oleh. Postwar reform of police services: models of service-oriented police and public participation

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical, methodological and organisational-legal foundations of the post-war reconstruction of police services in Ukraine, based on the models of service-oriented policing and the broad involvement of the public. It is substantiated that the full-scale armed aggression of the Russian Federation has not only caused direct destruction to the infrastructure of law-enforcement bodies, but has also significantly changed the content, forms and priorities of policing, transforming police services from an element of the service model of public administration into a complex security mechanism. The study examines the concept of a police service through the prism of Article 2 of the Law of Ukraine "On the National Police", which defines the tasks of the police precisely as

the provision of police services to the population. The author systematises the leading models of service-oriented and community-oriented policing, in particular the concept of community policing, the problem-oriented approach and the "broken windows" theory, and summarises the standards of democratic policing enshrined in the European Code of Police Ethics. The study analyses foreign experience of post-conflict police reform, primarily the Northern Ireland model formed on the basis of the recommendations of the Independent Commission on Policing for Northern Ireland. Particular attention is paid to the domestic practice of introducing the institution of the community police officer as a national manifestation of the service philosophy. The main forms of public participation in the reconstruction of police services are outlined: partnership with territorial communities, joint solving of local security problems, public control and independent oversight, and digital instruments of interaction. The key challenges are identified, namely the fragmentary nature of legal regulation, the expansion of discretionary powers, the shortage of resources and personnel, and the risks of militarisation and a decline in trust. The author proposes directions for improving the regulatory framework, institutional capacity and mechanisms of police accountability in order to build an effective, human-centred and publicly accountable system of police services for the post-war period.

Key words: *police services, service-oriented policing, community-oriented policing, public participation, post-war reconstruction, National Police of Ukraine, community police officer, public control, security sector reform, trust in the police.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку Української держави нерозривно пов'язаний із подоланням наслідків повномасштабної збройної агресії Російської Федерації та підготовкою до масштабної післявоєнної відбудови країни. Поряд із відновленням житлової, енергетичної й транспортної інфраструктури не менш важливим завданням постає відбудова поліцейських сервісів, тобто системи послуг, які органи правопорядку надають населенню задля забезпечення публічної безпеки і порядку. Війна завдала органам Національної поліції України не лише прямих матеріальних втрат, а й суттєво змінила зміст, форми та пріоритети їхньої діяльності. Значна частина поліцейських ресурсів була переорієнтована на виконання завдань воєнного часу, що об'єктивно послабило сервісну складову поліцейської діяльності та віддалило поліцію від повсякденних безпекових потреб громад.

За таких умов механічне повернення до довоєнного стану видається неможливим і недоцільним. Відбудова має стати повноцінною реформою, яка закладе сервісно-орієнтовану, людиноцентричну та підконтрольну суспільству модель поліцейської діяльності. Концептуальним підґрунтям такої моделі виступає розуміння завдань поліції як надання поліцейських послуг населенню, а не як вияву виключно владного примусу держави. Проте нормативне проголошення сервісної природи поліції ще не гарантує її практичного втілення, особливо в умовах післявоєнного відновлення, коли держава змушена діяти за обмеженості ресурсів, зростання безпекових ризиків і високих суспільних очікувань. Ключовим чинником успіху відбудови постає відновлення та зміцнення довіри населення до поліції, що неможливе без активного залучення громадськості до проєктування й надання поліцейських сервісів. Саме тому теоретико-правове осмислення моделей сервісно-орієнтованої поліції та форм участі громадськості у її повоєнній відбудові набуває особливої актуальності й практичного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика сервісної моделі поліції та громадоорієнтованої поліцейської діяльності має ґрунтовне теоретичне підґрунтя. Засадничі положення концепції громадоорієнтованої поліцейської діяльності, проблемно орієнтованого підходу та превентивної діяльності сформульовані у працях зарубіжних дослідників, зокрема Р. Трояновича, Б. Бакеру, Г. Голдстайна, В. Скогана, Дж. К. Вілсона, Дж. Келлінга та Д. Бейлі. Питання післяконфліктного реформування поліції та стандартів демократичної поліцейської діяльності розроблялися в межах діяльності Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та Женевського центру врядування у сфері безпеки. У вітчизняній науці організаційно-управ-

лінські засади діяльності органів внутрішніх справ досліджував О. М. Бандурка, правову природу поліцейських послуг аналізував І. В. Зозуля, концептуальні засади поліцейської діяльності висвітлено у працях С. С. Вітвіцького та його співавторів. Високо оцінюючи доробок названих учених, доводиться констатувати, що комплексна модель саме післявоєнної відбудови поліцейських сервісів, яка органічно поєднувала б сервісну філософію з дієвими механізмами участі громадськості, у вітчизняній правовій науці досі не сформована. Поза межами системного аналізу залишаються питання адаптації зарубіжних моделей до умов деокупованих і прифронтових територій, а також обґрунтування критеріїв оцінювання якості відновлених поліцейських сервісів. Це й зумовлює потребу подальшого дослідження означеної проблематики.

Мета статті полягає у здійсненні теоретико-правового аналізу моделей сервісно-орієнтованої поліції та форм участі громадськості як концептуальної основи післявоєнної відбудови поліцейських сервісів в Україні, а також в окресленні проблемних аспектів і перспективних напрямів такої відбудови з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Передусім належить з'ясувати зміст поняття «поліцейський сервіс». Сервісна модель поліції ґрунтується на розумінні безпеки як публічної послуги, що надається громадянам, а не як прояву виключно владного примусу держави. На відміну від традиційної силової моделі, орієнтованої на реагування й покарання, сервісна модель робить акцент на превенції, якості обслуговування, доступності та задоволенні безпекових потреб конкретної людини й громади. Українське законодавство сприйняло цю філософію: стаття 2 Закону України «Про Національну поліцію» визначає завданням поліції надання поліцейських послуг у сферах забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, протидії злочинності та надання допомоги, а статтею 11 цього ж Закону рівень довіри населення закріплено як основний критерій оцінювання діяльності поліції [1]. У науковій літературі слушно наголошується, що поняття поліцейської послуги доцільно розглядати як у широкому значенні, що охоплює всю діяльність поліції, так і у вузькому, пов'язаному з наданням конкретних адміністративних сервісів, що потребує чіткого нормативного розмежування [2, с. 21–38]. У вітчизняній доктрині поліцейська діяльність дедалі частіше тлумачиться саме через категорію послуги, орієнтованої на потреби громади [3].

Сервісна модель нерозривно пов'язана з концепцією демократичної поліцейської діяльності. Її методологічні засади обґрунтував Д. Бейлі, який довів, що поліцію майбутнього доцільно оцінювати не за обсягом застосованого примусу, а за здатністю запобігати злочинності та надавати якісні послуги населенню у партнерстві з ним [4]. Принципи такої діяльності узагальнено в Європейському кодексі поліцейської етики, ухваленому Рекомендацією Rec(2001)10 Комітету Міністрів Ради Європи, який визначає поліцію як публічну службу, підпорядковану закону, підзвітну суспільству та зобов'язану поважати права людини [5]. Ці положення деталізовано в методичних документах щодо демократичної поліцейської діяльності, підготовлених під егідою Організації з безпеки і співробітництва в Європі, де належна поліцейська діяльність, що служить людям, а не лише державі, визнається необхідною передумовою запобігання конфліктам та підтримки післяконфліктного відновлення [6]. Наведені стандарти утворюють ціннісний каркас, у межах якого має відбуватися відбудова вітчизняних поліцейських сервісів.

Світова практика виробила кілька взаємопов'язаних моделей сервісно-орієнтованої поліцейської діяльності. Першою та найвпливовішою є модель community policing, тобто громадоорієнтованої поліцейської діяльності, яка передбачає партнерство поліції й громади у спільному визначенні безпекових пріоритетів і розв'язанні проблем [7]. Її системний виклад запропонував В. Скоган, виокремивши три ключові елементи: партнерство з громадою, проблемно орієнтований аналіз та організаційну трансформацію самої поліції [8]. Другою моделлю є проблемно орієнтована полі-

цейська діяльність, обґрунтована Г. Голдстайном, яка зміщує фокус із реагування на окремі виклики на виявлення й усунення глибинних причин повторюваних проблем; інструментом такої роботи слугує аналітичний алгоритм сканування, аналізу, реагування та оцінювання [9]. Третьою є превентивна модель, теоретично пов'язана з теорією «розбитих вікон», згідно з якою своєчасне реагування на дрібні правопорушення та ознаки занедбаності запобігає тяжчим злочинам і відновлює відчуття безпеки [10, с. 29–38]. Спільним для всіх цих моделей є визнання громади не пасивним об'єктом охорони, а активним співучасником забезпечення правопорядку.

Запровадження сервісної моделі не зводиться до зміни гасел чи назв підрозділів. Воно потребує глибокої організаційної та культурної трансформації самої поліції: децентралізації ухвалення рішень на рівень громади, перегляду критеріїв оцінювання роботи з суто кількісних показників на показники довіри та задоволеності, а також формування у поліцейських установки на партнерство, а не на домінування. Саме організаційна складова є найскладнішою для впровадження, оскільки стосується усталених практик, професійної культури й мотивації особового складу. В умовах післявоєнної відбудови ця складність посилюється потребою одночасно навчати новий персонал і переорієнтовувати досвідчених працівників, частина яких набула досвіду служби переважно в силовому, а не сервісному форматі. Відтак кадрова й управлінська політика стає однією з визначальних передумов успішної відбудови поліцейських сервісів.

Ефективність громадоорієнтованого підходу підтверджена емпіричними дослідженнями. Систематичний огляд, проведений К. Гілл, Д. Вайсбурдом та їхніми співавторами, охопив десятки незалежних експериментальних тестів і засвідчив, що стратегії community policing позитивно впливають на задоволеність громадян, сприйняття безпеки та легітимність поліції, хоча їх безпосередній вплив на рівень злочинності є обмеженим [11, с. 399–428]. Цей висновок має принципове значення для післявоєнної відбудови, адже саме легітимність і довіра, а не лише статистичні показники злочинності, визначають стійкість відновленої системи правопорядку. Отже, проєктуючи поліцейські сервіси повоєнного часу, держава має орієнтуватися насамперед на якість взаємодії з громадою як на самостійну цінність.

Україна ще до початку повномасштабної війни зробила важливі кроки в напрямі сервісної трансформації. Найпоказовішим є запровадження інституту поліцейського офіцера громади, тобто поліцейського, який мешкає й працює в конкретній територіальній громаді, особисто знайомий з її мешканцями та орієнтований на превенцію й розв'язання локальних конфліктів [12]. Проєкт охопив тисячі громад і фактично став національним прообразом community policing, заснованим на принципі встановлення сталого зв'язку з населенням та підвищення індексу довіри. Саме цей інститут доцільно покласти в основу повоєнної відбудови поліцейських сервісів на місцях, масштабувавши його з урахуванням потреб деокупованих і прифронтових територій, де відновлення присутності поліції має водночас безпекове та символічне значення для повернення відчуття захищеності.

Особливої уваги потребує зарубіжний досвід післяконфліктного реформування поліції. Класичним прикладом є реформа в Північній Ірландії, проведена на підставі рекомендацій Незалежної комісії з питань поліцейської діяльності, відомих як доповідь Паттена. Її ключовими складниками стали переосмислення поліції як служби, що діє разом із громадою та відповідає на її потреби, забезпечення представництва різних суспільних груп у складі поліції, а також створення розгалуженої системи незалежного нагляду, зокрема інституту поліцейського омбудсмена [13]. Досвід цієї реформи засвідчує, що відновлення легітимності поліції після збройного конфлікту вимагає не косметичних змін, а глибокої інституційної перебудови у поєднанні з реальним залученням громад. Для України, де реформа сектору безпеки супроводжується широкою міжнародною підтримкою, цінним є системне карту-

вання програм такої допомоги, здійснене Женевським центром врядування у сфері безпеки [14].

Узагальнення зарубіжного досвіду засвідчує, що післяконфліктна відбудова поліції є тривалим і поетапним процесом, який не зводиться до відновлення штатної чисельності та матеріальної бази. На першому етапі ключове значення має відновлення базової присутності та керованості поліції на постраждалих територіях, на другому етапі, повернення повноцінного спектра сервісів і запровадження механізмів партнерства з громадами, на третьому етапі, інституціоналізація громадського контролю та незалежного нагляду. Механічне перенесення зарубіжних моделей без урахування національного контексту, безпекової ситуації та рівня правової культури населення є неприпустимим. Тому адаптація світового досвіду має супроводжуватися ретельним аналізом місцевих умов, координацією міжнародної допомоги й послідовним нормативним забезпеченням кожного етапу відбудови.

Водночас правовий режим воєнного стану суттєво ускладнює реалізацію сервісної моделі. Як обґрунтовано в новітніх дослідженнях, воєнний стан перетворює поліцейські послуги з елемента сервісної моделі публічного управління на комплексний безпековий механізм, а чинне регулювання діяльності поліції у воєнний період має фрагментарний характер і не формує цілісної нормативної моделі поліцейських послуг воєнного часу [15, с. 282–287]. Розширення дискреційних повноважень поліції за відсутності належної процедурної конкретизації послаблює принцип правової визначеності та ускладнює громадський і судовий контроль. Це актуалізує потребу узгодження безпекових пріоритетів воєнного й повоєнного часу з вимогами Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [16] та конституційними гарантіями прав і свобод людини [17]. Ефективне управління цими процесами неможливе без сучасних організаційно-управлінських підходів, теоретичні засади яких ґрунтовно розроблено у вітчизняній адміністративній науці [18].

Центральне місце у відбудові поліцейських сервісів посідає участь громадськості, яку доцільно реалізувати в кількох взаємодоповнюваних формах. Перша форма, партнерська, передбачає створення спільних робочих груп, місцевих рад громадської безпеки та постійних платформ співпраці поліції з органами місцевого самоврядування й мешканцями для визначення безпекових пріоритетів конкретної громади. Друга форма, проблемно-аналітична, полягає в залученні громади до виявлення та усунення першопричин локальних проблем, картування ризиків і спільного планування превентивних заходів. Третя форма, контрольно-наглядова, охоплює громадський моніторинг якості поліцейських послуг, оцінювання доброчесності, участь у конкурсних та дисциплінарних процедурах, а також розвиток інституту незалежного нагляду за зразком поліцейського омбудсмена. Дієвість цієї форми безпосередньо залежить від реалізації права громадян на доступ до публічної інформації як інструмента контролю за діяльністю держави [19, с. 28–33]. Четверта форма, інформаційно-цифрова, передбачає запровадження електронних сервісів звернення, відкритих даних про стан безпеки, мобільних застосунків і каналів зворотного зв’язку, що знижують бар’єри взаємодії та підвищують прозорість, яка виступає базовим демократичним стандартом функціонування публічної влади [20, с. 51–62]. Поєднання цих форм перетворює мешканців громади з пасивних споживачів безпеки на співавторів поліцейського сервісу, що особливо важливо для територій, які зазнали окупації або перебували в зоні активних бойових дій.

Післявоєнна відбудова поліцейських сервісів має враховувати також соціальний вимір безпеки. Значну частину мешканців багатьох громад складатимуть ветерани та учасники бойових дій, потреби яких у захисті та соціальних гарантіях безпосередньо впливають на стан публічного порядку й на запит щодо якісних поліцейських послуг. У науковій літературі обґрунтовано, що належний соціальний захист учасників бойових дій виступає самостійним чинником суспільної стабільності та потребує цілісного теоретико-правового забезпечення

[21, с. 179–186]. Водночас ефективність правового регулювання соціальних стандартів і гарантій в Україні залишається проблемною, що вимагає системного вдосконалення законодавства [22, с. 494–509]. Інтеграція соціальної та безпекової складових на рівні громади дозволяє поліції діяти не ізольовано, а в межах ширшої екосистеми підтримки населення, що сприяє зміцненню довіри до неї та підвищує загальну стійкість громади. Соціальні гарантії для вразливих категорій населення, зокрема молоді у сферах освіти та працевлаштування, є невід'ємним складником суспільної стабільності [23, с. 1–17], а система соціальних стандартів потребує постійного оновлення відповідно до сучасних викликів [24, с. 42–47]. Передумовою відновлення довіри до правопорядку виступає також забезпечення реального доступу до правосуддя згідно з міжнародними стандартами [25, с. 13–17] та послідовна протидія корупції як на національному, так і на місцевому рівнях [26, с. 32–37].

Окремої уваги заслуговує цифровий вимір відбудови. Розвиток електронних поліцейських сервісів, інтероперабельних реєстрів та інструментів дистанційної взаємодії здатний частково компенсувати фізичне руйнування інфраструктури й кадровий дефіцит, наближаючи послуги до мешканців віддалених і постраждалих громад. Водночас цифровізація породжує нові ризики, пов'язані із захистом персональних даних, кібербезпекою та цифровою нерівністю, подолання яких потребує належних правових запобіжників. Тому цифрову трансформацію поліцейських сервісів доцільно розглядати не як суто технічне завдання, а як складник загальної реформи, підпорядкований принципам законності, пропорційності та підзвітності.

Реалізація запропонованого підходу стикається з низкою викликів. До них належать руйнування інфраструктури та кадровий дефіцит на деокупованих територіях, посттравматичний стан як поліцейських, так і населення, ризик мілітаризації поліції та домінування силових практик над сервісними, низький рівень правової культури й залишкова недовіра до органів правопорядку, а також фрагментарність нормативного регулювання сервісної діяльності. Подолання цих перешкод потребує системних заходів, серед яких ухвалення цілісної нормативної моделі поліцейських послуг, у тому числі воєнного й повоєнного часу, чітка регламентація дискреційних повноважень і процедур їх контролю, масштабування інституту поліцейського офіцера громади, розбудова системи незалежного нагляду та громадського контролю, цифровізація поліцейських сервісів із належним захистом персональних даних, а також інституціоналізація партнерства з громадами й координація міжнародної допомоги в межах реформи сектору безпеки.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що післявоєнна відбудова поліцейських сервісів має розглядатися не як технічне відновлення довоєнного стану, а як реформа, що утверджує сервісно-орієнтовану, людиноцентричну та підконтрольну суспільству модель поліцейської діяльності. Нормативним підґрунтям такої моделі в Україні слугує закріплене у статті 2 Закону України «Про Національну поліцію» розуміння поліцейської діяльності як надання послуг населенню, а теоретичним підґрунтям виступають світові моделі громадоорієнтованої та проблемно орієнтованої поліцейської діяльності, превентивний підхід, стандарти демократичної поліцейської діяльності, а також вітчизняний інститут поліцейського офіцера громади.

Зарубіжний досвід післяконфліктного реформування, насамперед північноірландська модель, засвідчує, що стійкість і легітимність відновленої поліції прямо залежать від участі громадськості та розвинених механізмів незалежного нагляду. Водночас умови воєнного й повоєнного часу породжують специфічні виклики, пов'язані з розширенням повноважень поліції та фрагментарністю їх регулювання, що потребує узгодження безпекових потреб із гарантіями прав людини. Перспективними напрямами подальших наукових розвідок є розроблення цілісної нормативної моделі поліцейських сервісів повоєнного часу, обґрунтування критеріїв оцінювання їх якості, а також формування методики вимірювання довіри населення як інтегрального показника

ефективності відбудованої поліції. Реалізація окреслених завдань сприятиме становленню в Україні сучасної, орієнтованої на людину та підзвітної суспільству системи поліцейських сервісів, спроможної ефективно функціонувати як у повоєнний період, так і в умовах подальшого європейського поступу держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.
2. Зозуля І. В. Поліцейські послуги в законодавстві України та на практиці. *Форум права.* 2019. № 3. С. 21–38. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.3362208
3. Поліцейська діяльність : підручник / за заг. ред. С. С. Вітвіцького ; авт. кол.: С. С. Вітвіцький, В. С. Тулінов, О. М. Мердова та ін. Київ : ВД «Дакор», 2022.
4. Bayley D. H. Police for the Future. New York : Oxford University Press, 1994.
5. Європейський кодекс поліцейської етики : Рекомендація Rec(2001)10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, ухвалена 19 вересня 2001 р. Страсбург : Рада Європи, 2001. URL: https://rm.coe.int/cm-rec-2001-10-european-code-of-police-ethics/1680afda43.
6. Guidebook on Democratic Policing / Senior Police Adviser to the OSCE Secretary General. 2nd ed. Geneva : DCAF, 2008. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/OSCE.pdf.
7. Trojanowicz R., Bucqueroux B. Community Policing: A Contemporary Perspective. Cincinnati : Anderson Publishing, 1990.
8. Skogan W. G., Hartnett S. M. Community Policing, Chicago Style. New York : Oxford University Press, 1997.
9. Goldstein H. Problem-Oriented Policing. New York : McGraw-Hill, 1990.
10. Wilson J. Q., Kelling G. L. Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety. *The Atlantic Monthly.* 1982. Vol. 249, № 3. P. 29-38.
11. Gill C., Weisburd D., Telep C. W., Vitter Z., Bennett T. Community-Oriented Policing to Reduce Crime, Disorder and Fear and Increase Satisfaction and Legitimacy among Citizens: A Systematic Review. *Journal of Experimental Criminology*. 2014. Vol. 10, № 4. P. 399–428. DOI: https://doi.org/10.1007/s11292-014-9210-y
12. Поліцейський офіцер громади : офіційна сторінка проєкту. Національна поліція України. URL: https://npu.gov.ua/diyalnist/reforma-policiyi/policejskij-oficer-gromadi.
13. A New Beginning: Policing in Northern Ireland. The Report of the Independent Commission on Policing for Northern Ireland (Patten Report). Belfast, 1999.
14. Supporting Ukraine's Security Sector Reform: Mapping Security Sector Assistance Programmes. Geneva : DCAF, 2018. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Ukraine_Mapping_2018_FINAL_web.pdf.
15. Наливайко О. І. Трансформація системи поліцейських послуг в умовах воєнного стану: виклики для публічної безпеки та прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2026. Т. 2. № 1. С. 282–287. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.2.45
16. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
17. Конституція України : прийнята 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
18. Бандурка О. М. Теорія і практика управління органами внутрішніх справ України : монографія. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004.
19. Наливайко Л. Р., Вітвіцький С. С. Право на доступ до публічної інформації в контексті контролю громадян за діяльністю держави. *Право і суспільство*. 2014. № 5-2. С. 28–33.
20. Nalyvaiko L. R. Transparency as a Democratic Standard of the Government Functioning. *Evropský politický a právní diskurz*. 2014. Vol. 1, Iss. 4. P. 51–62.

21. Наливайко І. О. Теоретико-правова характеристика соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 179–186. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.30.

22. Наливайко І. О. Ефективність правового регулювання соціальних стандартів та гарантій: проблеми та перспективи*. Наукові перспективи*. 2023. № 7(37). С. 494–509. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-7(37)-494-509.

23. Наливайко І. О. Правові основи соціальних гарантій для молоді у сферах освіти та працевлаштування в Україні. *Український політико-правовий дискурс.* 2024. № 5. С. 1–17. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14194137.

24. Наливайко І. О. Еволюція соціальних стандартів та гарантій у правовій системі України: сучасні виклики та перспективи розвитку. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 42–47. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.5.

25. Наливайко Л. Р., Верба І. О. Міжнародні стандарти забезпечення права на доступ до правосуддя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. Спеціальний випуск № 3. С. 13–17. DOI: https://doi.org/ 10.31733/2078-3566-2018-5-13-17.

26. Nalyvaiko L., Marchenko O., Ilkov V. Conceptualisation of the Phenomenon of Corruption: International Practices and Ukrainian Experience. *Economic Annals-XXI.* 2018. Vol. 172, № 7-8. P. 32–37.

Дата першого надходження статті до видання: 25.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.922:351.9(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.15

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ КАСАЦІЙНОГО ПЕРЕГЛЯДУ У СПРАВАХ ЩОДО ОСКАРЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ АКТІВ

Рой Олег Володимирович,
orcid.org/0009-0007-3474-0874
кандидат юридичних наук, адвокат, докторант
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий та практичний аналіз процесуальних обмежень касаційного перегляду у справах щодо оскарження індивідуальних актів суб'єктів владних повноважень. Актуальність дослідження зумовлена постійним реформуванням процесуального законодавства України, спрямованим на оптимізацію роботи Верховного Суду як суду права, а також необхідністю балансування між забезпеченням права на касаційне оскарження та дотриманням принципу res judicata. Основну увагу приділено аналізу відповідних «касаційних фільтрів». Досліджено специфіку застосування процесуальних обмежень через призму критеріїв малозначності справ, оцінки виключних випадків для відкриття касаційного провадження.

Обґрунтовано, що жорсткі фільтри є виправданими для розвантаження судової системи, проте їх надмірний або формальний підхід може створити ризики порушення у частині доступу до правосуддя та права на справедливий судовий розгляд. Наявність в КАС України розмитих і оціночних категорій «значний суспільний інтерес», «виняткове значення», «питання права, яке має фундаментальне значення» не є очевидними для суб'єктів оскарження і надають досить широкі можливості для суддівського розсуду.

Запропоновано, уточнити відповідні процесуальні категорії безпосередньо в Кодексі адміністративного судочинства України з урахуванням сформованої практики Верховного Суду.

Ключові слова: *індивідуальний акт, касаційне оскарження, процесуальні обмеження, касаційні фільтри, адміністративне судочинство.*

Roy Oleh. Procedural Restrictions on Cassation Review in Cases Concerning Appeals Against Individual Acts

This article provides a comprehensive theoretical, legal and practical analysis of the procedural restrictions on cassation review in cases concerning appeals against individual acts issued by public authorities. The relevance of the study stems from the ongoing reform of Ukraine's procedural legislation, aimed at optimising the work of the Supreme Court as a court of law, as well as the need to strike a balance between ensuring the right to cassation appeal and upholding the principle of res judicata. The overburdening of the court of cassation with minor, insignificant cases erodes the very essence of the highest court in the judicial system. At the same time, an important prerequisite for the introduction of cassation filters is the exemplary work of the courts of first and appeal instance. The main focus is on the analysis of the relevant 'cassation filters'. The specific nature of the application of procedural restrictions is examined through the prism of the criteria for the insignificance of cases and the assessment of exceptional cases for the initiation of cassation proceedings.

It is argued that strict filters are justified to relieve the burden on the judicial system; however, an excessive or formalistic approach may create risks of violations regarding access to justice and the right to a fair trial. The presence in the Code of Administrative Procedure of Ukraine of vague and subjective categories such as 'significant public interest', 'exceptional importance' and 'a matter of law of fundamental importance' is not clear to appellants and leaves considerable scope for judicial discretion. At present, there are radically different approaches to the opening of cassation proceedings – there are judges who actively apply cassation filters, and there are judges who open cassation proceedings in the majority of cases, ignoring the shortcomings

of the cassation appeal regarding the substantiation of the grounds for cassation; radically different approaches to resolving the issue of opening cassation proceedings (ranging from unfounded cassation review to refusal to open proceedings where grounds exist) undermine legal certainty and the principle of the rule of law.

It is proposed to clarify the relevant procedural categories directly in the Code of Administrative Procedure of Ukraine, taking into account the established practice of the Supreme Court.

Key words: *individual act, cassation appeal, procedural restrictions, cassation filters, administrative proceedings.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку адміністративного судочинства в Україні характеризується пошуком оптимального балансу між забезпеченням права особи на ефективний судовий захист та необхідністю дотримання принципу процесуальної економії. Законодавче впровадження, так званих, «касаційних фільтрів», передбачених ст. 328 Кодексу адміністративного судочинства (КАС) України, мало на меті розвантажити найвищу судову інстанцію від рутинних справ задля виконання її головної функції – формування єдиної та послідовної судової практики. З одного боку впровадження касаційних обмежень, є класичною європейською практикою. Водночас в українських реаліях такі обмеження створюють також загрозу для принципу верховенства права та права на справедливий суд. Впровадження суворих критеріїв прийнятності касаційних скарг виправдане лише за умови, якщо судова система гарантує високу якість та бездоганність рішень судів перших двох інстанцій. Натомість сучасний стан судової системи знаходиться у стані кадрової кризи внаслідок нестачі суддів та їх перевантаження. Також помітною тенденцією є різна практика адміністративних судів в межах відповідних апеляційних округів.

Метою наукової статті є дослідження специфіки застосування процесуальних обмежень при касаційному перегляді справ про визнання протиправними та скасування індивідуальних актів.

Стан опрацювання проблематики. Безпосередньо загальні проблеми касаційного провадження досліджувались С. Глущенко, Д. Ліпським, А. Нестеренком, В. Зборовським, Ю. Дорохіною та ін. У дослідженні Л. Сервастюка та Ю. Кучер наголошується, що інститут перегляду малозначних справ, що включає касаційні фільтри, є позитивною новелою, спрямованою на пришвидшення остаточного вирішення справи, розвантаження суддів та адвокатів [1. с. 93]. Як закономірні в цілому розглядає відповідні обмеження і А. Згама [2, с. 88]. Проте оціночний характер критеріїв прийнятності скарг у малозначних справах щодо окремих індивідуальних актів створює загрозу суб'єктивізму з боку суду. На теперішній час існують кардинально різні підходи щодо відкриття касаційного провадження – є судді, які активно застосовують касаційні фільтри, і є судді, які відкривають касаційне провадження у більшості справ, ігноруючи недоліки касаційної скарги щодо обґрунтування підстав касаційного оскарження; кардинально різні підходи до вирішення питання щодо відкриття касаційного провадження (від безпідставного касаційного перегляду до відмови у ньому за наявності підстав) порушують правову визначеність та принцип верховенства права [3].

Виклад основного матеріалу. Касація (від лат. Cassatio – скасування, знищення) – це спосіб оскарження судових рішень, що набрали чинності, з підстав неправильного застосування судом норм матеріального права або порушення норм процесуального права [4, 69].

Як відзначають дослідники, касація як процесуальний засіб, що служить для скасування остаточних судових рішень і вироків, які постановлені всупереч законам матеріального права чи з порушенням принципів судочинства, зародилася у Франції, де набула завершеної класичної форми та сутнісної досконалості і саме звідси була запозичена до Російської імперії, а відтак, і в українські губернії, що до її складу входили [5, с. 273].

Конституційний Суд України визнав, що можливість (право) оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанції є складовою права особи на судовий захист. Перегляд судо-

вих рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина (абз. 3 пп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини Рішення від 11 грудня 2007 року № 11-рп/2007) [6].

Відповідно до ст. 13 КАС України учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Не допускається касаційне оскарження судового рішення першої інстанції без його перегляду в апеляційному порядку [7].

Відповідна норма закону одразу хоч і встановлює відповідне право, але, водночас, встановлює певні касаційні обмеження.

Слід відмітити, що право на доступ до правосуддя не має абсолютного характеру, що послідовно підкреслюється у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, наприклад у справі «Мушта проти України» ЄСПЛ зазначив, що право на суд, одним з аспектів якого є право на доступ до суду, не є абсолютним, воно за своїм змістом може підлягати обмеженням, особливо щодо умов прийнятності скарги на рішення. Однак такі обмеження не можуть обмежувати реалізацію цього права у такий спосіб або до такої міри, щоб саму суть права було порушено. Ці обмеження повинні переслідувати легітимну мету, та має бути розумний ступінь пропорційності між використаними засобами та поставленими цілями [8].

З огляду на це, можна стверджувати, що відповідні процесуальні касаційні фільтри є абсолютно допустимими та мають прагматичну мету. Законодавець таким чином здійснює оптимізацію процесуального навантаження на суд касаційної інстанції, що дозволяє йому зосередитися на вирішенні виняткових правових проблем. Відповідно до практики Європейського суду з прав людини умови прийнятності касаційної скарги можуть бути більш суворими ніж для звичайної заяви. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Леваж Престасьон Сервіс проти Франції» (Levages Prestations Services v. France, заява № 40130/74, пункт 48) вказано, що зважаючи на особливий статус суду касаційної інстанції, роль якого обмежено перевіркою правильності застосування норм закону, процесуальні процедури у такому суді можуть бути більш формальними, особливо, якщо провадження здійснюється після його розгляду судом першої інстанції, а потім судом апеляційної інстанції [9].

Загальними касаційними обмеженнями є недопущення касаційного оскарження судового рішення першої інстанції без його перегляду в апеляційному порядку. Також КАС України встановлює темпоральні обмеження для подання касаційної скарги (ст. 329 КАС України) [7].

Із набранням чинності Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 [10] в Україні суттєво змінився порядок здійснення судочинства. Насамперед, на підставі цього Закону, Господарський процесуальний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України та Кодекс адміністративного судочинства України викладено в нових редакціях і з'явилася нова категорія справ – «справи незначної складності» або «малозначні справи».

Адміністративна справа незначної складності (малозначна справа) – адміністративна справа, у якій характер спірних правовідносин, предмет доказування та склад учасників тощо не вимагають проведення підготовчого провадження та (або) судового засідання для повного та всебічного встановлення її обставин [7].

Тому однією із важливих особливостей касаційного оскарження індивідуальних актів є те, що досить великий сегмент відповідних актів самі по собі можуть мати малозначний характер, зокрема це:

індивідуальні акти щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, окрім справ, в яких позивачами є службові особи, які у значенні Закону Украї-

їни "Про запобігання корупції" займають відповідальне та особливо відповідальне становище (наприклад, накази керівника апарату державної (військової) адміністрації про накладення дисциплінарного стягнення чи звільнення працівників);

індивідуальні акти суб'єктів владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг (наприклад, рішення ПФУ про відмову в призначенні пенсії за віком або незарахування частини трудового стажу);

індивідуальні акти суб'єктів владних повноважень щодо в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію (наприклад, рішення уповноваженої посадової особи Державної прикордонної служби України про відмову в перетині адміністративної межі з тимчасово окупованою територією);

індивідуальні акти суб'єкта владних повноважень, на підставі якого ним може бути заявлено вимогу про стягнення грошових коштів у сумі, що не перевищує: для юридичних осіб – ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; для фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців – тридцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (наприклад постанови територіальних органів Державної податкової служби про застосування штрафних санкцій у відповідних розмірах);

індивідуальні акти щодо перебування іноземців або осіб без громадянства на території України (наприклад рішення Державної міграційної служби України про скасування посвідки на постійне проживання іноземця в Україні).

Оформлюючи касаційну скаргу щодо оскарження таких індивідуальних актів, обов'язково потрібно посилатися на наявність випадків, у разі яких судове рішення у малозначних справах може бути оскаржено в касаційному порядку. Важливо наводити для Верховного Суду переконливі аргументи випадків, передбачених пп. а-г п. 2 ч. 5 ст. 328 КАС України [7]. Доведення зазначених обставин та, відповідно, права на касаційне оскарження щодо таких актів, покладається на особу, яка подає касаційну скаргу.

Зокрема, у касаційній скарзі у зазначеній категорії справ потрібно відмітити той факт, що касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики. Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду до таких явищ відносить: систематичне порушення державою норм матеріального та процесуального права, які зачіпають інтереси великого кола осіб, що супроводжуються чималою кількістю оскарження таких рішень у подібних справах, тощо. Вживання законодавцем слова «фундаментальне» несе змістовне навантаження особливо складного і важливого питання у правозастосуванні. Суб`єктивні труднощі у тлумаченні правової норми, які виникають у суб'єкта правозастосування, не обов'язково свідчать, що питання права має фундаментальне значення для правозастосовчої практики [11].

Також ця підстава вимагає від скаржника проведення дослідження в Єдиному державному реєстрі судових рішень і обґрунтування в касаційній скарзі відмінностей у підходах, наприклад, судів апеляційної інстанції до вирішення певного питання права.

Особі, яка подає касаційну скаргу щодо оскарження індивідуальних актів в малозначних справах, можна також доводити факт того, що справа становить виняткове значення для учасника або значний суспільний інтерес.

Вжите національним законодавцем словосполучення «значний суспільний інтерес» необхідно розуміти як серйозну, обґрунтовану зацікавленість, яка має неабияке виняткове значення для всього суспільства в цілому, певних груп людей, територіальних громад, об`єднань громадян тощо до певної справи в контексті можливого впливу ухваленого у ній судового рішення на права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб. Указане поняття охоплює ті потреби суспільства або окремих

його груп, які пов`язані із збереженням і захистом цінностей, утрата яких мала б значний негативний вплив на розвиток громадянського суспільства. Наявність значного суспільного інтересу може мати місце й тоді, коли предмет спору зачіпає питання загальнодержавного значення: визначення і зміну конституційного ладу в Україні, виборчого процесу (референдуму), обороноздатності держави, її суверенітету, найвищих соціальних цінностей, визначених Конституцією України тощо. Стосовно «виняткового значення» справи для учасника справи, то в даному випадку оцінка судом такої «виняткової» може бути зроблена виключно на підставі дослідження мотивів, відповідно до яких сам учасник справи вважає її такою, що має для нього виняткове значення [11].

Також КАС України визначає як підставу можливість посилання на позбавлення можливості спростувати обставини, встановлені оскарженим судовим рішенням, під час розгляду іншої справи й надати докази на підтвердження цього. Зокрема, особа може зазначити, що обставини, встановлені судовим рішенням, впливають на іншу справу, яка не є малозначною та має суттєве значення для такої особи. Крім того, в касаційній скарзі можна посилатися на те, що суд відніс справу до категорії малозначних помилково, обґрунтовуючи вказане твердження тим, що справа є досить складною, потребує вивчення багатьох доказів і формування відповідної правової позиції і сторона не могла повною мірою реалізувати свої процесуальні права.

Наступним касаційним фільтром, який є більшою мірою вимушеним організаційно є неможливість касаційного оскарження рішень, які переглядались в апеляційному порядку Верховним Судом. Зокрема це стосується індивідуальних актів Верховної Ради України, Президента України, Рахункової палати, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, органів, які обирають (призначають), звільняють членів Вищої ради правосуддя, суб'єктів призначення суддів Конституційного Суду України у процесі конкурсного відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України. Оскільки Велика Палата Верховного Суду в цих справах виступає останнім апеляційним судом, подальше касаційне провадження є організаційно неможливим.

Висновки. Запровадження касаційних фільтрів у КАС України є виправданим кроком, спрямованим на забезпечення належної ролі Верховного Суду який має здійснювати стратегічну роль найвищого суду у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики. Перевантаженість суду касаційної інстанції дрібними малозначними справами, розмиває саму сутність найвищого судому у системі судоустрою. Водночас, важливою передумовою запровадження касаційних фільтрів є зразкова робота судів першої та апеляційної інстанції. На теперішній час, зважаючи на хронічні проблеми судової системи, особливо у сфері кадрового забезпечення вважаємо, їх запровадження створюють загрозу принципу верховенства права та права на справедливий суд. Наявність в КАС України розмитих і оціночних категорій «значний суспільний інтерес», «виняткове значення», «питання права, яке має фундаментальне значення» не є очевидними для суб'єктів оскарження і надають досить широкі можливості для суддівського розсуду. Внаслідок цього навіть серед суддів Верховного Суду є кардинально різні підходи щодо відкриття касаційного провадження. Вважаємо, що відповідні критерії мають бути уточнені процесуальним законодавством з урахуванням практики Верховного Суду, яка вже є сформованою по цим питанням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Серватюк Л. В., Кучер Ю. А. Апеляційне та касаційне оскарження адміністративних справ незначної складності (малозначність справ). *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. Вип. 89. С. 88–95. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3196

2. Згама А. Про доступність правосуддя в контексті обмежень права на касаційне оскарження у господарському судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 87–93. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313.

3. Берназюк Я. Касаційний перегляд справи: виняток з правила чи обов'язкова гарантія доступу до правосуддя? : презентація виступу. 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/21_05_2024_prezen_bernaziuk.pdf (дата звернення: 14.05.2026).

4. Червинська М. Є. Касація в цивільному процесі: становлення і перспективи розвитку. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2015. № 5. С. 69–79.

5. Степанюк А. Історія європейської юстиції: зародження інституту оскарження рішень. *Правова політика в Україні: питання теорії та практики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 24 жовт. 2014 р.) / за ред. Ю. Дьоміна. Київ : Національна академія прокуратури України, 2014. Т. 1. С. 273–276.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України від 11 грудня 2007 року № 11-рп/2007. *Офіційний вісник України*. 2008. № 29. С. 34. Ст. 927.

7. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 15.05.2026).

8. Справа «Мушта проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини від 18.11.2010 р. (Заява № 8863/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text (дата звернення: 15.05.2026).

9. Справа «Леваж Престасьон Сервіс проти Франції» («Levages Prestations Services v. France») : Рішення Європейського суду з прав людини від 23 жовтня 1996 року (Заява № 21920/93). URL: https://precedent.ua/1600003313 (дата звернення: 18.05.2026).

10. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text (дата звернення: 19.05.2026).

11. Ухвала Верховного Суду у справі № 520/14767/24 від 03.06.2024 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=125112964 (дата звернення: 21.05.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.9:004.7:614.2
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.16

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПУБЛІЧНОГО КОНТРОЛЮ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Сторожук Ірина Петрівна,
orcid.org/0000-0003-3104-6071
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

У статті досліджено правові механізми використання інструментів електронного урядування для забезпечення публічного контролю у сфері охорони здоров'я України. Метою дослідження є визначення правових засад функціонування цифрових інструментів контролю в системі охорони здоров'я та розроблення пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з урахуванням європейських підходів до цифрового врядування. Методологічну основу дослідження становлять діалектичний, системно-структурний, порівняльно-правовий, формально-юридичний методи та метод правового моделювання. Проведено аналіз функціонування електронної системи охорони здоров'я (ЕСОЗ), аналітичного порталу НСЗУ, системи електронних закупівель Prozorro та цифрових сервісів «Дія» як складових єдиної цифрової екосистеми публічного контролю.

Встановлено, що попри активний розвиток цифрових сервісів у сфері охорони здоров'я їх контрольний потенціал реалізується неповною мірою через фрагментарність правового регулювання, відсутність єдиного понятійного апарату, недостатню нормативну визначеність механізмів громадського цифрового моніторингу та обмежений обсяг відкритих медичних даних. Обґрунтовано доцільність формування концепції цифрового публічного контролю у сфері охорони здоров'я як самостійного напряму адміністративно-правового регулювання. Запропоновано авторське визначення поняття «цифровий публічний контроль у сфері охорони здоров'я» та доведено необхідність його законодавчого закріплення.

Особливу увагу приділено питанням захисту персональних медичних даних, забезпечення прозорості використання бюджетних ресурсів. Запропоновано напрями вдосконалення законодавства.

Ключові слова: *електронне урядування, публічний контроль, охорона здоров'я, eHealth, ЕСОЗ, відкриті дані, цифровізація, інформаційна прозорість, громадський контроль, цифровий публічний контроль.*

Storozhuk Iryna. E-governance in Ensuring Public Control in the Field of Healthcare

The article examines the legal mechanisms of using electronic governance tools to ensure public control in the sphere of health care of Ukraine. The purpose of the study is to determine the legal basis for the functioning of digital control tools in the health care system and to develop proposals for improving national legislation taking into account European approaches to digital governance. The methodological basis of the research is dialectical, systemic-structural, comparative-legal, formal-legal methods and the method of legal modeling. The analysis of the functioning of the electronic health care system (EHS), the analytical portal of the National Health Service, the Prozorro electronic procurement system and the digital services «Diya» as components of a single digital ecosystem of public control was carried out.

It was established that despite the active development of digital services in the field of health care, their control potential is not fully realized due to the fragmentation of legal regulation, the absence of a unified conceptual apparatus, insufficient regulatory certainty of public digital monitoring mechanisms, and the limited amount of open medical data. The expediency of forming the concept of digital public control in the field of health care as an independent direction of administrative and legal regulation is substantiated. The author's definition of the concept

of «digital public control in the field of health care» is proposed and the necessity of its legislative consolidation is proved.

Special attention was paid to the protection of personal medical data, ensuring the transparency of the use of budget resources. Directions for improving the legislation are proposed.

Key words: *e-governance, public control, healthcare, eHealth, EHHIS, open data, digitalisation, information transparency, civic control, digital public control.*

Постановка проблеми В умовах активної цифрової трансформації публічного адміністрування, реформування системи охорони здоров'я та євроінтеграційних спрямувань України проблема законодавчого забезпечення прозорості й підзвітності суб'єктів публічної влади у медичній сфері набуває особливої актуальності.

Актуальність теми електронного урядування у забезпеченні публічного контролю в сфері охорони здоров'я також зумовлена зростанням суспільного запиту на відкритість, підзвітність і ефективність діяльності органів влади. Адже сфера охорони здоров'я є однією з найбільш соціально значущих галузей, у межах якої реалізуються конституційні права людини на життя, здоров'я та медичну допомогу, що потребує належного громадського контролю за якістю управлінських рішень, використанням бюджетних коштів і дотриманням прав пацієнтів.

Запровадження інструментів електронного урядування створює нові можливості для забезпечення прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень через електронні реєстри, відкриті дані, цифрові платформи звернень громадян, електронні консультації та механізми онлайн-моніторингу. Такі інструменти сприяють оперативному виявленню порушень, зниженню корупційних ризиків, підвищенню якості медичних послуг і посиленню довіри населення до системи охорони здоров'я.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває в умовах реформування медичної галузі в Україні, впровадження електронної системи охорони здоров'я, розвитку телемедицини та цифровізації адміністративних процедур. Разом із позитивними тенденціями постають питання правового регулювання доступу до інформації, захисту персональних даних пацієнтів, забезпечення кібербезпеки та реальної участі громадськості у контролі за діяльністю органів влади.

Водночас зростання обсягів державного фінансування системи охорони здоров'я (у 2025 році бюджет Програми медичних гарантій (ПМГ) становив 175,5 млрд грн, що на 16,7 млрд грн більше порівняно з попереднім роком, а загалом на сферу охорони здоров'я у Держбюджеті було передбачено понад 217 млрд грн [1]) актуалізує потребу в ефективних механізмах контролю за цільовим використанням бюджетних коштів, запобігання корупції та захисту прав пацієнтів. Відсутність єдиного нормативного підходу до визначення поняття та правових форм публічного контролю в цифровому середовищі, недостатня інтеграція наявних електронних систем, а також обмежені механізми громадської участі утворюють комплексну правову проблему, що потребує системного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-правові засади публічного адміністрування та електронного урядування досліджували провідні українські вчені. В. Б. Авер'янов у своїх фундаментальних працях з адміністративного права визначав принцип підзвітності органів публічної влади як системоутворюючий елемент належного врядування [2]. В. К. Колпаков обґрунтував правову природу адміністративного контролю та його форм в умовах реформування державного управління [3]. Питання захисту інформації в публічній сфері та правового регулювання доступу до публічної інформації досліджували А. І. Марущак та О. А. Баранов, які систематизували правові режими відкритих даних [4, 5].

Правові аспекти цифрової трансформації публічного управління та електронного врядування аналізували І. С. Сугань та А. І. Сенко, які встановили, що електронне урядування є потужним інструментом трансформації

державного управління, що сприяє сталому розвитку України [6]. Т. Є. Кагановська досліджувала адміністративно-правові аспекти забезпечення публічного інтересу в умовах цифровізації державного управління [7].

Рівень наукової розробки теми електронного урядування у забезпеченні публічного контролю в сфері охорони здоров'я в Україні слід оцінювати як помірний, оскільки окремі аспекти проблематики вже стали предметом наукових досліджень, однак комплексні праці, присвячені саме взаємозв'язку електронного урядування, механізмів публічного контролю та функціонування системи охорони здоров'я, залишаються поодинокими. Наявні дослідження переважно зосереджені на питаннях цифровізації державного управління, розвитку електронних сервісів, функціонуванні електронної системи охорони здоров'я (eHealth), відкритості влади та адміністративно-правових засадах інформаційного забезпечення.

Проблеми впровадження електронного урядування як загального інструменту модернізації публічного адміністрування досліджували В. Д. Борисенко, І. В. Медведенко, Т. Курус [8, 9, 10] та інші науковці. У їхніх працях розкрито сутність електронного урядування, його принципи, нормативно-правові засади, значення для прозорості влади, підзвітності органів державної влади та розвитку електронної демократії. Такі напрацювання створюють теоретичну основу для аналізу електронного урядування у спеціалізованих галузях, зокрема у сфері охорони здоров'я.

Окремий напрям становлять дослідження цифровізації системи охорони здоров'я. Зокрема, Н. Коробчинська [11] аналізує електронну систему охорони здоров'я як інструмент моніторингу діяльності територіальних громад, акцентуючи увагу на нормативно-правовому забезпеченні та необхідності вдосконалення механізмів оцінювання ефективності галузі. І. М. Сорока [12] досліджує оптимізацію використання електронних технологій в умовах розвитку eHealth, телемедицини та інших цифрових сервісів. О. Деміхов [13] розглядає цифрову трансформацію сфери громадського здоров'я як складову сучасної публічної політики. А. Миронов досліджує спільні риси державного і громадского контролю у сфері охорони здоров'я [14].

Питання публічного контролю, відкритості даних, громадської участі та антикорупційного потенціалу електронного урядування висвітлювалися також у працях А. В. Юрченка, який обґрунтовував значення цифрових інструментів як механізму запобігання корупції [15]. Однак у більшості досліджень публічний контроль розглядається загально, без достатньої конкретизації щодо сфери охорони здоров'я, де наявні особливі ризики: обіг бюджетних коштів, закупівлі медичних засобів, захист персональних даних пацієнтів, доступність медичних послуг.

Саме відсутність комплексних досліджень, що системно поєднують інститути адміністративного, медичного й інформаційного права у контексті цифрового публічного контролю в охороні здоров'я і обумовили актуальність теми даної статті.

Потребують подальшого дослідження питання визначення місця електронного урядування у системі інструментів публічного контролю, правового статусу цифрових платформ і відкритих даних як засобів громадського моніторингу, а також механізмів забезпечення прозорості використання бюджетних коштів у сфері охорони здоров'я. Недостатньо опрацьованими залишаються проблеми нормативного закріплення цифрових форм участі громадськості у контролі за діяльністю закладів охорони здоров'я, а також правові засади використання інформаційно-аналітичних систем для оцінки ефективності реалізації державної політики у сфері медичного обслуговування населення.

Однією з причин збереження зазначених прогалин є динамічний характер цифрової трансформації системи охорони здоров'я та відносна новизна багатьох електронних інструментів, запроваджених у межах медичної реформи. Крім того, дослідження відповідних правовідносин ускладняється їх міжгалузевим характером, оскільки вони перебувають на перетині адміністративного, медичного, інформаційного та фінансо-

вого права. Це обумовлює фрагментарність наукових підходів і відсутність єдиної концепції правового забезпечення публічного контролю в умовах цифрового врядування.

Невирішеність зазначених питань має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки ефективність публічного контролю безпосередньо впливає на прозорість діяльності органів влади, підзвітність закладів охорони здоров'я, ефективність використання бюджетних ресурсів та рівень довіри населення до системи охорони здоров'я. В умовах цифровізації суспільних відносин особливої актуальності набуває формування правових механізмів, здатних забезпечити не лише доступ до інформації, а й реальну можливість громадськості здійснювати контроль за процесами прийняття управлінських рішень у медичній сфері.

У зв'язку з цим завданням даного дослідження є усунення окреслених наукових прогалин шляхом комплексного аналізу правових засад використання електронного урядування для забезпечення публічного контролю у сфері охорони здоров'я. Завданнями є також визначення правової природи цифрових механізмів контролю, дослідження ролі відкритих даних та електронних сервісів у забезпеченні прозорості діяльності суб'єктів охорони здоров'я, а також обґрунтування доцільності запровадження концепції цифрового публічного контролю у сфері охорони здоров'я як самостійного напряму розвитку сучасного електронного урядування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «електронне урядування» в Україні застосовується і в доктринальному і в нормативному розумінні через систему актів цифрової трансформації публічного управління. У доктринальному розумінні електронне урядування (e-governance) розглядається як організаційно-правова форма здійснення публічної влади з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечує підвищення ефективності, прозорості та підзвітності органів влади і забезпечує доступ громадян до адміністративних послуг у цифровому форматі [6]. Нормативну основу для розуміння та функціонування електронного урядування склали Законом України «Про Національну програму інформатизації» від 01.12.2022 № 2807-IX, Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22.05.2003 № 851-IV, а також Законом України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 № 2155-VIII. Спеціальним інструментом у сфері охорони здоров'я є ЕСОЗ, правовий статус якої визначено Постановою Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2018 року № 411 «Деякі питання електронної системи охорони здоров'я» (в редакції Постанови КМУ від 14 січня 2025 року № 26).

Електронне урядування у сфері охорони здоров'я в Україні постає як складова ширшої стратегії цифрової трансформації державного управління та публічної політики. Його сутність полягає у використанні інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності діяльності органів влади, а також для розширення можливостей громадян у здійсненні публічного контролю.

Функціонування електронного урядування у сфері охорони здоров'я ґрунтується на принципах прозорості, підзвітності, ефективності, участі громадян та захисту персональних даних. Сукупність зазначених принципів забезпечує не лише належне надання медичних послуг, але й створює правові умови для контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень та використанням бюджетних ресурсів. У цьому контексті електронне урядування слід розглядати як практичну реалізацію концепції належного врядування (good governance), відповідно до якої доступність інформації, підзвітність органів влади та участь громадян у прийнятті управлінських рішень є невід'ємними складовими демократичного управління.

Реалізація зазначених принципів набуває практичного значення через систему публічного контролю у сфері охорони здоров'я. Конституція України [16], проголошуючи людину, її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю (ст. 3), а також гарантуючи право

на охорону здоров'я та медичну допомогу (ст. 49), покладає на державу обов'язок забезпечити належне функціонування механізмів контролю за діяльністю органів управління та закладів охорони здоров'я. У зв'язку з цим публічний контроль доцільно розглядати як систему правових, організаційних та інформаційних заходів, спрямованих на перевірку законності, ефективності та результативності діяльності суб'єктів системи охорони здоров'я.

Електронне урядування у сфері охорони здоров'я в Україні розглядається як важливий інструмент модернізації публічного адміністрування, що забезпечує прозорість, підзвітність та ефективність діяльності органів влади, а також створює умови для здійснення публічного контролю за використанням ресурсів і якістю медичних послуг. Його концептуальні засади формуються у межах загальної державної політики цифрової трансформації, проте для практичної реалізації в медичній галузі необхідна спеціалізована рамка, яка враховує особливості функціонування системи охорони здоров'я. Саме такою рамкою виступає Концепція розбудови електронної охорони здоров'я, що визначає eHealth як комплексну цифрову платформу, спрямовану на інтеграцію інформаційних ресурсів, забезпечення безпеки персональних даних пацієнтів, оптимізацію процесів фінансування та закупівель, а також підвищення доступності медичних послуг.

Таким чином, електронне урядування у сфері охорони здоров'я можна розглядати як загальну інституційну основу, яка створює умови для впровадження цифрових рішень, тоді як концепція eHealth конкретизує ці умови у вигляді цілей, принципів та механізмів функціонування електронної системи охорони здоров'я. Перехід від загальної політики електронного урядування до спеціалізованої концепції eHealth демонструє логіку розвитку: від формування нормативно-правових та адміністративних засад – до практичної реалізації цифрових інструментів у медичній сфері, що забезпечують прозорість, ефективність та відповідність європейським стандартам.

Концепція розбудови електронної охорони здоров'я визначає eHealth як систему взаємопов'язаних інформаційних відносин між усіма суб'єктами сфери охорони здоров'я, що функціонує на основі використання цифрового середовища та інформаційно-комунікаційних технологій і спрямована на підтримку медичного обслуговування населення, профілактику захворювань, медичну освіту та наукові дослідження [17]. У такому розумінні електронна охорона здоров'я виходить за межі суто технологічної платформи обміну медичними даними та набуває ознак комплексного правового механізму організації взаємодії між державою, закладами охорони здоров'я, медичними працівниками та пацієнтами. Важливою складовою цієї взаємодії виступає забезпечення відкритості діяльності суб'єктів публічного управління, що створює передумови для здійснення ефективного публічного контролю.

Система суб'єктів публічного контролю у сфері охорони здоров'я має багаторівневий характер. До неї належать Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони здоров'я України, Національна служба здоров'я України, органи місцевого самоврядування, Рахункова палата, Бюро економічної безпеки України, а також інститути громадянського суспільства, зокрема пацієнтські організації, громадські ради та незалежні аналітичні центри. Особливе місце в цій системі посідає Національна служба здоров'я України, яка здійснює контроль за виконанням договорів у межах Програми медичних гарантій та забезпечує моніторинг використання бюджетних коштів, спрямованих на фінансування медичних послуг [17, 18].

Однак, розглядаючи суб'єктів публічного контролю у сфері охорони здоров'я ми повинні чітко розуміти, що у сучасних умовах реформування системи охорони здоров'я та впровадження електронних сервісів (eHealth) пацієнтські організації стають важливими учасниками процесу цифрової трансформації. Вони не лише представляють інтереси пацієнтів, але й здійснюють оцінку ефективності нових технологій, контролюють захист персональних даних та доступ-

ність медичних послуг. У Стратегії розвитку системи охорони здоров'я України до 2030 року підкреслюється необхідність залучення пацієнтських організацій до процесів прийняття рішень, що забезпечує демократичність та легітимність реформ [20].

Пацієнтські організації в Україні формують важливий сегмент громадянського суспільства у сфері охорони здоров'я, виконуючи функцію посередника між державою та пацієнтами, а також забезпечуючи механізми публічного контролю за діяльністю медичних закладів і органів влади. Їхня інституційна роль закріплена у законодавстві: відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я громадські об'єднання мають право брати участь у здійсненні державного контролю та нагляду у сфері охорони здоров'я, що створює правові передумови для їхньої активної участі у формуванні політики та моніторингу її реалізації [21].

Аналітичні дослідження свідчать, що пацієнтські організації в Україні виконують не лише представницьку, але й контрольну функцію, зокрема у сфері державних закупівель лікарських засобів та медичних виробів. Вони здійснюють моніторинг прозорості використання бюджетних коштів, виявляють ризики корупційних практик та сприяють підвищенню підзвітності органів влади. Як зазначає Юрченко, цифрові інструменти електронного урядування, у поєднанні з активністю пацієнтських організацій, створюють нові можливості для запобігання корупції та посилення громадського контролю [15].

Таким чином, пацієнтські організації слід розглядати як повноцінних суб'єктів публічного контролю, які поєднують правозахисну, антикорупційну та представницьку функції, сприяючи прозорості, ефективності та підзвітності системи охорони здоров'я. Їхня діяльність є не лише формою громадської участі, але й важливим чинником інституційної стабільності та демократизації медичної політики в Україні.

Однак, традиційно контроль у сфері охорони здоров'я здійснювався шляхом проведення перевірок, ревізій та аудитів, тобто мав переважно реактивний характер. Однак розвиток цифрових технологій призвів до формування нової моделі контролю, яка базується на постійному моніторингу та аналізі даних у режимі реального часу. У результаті поряд із державним, фінансовим, судовим і громадським контролем формується цифровий контроль, який реалізується через електронні інформаційні системи, відкриті реєстри та цифрові платформи. Його характерними ознаками є безперервність, автоматизованість, масштабність та можливість оперативного виявлення порушень без проведення спеціальних контрольних заходів.

Ключовим інструментом такого контролю виступає електронна система охорони здоров'я (ЕСОЗ), яка поєднує центральну базу даних, медичні інформаційні системи закладів охорони здоров'я та низку спеціалізованих реєстрів. Завдяки цифровій фіксації медичних послуг, електронних рецептів, направлень та інших медичних записів формується інформаційна база для здійснення контролю за обсягами та якістю надання медичної допомоги. Фактично ЕСОЗ створює умови для переходу від вибіркового контролю до системи безперервного спостереження за функціонуванням галузі. Показовим є те, що ДП «Електронне здоров'я» здійснює технічний нагляд за медичними інформаційними системами та має повноваження відключати від центральної бази даних системи, які не відповідають встановленим технічним вимогам, що підтверджує існування механізмів цифрового нагляду як складової публічного контролю.

Особливе значення для забезпечення фінансової прозорості має аналітичний портал НСЗУ, який містить відкриті дані щодо укладених договорів із закладами охорони здоров'я, обсягів фінансування за програмою медичних гарантій, кількості наданих медичних послуг та результатів виконання договірних зобов'язань. Відкритість такої інформації створює умови для громадського моніторингу використання бюджетних коштів і підвищує рівень підзвітності суб'єктів публічного управління. Водночас відкриті фінансові дані сприяють виявленню

потенційних порушень та формують додаткові антикорупційні запобіжники.

Не менш важливу роль у забезпеченні публічного контролю відіграє електронна система публічних закупівель Prozorro, функціонування якої ґрунтується на принципі максимальної відкритості інформації про закупівельні процедури [19]. Доступність тендерної документації, інформації про учасників торгів та результати закупівель дозволяє громадськості здійснювати незалежний моніторинг ефективності використання бюджетних коштів у сфері охорони здоров'я. Таким чином, цифровізація закупівельних процесів сприяє мінімізації корупційних ризиків та підвищенню рівня довіри до системи державного управління.

Важливим елементом цифрової взаємодії держави і громадян є також застосунок «Дія», який забезпечує доступ до окремих медичних сервісів та інформації про стан реалізації прав пацієнтів [22]. Можливість перегляду декларацій із сімейними лікарями, електронних рецептів, довідок та відомостей про вакцинацію не лише спрощує отримання послуг, але й розширює можливості громадян щодо контролю за достовірністю інформації, яка міститься в державних інформаційних системах.

Таким чином, ЕСОЗ, інформаційно-аналітичні ресурси НСЗУ, система Prozorro та цифрові сервіси «Дії» формують цілісну цифрову систему публічного контролю у сфері охорони здоров'я. Їх взаємодія забезпечує прозорість процесу надання медичних послуг, відкритість фінансових потоків, контроль за закупівлями та реалізацію права громадян на доступ до інформації. Водночас саме сукупність цих інструментів дозволяє розглядати електронне урядування не лише як засіб надання послуг, а як комплексний механізм забезпечення підзвітності суб'єктів публічної влади.

Важливим складником цифрового контролю виступають відкриті дані. Законодавство України визначає відкриті дані як один із ключових інструментів забезпечення доступу до публічної інформації [22; 23]. У сфері охорони здоров'я відкриті дані виконують не лише інформаційну, а й контрольну функцію, оскільки створюють можливість незалежного аналізу діяльності органів влади та медичних закладів. Набори даних, що оприлюднюються МОЗ України та НСЗУ, містять інформацію про заклади охорони здоров'я, медичні стандарти, статистичні показники захворюваності, фінансування медичних послуг та реалізацію державних програм [24].

Особливу цінність відкриті дані мають для моніторингу використання коштів Програми медичних гарантій. Публічний доступ до відомостей про обсяги фінансування, кількість пацієнтів та виконання договірних показників дозволяє здійснювати незалежну оцінку ефективності використання бюджетних ресурсів та виявляти ризики нецільового витрачання коштів. Таким чином, відкриті дані виступають важливим правовим інструментом реалізації принципу підзвітності та одним із ключових механізмів цифрового публічного контролю.

Водночас аналіз чинного законодавства свідчить, що потенціал відкритих даних у сфері охорони здоров'я реалізований не повною мірою. Значна частина інформації про фінансову діяльність медичних закладів, результати використання бюджетних коштів та показники якості медичної допомоги не підлягає обов'язковому оприлюдненню. Це обмежує можливості громадського контролю та знижує рівень прозорості функціонування системи охорони здоров'я.

Важливі орієнтири для подальшого розвитку електронного урядування формує європейський досвід. Особливий інтерес становлять моделі Естонії та Данії, які демонструють ефективність централізованих цифрових платформ, високий рівень інтероперабельності інформаційних систем та розвинуті механізми контролю за доступом до персональних медичних даних [25; 26]. В Естонії кожен громадянин має можливість отримати інформацію про осіб, які переглядали його медичні дані, що забезпечує додатковий рівень захисту права на приватність та підвищує довіру до державних інформаційних систем. Такий підхід свідчить про те, що прозорість повинна поширюватися не лише на діяльність держави, але й на процеси обробки персональних даних.

Попри досягнуті результати цифровізації, правове забезпечення електронного урядування у сфері охорони здоров'я залишається неповним та фрагментарним. Нормативне регулювання формується значною кількістю актів різної юридичної сили, що ускладнює забезпечення єдності правозастосовної практики. Відсутність законодавчого визначення таких категорій, як «цифровий публічний контроль у сфері охорони здоров'я», «медичні відкриті дані» або «автоматизований аудит медичних транзакцій», не дозволяє сформувати цілісну модель цифрового контролю.

Додатковими викликами залишаються недостатній рівень нормативного врегулювання кіберзахисту медичної інфраструктури, обмежені можливості пацієнтів контролювати доступ до власних медичних даних, нерівномірна доступність цифрових сервісів для різних категорій населення та відсутність законодавчо закріплених механізмів громадського цифрового моніторингу. Сукупність цих факторів свідчить про необхідність переходу від фрагментарного регулювання окремих цифрових сервісів до формування комплексної правової моделі електронного урядування в охороні здоров'я.

У зв'язку з цим перспективним напрямом удосконалення законодавства є нормативне закріплення концепції цифрового публічного контролю у сфері охорони здоров'я, створення єдиного цифрового порталу моніторингу використання бюджетних коштів, розширення переліку відкритих медичних даних, впровадження автоматизованого аудиту фінансових транзакцій та гармонізація національного законодавства з вимогами Європейського простору даних охорони здоров'я. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню прозорості діяльності суб'єктів публічного управління, зміцненню довіри громадян до системи охорони здоров'я та формуванню сучасної моделі цифрового врядування, орієнтованої на принципи належного врядування та верховенства права.

Висновки. Проведене дослідження показало, що в умовах цифрової трансформації публічного управління електронне урядування поступово перетворюється на один із ключових механізмів забезпечення публічного контролю у сфері охорони здоров'я. Водночас чинне правове регулювання характеризується фрагментарністю, оскільки норми, що визначають функціонування електронної системи охорони здоров'я, відкритих даних, електронних реєстрів та цифрових сервісів, містяться у значній кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили та не утворюють цілісної системи правового забезпечення цифрового контролю. Наслідком цього є відсутність єдиного концептуального підходу до використання електронних інструментів як засобу забезпечення прозорості, підзвітності та громадського моніторингу діяльності суб'єктів публічного управління у сфері охорони здоров'я.

Встановлено, що важливою проблемою залишається відсутність законодавчо визначеного понятійного апарату, зокрема таких категорій, як «цифровий публічний контроль у сфері охорони здоров'я», «медичні відкриті дані» та «автоматизований аудит медичних транзакцій». Це ускладнює формування єдиної практики застосування цифрових механізмів контролю та обмежує можливості їх подальшого розвитку. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність нормативного закріплення поняття «цифровий публічний контроль у сфері охорони здоров'я», під яким пропонується розуміти систему правових, організаційних та інформаційно-технологічних механізмів, спрямованих на постійний моніторинг, оцінювання та перевірку діяльності суб'єктів публічного управління і закладів охорони здоров'я шляхом використання електронних інформаційних ресурсів, відкритих даних та цифрових сервісів.

Дослідження показало, що існуючі цифрові інструменти, зокрема ЕСОЗ, аналітичні ресурси НСЗУ, система Prozorro та сервіси «Дія», вже фактично формують цифрову екосистему публічного контролю. Проте їх потенціал використовується не повною мірою через відсутність інтегрованого підходу до обробки та аналізу інформації про використання бюджетних коштів. Для усунення цієї проблеми запропоновано створення єдиного циф-

рового порталу моніторингу фінансових потоків у сфері охорони здоров'я, який забезпечуватиме консолідацію даних НСЗУ, МОЗ України, Державної казначейської служби України та системи Prozorro в режимі реального часу. Такий підхід дозволить перейти від фрагментарного контролю окремих операцій до комплексного моніторингу ефективності використання публічних ресурсів.

Окремою проблемою є недостатня ефективність механізмів фінансового контролю в умовах значного обсягу цифрових транзакцій, що здійснюються у сфері охорони здоров'я. Традиційні форми перевірок мають переважно постфактумний характер і не забезпечують своєчасного виявлення ризиків. У зв'язку з цим запропоновано впровадження механізмів автоматизованого аудиту фінансових операцій із використанням технологій аналізу великих даних та алгоритмічної верифікації інформації. Це дозволить трансформувати контроль із реактивного інструменту фіксації порушень у превентивний механізм запобігання неефективному використанню бюджетних коштів.

Виявлено також проблему недостатнього розвитку правових механізмів громадської участі у цифровому контролі. Незважаючи на наявність відкритих даних та електронних сервісів, чинне законодавство не визначає правового статусу громадського цифрового моніторингу та не встановлює процедур використання його результатів у діяльності органів публічної влади. З метою усунення цієї прогалини обґрунтовано необхідність нормативного закріплення механізмів громадського цифрового моніторингу діяльності закладів охорони здоров'я та визначення порядку взаємодії громадськості з органами державної влади через цифрові платформи контролю.

Доведено, що важливим викликом для подальшого розвитку електронного урядування залишається забезпечення балансу між відкритістю інформації та захистом персональних медичних даних. Враховуючи європейські тенденції розвитку цифрового врядування та вимоги Регламенту ЄС про Європейський простір даних охорони здоров'я (EHDS), автором обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства шляхом запровадження механізмів аудиту доступу до медичних даних, посилення гарантій інформаційної безпеки та гармонізації правового режиму обробки медичної інформації із стандартами Європейського Союзу.

Таким чином, вирішення виявлених проблем потребує формування комплексної моделі правового забезпечення електронного урядування у сфері охорони здоров'я, заснованої на принципах прозорості, підзвітності, цифрової безпеки та громадської участі. Реалізація запропонованих авторських підходів сприятиме підвищенню ефективності публічного контролю, удосконаленню управління бюджетними ресурсами у сфері охорони здоров'я та забезпеченню відповідності національного законодавства сучасним європейським стандартам цифрового врядування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Терноваа С. Збільшення бюджету ПМГ – куди спрямують додаткове фінансування. *The Pharma Media*. 01 квітня 2025. URL: https://thepharma.media/uk/business/37722-zbilsennya-byudzetu-pmg-kudi-spryamuyut-dodatkove-finansuvannya-07042025

2. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 1: Загальна частина / за ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Юридична думка, 2004. 584 с. ISBN 966-8602-00-5.

3. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 736 с. ISBN 966-7302-88-1.

4. Марущак А.І. Інформаційне право: Доступ до інформації: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2007. 532 с.

5. Баранов О. А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія і практика: монографія. Київ: Едельвейс, 2014. 497 с. ISBN 978-966-2748-58-1.

6. Сугань І. С., Сенко А. І. Електронне урядування в Україні: правові аспекти та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2025. Т. 4, № 86. С. 84–88. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.13

7. Кагановська Т. Є. Кадрове забезпечення державного управління в Україні: монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. 330 с. https://www.researchgate.net/publication/372823790_KADROVE_ZABEZPECENNA_DERZAVNOGO_UPRAVLINNA_DOSVID_ZARUBIZNIH_KRAIN

8. Борисенко В. Д. Електронне урядування в публічному адмініструванні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право,* 2023. №2, 36–40. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.5

9. Медведенко І. В. Електронне урядування: міжнародний досвід та перспективи для України. *Український економічний часопис.* 2024. (6). 52–58. DOI: https://doi.org/10.32782/2786-8273/2024-6-9

10. Курус Т. Нормативно-правове регулювання електронного урядування в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. № 19. 73–92. DOI: https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-19-9

11. Коробчинська Н. Електронна система охорони здоров'я як інструмент моніторингу в сфері охорони здоров'я об'єднаної територіальної громади: нормативно-правове забезпечення. *Публічне урядування*. 2020. № 4 (24). 173–188. DOI: https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-4(24)-173-188

12. Сорока І. М. Наукове обґрунтування оптимізації використання електронних технологій в умовах розвитку електронної системи охорони здоров'я. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2023. № 2. С. 119–128. DOI: https://doi.org/10.11603/1681-2786.2023.2.14044

13. Деміхов, О. Цифрова трансформація сфери громадського здоров'я: виклики та перспективи. *Університетські наукові записки.* 2021. № 1 (79). С. 217–226. DOI: https://doi.org/10.37491/UNZ.79.21

14. Миронов А. Г. Державний та громадський контроль у сфері охорони здоров'я: спільні риси, відмінності та пріоритети в сучасній Україні. *Публічне право,* 2018. № 1 (29) С. 165-170. https://www.publichne-pravo.com.ua/files/29/20.pdf

15. Юрченко, А. В. Електронне урядування – ефективний механізм запобігання політичній корупції. *Грані*, 2019. Том 22, №4, 83–90. DOI: https://doi.org/10.15421/171946

16. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

17. Концепція розбудови електронної охорони здоров'я в Україні. МОЗ України. 16.04.2024р. URL: https://moz.gov.ua/uk/koncepciya-rozbudovi-elektronnoyi-ohoroni-zdorov-ya-ukrayini

18. Про утворення Національної служби здоров'я України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1101. *Офіційний вісник України.* 2018. № 4. Ст. 158.

19. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 р. № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 9. Ст. 89.

20. Стратегія розвитку системи охорони здоров'я України до 2030 року. *Міністерство охорони здоров'я України*. Київ, 2021.

21. Основи законодавства України про охорону здоров'я. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 4. Ст. 19

22. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 10 червня 2021 р. № 1548-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 37. Ст. 310.

23. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314.

24. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: Постанова КМУ від 21 жовтня 2015р. № 835. *Офіційний вісник України*. 2015. № 85. Ст. 2850.

25. ESPON. Estonia and Finland – the question of centralisation and decentralisation of digital healthcare. 2022. URL: https://archive.espon.eu/estonia-and-finland

26. Geoderm M. et al. Nationwide citizen access to their health data: Analysing and comparing experiences in Denmark, Estonia and Australia. International *Journal of Medical Informatics*. 2017. Vol. 109. P. 1–9. DOI: 10.1016/j.ijmedinf.2017.10.004

Дата першого надходження статті до видання: 24.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 34.01:347.7:005.35(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.17

ESG-КОНЦЕПЦІЯ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ РОЗВИТОК У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ АНТИКОРУПЦІЙНІ АСПЕКТИ

Томкіна Олена Олексіївна,
orcid.org/0000-0001-7908-8778
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз розвитку концепції корпоративної соціальної відповідальності (Environmental, Social, Governance, ESG-концепції) у національному законодавстві України з особливим акцентом на її антикорупційному вимірі (елемент «Governance»). Дослідження набуває надзвичайної актуальності в умовах воєнного стану, повоєнного відродження та євроінтеграції України, що вимагають від українського бізнесу впровадження високих стандартів доброчесності, прозорості та підзвітності.

ESG-концепція тісно корелює з правовими стандартами прав людини, доброчесністю, прозорістю, підзвітністю та іншими морально-етичними засадами і підходами. Водночас акцентовано увагу на тому, що ESG-концепція еволюціонує від добровільних морально-етичних ініціатив до стратегічного інструменту державної політики та предмета системного правового регулювання.

Обґрунтовано, що антикорупційні заходи і засоби, які діють у корпоративному секторі економіки є основним критерієм соціальної справедливості та інвестиційної привабливості.

Проаналізовано норми Закону України «Про запобігання корупції» та Закону України «Про публічні закупівлі», виявлено низку регуляторних дисбалансів та прогалин у правовому забезпеченні антикорупційного комплаєнсу юридичних осіб. З метою модернізації законодавства запропоновано конкретні правотворчі кроки. Зокрема, обґрунтовано необхідність запровадження обов'язкового антикорупційного комплаєнсу для учасників усіх процедур публічних закупівель без прив'язки до чинного вартісного цензу. Запропоновано вдосконалити статтю 63 Закону України «Про запобігання корупції», розмежувавши вимоги до змісту антикорупційної програми юридичної особи на імперативний («обов'язковий мінімум») та диспозитивний (варіативний) блоки. Це дозволить врахувати корпоративну дискрецію та локальну оцінку ризиків.

Також наголошено на важливості запровадження публічного звітування компаній перед громадянським суспільством.

Зроблено висновок, що в контексті євроінтеграції корпоративна правотворчість має спиратися на основоположні засади ESG, а модернізація законодавства повинна трансформувати соціальну відповідальність бізнесу у чітко регламентовану систему правових інструментів для досягнення балансу приватних і публічних інтересів.

Ключові слова: *європейська інтеграція, ESG-концепція, корпоративна соціальна відповідальність, антикорупційний комплаєнс, запобігання корупції, фідуціарні принципи, доброчесність, корпоративне право та управління.*

Tomkina Olena. ESG-concept of Corporate Social Responsibility and its Development in the Legislation of Ukraine: Selected Anti-corruption Aspects

This article presents a theoretical and legal analysis of the development of the concept of corporate social responsibility (Environmental, Social, Governance, or ESG) in Ukraine's national legislation, with a particular focus on its anti-corruption dimension (the «Governance» element).

This research is of particular relevance in the context of martial law, post-war reconstruction and Ukraine's European integration, which require Ukrainian businesses to adopt high standards of integrity, transparency and accountability.

The ESG concept is closely aligned with legal standards relating to human rights, integrity, transparency, accountability and other moral and ethical principles and approaches. At the same time, the author emphasises that the ESG-concept is evolving from voluntary moral and ethical initiatives into a strategic instrument of public policy and a subject of systematic legal regulation.

It is argued that anti-corruption measures in the corporate sector are a key criterion for social justice and investment attractiveness.

The provisions of the Law of Ukraine «On the Prevention of Corruption» and the Law of Ukraine «On Public Procurement» are analysed, revealing a number of regulatory imbalances and gaps in the legal framework for ensuring anti-corruption compliance by legal entities. With a view to modernising the legislation, specific legislative measures are proposed. In particular, the paper justifies the need to introduce mandatory anti-corruption compliance for participants in all public procurement procedures, regardless of the current value threshold.

It is proposed to amend Article 63 of the Law of Ukraine «On the Prevention of Corruption» by dividing the requirements for the content of a legal entity's anti-corruption programme into mandatory («minimum requirements») and discretionary (optional) sections. This will allow for corporate discretion and local risk assessments to be taken into account.

The importance of introducing public reporting by companies to civil society is also emphasised.

It is concluded that, in the context of European integration, corporate law-making should be based on the fundamental principles of ESG, and the modernisation of legislation should transform corporate social responsibility into a clearly regulated system of legal instruments to achieve a balance between private and public interests.

Key words: *European integration, ESG-concept, corporate social responsibility, anti-corruption compliance, corruption prevention, fiduciary principles, integrity, corporate law and governance.*

Постановка проблеми. Розвиток партнерських відносин України із країнами Європейського Союзу (ЄС) демонструє, що об'єднання зусиль бізнесу, держави та громадянського суспільства дозволяє ефективніше вирішувати соціальні, економічні, екологічні та інші виклики, з якими стикається Україна. За таких умов концепція корпоративної соціальної відповідальності (Environmental, Social, Governance, далі – ESG-концепція) набуває наріжного значення для впровадження екологічних, соціальних, економічних та управлінських критеріїв у діяльність суб'єктів господарювання.

ESG-концепція – ядро державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні. Наша держава, як і кожна країна, що приєдналася до Декларації про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства, має прагнути до забезпечення захисту прав людини, зайнятості населення, охорони навколишнього природного середовища, розкриття інформації щодо діяльності суб'єктів господарської діяльності, боротьби з доходами, одержаними злочинним шляхом, захисту інтересів споживача, розвитку науки і техніки, захисту конкуренції та прозорості оподаткування [1].

Тож зміцнення довіри до України як надійного економічного партнера, інтеграція українського бізнесу до європейського економічного простору та ефективна реалізація в Україні Керівних принципів ОЕСР значною мірою залежать від якості нормативно-правового забезпечення ESG-концепції.

Ці та інші теоретико-прикладні питання охоплюються фундаментальною темою «Правотворчість в Україні в умовах євроінтеграції: вдосконалення теоретико-методологічних засад» (реєстр. № 0124U001504), яка виконується Інститутом правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, та в межах якої підготовлена стаття.

Вагомі напрацювання для розвитку ESG-концепції в Україні зробили С. Білобловський, Л. Дорошенко, М. Єрмаков, С. Зубко, В. Колодуб, В. Кравець, І. Лиховидова, О. Серт, А. Теребій та інші науковці різних спеціальностей.

Однак, оскільки протидія корупційним ризикам у корпоративному секторі та антикорупційний комплаєнс бізнесу

посідає одне із першочергових завдань у пріоритетному плані реформ для євроінтеграції України, правове забезпечення розвитку ESG-концепції в Україні ще потребує значного доопрацювання та удосконалення та, відповідно, постійної наукової уваги.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз науково-практичної проблеми розвитку у національному законодавстві України концепції корпоративної соціальної відповідальності (ESG-концепції) в її антикорупційному аспекті, виявлення дисбалансів у законодавстві та обґрунтування перспективних напрямів його модернізації в умовах європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ESG-концепція проходить еволюційний шлях свого розвитку, адаптуючись до глобалізаційних викликів та суспільних очікувань, набуваючи ролі стратегічно важливого складника державної соціально-економічної політики та інструмента сталого розвитку.

Поняття «соціально відповідальний бізнес» означає відповідальну поведінку суб'єктів господарської діяльності за вплив їх рішень і дій на суспільство, навколишнє природне середовище, яка сприяє сталому розвиткові суспільства, зокрема забезпеченню добробуту населення; враховує очікування суб'єктів господарської діяльності та суспільства; відповідає законодавству і міжнародним нормам поведінки; інтегрована у діяльність суб'єкта господарської діяльності [1]. Одним із ключових у наведеному понятті є акцент на відповідальності, що сутнісно відображає морально-етичну природу ESG-концепції, її нерозривний зв'язок із принципами доброчесності та концептом довіри. Українська дослідниця О. Кожем'якіна розглядає довіру як змістовну ціннісно-нормативну основу соціального капіталу, що позначає: спроможність (психологічну, культурну, моральну, ментальну) покладатись на добру волю іншого, мотиви, дії, інтереси якого зазвичай непрозорі, приховані; позитивне та оптимістичне налаштування на вияв цього відношення, навіть у ризиковій ситуації відсутності або недостатнього контролю; очікування надійності, ефективності та результативності відносин; готовність взаємодіяти, утворювати нові організаційні форми кооперативних дій. Нормативна складова довіри концептуалізується в дотриманні зобов'язань, очікуванні неопортуністичної поведінки, формуванні стереотипу надійності соціальних взаємин, очікуванні вияву чесності, порядності, компетентності [2, с. 124–125].

Категорія «довіра», якою оперує фідуціарна доктрина [3, с. 89], лежить в основі фідуціарних принципів. Професорка Л. Діденко зазначає, що в європейських системах континентального (цивільного) права ці принципи мають своє коріння в римському праві, де термін «fides» вказував на взаємну вірність та довіру, і у багатьох країнах Європи вони стали ключовою частиною цивільного права, регулюючи різноманітні відносини, включаючи довір'я, ділове партнерство та управління майном, що вимагає виконання своїх обов'язків з високим ступенем чесності та дбайливості [4, с. 224].

У фундаментальній науковій праці «The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders» (1991, by Archie B. Carroll) етична відповідальність бізнесу посідає третій рівень після економічної та юридичної відповідальності, а визначальними етичними обов'язками є наступні: 1) важливо діяти у відповідності до очікувань суспільних звичаїв та етичних норм; 2) важливо визнавати та поважати нові або ті, що еволюціонують, етичні/моральні норми, прийняті суспільством; 3) важливо не допускати порушення етичних норм заради досягнення корпоративних цілей; 4) важливо, щоб відповідальна корпоративна поведінка визначалася як виконання того, чого очікується з моральної чи етичної точки зору; 5) важливо усвідомлювати, що корпоративна доброчесність та етична поведінка виходять за межі простого дотримання законів та нормативних актів [5, с. 41–42]. Отже, ESG-концепція тісно корелює з правовими стандартами прав людини, доброчесністю, прозорістю, підзвітністю та іншими морально-етичними засадами і підходами.

Морально-етична природа ESG-концепції виступає ціннісним орієнтиром

для законодавця, скеровуючи його волю на захист прав людини та запобігання і протидію корупції, на впровадження етичних стандартів на норми права, на розвиток національного законодавства України у напрямку екологічної відповідальності, соціальної рівності, прозорості корпоративного управління, які водночас стають фундаментальними критеріями оцінки якості та ефективності нормативно-правових актів у сфері реалізації цієї концепції.

Отже, як відмічають учені, попри те, що ESG-концепція історично виникла поза межами права – як моральний імператив і добровільний внесок бізнесу у розв'язання соціальних проблем, сучасний етап розвитку характеризується «правовим поворотом» соціальної відповідальності бізнесу. Державна політика і законодавство активно інтегрують принципи соціальної відповідальності. Це дає змогу говорити про соціально відповідальне господарювання як про нову якість – не просто сукупність розрізнених ініціатив, а системне явище, визнане і підтримане на нормативному рівні. Тобто розвиток соціально відповідального господарювання набуває рис публічного інтересу, а отже, і предмета правового регулювання [6, с. 30, 40].

В контексті морально-етичної природи ESG-концепції антикорупційні заходи та практики, які традиційно охоплюються її елементом «Governance», виступають головним гарантом соціальної справедливості, а протидія корупції – засадничим принципом корпоративного управління. Відтак, антикорупційна складова національного законодавства України у сфері реалізації ESG-концепції – фундаментальний правовий інструмент упровадження ESG-принципів у корпоративну практику. Сьогодні, на жаль, вкотре доводиться констатувати, що корупція залишається одним із найбільш деструктивних факторів для розвитку економіки, бізнесу та інвестиційного клімату. За висновками керівниці напряму «Governence» Глобального договору ООН (United Nations Global Compact, далі – Глобальний договір ООН) в Україні С. Поволоцької, корупція підвищує вартість ведення бізнесу, створює нерівні правила гри, погіршує доступ до фінансування, ускладнює роботу з міжнародними партнерами, знижує довіру до компанії та робить її вразливою до тиску й непрозорих домовленостей. Для українського бізнесу ці ризики посилюються умовами війни, фінансової нестабільності, непередбачуваності державної політики та майбутніх вимог відбудови. Водночас антикорупційний комплаєнс, прозоре корпоративне управління та культура доброчесності можуть перетворитися на джерело стійкості. Вони допомагають компаніям знижувати ризики, будувати довіру, залучати фінансування, працювати з міжнародними партнерами та зберігати конкурентність у середовищі високої невизначеності [7].

У зв'язку з цим вочевидь, що корупційні загрози для українського бізнесу потребують системного впровадження антикорупційних механізмів, належних процедур контролю й корпоративної етики, що дозволить у сучасних умовах мінімізувати негативний вплив таких ризиків, підвищити стійкість компаній до кризових викликів, зміцнити репутацію корпоративного сектору, залучити інвестиції та розширити можливості співпраці з міжнародними партнерами.

Антикорупційні механізми, як відмічається у доповіді Енріко Летта «Mach more than market» (2024), мають спрямовуватися насамперед на посилення контролю за державною допомогою, на цифровізацію, впровадження високих стандартів прозорості, особливо у сфері публічних закупівель, оптимізацію процедур виявлення і моніторингу порушень та застосування санкцій для забезпечення їхнього стримуючого ефекту щодо запобігання майбутнім порушенням [8, с. 128–129].

На засадничому рівні права антикорупційні механізми спираються на один із фундаментальних ESG-принципів, що визнаний Глобальним договором ООН, – принцип запобігання та протидії корупції, спрямований на розвиток нульової толерантності до корупції, захист викривачів корупції тощо. За допомогою правових засобів державного регулювання цей принцип знаходить своє відображення у формуванні комплексної національної системи доброчесності та реалізується через прийняття довго-

строкових антикорупційних стратегій, адаптацію законодавства до міжнародних стандартів проти корупції та створення інституційної бази. Цей принцип передбачає реалізацію таких аспектів: внутрішній – як перший крок учасників Глобального договору впровадити антикорупційні політики та програми в рамках своїх організаціях та їх бізнес-процесах; зовнішній – формування звіту про протидію корупції в щорічному Звіті про прогрес, а також обмін досвідом та найкращими практиками; колективний – об'єднання зусиль з усіма зацікавленими сторонами щодо протидії корупції та чесної конкуренції [9].

Внутрішній аспект принципу протидії корупції актуалізує активну позицію компаній через самостійне формування автономного корпоративного правового поля. Через систему корпоративних актів, які, адаптуючи загальні норми права до цілей, завдань, потреб та законних інтересів юридичних осіб, специфіки їхньої діяльності та організаційної структури тощо, трансформуються ESG-принципи у корпоративні рішення та практики. Тобто, як відмітила Л. Корчагіна, нульова толерантність до корупції – «елемент ESG-активності підприємства» [10, с. 2]. У зв'язку з цим вважаємо слушною думку А. Сошникова, який наголошує, що держава прагне бачити в бізнесі повноцінного партнера, що змушує компанії не просто декларувати цінності сталого розвитку, а активно перебудовувати свої бізнес-моделі. Впроваджуючи реальні антикорупційні та соціальні практики, бізнес трансформує власне середовище і переходить до проактивної позиції – він починає формувати зустрічний суспільний запит до влади, висуваючи чіткі вимоги до прозорості та якості державних управлінських рішень [6, с. 29–30].

Разом із цим, попри антикорупційну активність корпоративного сектору, внутрішні зусилля суб'єктів господарювання на рівні локального права залежать від ефективності державної антикорупційної політики та якості національного законодавства України, яке втілює її результати. Його розвиток за напрямом упровадження ESG-принципів має передбачати системний підхід застосування антикорупційних засобів та заходів превентивного та реактивного характеру.

Системність підходу обумовлена «багатовимірним характером антикорупційної політики», яку Д. Вербицький обґрунтовує інституційними структурами, нормативними процедурами, організаційно-управлінськими компонентами й економічними стимулами, які формують єдиний простір превентивного, контрольного й правозастосовного впливу на економічні процеси, інвестиційні потоки, транзакційні витрати та структурну модернізацію економіки [11, с. 2]. При цьому антикорупційна стратегія розвитку ESG-концепції має бути спрямована на подолання розриву між визнанням на законодавчому (Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII [12]) і локальному корпоративному рівнях засад доброчесності та їх реальною інтеграцією в публічну і корпоративну культуру та поведінку.

Одним із доцільних законодавчих кроків превентивного характеру може стати розширення вимог щодо затвердження антикорупційних програм юридичних осіб (стаття 61 Закону України «Про запобігання корупції» [12]). Зокрема, було б корисним, на погляд авторки статті, запровадити обов'язковий антикорупційний комплаєнс для учасників усіх публічних закупівель, без прив'язки до чинного вартісного цензу в 20 мільйонів гривень. Актуальність зазначених змін обумовлена високим рівнем корупційних ризиків у сфері публічних закупівель, що підтверджується пріоритетністю цього напряму в антикорупційних стратегіях країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [13, с. 106]. Крім того, запропонована модернізація Закону України «Про запобігання корупції» сприятиме гармонізації його норм із приписами Закону України «Про публічні закупівлі» в частині регламентації підстав для відмови в участі у процедурах закупівель, між якими спостерігається певний дисбаланс. Наразі, за статтею 17 Закону України «Про публічні закупівлі» замовник приймає рішення про відмову в участі у процедурі закупівлі та зобов'язаний відхилити тендерну про-

позицію учасника або відмовити в участі у переговорній процедурі закупівлі в разі, якщо: відомості про юридичну особу, яка є учасником процедури закупівлі, внесено до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення; службову (посадову) особу учасника процедури закупівлі, яку уповноважено учасником представляти його інтереси під час проведення процедури закупівлі, фізичну особу, яка є учасником, було притягнуто згідно із законом до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією [14]. Тобто через обмеження Законом України «Про запобігання корупції» обов'язкового впровадження антикорупційних програм вузьким колом юридичних осіб поза механізмом антикорупційного запобігання залишається значний масив учасників публічних закупівель, хоча корупційні ризики для них є не менш високими.

Потребує також перегляду стаття 63 Закону України «Про запобігання корупції», яка визначає вимоги до змісту антикорупційної програми юридичної особи. Її аналіз крізь призму ESG-принципів та суміжних із ними стандартів дозволяє виявити як точки концептуального зближення, так і певні регуляторні обмеження. Так, положеннями, які корелюють із міжнародними стандартами ESG (зокрема, ISO 26000:2010 [15]), є ті, що рекомендують закріплювати в антикорупційних програмах норми професійної етики працівників, процедури захисту працівників, які повідомили інформацію про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення (інститут захисту викривачів), процедури періодичної оцінки корупційних ризиків (регулярного моніторингу) тощо.

Водночас убачається дисбаланс між диспозитивним характером частини першої статті 63 Закону України «Про запобігання корупції» та імперативними приписами статті 62 цього Закону, яка визначає коло юридичних осіб, для яких антикорупційна програма є обов'язковою. У таких випадках рекомендаційний перелік положень антикорупційної програми відповідної юридичної особи сприймається як обов'язковий антикорупційний стандарт локального рівня.

Для усунення цього дисбалансу було би доцільним розмежувати у статті 63 зазначеного Закону зміст антикорупційної програми юридичних осіб на два блоки: імперативний (так би мовити «обов'язковий мінімум») та диспозитивний (варіативний). ESG-концепція є стратегією добровільного розвитку та орієнтує суб'єктів господарювання на позитивний внесок у розвиток суспільства. Тож таке розмежування гармонізуватиме із підходом щодо корпоративної активності юридичних осіб у сфері антикорупційного комплаєнсу та враховуватиме локальну оцінку корупційних ризиків, загалом – корпоративну дискрецію.

Крім цього, у статті 63 Закону України «Про запобігання корупції» недостатнім убачається висвітлення аспектів зовнішньої прозорості діяльності юридичних осіб, що могло би компенсуватися передбаченням публічного звітування про результати реалізації антикорупційної програми перед громадянським суспільством. Це є наріжним аспектом соціальної звітності, на якому наголошено у Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року [1].

Згідно з цією Концепцією заохочення суб'єктів господарської діяльності до проведення відкритої політики щодо розкриття інформації, зокрема фінансової та нефінансової, публікації звітів щодо реалізації стратегії розвитку та діяльності суб'єкта господарської діяльності, підвищення рівня знань працівників з питань соціальної відповідальності, а також підвищення рівня нетерпимості до корупції в різних її проявах розглядається як один із способів розв'язання проблеми розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні.

Висновки. Актуальність ESG-концепція в Україні суттєво зросла під впливом внутрішніх викликів воєнного стану та потреб повоєнного відродження України. Сучасний етап розвитку ESG-концепції в Україні характеризується інтеграцією морально-етичних засад доброчесності, довіри та фідуціарних

принципів у предмет системного правового регулювання. Особливої актуальності набуває інтеграція європейського підходу до ESG-концепції, яка в країнах ЄС пройшла шлях від добровільних етичних ініціатив до регламентованого нормативного інструменту сталого розвитку. Запобігання корупції в корпоративному секторі («Governance») є ключовим критерієм оцінки якості національного законодавства та показником соціальної справедливості й інвестиційної привабливості нашої держави. Невід'ємною умовою успішного впровадження ESG-принципів є подолання закритості бізнес-процесів та забезпечення прозорості корпоративного управління, подальший розвиток ефективної системи взаємодії між державою, суспільством і бізнесом. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаються в поглибленні теоретичного обґрунтування правової природи ESG-концепції та її засадничих принципів і стандартів, визначенні меж юридичної відповідальності суб'єктів господарювання перед суспільством та у розробці дієвих стимулів для бізнесу, удосконаленні правового регулювання антикорупційного комплаєнсу як на державному, так і корпоративному рівнях. В контексті євроінтеграційного вектору розвитку національного законодавства корпоративна правотворчість має спиратися на основоположні засади корпоративної соціальної відповідальності. Антикорупційні програми, етичні кодекси, кодекси корпоративної поведінки тощо є основним нормативним критерієм оцінки дотримання засад ESG-концепції та її принципів. Модернізація корпоративного права має трансформувати соціальну відповідальність бізнесу у чітко регламентовану систему правових обов'язків для балансу приватних інтересів із публічними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 66-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text

2. Кожем'якіна О. М. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. Демографія та соціальна економіка.2016. № 1 (26). С. 118–131. URL: https://dse.org.ua/arhcive/26/10.pdf

3. Трубаков Є. О. Довіра у фідуціарних правовідносинах: рудимент чи концептуальна основа. Нове українське право. Вип. 2. 2026. С. 86–93. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.10

4. Діденко Л. В. Фідуціарні принципи в європейських системах приватного права. Правова позиція. 2023.№ 1 (38). С. 223–226. DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-1.43

5. Carroll A. B. The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. Business Horizons. 1991. Vol. 34(4). P. 39–48.

6. Сошников А. Від корпоративної соціальної відповідальності до соціально відповідального господарювання: еволюція концепцій. Економіка та право. 2026. № 1. С. 29-44. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2026.01.029

7. Поволоцька С. Як корупційні ризики впливають на вартість ведення бізнесу, доступ до фінансування та стійкість українських компаній. Дата публікації 09.06.2026. URL: https://globalcompact.org.ua/news/corruption-risks-for-business-ua/ (дата звернення 16.06.2026).

8. Enrico Letta. Much more than a market – Speed, Security, Solidarity Empowering the Single Market to deliver a sustainable future and prosperity for all EU Citizens. April 2024. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/ny3j24sm/much-more-than-a-market-report-by-enrico-letta.pdf

9. Десять принципів Глобального договору ООН. URL: https://globalcompact.org.ua/desjat-principiv-gd-oon/ (дата звернення 16.06.2026).

10. Корчагіна Л. Ф. Науково-методичні засади побудови механізму управління ESG-активністю на підприємстві. Економіка та суспільство, 2023. (52). С. 2. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-71.

11. Вербицький Д. А. Формування антикорупційної політики України та механізми її реалізації в координатах економічного розвитку : автореф. дис. ... доктора філософії : спеціальність 281 / Національний університет «Одеська політехніка», МОН України, Одеса, 2026. 17 с.

12. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n648

13. Ніколаєнко А. К. Євроінтеграційна стратегія антикорупційної політики України : дис. … доктора філософії : 281 /Державний університет «Житомирська політехніка», Житомир, 2026. 189 с.

14. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 9. Стаття 89. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text

15. Guidance on social responsibility. ISO 26000:2010(en). URL: https://www.iso.org/obp/ui/en/#iso:std:iso:26000:ed-1:v1:en

Дата першого надходження статті до видання: 21.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

УДК 001.89:[174:5/6; 17.023.33; 174:340.13]
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.18

ЕТИЧНІ ОРІЄНТИРИ НАУКИ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ЗАГРОЗ СУСПІЛЬНОМУ БЛАГОПОЛУЧЧЮ

Вінник Оксана Мар'янівна,
orcid.org/0000-0002-9397-5127
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
головний науковий відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена проблемі етики в сучасній науці, яка продукує результати досліджень, що мають величезний потенціал, який, проте, використовується з різною метою: на благо суспільству, його членам, природі тощо або лише із суто комерційною метою без урахування ступеня ризику застосування результатів наукових досліджень чи з відверто шкідливою ціллю. Відповідно, постає проблема відповідальності вченого за результати проведеного дослідження з точки зору встановлення позитивних та негативних наслідків їх використання, попередження про це суспільство і напрацювання пропозицій щодо мінімізації ризиків, пов'язаних з проблемними результатами дослідження. Йдеться про етику вченого/дослідника, якої традиційно дотримуються наукові установи та навчальні заклади з відповідними науковими підрозділами. Проте в сучасний період набули поширення дослідження в суто комерційних структурах, в яких наукові дослідження проводяться для збільшення прибутковості основної діяльності (виробничої, інвестиційної, будівельної, інноваційної, інтернет-рекламування, пошукових сервісів, хмарних обчислень, інтернет-торгівля тощо) проте вони не підпадають під коло суб'єктів, які відповідно до законів України «Про наукову та науково-технічну діяльність» та «Про академічну доброчесність» зобов'язані дотримуватися стандартів наукової етики та академічної доброчесності. Збільшення ризиків від неконтрольованого використання результатів наукових досліджень на зразок штучного інтелекту, біотехнологій тощо, що становить загрозу не лише окремим особам, а й людству в цілому, вимагає поширення відповідальності за результати досліджень/їх використання на всіх суб'єктів, що здійснюють наукові дослідження та/або запроваджують їх результати. Також заслуговує на увагу корегування пріоритетів наукових досліджень з точки зору надання переваги тим з них, які спрямовані на мінімізацію ризиків від застосування сучасних технологій та відкриттів.

Ключові слова: *наука, етика вченого, новітні технології, ризики, академічна доброчесність, пріоритети наукових досліджень, правове забезпечення.*

Vinnyk Oksana. Ethical Guidelines for Science in the Context of Growing Threats to Public Welfare

The article is devoted to the problem of ethics in modern science, which produces research results that have enormous potential, which, however, are used for various purposes: for the benefit of society, its members, nature, etc. or only for purely commercial purposes without taking into account the degree of risk of using the results of scientific research or for a frankly harmful purpose. Accordingly, the problem of the scientist's responsibility for the results of the research conducted arises from the point of view of establishing the positive and negative consequences of their use, warning society about this and developing proposals for minimizing the risks associated with problematic research results. This is about the ethics of the scientist/researcher, which is traditionally adhered to by scientific institutions and educational institutions with relevant scientific departments. However, in the modern period, research has become

widespread in purely commercial structures, in which scientific research is conducted to increase the profitability of the main activity (production, investment, construction, innovation, Internet advertising, search services, cloud computing, Internet trading, etc.), but they do not fall under the scope of entities that, in accordance with the laws of Ukraine "On Scientific and Scientific and Technical Activities" and "On Academic Integrity", are obliged to adhere to the standards of scientific ethics and academic integrity. The increase in risks from uncontrolled use of scientific research results such as artificial intelligence, biotechnology, etc., which poses a threat not only to individuals, but also to humanity as a whole, requires the extension of responsibility for research results/their use to all entities that conduct scientific research and/or implement their results. It is also worth noting the adjustment of scientific research priorities in terms of giving preference to those of them that are aimed at minimizing the risks from the use of modern technologies and discoveries.

Key words: *science, ethics of a scientist, new technologies, risks, academic integrity, priorities of scientific research, legal support.*

Посилення загроз суспільному благополуччю (ризики застосування новітніх технологій, зумовлена ігноруванням потреб довкілля зміна клімату та її негативні наслідки, посилення воєнних загроз, ризики цифровізації тощо) зумовлюють необхідність корегування вимог до наукових досліджень та відкриттів, цінність яких для людства проблематична. Йдеться про результати наукових досліджень, що забезпечують революційні переваги в отриманні бажаних результатів, ефект (наслідки) використання яких залежить від намірів осіб, що їх застосовують. Серед вельми проблемних результатів наукових досліджень відкриття на кшталт радіації (її корисне застосування в медицині [1] та інших сферах незаперечна, проте ефект поширення та застосування ядерної зброї може бути критичним для людства, як про це свідчить досвід Хіросими і Нагасаки [2]), біотехнології (ризики створення штучних небезпечних патогенів, біотероризм/створення та застосування біологічної зброї, непередбачувані наслідки генетичних маніпуляцій на людях та ін. [3]), штучного інтелекту, вдосконалення якого може перекреслити всі його переваги для людства з огляду на високий ризик виходу ШІ з під контролю людини, про що б'ють на сполох відомі вчені [4] на фоні поблажливого ставлення міжнародної спільноти до ШІ шляхом видання рекомендацій [5], хоча прийнятий в ЄС Регламент про ШІ [6] містить більш жорсткі правила. Покладатися в цій справі ***лише*** на наукову етику навряд чи ефективно, оскільки (1) деякі науковців можуть порушувати принципи наукової етики, а (2) застосування результатів наукової діяльності нерідко виходить з під контролю науковців і в наш прагматичний час залежить переважно від отримання швидких надприбутків від запровадження цих результатів у виробництво, інші сфери суспільного буття. Проте питання безпеки нерідко ігноруються, про що свідчить застосування надбань цифровізації на ринках цифрової економіки [7; 8; 9] та в інших сферах суспільного буття [10].

На проблемах етики результатів наукових досліджень (новітніх технологій, наукових відкриттів), з точки зору відповідальності науковців, враховуючи посилення ризиків від їх (результатів) застосування, акцентують увагу як українські, так і зарубіжні науковці.

Так, Ана Марія Собочан, Тереза Бертотті, Кім Стром-Готфрід) в своїй статті [11] зупиняються на природі етичних дилем з особливим наголосом на проблеми, пов'язані з принципом «не зашкодь» та роллю дослідника, підкреслюючи, що: (а) «етичні дилеми притаманні всім дослідницьким процесам – від вибору того, що і як вивчати, до аналізу поширення отриманих результатів», (б) «часто обговорення наукової етики зосереджується на кроках, потрібних для уникнення шахрайства або захисту людей», (в) «на додаток до доброчесності, освіти, соціальної активності та консультацій, дослідник повинен мати навички, які допомагають приймати рішення в ситуації етичних дилем» [11, с. 97].

Nicole Brown [12] порушує одну з проблем наукової етики, яка є актуальною і для України, а саме: збільшення

в сучасний період кількості незалежних науковців, позаштатних дослідників та гіг-працівників означає, що багато дослідників працюють поза традиційними рамками наукової етики, що підтримуються університетами (це може вплинути на їх дослідницьку етику).

Ван де Поель, І. та Рояккерс, Л. [13] за результатами проведеного дослідження на перетині філософії, технологій та інновацій, порушують кілька найскладніших етичних питань, що виникають на перетині інженерії та технологій, а також наголошують на навичках, необхідних для ефективного вирішення етичних проблем, що виникають у практиці інженерії.

Джеффрі Гінтон (британський науковець, лауреат Нобелівської премії з фізики та один із піонерів сучасного штучного інтелекту, якого часто називають «хрещеним батьком ШІ») попереджає про основну етичну проблему застосування штучного інтелекту/ШІ, яка полягає не лише у його можливостях, а в тому, що великі технологічні компанії зосереджені на гонці за лідерство, а не на безпеці людства [4].

Колективна праця – схвалений у червні 2016 року учасниками Всесвітнього економічного форуму (провідними дослідниками віком до 40 років із різних галузей, зокрема біології, фізики, навколишнього середовища та комп'ютерної техніки з усіх регіонів світу) Code of Ethics [14] містить низку принципів:

– *необхідність взаємодії з громадськістю* (відкрита двостороння комунікація про науку та наслідки досліджень, про їхню потребу для суспільства);

– *прагнення до істини:* «виявлена істина має бути підтверджена та перевірена колегами; …результати мають бути *представлені точно* без збільшення або зменшення, приховування фактів та/або недоліків, або введення читача в оману будь-яким чином»; результати дослідження «повинні *обґрунтовуватися на доказах та спостереженнях*, а не на упередженнях»;

– *мінімізація шкоди:* оскільки «дослідження неминуче несе певний ризик», дослідники мають мінімізувати шкоду для науки, інших, довкілля, суспільства та самих себе, «*захищати суспільство від надмірного ризику,* вживаючи заходів для передбачення, визнання та запобігання шкідливим дослідженням»;

– *взаємодія з особами, що приймають рішення,* означає вихід за рамки розробки рішень, проведення експериментів та публікації даних, оскільки виникають ситуації, коли існує етична відповідальність за взаємодію дослідника з особами, що приймають рішення, або «коли дослідження можливі лише шляхом взаємодії» з такими особами;

– *підтримка різноманітності:* «створення середовища, в якому ідеї всіх *оцінюються однаково* , незалежно від індивідуальних характеристик, *на основі доказів*. Різноманітність – це … фактична інклюзія , якої можна досягти лише шляхом створення *культури відкритості* та визнання та *подолання несвідомих упереджень»,* що «може вимагати залучення до участі недостатньо представлених груп, водночас забезпечуючи, щоб процес дослідження та його результати не впливали негативно на окремі групи»;

– *бути наставником:* означає довіряти та надавати менш досвідченим дослідникам можливості, особливо на ранніх етапах їхньої кар'єри, щоб допомогти їм *досягти своїх професійних цілей та реалізувати свій повний потенціал*;

– *бути підзвітним:* «означає брати на себе відповідальність за свої дії під час проведення досліджень та попереджати про ризик виконання своїх зобов'язань, вживаючи коригувальних заходів за необхідності. Вчені несуть *моральну, а також фінансову відповідальність* за відповіді на питання, порушені суспільством, основним спонсором досліджень. Вони повинні ефективно використовувати ресурси, не марнотратно та зосереджуючись на загальному соціальному добробуті у всіх своїх діях.

Європейський кодекс академічної доброчесності [15; 16], про який мова йтиме далі, значною мірою віддзеркалив ці положення.

Серед українських дослідників, які досліджували проблему наукової етики, варто згадати:

• Ю. Александрову [17], яка наголошує на ключовій ролі етика науки та освіти, «оскільки вона впливає на стандарти доброчесності, яких повинні дотри-

муватися учні і викладачі, а також на механізми запобігання і вирішення проблем, пов'язаних з порушеннями академічної доброчесності, таких як плагіат, фальсифікація чи фабрикація». Крім того, на думку авторки, існує потреба в подальших дослідженнях в цій сфері, «зокрема у контексті використання нових технологій, врахування соціальних і культурних факторів, та оцінки ефективності різних методів наукової освіти»;

• Запорожченко, О. В. [18], який за результатами проведеного дослідження доходить висновку, що в сучасну епоху філософія науки «потребує нового етичного горизонту – такого, що поєднує інтелектуальну чесність із соціальною відповідальністю, здатного відповісти на виклики техногенної цивілізації», оскільки «наука вже *не є лише засобом відкриття істини* в чистій формі, а стає силою, здатною радикально трансформувати світ, суспільство, людину й умови життя. У цьому новому контексті особливої ваги набуває етичний вимір наукової діяльності, адже відповідальність за наслідки наукових рішень, від біоінженерії до кліматичної політики, більше не може бути відкладена чи делегована іншим інституціям». Відповідно, сучасна наука «потребує нової культури відповідального мислення, яке *здатне поєднувати прагнення до істини з усвідомленням ціннісної складності світу, у якому ця істина діє»;*

• І. Дятлова, О. Патлайчук, О. Ступак, акцентуючи в своїй статті [19] увагу на етиці використання надбань цифровізації, зазначають, що **«**етичні дилеми, пов'язані зі штучним інтелектом, виходять за межі технічних питань і зачіпають фундаментальні аспекти людського існування, що вимагають всебічного осмислення та критичного аналізу» з огляду на наявність у цього цифрового ресурсу не лише значного потенціалу для покращення життя («від автоматизації рутинних процесів до розвитку персоналізованої медицини та боротьби зі змінами клімату»), але й пов'язані з його використанням нові загрози (втрата «контролю над автономними системами, масове безробіття та етичні конфлікти, пов'язані з використанням ШІ у військовій сфері»; наголошують на головному виклику XXI століття, який «полягає не лише у створенні технологій, а й у пошуку гармонії між інноваціями та моральними цінностями: ШІ повинен слугувати людству, а не ставити під загрозу його майбутнє», відповідно, «*щоб переваги застосування ШІ не перетворилися на загрози, необхідно встановити чіткі етичні принципи його розвитку та регулювання»;*

• О. Ю. Акименко [20] підкреслює посилення значення етичних засад у сучасному науковому світі, оскільки саме вони формують основу довіри до результатів наукових досліджень, зазначаючи при цьому, що: «наукова етика – це не лише набір адміністративних вимог, яких має дотримуватись дослідник під час написання роботи чи проведення експерименту, а й система цінностей, принципів і норм поведінки, що визначають, якою повинна бути відповідальна і доброчесна наукова діяльність»; відповідно, фундаментальною метою наукової етики є гарантування «достовірності, об'єктивності та надійності продукованого в науковій сфері знання», «одночасно, вона виконує вагому супутню функцію – забезпечення захисту довкілля, учасників досліджень та суспільства загалом від потенційних негативних наслідків недобросовісної наукової практики»;

• Патлайчук, О., Ступак, О. [21] підкреслюють необхідність звернення особливої уваги на «проблеми, пов'язані із застосуванням новітніх технологій, таких як штучний інтелект, генетична модифікація чи біоінженерія», оскільки «такі дослідження можуть викликати серйозні етичні дилеми, пов'язані зі зміною природних процесів та можливістю негативних наслідків для суспільства та природи»; у зв'язку з цим слід «вдосконалювати механізми етичної оцінки досліджень та їхнього впливу на суспільство»; встановлення, на їхню думку, «чітких критеріїв та стандартів для оцінки етичності досліджень сприятиме забезпеченню відповідальності наукових спільнот та захисту прав та добробуту людей», «сприятиме створенню сталого та етичного наукового середовища, що має критичне значення для подальшого прогресу та розвитку людства»;

• Семен Гончаренко [22] одним з перших в Україні 15 років тому визначив важливість та ключові засади сучасної етики вченого, зазначивши:

– передбачення соціальних і екологічних наслідків своїх досліджень і прийняття моральної відповідальності за ці наслідки є надзвичайно важливим принцип етики вченого [22, С. 4–5];

– «вчений повинен протидіяти отриманню результатів, що суперечать принципам гуманізму, шляхом: відмови у співпраці; попередження суспільства про можливі негативні наслідки використання досягнень науки в антигуманному напрямку; інформування громадськості, зокрема, наукового співтовариства, щодо можливих негативних наслідків застосування наукових досягнень і необхідності їх попередження»;

– лише ті науково-технічні розв'язки, які прийняті на основі достатньо повної інформації, можна вважати в наш час соціально і морально виправданими. [22, с. 7–8].

Складність етичної проблеми в науці, як зазначається в одному з інтернет-джерел з проблем науки та освіти [23], полягає «в дійсній, а не абстрактній науці, вчений, з одного боку, прагне істини…, а з іншого, суб'єктивні моменти є суттєвою складовою наукового пошуку: дослідник – людина, а наукове знання – результат людської діяльності. Тому, пристрасть наукового пошуку, віра в свою правоту, захоплення своїми чи певними теоретичними міркуваннями тощо суттєво впливають на хід і результати наукового дослідження». Звідси і складність морального вибору вченого, яка полягає в тому, що «*саме наука причетна до виникнення глобальних проблем*. З іншого, зупинити науково-технологічний розвиток неможливо… сучасний світ людини – це технологізоване середовище, де жорстко задається структура відношення до природи – як до об'єкта технічних і технологічних можливостей, до суспільства – через соціоекономічні і політичні програми розвитку, до людини – завдяки технології повсякденного життя, спілкування і, навіть, власне до себе, що є наслідком технологізованості духовного світу особистості».

Своєчасним відгуком на виклики сучасної епохи став Європейський кодекс академічної доброчесності [15; 16], який закріпив низку принципів (надійність у забезпеченні якості досліджень, що знаходить своє відображення у проектуванні, методології, аналізі та використанні ресурсів; доброчесність у розробці, проведенні, рецензуванні, звітуванні та поширенні результатів досліджень у прозорий, справедливий, повний та неупереджений спосіб; повага до колег, учасників дослідження, суб'єктів дослідження, суспільства, екосистем, культурної спадщини та навколишнього середовища; відповідальність за весь процес дослідження – від ідеї до публікації, за управління ним та його організацію, за навчання, нагляд, наставництво і соціальний вплив), а також закріпив положення, відповідно до яких:

– *науково-дослідні установи та організації*: створюють середовище, вільне від надмірного тиску на дослідників, що дозволяє їм працювати незалежно та відповідно до принципів належної дослідницької діяльності; сприяють підвищенню обізнаності та ресурсним стимулам для забезпечення культури дослідницької доброчесності; створюють середовище, вільне від надмірного тиску на дослідників, що дозволяє їм працювати незалежно та відповідно до принципів належної дослідницької діяльності; демонструють лідерство у прозорих політиках та процедурах належної дослідницької діяльності, а також забезпечують прозоре та відповідне поводження у разі виникнення сумнів стосовно неправомірної поведінки та порушення доброчесності; активно підтримують та захищають, тих, хто займається вивченням сумнівних випадків; підтримують відповідну інфраструктуру для створення, управління й захисту даних, а також у всіх формах вивчають матеріали, які є важливими для відтворюваності, видимості та підзвітності;

– *дослідники:* дотримуються відповідних кодексів та правил; ставляться до учасників і суб'єктів дослідження (будь то люди, тварини, культурні, біологічні, екологічні чи фізичні дані) та пов'язаних з ними відомостями з повагою та обережністю, відповідно до юридичних норм та

етичних принципів; опікуються виходом дослідження за вузькі професійні межі, – наприклад, через громадянську науку або спільні дослідження, і приймають на себе відповідальність за забезпечення стандартів доброчесності досліджень; розробляють, проводять, аналізують та ретельно документують дослідження, роблячи це прозоро та виважено, а своїми висновками діляться у відкритий, чесний, прозорий і точний спосіб, поважаючи конфіденційність даних або висновків, коли це юридично необхідно; повідомляють про свої висновки та методи, включаючи використання зовнішніх послуг / сервісів, інструментів штучного інтелекту та автоматизованих інструментів, у спосіб, сумісний із прийнятими нормами цієї дисципліни, який полегшує перевірку або реплікацію /повторення, де це можливо; мають визнавати та зважувати потенційну шкоду і ризики, пов'язані з їх дослідженнями та їх подальшим застосуванням, і намагатися пом'якшати можливі негативні наслідки;

– дослідники, науково-дослідні установи та організації забезпечують належне управління, керування та збереження усіх даних, метаданих, протоколів, кодів, програмного забезпечення та інших дослідницьких матеріалів упродовж розумно визначеного та чітко встановленого періоду;

– недоброчесна поведінка під час дослідження проявляється у традиційних (фабрикації, фальсифікації і плагіаті) та інших порушеннях, серед яких: дозволяння спонсорам, грантодавцям або іншим особам ставити під загрозу незалежність і неупередженість процесу дослідження або опису / звітну про результати дослідження; зловживання посадою / становищем для заохочення до порушень цілісності дослідження або для просування свого власної кар'єри; затримка або перешкоджання роботі інших дослідників; неналежне використання статистики; приховування використання ШІ або автоматизованих інструментів у створенні вмісту чи підготовці публікацій; приховування даних або результатів досліджень без належного обґрунтування та ін.;

– у найсерйозніших формах неприйнятні практики підлягають санкціям, проте необхідно докласти принаймні всіх зусиль, щоб запобігти, перешкоджати та зупиняти такі практики за допомогою навчання, нагляду, наставництва та через підтримку розвитку дослідницького середовища; необхідно дотримуватись наступних принципів розслідування *неправомірної дослідницької поведінки*: будь-хто, кого звинувачують у такій поведінці, вважається невинним, доки не буде доведене протилежне; розслідування має бути справедливим, всебічним, доцільним, безкомпромісним, об'єктивним і ретельним, а заходи, які вживаються до осіб, щодо яких звинувачення у неналежній поведінці підтверджено, мають бути пропорційні тяжкості порушення; розглядається роль як окремих осіб, так і установ, які сприяли порушенню доброчесних дослідницьких практик; має бути передбачене вжиття відповідних відновлювальних заходів у разі, якщо дослідники виправдовуються у звинуваченнях щодо неправомірної поведінки.

Більш лаконічно принципи етики вченого закріплено в Етичному кодексі ученого України, схваленого Національною академією наук України 2009 року [24], відповідно до якого:

учений несе моральну відповідальність за наслідки своєї діяльності, що можуть впливати на розвиток людства або природи. Вчений повинен протидіяти отриманню результатів, що суперечать принципам гуманізму, шляхом: відмови у співпраці; попередження суспільства про можливі негативні наслідки використання досягнень науки в антигуманному напрямку; інформування громадськості, зокрема наукового співтовариства, щодо можливих негативних наслідків застосування наукових досягнень і необхідності їх попередження (п. 1.4).

вчений має спрямовувати свої зусилля на подальше застосування отриманих знань задля блага людства, збереження навколишнього середовища та найекономічнішого використання природних ресурсів. Визнаючи суспільні потреби та обмеженість природних ресурсів, учений повинен активно протидіяти проведенню необґрунтованих досліджень (п. 1.7);

учений несе відповідальність за виникнення небезпеки для окремої людини, суспільства, економіки або шкоди для

природи, які може заподіяти застосування неперевірених нових наукових знань (п. 1.9);

наукові дослідження жодним чином не повинні ображати гідність або йти всупереч правам людини. У медико-біологічних дослідженнях слід керуватися принципами біоетики (п.2.7).

Разом з тим, прийняті Верховною Радою України нормативно-правові акти, що регулюють наукову та науково-технічну діяльність, більш стримані у визначенні значення та необхідності дотримання принципів, якими мають керуватися вчені при здійсненні наукових досліджень.

Так, Закон «Про наукову та науково-технічну діяльність» (далі – Закон ПНіНТД) [25] передбачає, що:

– вчений під час провадження наукової, науково-технічної, науково-організаційної та науково-педагогічної діяльності зобов'язаний: 1) не завдавати шкоди здоров'ю та життю людини, навколишньому природному середовищу; 2) додержуватися етичних норм наукового співтовариства, неухильно дотримуватися норм права інтелектуальної власності (ч. 3 ст. 5);

– одним з ключових обов'язків наукового працівника – додержуватися етичних норм наукового співтовариства (ч. 4 ст. 6);

– науковий працівник не може бути примушений до проведення наукових досліджень, якщо вони або їх результати завдають чи можуть завдавати шкоди здоров'ю та життю людини, навколишньому природному середовищу, а також не може бути притягнутий до відповідальності за відмову від участі у таких дослідженнях (ч. 6 ст. 6).

Серед основних принципів державного управління та регулювання у сфері наукової і науково-технічної діяльності згаданий Закон наголошує на забезпеченні єдності науково-технічного, економічного, соціального та духовного розвитку суспільства (п.1 ч. 1 ст. 46), проте не уникає констатації існування *певного обґрунтованого ризику отримання негативного результату у провадженні наукової і науково-технічної діяльності* (п. 9 ч. 1 ст. 46).

Нещодавно прийнятий Закон «Про академічну доброчесність» (далі – Закон ПАД) [26] закріплює низку положень, що не лише визначають обов'язок науковця дотримуватися встановлених правил академічної доброчесності (далі – АД), але й передбачає відповідальність за їх порушення. Відповідно до цього закону:

– АД – сукупність цінностей, принципів і заснованих на них правил, якими мають керуватися суб'єкти академічної діяльності під час провадження такої діяльності (п 2 ч. 1 ст. 1);

– до цінностей та принципів АД, яких має дотримуватися науковець, належать (ст. 4): цінності, принципи і правила АД, що визначені Законом ПАД та іншими законами України, а також міжнародними документами, підписаними від імені України в установленому законодавством порядку; серед таких цінностей – *відповідальність суб'єктів АД перед собою, один перед одним і перед суспільством за результати своєї академічної діяльності;*

– коло закріплених в ст. 6 Закону ПАД обов'язків суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності: дотримання цінностей, принципів і правил академічної доброчесності; забезпечувати прозорість наукового дослідження (з урахуванням визначених законодавством обмежень) шляхом надання (зазначення, повідомлення тощо) достовірної (правдивої) інформації про первинні дані дослідження, використані/застосовані методи, методики, матеріали, обладнання тощо, порядок проведення і результати власних досліджень, джерела використаної інформації, власну дослідницьку діяльність; під час оприлюднення результатів досліджень *нести відповідальність за їх достовірність і вплив на суспільство*.

Закон ПАД ґрунтовно регулює відносини, пов'язані з академічною доброчесністю та її порушенням, включно з їх переліком, відповідальністю, порядком її застосування.

Разом з тим, цей акт (як і Закон про НіНТД) не охоплює випадки порушення етики вченого/академічної доброчесності дослідниками/науковими працівниками наукових структурних підрозділів суб'єктів господарювання, основним предметом діяльності яких є інша (вироб-

нича, посередницька, торговельна, інвестиційна, інтернет-рекламування, хмарних обчислень, інтернет-торгівля та інша діяльність), а наукова слугує покращенню результатів основної (віднайдення нових технологій та методів виробництва, запровадження їх у практичну діяльність з метою збільшення прибутковості основної діяльності). Про працівників таких підрозділів згадує Nicole Brown [12], зазначаючи про збільшення в сучасний період кількості наукових працівників/ дослідників поза межами університетів/ наукових установ, в яких підтримуються традиції наукової етики/АД. Проте український законодавець не враховує цю категорію науковців/дослідників і, відповідно, не поширює на них вимоги щодо дотримання наукової етики/АД, як і положення про відповідальність за її порушення.

Крім того, не акцентується увага на сучасній загрозі проведення наукових досліджень, результати яких є (можуть бути) шкідливими для людства, проте здійснюються з метою їх запровадження на практиці для збільшення прибутків, «гонці за лідерство», але з ігноруванням загрози безпеці людства, як про це попереджає Джеффрі Гінтон [4], а також вищезгадані вітчизняні вчені.

Врахування реалій сьогодення (збільшення ризиків для людства від неконтрольованого застосування результатів сучасних наукових досліджень/ технологій, проведення наукових досліджень підприємницькими організаціями ненаукового спрямування, що не підтримують стандарти наукової етики) в законах ПНіНТД та ПАД допоможе запобігти значній частині негативних наслідків від порушень наукової етики та академічної доброчесності. Також заслуговує на увагу надання пріоритетів науковим дослідженням, які спрямовані на мінімізацію ризиків від застосування сучасних технологій та відкриттів. Подібні заходи відповідатимуть закріпленим в Конституції України [27] положенням: про усвідомлення відповідальності нашої держави перед Богом, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями (Преамбула); про життя, здоров'я та безпеку людини як найвищу соціальну цінність в України (ст. 3).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Які три способи використання радіації в медицині? URL: https://mouse.kozak.cx.ua/ukraincyam/yaki-tri-sposobi-vikoristannya-radiacii-v-medicini.html (дата звернення: 08.06.2026).

2. Карлос Серрано. 80 років після Хіросіми та Нагасакі: наукове підґрунтя та людська ціна атомних бомбардувань. 2025. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/resources/idt-897d70df-056b-413c-ac44-cdacae33bc8c (дата звернення: 08.06.2026).

3. Біотехнологічні ризики. https://internetri.net/qntm/2021/12/31/biotehnologichni-ryzyky/ (дата звернення: 08.06.2026).

4. «Хрещений батько ШІ» попередив про загрози: людство може втратити контроль. URL: https://donpatriot.news/hreshhenyj-batko-shi-poperedyv-pro-zagrozy-lyudstvo-mozhe-vtratyty-kontrol 27.05.2026).

5. Авдєєва Т., Дворовий М. Штучний інтелект під контролем: які міжнародні правила мають знати українські редакції. 2026. URL: https://detector.media/infospace/article/247369/2026-01-30-shtuchnyy-intelekt-pid-kontrolem-yaki-mizhnarodni-pravyla-mayut-znaty-ukrainski-redaktsii/ (дата звернення: 08.06.2026).

6. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689 (дата звернення: 06.04.2026).

7. Revak I.O., Gren R.T. Digital Transformation: Background, Trends, Risks, and Threats Suggested Citation Article's History: Social and Legal Studios. 2022. Vol. 5, No. 2. P. 61–67. DOI: 10.32518/2617-4162-2022-5-2-61-67.

8. Гудима-Підвербецька М.М. Захист прав споживачів у цифровому середовищі: виклики та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. Серія право*. Вип. 86. Ч. 2. С. 87–94. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.14

9. Вінник О. Цифрова економіка в ракурсі захисту прав споживачів та підтримання справедливої конкуренції в ринковому середовищі. *Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво».* 2025. Вип. 25. С. 17–24. https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.2

10. Небезпека використання цифрових технологій як зброї зростає – Генсек ООН. URL: https://nenka.info/po-vsomu-svitu-fiksuyut-problemy-v-roboti-czyfrovyh-servisiv/ (дата звернення: 24.06.2026).

11. Собочан Ана Марія, Бертотті Тереза, Стром-Готфрід Кім. Етичні міркування у дослідженнях із соціальної роботи. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. № 1. 2019. С. 86–101. DOI: https://doi.org/10.33287/11197. Вперше опублікована як: Sobočan A. M., Bertotti T., Strom-Gottfried Kim (2018): Ethical considerations in social work research, European Journal of Social Work, DOI: 10.1080/13691457.2018.1544117

12. Nicole Brown. Research ethics in a changing social sciences landscape. *Research Ethics*. 2022.· Vol. 19, Iss. 2. Pages: 157–165. https://doi.org/10.1177/17470161221141011

13. Ван де Поель І. та Рояккерс Л. *Етика, технології та інженерія: вступ, 2-ге видання*. 2023. (Друге видання) Wiley-Blackwell. URL: https://www.wiley.com/en-us/Ethics%2C+Technology%2C+and+Engineering%3A+An+Introduction%2C+2nd+Edition-p-9781119879459

14. Code of Ethics. URL: https://widgets.weforum.org/coe/index.html#principles; https://www3.weforum.org/docs/WEF_Code_of_Ethics.pdf (дата звернення: 18.06.2026).

15. The European Code of Conduct for Research Integrity. URL: https://allea.org/code-of-conduct/ https://allea.org/wp-content/uploads/2023/06/European-Code-of-Conduct-Revised-Edition-2023.pdf (дата звернення: 23.06.2026).

16. Європейський кодекс академічної доброчесності. URL: https://nrat.ukrintei.ua/yevropejskyj-kodeks-akademichnoyi-dobrochesnosti/ (дата звернення: 23.06.2026).

17. Александрова Ю. Етичні проблеми наукової освіти в Україні. *Humanities Studies.* 2023. Вип. 15 (92). С. 89–100. https://doi.org/10.32782/hst-2023-15-92-11.

18. Запорожченко О. В. Філософія науки в епоху постнекласичності: нові аспекти етичної відповідальності. *Культурологічний альманах*. 2025. (2). 227–235. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.27

19. Дятлова І., Патлайчук О., Ступак О. Етичні виклики та перспективи філософії штучного інтелекту у XXI столітті. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2025. том 28. Вип. 2. С. 66–71. DOI: https://doi.org/172540

20. Акименко О. Ю. Етичні імперативи наукового дослідження: діалектика між свободою пізнання та відповідальністю / О. Ю. Акименко, Р. Х. Куценко. Особистість в освітньому середовищі сучасного суспільства / Personality in the educational environment of modern society : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнарод. участю (м. Дніпро-Любляна, 21 квітня 2025 р.). Дніпро-Любляна : КЗВО «ДАНО» ДОР», 2025. С. 37–41.

21. Патлайчук О., Ступак О. Етика дослідження в сфері наукових інновацій: виклики та можливості. Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». 2024. № 48. с. 173 (162–175). DOI: https://doi.org/10.24919/2522-4700.48.11

22. Гончаренко С. Етика науки і етичний кодекс ученого. *Наукові записки. серія: проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. Вип. 2. С. 3–12. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/706533/1/%D0%95%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8.pdf (дата звернення: 28.05.2026).

23. Проблема етика науки в структурі філософії науки. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12671/ (дата звернення: 28.05.2026).

24. Етичний кодекс ученого України: Схвалено Постановою загальних зборів НАН України від 15.04.2009 № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text (дата звернення: 06.06.2026).

25. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text (дата звернення: 07.06.2026).

26. Про академічну доброчесність: Закон України від 18.12.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4742-20#Text (дата звернення: 11.06.2026).

27. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 22.06.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 25.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.11
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.19

ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ ЕТОСУ НАУКИ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ ПРАВА

Мельник Ярослав Ярославович,
orcid.org/0000-0003-1937-6772
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджуються правовий моніторинг етосу науки в українських школах права.

В межах дослідження, автором з'ясовано, що проблему етосу науки українських шкіл права формують відсутність правового моніторингу щодо функціонування тієї чи іншої школи права, оцінки та дотримання ними ідеології, поглядів вчених, позицій лідера та їх послідовника, осмислення ними практик рефлексії, слідуванню певним цінностям, конви бачення імперативів тощо, що врешті решт постає як морально-етична парадигма діяльності наукової школи права.

Автором робиться акцент на тому, що особливістю наукових шкіл права в Україні є їх плюралізм, а функціональна спроможність постає як властивість забезпечувати ефективну правотворчу діяльність в державі, висуваючи вчених-правників як учасників правотворчої діяльності. В соціально-гуманітарному ключі, автор бачить проблему у тому, що наукові школи виступають осердями морально-етичної діяльності, будучи не завжди академічними осередками в галузі державознавства і правознавства, все таки, здатні акумулювати у собі науково-організаційний та інтелектуальний потенціал; надавати наукові експертні висновки із викликами часу, відображати запити на державотворчі та правотворчі процеси в Україні; формулювати нові перспективні наукові напрями, тощо. Все це, окреслюється як стійке прогресивне громадянське суспільство, що формує та утримує науковий потенціал України.

Аналіз концепції наукових шкіл права на думку автора показує, що діяльність вітчизняних наукових шкіл права демонструє рефлексію у їх діяльності, яка відображає ідеологічні переживання, етику та моральність пізнання права, цілі та, що головне, цінності у праві та правовому регулюванні, юридизації тих чи інших феноменів права. Автор зазначає, що одні наукові школи права переймаються та відстоюють ідею «правотворчості» (наскрізного правового інституту), не вдаючись у конву природнього чи позитивного права. Ці школи, відображають змішану модель ефективного, діючого, затребуваного у нормопроектуванні. Інші наукові школи права, навпаки, слідують архаїчним моделям, заснованими на історичній архітектоніці розвитку права. Попри це, автор вважає, що ті школи права, які зорієнтовані на глибокому дослідженню та слідуванню ідеології верховенства права, притримуються не стільки звичаєвих національних традицій права, скільки слідують євроцентризьким практикам. Усі ці та інші школи характеризуються не стільки особливостями морально-етичної складової, скільки звичаями та ідеологією напрямків дослідження, що формує предмет їх цінностей, як елементу етосу науки права.

Ключові слова: *філософія права, теорія права, правотворчість, правовий моніторинг, наукові школи права, етос науки, етос науки школи права.*

Melnyk Yaroslav. Legal Monitoring of the Ethics of Science in Ukrainian Law Schools

The article examines the legal monitoring of the ethos of science in Ukrainian law schools.

Within the framework of the study, the author found out that the problem of the ethos of science in Ukrainian law schools is formed by the lack of legal monitoring of the functioning of a particular school of law, their assessment and adherence to ideology, views of scientists, positions of the leader and their follower, their understanding of reflection practices, adherence to

certain values, convergence of visions of imperatives, etc., which ultimately emerges as a moral and ethical paradigm of the activities of a scientific school of law.

The author emphasizes that a feature of scientific law schools in Ukraine is their pluralism, and functional capacity appears as a property of ensuring effective law-making activity in the state, nominating legal scientists as participants in law-making activity. In a socio-humanitarian sense, the author sees the problem in the fact that scientific schools act as centers of moral and ethical activity, being not always academic centers in the field of political science and law, nevertheless, they are able to accumulate scientific, organizational and intellectual potential; provide scientific expert conclusions with the challenges of the time, reflect requests for state-building and law-making processes in Ukraine; formulate new promising scientific directions, etc. All this is outlined as a stable progressive civil society that forms and maintains the scientific potential of Ukraine.

Analysis of the concept of scientific schools of law, in the author's opinion, shows that the activities of domestic scientific schools of law demonstrate reflection in their activities, which reflects ideological experiences, ethics and morality of knowledge of law, goals and, most importantly, values in law and legal regulation, juridification of certain phenomena of law. The author notes that some scientific schools of law adopt and defend the idea of "lawmaking" (a cross-cutting legal institution), without entering into the convo of natural or positive law. These schools reflect a mixed model of the effective, the effective, and the demanded in normative design. Other scientific schools of law, on the contrary, follow archaic models based on the historical architectonics of the development of law. Despite this, the author believes that those schools of law that are oriented towards in-depth research and following the ideology of the rule of law adhere not so much to customary national traditions of law as to follow Eurocentric practices. All these and other schools are characterized not so much by the peculiarities of the moral and ethical component, as by the customs and ideology of the areas of research that form the subject of their values, as an element of the ethos of the science of law.

Key words: *philosophy of law, theory of law, lawmaking, legal monitoring, scientific schools of law, ethos of science, ethos of science of the school of law.*

Вступ. Проблема етосу науки українських шкіл права є майже не дослідженою, саме тому виникає потреба у проведенні дослідження на предмет правового моніторингу стосовно діяльності тієї чи іншої школи права, аби визначити етос науки в правовій доктрині, його функціональне призначення та характеристику.

Стан дослідження. Для того, аби ефективно дослідити проблеми правового моніторингу етосу науки в українських школах права, доцільно проаналізувати стан дослідження цього питання у декількох таких складових як от питання наукових шкіл права, питання правового моніторингу та питання безпосередньо етосу науки. Саме такий підхід, на нашу думку, надасть можливість оцінити стан розробки проблеми, а також послідовно підійти до проблеми безпосередньо етосу науки в українських школах права.

Так, на сьогодні проведені дослідження, які були сфокусовані на українських наукових школах права охоплюються не значними напрямками їх оцінки, характеристики, пізнання їх діяльності.

Зокрема, проблемами наукових шкіл права були побіжно підняті у текстах лекцій – «Історія виникнення наукових шкіл у трудовому праві» (2023) [3, с. 6]; в енциклопедичних довідках – щодо Харківської школи права [1, с. 977–980], Львівської школи права [1, с. 980, 987, 988, 989], тощо; у наукових статтях – М.Б. Мельник, як от: «Еволюція наукових шкіл трудового права в Україні: праксеологічний дискурс» (2025), «Правовий моніторинг у системі трудового права України та ознаки його ефективності» (2024), «Правовий моніторинг як елемент правотворчості у системі трудового права України» (2024) тощо [10, с. 48–59; 11, с. 14–19; 12, с. 55–64]; у науковій статті – Я.Я. Мельник та О.В. Перевертун «Наукові школи як учасники правотворчої діяльності» (2026) [13, с. 56–64]; і т.д.

Проблеми правового моніторингу були досліджені безпосередньо посеред вітчизняних вчених правників: О.О. Кот, А.Б. Гриняком, А.М. Колодієм, В.М. Тернавською, Н.В. Маловською, та іншими [23].

Проблеми етосу науки розкрились та досліджувались – Р.Мертоном [31], О. Комар [7, с. 199–200], Н.П. Козаченко

[4, с. 38–46], О.О. Поліщук [20, с. 58–62] та іншими. Однак, про етос юридичної науки, як і проблеми етосу наукових шкіл права не досліджувались, не розроблялись. Не розкривались і такі питання під кутом зору безпосередньо правового моніторингу.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблеми правовий моніторинг етосу наукових шкіл права постає за доцільне з'ясувати ці проблеми від загального до конкретного (спеціального), де загальними питаннями будуть розкриття особливостей етосу науки та правового моніторингу, а конкретними проблеми наукових шкіл права інституції, їх функціонування, розвитку, тощо.

Так, насамперед, варто звернути увагу на те, що родоначальником концепції етосу науки вважається соціолог Роберт Мертон. У своїй праці «Соціологія науки: теоретичні та емпіричні дослідження» (1973) вчений досліджував проблеми нормативної структури науки, та ряд інших проблем соціології науки [31; 25, с. 60].

В навчальному посібнику короткого термінологічного словника до нарису із сучасної філософії, зазначається, що термін «етос» походить від грецького та означає «характер», «мораль», «звичай». Під ним розуміють систему етичних та естетичних цінностей, детермінованих специфікою групового світогляду (релігійного, станового, національного тощо); притаманну тим чи іншим культурам, або історичним епохам, умовну модель чуттєво-емоційного та морального сприйняття дійсності, яка визначає специфіку їх ціннісних систем [26, с. 357].

У філософському словнику термін «етос науки» позначається як одне з основних понять сучасної філософії, соціології та *епістемології* науки. При цьому наголошується, що це поняття відіграє центральну роль у тих галузях рефлексії, в яких наука осмислюється як одна з соціокультурних практик, а саме – як когнітивна практика співтовариства учених. Також, зазначається, що «етос науки» – це сукупність найбільш функціонально дієвих, необхідних для життєдіяльності даного наукового співтовариства *цінностей*, норм поведінки, морально-етичних імперативів. Саме у ньому, в цьому терміні, в своєрідній формі закріплені історичне минуле практики наукового співтовариства, особливості його соціальної організації, усталений спосіб життєдіяльності. До елементів «етосу науки» належать такі цінності, норми й регулятиви, як універсалізм, свідомий скептицизм, неупередженість, інтелектуальна незалежність і скромність [30, с. 210–211].

З огляду на таке тлумачення цього терміну, не важко віднайти характерні особливості для таких осередків наукового співтовариства, як наукові школи. Адже термін включає цінності, норми поведінки, звичаї, морально-етичні імперативи, практики співтовариства учених у тій чи іншій науковій школі. Очевидно, коли йдеться про плюралізм наукових шкіл права (адже вони апріорі мають різні ідеологічні напрями діяльності та розвитку – *Я.М.*), то і відповідно питання етосу науки має безпосереднє відношення задля розгляду наукових шкіл права під кутом зору правового моніторингу. І питання важливе та заглиблюється тому, що сучасне право є прерогативою формувнаня юристів-професіоналів, законотворчої (правотворчої) філігранності експертів-вчених. Саме тому наукові школи права у розрізі етосу науки мають значення для дослідження.

Н.П. Козаченко, у своїй науковій публікації «Критичне мислення в контексті зміни наукового етосу» (2020) [4, с. 44], приходить до висновку у тому, що Ознакою та наслідком цього є втрата наукою центральної суспільної позиції у ціннісному смислі, – беззаперечна віра в науковий прогрес змінюється повсякденним скепсисом щодо наукових здобутків, що підкріплюється неоднозначністю наукових відкриттів та технологічних здобутків. Поряд з наукою у продукуванні достовірності паритетні місця займають інші світоглядні форми, що засновуються на міфологічному, релігійному або псевдонауковому підґрунті. Зміна суспільного статусу наукового знання породжує неабиякий суспільний попит на формування та розвиток критичного мислення, яке здається єдиним способом відновити раціональність, скептичність, науко-

вість у комунікативному просторі. Але при цьому треба розуміти, що критичне мислення не тільки відбиває наявний науковий етос, прийняте у суспільстві розуміння раціональності і ставлення до науки, а має специфіку функціонування, яка в зворотному напрямку впливає на формування суспільного статусу науки і науковий етос [4, с. 44].

Українська вчена О. Комар у своєму дослідження «Чи потребує наука регулювання: етос і самоорганізація у науці» (2024), доводить, що наука не потребує зовнішнього регулювання, покладаючись на власні саморегулятивні механізми, але має підтримувати зворотний зв'язок з суспільством поза науковими спільнотами, зокрема, реагувати на його запити. Етика науки, шляхом визначення ефективних способів самоорганізації науковців, має суттєвий вплив на ефективність науки як форми знання і соціальної діяльності. Тому вона повинна гнучко реагувати на нові виклики, адаптуючись до змін у науці [7, с. 216].

Такий підхід є доволі абстрактним та широким для юриспруденції, тому із такими висновками важко погодитися повністю, оскільки в правовій науці завжди постають та поєднуються такі категорії як наука і право, право і наука, правова наука, правова доктрина, які, так чи інакше є праворегулятивними, нерозривно регулятивні правом. Тому вони потребують регуляторів, інструментів.

На думку О.О. Поліщук, аналіз поняття «етосу науки» свідчить про те, що вчені переосмислили цінність свого внеску в суспільний прогрес, зрозумівши, що вони є невід'ємною частиною соціуму. Наука стала самоцінною. Також, вважається, що наука вплинула об'єднання великої кількість взаємопов'язаних елементів, таких як от: (а)набір методів для встановлення істинності знання, (б)накопичення знання за допомогою цих методів, (в)набір культурних цінностей та норм, що управляють науковою діяльністю тощо. Водночас, як зазначає О.О. Поліщук, метою науки як інституту виступає примноження достовірного знання. Врешті решт, дослідниця зазначає, що вся структура технічних та моральних норм допомагає досягненню результату. наука має методологічне, раціональне виправдання за допомогою етичних та логічних підтверджень [20, с. 61].

Разом з тим, Г. Старікова, досліджуючи проблеми етапи розвитку етосу, приходить до висновків стосовно того, що наявність виділених нею трьох значних етапів розвитку етосу науки, можна поділити на класичний, некласичний та сучасний, постнекласичний етапи. Вияв цих етапів дозволив проаналізувати ті суттєві трансформації, які відбуваються в аксіологічній сфері наукової діяльності [27, с. 287]. Дослідження цієї проблеми на її думку дозволяють зробити припущення, що сучасний етап розвитку науки можна позначити як етап зміни парадигм – перехід від традиційних наративістських підходів до формування когнітивно-гуманістичного образу науки [27, с. 287]. При чому, саме формування нового етосу сучасної науки відбувається в лоні більш широкого процесу – процесу становлення нової планетарно-екологічної свідомості, що відповідає практиці взаємодії цивілізації і природи в сучасних умовах [27, с. 287]. Проблеми, пов'язані з соціальною відповідальністю вчених не тільки конкретизуються, а й у певному сенсі універсалізуються, оскільки виникають у різних сферах наукового пізнання, включаючи і фундаментальне знання. Звідси й актуалізація такого ригористичного імперативу нового етосу науки: «Не має бути аморальної науки!» – як у сенсі наслідків застосування її досягнень, так і в сенсі її етичної нейтральності, байдужості до долі цивілізації [27, с. 287].

За таких висновків виникають певні пересторогі, стосовно морально-етичного компоненту тієї чи іншої наукової школи права в Україні. Адже при позитивістській конві досліджень та ідеології верховенства права, виникає потреба узгодження морально-етичної складової історичної школи права, школи права природного права, антропологічної школи права тощо.

Разом з тим, переходячи від етосу науки як загально-гуманітарного та філософсько-соціального феномену, варто визначити основні характеристики правової категорії правового моніторингу,

аби більш чіткіше підійти до функціонального призначення правового моніторингу в дослідженні етосі науки .

Так, поняття «правовий моніторинг» визначається як «… систематична комплексна контрольна діяльність, спрямована на відстеження, аналіз та оцінку реалізації прийнятих нормативно-правових актів щодо: (1)уведення їх у дію в повному обсязі (набрання нормативно-правовими актами чинності, реалізації норм права, викладених у їх перехідних положеннях, прийняття (видання) підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію нормативно-правових актів, щодо яких проводиться правовий моніторинг); (2)досягнення запланованих цілей нормативно-правового регулювання, їх впливу на суспільство та (або) на окремі соціальні групи, сектори чи галузі, а також визначення соціальних, правових, політичних, економічних, екологічних, адміністративних та (або) інших можливих запланованих наслідків чи виявлення незапланованих наслідків [22].

У ч. 4 ст. 22 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX (*надалі* – Закон від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX) зазначається, що наукова концепція розвитку законодавства України – це документ юридичного прогнозування рекомендаційного характеру, в якому на теоретико-емпіричній основі здійснюється системне прогнозування розвитку законодавства України, його окремих сфер, галузей та напрямів. При чому, розроблення Наукової концепції розвитку законодавства України здійснюється один раз на п’ять років Національною академією наук України. Наукова концепція розвитку законодавства України надсилається до Кабінету Міністрів України для її врахування під час планування правотворчої діяльності [21].

У п. 5 абс. 13 Розділ 2 «Здійснення правового моніторингу актів» Порядку здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2024 р. № 574 (надалі – Порядок) визначено, що суб’єкт правового моніторингу як джерело інформації та даних під час оцінки актів може використовувати, з поміж інших, наукові дослідження [19]. Однак даний порядок поки не діє, як і Закон від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX, що ускладнює ефективне нормативно правове регулювання правового моніторингу, застосування його за суттю.

У дослідженні присвяченому проблемам моніторингово-правового процесу та техніки підготовки моніторингового звіту А.М. Колодій та В.М. Тернавська приходять до висновків у тому, що моніторингово-правовий процес має містити у собі такі стадії як от: підготовчу; збору інформації; моніторингової експертизи; оцінювання ефективності дії нормативно-правового акта; прогнозування потреби у подальшому правовому регулюванні; кінцеву [23, с. 126]. Ба, більше, з поміж інших таких частин моніторингового звіту (визначення проблеми, стан нормативно-правового регулювання, практика застосування нормативно-правових актів, статистичні дані, результати проведеного анкетування, міжнародний досвід), сама по собі структура моніторингового звіту повинна й передбачати таку частину як от «Науково-дослідні матеріали». Зазначається, що їх суть огляду наукових джерел з проблеми, що досліджується, полягає не у цитуванні окремих думок науковців, а в узагальненні науково обґрунтованої інформації та виведенні доктринальної концепції, теоретичної формули вирішення конкретної проблеми [23, с. 123].

Досліджуючи проблеми співвідношення науково-правової експертизи та правового моніторингу у забезпеченні якості законодавства України О.О. Кот зазначає, що правова експертиза у поєднанні із моніторингом нормативно-правових актів є одним із напрямів формування перспективного законодавства в Україні, оскільки передбачає дослідження суспільних відносин з метою збору фактичного матеріалу та отримання інформації, необхідної для оцінювання, прогнозування, контролю та формування рекомендацій щодо забезпечення їх оптимального стану [23, с. 146].

А.М. Колодій, А.Г. Лапко та А.І. Хальота у дослідженні присвяченому проблемам

потреби розроблення та прийняття Закону України «Про правовий моніторинг нормативно-правових актів», у висновках зазначають про те, що з огляду на різні підходи до формування структури цього Закону, найбільш оптимальна структура Закону України «Про правовий моніторинг нормативно-правових актів» зазначена на їх думку саме в їх дослідженні. З огляду на це, вчені-дослідники схиляються до того, що не виключається проблеми стосовно доповнення, зміни та доопрацювання в силу тих чи інших обставин, утім, вважають, що його архітектоніка, обов'язково має включати наступні розділи: «Загальні положення»; «Здійснення правового моніторингу»; «Особливості певних видів правового моніторингу»; «Звіт про результати правового моніторингу»; «Обов'язковість здійснення правового моніторингу»; «Прикінцеві положення» [6, с. 34].

Таким чином, реферативний огляд проблем правотворчої діяльності та правового моніторингу як ті, що підняті в доктрині права а також і безпосередньо нормативно-правових актів, цілком виправдано постає питання про те, що наукові дослідження мають тісний праворегулятивний зв'язок та вплив на правотворчу діяльність.

З огляду на тенденцію доречно вказати на те, що в енциклопедії історії України зазначається, що «наукові напрями, школи, течії, гуртки» є неформальною інституціоналізацією науки, зорієнтованої на самоосягнення і самопізнання, врешті-решт на саморозгортання й самоорганізацію академічної спільноти в певному історичному часі, соціо- та етнокультурному просторі. Також, зазначається, що у широкому сенсі йдеться про розмаїття форм і способів засвоєння й адаптації науковою корпорацією інтелектуальних настанов, культурних віх, світоглядних орієнтирів, етичних цінностей, естетичних критеріїв, соціальних норм, громадських і суспільно-політичних вимог, які трансформуються й транслюються неформальними об'єднаннями вчених, що доповнюють наявну організаційну структуру чи виступають її предтечею, у відповідні дослідницькі інтенції, програми, проекти, концепти, теорії, прийоми і методики фахового вишколу, способи комунікації та циркуляції інформації в діахронному й синхронному вимірах. А у вузькому розумінні, «наукові школи» розуміються як групове світосприйняття, точніше – розмаїття форм самосвідомості наукової спільноти, котру репрезентують різноманітні неформальні утворення (напрями, школи, течії, гуртки, малі групи, творчі тандеми чи союзи співавторів та ін.), що творять поле інтелектуальної взаємодії й комунікації, афористично прозване «простором довіри», яке безпосередньо пов'язане з тим або ін. феноменом авторства соціогуманітарних. Появу неформальної інституціоналізації пов'язують із дослідницькими рефлексіями вчених/мислителів/інтелектуалів щодо творчості, передусім зі спробами осягнути її витоки та саму природу, зокрема збагнути роль колективного й індивідуального, групового та персонального тощо [5].

Натомість, наукові школи права мають свою специфіку, притаманну для права як феномену.

Наукові школи права. Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк досліджуючи питання наукових шкіл права, роблять у назві статті акцент на їх «академічності». Зокрема, у науковій публікації «Академічні наукові школи в галузі державознавства і правознавства» (2019) зазначається, що сьогодні наукові академічні школи в галузі державознавства та правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України є надбанням правової науки всієї держави. Вони акумулюють у собі науково-організаційний та інтелектуальний потенціал, розвиваються, оновлюються, дають гідні відповіді на виклики часу, відповідають потребам державотворчого та правотворчого процесів в Україні, формують нові перспективні наукові напрями [29, с. 92].

Я.Я. Мельник та О.В. Перевертун, досліджуючи Наукові школи як учасники правотворчої діяльності (2026) Науковою школою правотворчості в Україні, слід вважати ті наукові осередки, які системно підходять до питання правотворчості та мають відповідного лідера наукової школи, мають розроблені доктринальні концепції, що методологічно забезпечують політику правотворчого процесу, чим покликані забезпечити ефективну

правотворчу діяльність в державі, виступити правосуб'єктними учасниками правотворчої діяльності, мають своїх послідовників та відповідну базу дослідження, навчання, концентрації наукової спільноти та підтримання конкретної правничої ідеології, напрямку, що характеризується стійкістю та раціональним підходом до юридичного прогнозування, інструментами правозастосування [13, с. 62].

Ба, більше, вчені додають, що ці чи інші наукові школи права в Україні, так чи інакше є учасниками правотворчої діяльності, адже на них поширюється законодавство про правотворчу діяльність без обмежень. Ба, більше, вони мають відповідну «правотворчу правосуб'єктність» та здатність до правотворчої чи то правомоніторингової діяльності. Ці характеристики виступають унікальним правовим явищем, здатними забезпечити помірну чи то ефективну нормативно-правову, методологічну політику конкретних напрямків пізнання права, підтримання правових течій та ідеологій. В Україні, наукові школи характеризуються багатогранністю, плюралізмом що здатні якомога якісніше, всебічніше впливати на правотворчі процеси в Україні, долучатися до євроінтеграційних процесів, бути учасником правотворчого процесу [13, с. 62]. У контексті правотворчості, вчені визначають як окрему школу права київського регіону – Школу правотворчості, що діє в Інституті правотворчості та науково-правових експертиз НАН України [13, с. 62].

Відповідно до Переліку наукових шкіл Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які пройшли атестацію у 2024 р., такий містить лише одну наукову школу права під керівництвом В.І. Щербини («Правове регулювання праці та соціальних відносин: історія, філософія, теорія») [15]. Щоправда, вже в 2025 році, у Переліку наукових шкіл, які пройшли атестацію/реєстрацію у 2025 році на Науково-експертній раді Київського національного університету імені Тараса Шевченка згідно розпорядження №16 від 11.02.2025 року, визначено п.21 наукову школу права за назвою «Міжнародне право» під керівництвом В.В. Мицика [16].

М.Б. Мельник досліджуючи еволюцію наукових шкіл трудового права в Україні через призму праксеології (2025) зазначає, що проблеми, що зумовили розвиток шкіл трудового права, свідчать про удосконалення методологічного інструментарію, спрямованого на ефективну організацію трудового права, формування дієвого трудового законодавства, удосконалення підходів в освітніх дисциплінах і розвиток доктрини трудового права. М.Б. Мельник приходить до висновку, що концепція сучасних наукових шкіл трудового права має потенціал відобразити фундаментальні питання, що правова політика трудового права превалює в сучасних трудових правах, впливає на забезпечення належного соціально-економічного устрою, правового режиму, ефективної концепції трудового права України загалом….» [10, с. 48].

М.О. Мельник, досліджуючи проблеми школу правового реалізму та використання її висновків для вдосконалення правосуддя в України, зазначає, що формалізм все ще є притаманною рисою для української юриспруденції. Задля подолання юридичного формалізму, вдосконалення правосуддя в Україні шляхом опанування знань, щодо мистецтва побудови правової аргументації, необхідно аналізувати здобутки школи правового реалізму [9, с. 58].

Таким чином, з огляду на викладене постає очевидним, що етос наукових шкіл права може бути розпізнаний завдяки проведенню правового їх моніторингу. Здійснення правового моніторингу українських шкіл права дозволяє визначити морально етичну конву діяльності тих чи інших шкіл права, їх специфічність та засновки до традицій, що випливають із лідера школи права, його методів дослідження права, специфіки впливу на розвиток права, ідеології правопізнання тощо.

З огляду на викладене, варто звернути увагу на те, що наукові школи права відіграють фундаментальну роль не тільки для підготовки правників, впливу на правову політику та правову ідеологію, але й розвитку правової доктрини.

Однак, зрозуміло, що сучасні наукові школи права в Україні характеризуються

плюралізмом підходів та методології у своїй діяльності. І ці питання є принциповими для дослідження через те, аби розпізнати усю палітру доктринального ландшафту тієї чи іншої наукової школи права як певної унікальної системи, соціального явища.

Однак, правовий моніторинг не охоплює законодавчим аспектом моніторинг тих чи інших шкіл права, доволі слабко він відстежується у дослідженнях вчених-правників. Відтак можливо припустити, що їх наукові результати в галузі права, зачасту, залишаються без застосування у практичній так і в навчально-методологічній площині, не використовуються доктринально. Попри це, сам факт умовного існування «наукової школи», імпозиціонування певною науковою школою себе як «школою» науки, вказує на наявність різних поглядів, наявність різних методологічних інструментів, рівня наукової культури, соціальних поглядів, завдань та спроможностей.

Тут, варто звернути увагу на термін «плюралізм».

Зокрема, слово «плюралізм» подається як «… багатоманіття систем концептуально оформлених уявлень, ідей, цінностей, поглядів щодо суспільно-політичного життя, які відображають інтереси, світогляд, умонастрої людей, класів, націй, громадських рухів та інших суб'єктів політики … [18]».

У юридичній енциклопедії зазначається про термін «правовий плюралізм», де це «багатоманіття» має правове навантаження. Зокрема, воно визначається як багатоманітність форм пізнання та існування права. До прикладу, в антропологічному аспекті, цей термін інтерпретується як правова ситуації, за якої правове буття людини визначається одночасно як нормами офіційного (державного) писаного права, так і нормами «традиційного» або звичаєвого права. А методологічна площина правового плюралізму, окреслюється множинністю різноманітних методологічних принципів, підходів, методів тощо пізнання права [2, с. 667].

На трибуні молодих вчених, також активно приділяється увага «правовому плюралізму». Зокрема, Ю.О. Луконцева приходить до висновку стосовно того, що «… правовий плюралізм являє собою не штучно вигадане окремими науковцями поняття, а конкретний феномен, що відображає реалії та потреби політико-правового розвитку суспільства у новітніх історичних умовах. Його необхідність переконливо доводиться з сутнісно-правових, культурно-психологічних, глобально-історичних і прагматичних позицій. … [8, с. 31]». В.Д. Шамбура стверджує, що «…правовий плюралізм, заперечуючи визначення права виключно як результату державної діяльності, передбачає існування неофіційного права як правової реальності. Це випливає з того, що в суспільстві існують відносини, правові за самою своєю природою…. [28, с. 38]», тощо.

Такі підходи цілком дотичні до питання правової доктрини, можливості пізнання її як певного плюралістичного феномену.

Зокрема, у юридичній енциклопедії зазначається, що правова доктрина є сукупністю ідей та принципів, які знаходяться в нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною наукою, законодавством та практикою, та визначають основні засади, на яких засновується правова система держави. Доктрина бере свій початок в минулому, прямо регламентує право сучасності, визначає право майбутнього та постійно функціонує як динамічна категорія, що забезпечує подальший розвиток та вдосконалення права [17, с. 30]. Отже, множинність, а відтак і різноманітність, також присутня у правовій доктрині.

Отож, враховуючи викладене, можна стверджувати, що наукові школи права відображають різноманіття та багатовекторність підходів до розуміння права. Кожна окрема наукова школа заснована на певних традиціях, лідерах думок, послідовники якої відстоюють ті чи інші засадничі для права ідеї, інструменти, твердження та концепції існування того чи іншого правового феномену. Як там пак, саме таке різноманіття на нашу думку, здатне відобразити цілісну картину правової доктрини, продемонструвати якнайширший потенціал правової науки, її спроможності, закласти широкий вибір доктринальних інструментів для праворозуміння, врегулювання пра-

вових відносин, розвитку правотворчої та законотворчої діяльності. У плюралізмі наукових шкіл відображається й онтологічний аспект а не тільки ціннісний. Адже правове буття наукової школи завжди є унікальною рефлексією на ту чи іншу правову ситуацію, правову реальність, правову ідеологію.

Отож, слід вважати, що розвиток ідеї плюралізму наукових шкіл у правовій доктрині повинен бути більш ширшим, на рівні вироблення системних та цілісних досліджень, аби належним чином розуміти правове, ідеологічне та методологічне навантаження та вплив правових шкіл, для уявлення цілісної науково-правової картини.

Розкриваючи проблеми наукових шкіл права та їх правового моніторингу в ключі етосу науки, варто звернути увагу на дослідження, у якому відображається «Сутність, формування та розвиток людського капіталу як основи національного багатства». Зокрема, Б.В. Островська, з цього приводу зазначає, що «… одним із найважливіших джерел багатства є людський капітал, оскільки знання, освіта та навички зазвичай визначають дохід людини. Також він є головним національним багатством. … Він прямо пов’язаний з процвітанням будь-якої нації, оскільки дозволяє економіці країни розвиватися. Коли людський капітал зростає в таких сферах, як, наприклад, наука, освіта та менеджмент, це приводить до зростання соціального добробуту, підвищення продуктивності, розвитку інновацій, підвищення рівня інвестицій, що сприяє загальному економічному зростанню … [24, с. 134]». На думку вченої, захист Української держави, виходячи з моральних аспектів, ґрунтується на споконвічних цінностях українського народу, серед яких сім’я закладає основу сталого розвитку суспільства та його людського капіталу, а тому збереження інтересів родин та їх державна підтримка має бути фундаментом для відбудови держави в повоєнний період [24, с. 154].

Виходячи із такого підходу, не важко помітити прояв етосу українських шкіл права, його елементи, такі як от: морально-етичність як цінності капіталу, власне, наукового потенціалу.

Висновки. В межах висновків, варто констатувати, що проблему етосу науки українських шкіл права формують відсутність правового моніторингу щодо функціонування тієї чи іншої школи права, оцінки та дотримання ними ідеології, поглядів вчених, позицій лідера та їх послідовника, осмислення ними практик рефлексії, слідуванню певним цінностям, конви бачення імперативів тощо, що врешті решт постає як морально-етична парадигма діяльності наукової школи права.

Особливістю наукових шкіл права в Україні є їх плюралізм, а функціональна спроможність постає як властивість забезпечувати ефективну правотворчу діяльність в державі, висуваючи вчених-правників як учасників правотворчої діяльності. В соціально-гуманітарному ключі, доречно звернути увагу на те, що наукові школи права виступають осердями морально-етичної діяльності, однак будучи не завжди академічними осередками в галузі державознавства і правознавства, все таки, вони здатні акумулювати у собі науково-організаційний та інтелектуальний потенціал; надавати наукові експертні висновки із викликами часу, відображати запити на державотворчі та правотворчі процеси в Україні; формулювати нові перспективні наукові напрями, тощо. Все це, окреслюється як стійке прогресивне громадянське суспільство, що формує та утримує науковий потенціал України.

Фактично, у цих узагальнених особливостях, відображається специфіка етосу українських наукових шкіл права. У їх змісті відображається об’єкт та предмет правого моніторингу. Адже правовий моніторинг при з’ясуванні етосу науки українських шкіл права, є не лише інструментом, але й рефлексією в діяльності тієї чи іншої наукової школи права на правопорядок, відсутність такого тощо.

Аналіз концепції наукових шкіл права показує, що діяльність вітчизняних наукових шкіл права демонструє рефлексію у їх діяльності, яка відображає ідеологічні переживання, етику та моральність пізнання права, цілі та, що головне, цінності у праві та правовому регулюванні, юри-

дизації тих чи інших феноменів права. Звідси, одні наукові школи права переймаються та відстоюють ідею «правотворчості» (наскрізного правового інституту), не вдаючись у конву природнього чи позитивного права. Ці школи, відображають змішану модель ефективного, діючого, затребуваного у нормопроектуванні та доктринальних дослідженнях. Інші наукові школи права, навпаки, слідують архаїчним моделям, заснованими на історичній архітектоніці розвитку права. Попри це, ті школи права, які зорієнтовані на глибокому дослідженню та слідуванню ідеології верховенства права, притримуються не стільки звичаєвих національних традицій права, скільки слідують євроцентризьким практикам. Усі ці та інші школи характеризуються не стільки особливостями морально-етичної складової, скільки звичаями та ідеологією напрямків дослідження, що формує предмет їх цінностей, як елементу етосу науки права.

Правовий моніторинг наукових шкіл права має потенціал розкрити спроможності того чи іншого вченого, наукового колективу, практиків, які сформовані завдяки науковій школі впливати на правову думку, формувати унікальне бачення правової політики, відображаючи ідеологію в праворозумінні, правозастосуванні. Все це і може вказувати на так званий «етос наукових шкіл права» («науковий почерк») які діють в Україні. Зрештою, даний аспект має тісний зв’язок із трудовим та соціальним правом, що може носити характер порушення питання про професійну спроможність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Велика українська енциклопедія: у 20 ь. Х.: Право, 2016. Т.2: *Філософія права*/ редкол.: С.І. Максимов (голова) та ін.; Нац.акад.прав.наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац.юрид.ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.

2. Велика українська енциклопедія: у 20т. Х.: Право, 2016. Т.:3: Загальна теорія права/ редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац.юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.

3. Історія виникнення наукових шкіл у трудовому праві : лекція з навч. дисципліни «Сучасні доктрини трудового права» / уклад.: К. Ю. Мельник, Є. Ю. Подоржній. Харків (Вінниця), 2023. 15с.

4. Козаченко Н.П. Критичне мислення в контексті зміни наукового етосу. *Наукове пізнання: методологія та технологія.* 2(46) 2020. С. 38–46. URL: DOI https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2020-2-6 (дата звернення: 03.07.2026).

5. Колесник О.В. *Наукові* напрями, школи, течії, гуртки. Енциклопедія історії України: в 10 т. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 7: Мі–О. 728 с. URL.: https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Naukovi_s (дата звернення: 03.07.2026).

6. Колодій А.М., Лапко А.Г., Хальота А.І. Закон України «Про правовий моніторинг нормативно-правових актів»: необхідність, структура та закономірності набрання чинності. *Нове українське право*, Вип. 2, 2025. С. 27–36. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2025.2.3 (дата звернення: 03.07.2026).

7. Комар О. Чи потребує наука регулювання: етос і самоорганізація у науці. *Філософія освіти.* 2024. 30 (2). С. 199–220. URL: https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-2-13 (дата звернення: 03.07.2026).

8. Луконцева Ю.О. Обґрунтування правового плюралізму в сучасному світі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер.: Право. 2021. Вип. 31. С. 27–32. DOI: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2021-31-03 (дата звернення: 03.07.2026).

9. Мельник М.О. Школа правового реалізму та використання її висновків для вдосконалення правосуддя в України. *Часопис Київського університету права*. 2016/1.

С. 56–59. URL.: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/58/1-2016-pdf (дата звернення: 03.07.2026).

10. Мельник М.Б. Еволюція наукових шкіл трудового права в Україні: праксеологічний дискурс. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2025. №2. (30). С. 48–59. DOI: https://doi.org/10.33270/02253002.6 (дата звернення: 03.07.2026).

11. Мельник М.Б. Правовий моніторинг у системі трудового права України та ознаки його ефективності. *Нове українське право*. №6. 2024. С. 14–19. DOI https://doi.org/10.51989/nuL.2024.6.2 (дата звернення: 03.07.2026).

12. Мельник М. Правовий моніторинг як елемент правотворчості у системі трудового права України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. №5. 2024. С. 55–64. DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-9 (дата звернення: 03.07.2026).

13. Мельник Я.Я., Перевертун О.В. *Наукові* школи як учасники правотворчої діяльності. *Нове українське прав*. Вип. 1, 2026. С. 56–64. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2026.1.7 (дата звернення: 03.07.2026).

14. Мельник Я. Плюралізм наукових шкіл права як цілісна картину правової доктрини. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: з*бірник матеріалів IV Всеукраїнська науково-практична конференція до Дня науки: Видавництво «Юридика», м. Київ, 12 травня 2026 р. URL: https://lawmaking.academy/molodi-naukovtsi-predstavyly-v-instytuti-vlasne-bachennya-rozvytku-yurydychnoyi-nauky/ (дата звернення: 03.07.2026).

15. Перелік наукових шкіл, які пройшли атестацію/реєстрацію у 2024 році на Науково-експертній раді Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. URL: https://asp.knu.ua/doc/Science_school/Science_school_KNU_atestation_2024.pdf (дата звернення: 03.07.2026).

16. Перелік наукових шкіл, які пройшли атестацію/реєстрацію у 2025 році на Науково-експертній раді Київського національного університету імені Тараса Шевченка згідно розпорядження №16 від 11.02.2025 року. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. URL: https://asp.knu.ua/doc/Science_school/Science_school_KNU_atestation_2025.pdf (дата звернення: 03.07.2026).

17. Полянський Є.Ю. Щодо визначення поняття правової доктрини. *Правова позиція*. № 4 (37). 2022. С. 27–30. DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.4 (дата звернення: 03.07.2026).

18. Плюралізм. Електронна версія «Великої української енциклопедії». Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» за участі Інституту програмних систем НАН України, 2015–2025. URL: https://vue.gov.ua/%D0%9F%D0%BB%D1%8E%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%BC (дата звернення: 03.07.2026).

19. Порядок здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових акті. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 травня 2024 р. № 574. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.07.2026).

20. Поліщук О.О. Етос науки: постнекласичне дослідження. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 3(48). 2016. С. 58–62. URL.: https://fsp.kpi.ua/wp-content/uploads/2018/09/06_Potischuk.pdf (дата звернення: 03.07.2026).

21. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 03.07.2026).

22. Правовий моніторинг – це../Значення терміну. *Верховна Рада України*. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/en/61211 (дата звернення: 03.07.2026).

23. Правовий моніторинг як складова правотворчої та правозастосовчої діяльності: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2023. 268 с.

24. Правовий вимір та охорона національного багатства України: монографія / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної, В. І. Шакуна. Київ: Алерта, 2024. 320 с.

25. Онопрієнко В. Етос науки в епоху змін. *Вісн. НАН України*, 2009. № 6. С. 58–62.

26. Сайтарли А.І., Іщенко О.М., Приятельчук А.О. Нариси з сучасної філософії: Навчальний посібник для магістрів та здобувачів / А.І. Сайтарли, О.М. Іщенко, А.О. Приятельчук (за ред. академіка НАН України Л.В. Губерського). К.: «ВАДЕКС», 2016. 370 с.

27. Старікова Г. Етапи розвитку етосу наукового пізнання. *Людинознавчі студії.* Серія «Філософія». Вип. 44. 2022. С. 276–289. https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.18 (дата звернення: 03.07.2026).

28. Шамбура Д.В. Концепція юридичного плюралізму як основа дослідження неофіційного права. *Правовий часопис Донбасу*. № 1 (66) 2019. С. 33–40. DOI: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-66-1-33-40 (дата звернення: 03.07.2026).

29. Шемшучнеко Ю.С., Скрипнюк О.В. Академічні наукові школи в галузі державознавства і правознавства. *Вісн. НАН України.* 2019. № 4. С. 83–92. URL: https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/7099/6411 (дата звернення: 03.07.2026).

30. Філософський енциклопедичний словник/В.І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л.В. Озадовська, Н.П.Поліщук (наукові редактори); І.О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 751 с.

31. Merton R. K. The sociology of science. Theoretical and empirical investigation / R. K. Merton – New York: Free Press, 1973. 605 p. URL: https://archive.org/details/sociologyofscien0000mert_j7p1 (дата звернення: 03.07.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 04.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.20

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ОСВІТИ ТА ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Назаров Іван Володимирович,
orcid.org/0000-0002-2998-4483
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Великанова Марина Миколаївна,
orcid.org/0000-0003-1845-6500
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
професор кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті визначено місце і значення академічної доброчесності як важливого та обов'язкового елементу стійкості освіти і освітнього процесу в Україні. Досліджується регулювання питання стійкості освіти в європейському середовищі на прикладі інструментарію EDURES щодо стійкості для забезпечення права на освіту в надзвичайних ситуаціях та кризи.

Проаналізовано зміст національних Концепцій з питань забезпечення української системи стійкості та ступінь уваги у цих документах до питань освіти і культури як її складників. Розглянуто ці сфери в контексті основних напрямів зовнішньої та внутрішньої політики держави задля захисту національних інтересів і безпеки. Констатовано потребу приділяти більше уваги не просто освіті, а саме її якості як ключовому елементу національної стійкості.

Досліджено зміни в законодавстві у сфері освіти, зокрема Закон України «Про академічну доброчесність». Акцентовано на положеннях, які раніше не мали однозначного врегулювання. Це стосується обов'язковості формування та функціонування системи забезпечення академічної доброчесності в кожному закладі освіти (науковій установі). Така система має ґрунтуватися на відповідних цінностях, принципах і правилах та стати складовою внутрішньої системи забезпечення якості освіти. Крім того, розглянуто нові правила визначення порушень академічної доброчесності, заходи реагування на них та види відповідальності.

Зроблено висновок про те, що стійкість освіти та освітнього процесу полягає не лише у збереження освітніх інституцій, педагогічного та науково-педагогічного складу та здобувачів освіти, а й збереження якості відповідної діяльності, довіри до результатів навчання. У цьому контексті впровадження культури академічної доброчесності є фундаментальною складовою. Саме тому оновлення законодавства, яке закріплює базові цінності є критично важливим. Це не лише забезпечує провадження якісної освітньої та наукової (творчої) діяльності, а й сприяє утвердженню здобуття якісної освіти, довіри до результатів навчання і наукових (творчих) досягнень, що повністю відповідає європейським стандартам і практикам.

Ключові слова: *освіта, освітній процес, інституційні спроможності, законодавство України, академічна доброчесність.*

Nazarov Ivan, Velykanova Maryna. Academic Integrity in the Context of Institutional Capacity to Ensure the Sustainability of Education and the Educational Process

This article identifies the role and significance of academic integrity as a vital and indispensable component of the resilience of education and the educational process in Ukraine. It examines the regulation of educational resilience in the European context, using the EDURES resilience toolkit as an example, to ensure the right to education during emergencies and crises.

The content of national Concepts on ensuring the resilience of the Ukrainian system is analyzed, along with the degree of attention these documents devote to education and culture as its components. These areas are examined in the context of the main directions of the state's foreign and domestic policy for the protection of national interests and security. The need to pay more attention not simply to education, but specifically to its quality as a key element of national resilience, is noted.

Changes in educational legislation have been examined, in particular the Law of Ukraine "On Academic Integrity." Emphasis is placed on provisions that previously lacked clear regulation. This concerns, in particular, the mandatory establishment and operation of a system for ensuring academic integrity in every educational institution (research institution). Such a system must be based on relevant values, principles, and rules and become an integral part of the internal system for ensuring the quality of education. In addition, the article examines new rules for identifying violations of academic integrity, measures for responding to them, and types of accountability.

It has been concluded that the sustainability of education and the educational process lies not only in preserving educational institutions, teaching and research staff, and students, but also in maintaining the quality of these activities and public confidence in learning outcomes. In this context, fostering a culture of academic integrity is a fundamental component. This is precisely why updating legislation that enshrines core values is critically important. This not only ensures the delivery of high-quality educational and scientific (creative) activities but also promotes the attainment of a quality education, trust in learning outcomes, and scientific (creative) achievements, which fully aligns with European standards and practices.

Key words: *education, educational process, institutional capacity, Ukrainian legislation, academic integrity.*

Питанням стійкості в Україні протягом останніх років приділяється неабияка увага. Це абсолютно обґрунтовано і зрозуміло. Україна та Український народ виборюють не лише збереження демократичних принципів і право обирати напрямок подальшого розвитку, а й буквально борються за виживання. І враховуючи, що боротьба триває більше чотирьох років із початку повномасштабного вторгнення росії, подальше планування функціонування нашої держави має здійснюватися паралельно із дослідженням та запровадженням правил і принципів стійкості на всіх рівнях державного і суспільного життя. І однією із сфер держави, яка має серйозні досягнення у питаннях створення стійкого простору та, яка потребує подальшого його розвитку, є освіта.

Варто зазначити, що питанням стійкості в освіті приділяється увага і в європейському середовищі. Так, наприклад, Інструментарієм EDURES щодо стійкості для забезпечення права на освіту в надзвичайні ситуації та кризи [1] за результатами роботи, що тривала з 2022 року, було сформовано та запропоновано до реалізації шість принципів стійкості для освіти:

1. **Зміцнення управління**. Ефективне управління є основою стійких освітніх систем. Йдеться про чіткі управлінські структури, прозорі процедури ухвалення рішень та координацію між різними рівнями влади. У європейському контексті це відповідає принципам належного врядування та підзвітності, що є складниками євроінтеграційних реформ.

2. **Забезпечення безперервності освіти**. Освітні системи мають бути здатними продовжувати освітній процес навіть в умовах криз. Гнучкі формати навчання, адаптація освітніх програм і підтримка учасників освітнього процесу є ключовими умовами реалізації права на освіту – базового права, гарантованого європейськими стандартами.

3. **Розширення ролі освіти**. Рада Європи розглядає освіту не лише як сферу послуг, а як активний елемент стійкості

громад. Інтеграція освіти в національні та місцеві плани цивільного захисту підсилює її роль у формуванні відповідального громадянства та соціальної згуртованості.

4. **Сприяння доступності**. Оперативний доступ до освітніх інструментів і ресурсів у кризових умовах є передумовою рівності та справедливості в освіті. Цей принцип безпосередньо пов'язаний із європейськими підходами до інклюзії та недискримінації.

5. **Розвиток співпраці**. Стійкість освіти неможлива без партнерства – між державними інституціями, громадами, громадянським суспільством і приватним сектором. Така міжсекторальна взаємодія є характерною рисою європейських політик та важливим напрямом інституційного розвитку України.

6. **Підвищення ефективності**. Швидке реагування на кризові ситуації та раціональне використання ресурсів дають змогу мінімізувати втрати й забезпечити стабільність освітнього процесу. У європейському вимірі це відповідає принципу орієнтації на результат і якість публічних послуг [2].

В Україні звернули увагу на потребу забезпечення стійкості загального характеру ще до початку повномасштабного вторгнення, шляхом затвердження Концепції забезпечення національної системи стійкості у вересні 2021 року [3]. Зазначеним документом освіта і культура віднесені до найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави так само як і економічна, енергетична, інформаційна, кібернетична, екологічна, продовольча чи охорона здоров'я. А запровадження національної системи стійкості віднесено до основних напрямів зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки.

На фоні пропозицій і завдань щодо формування національної системи стійкості у мирному 2021 році, відповідні пропозиції (з певними змінами враховуючи суб'єкта) на сучасному етапі змінились. Так, Концепцією Державної цільової соціальної програми «Молодь України: покоління стійкості – 2030», схваленою 11 серпня 2025 р., формуються інші завдання враховуючи сучасний рівень реалій та загроз. На жаль, в межах цієї Концепції, констатуючи велике значення молоді як ключової складової у формуванні економічного потенціалу держави та забезпеченні її конкурентоспроможності на глобальних ринках, реально оцінюючи всі виклики для молодих українців та ризики їх втрати для України та пропонуючи механізми збереження молоді та її повернення (хоча б частково) із-за кордону, жодного разу не було згадано чи використано слово «університет» чи «інститут», а термін «вища освіта» згадано лише один раз під час характеристики молоді в Україні з 18 до 24 роки – «молодь зазвичай здобуває фахову передвищу або вищу освіту…». І навіть після такої одинокої згадки в подальшому жодного слова про завдання вищої освіти, можливості університетів або проблеми вищої освіти в Концепції про молодь України немає. Максимум що було згадано в соціальній програмі «Молодь України: покоління стійкості – 2030» в контексті освіти звернуто увагу на: а) «брак доступних і якісних програм профорієнтації та перекваліфікації молоді з урахування гендерних розривів, які відповідають сучасним вимогам ринку праці, програм для молодих підприємців для здобуття компетентностей у різних сферах, а також фахових та управлінських навичок, необхідних для працевлаштування;» та б) «недостатня кількість та якість програм неформальної освіти для розвитку підприємницьких компетентностей молоді, що ускладнює якісну професійну реалізацію та інтеграцію у ринок праці, сприяє міграційним настроям серед молодих людей, а також обмежує розвиток малого і середнього підприємництва» [4].

З такою позицією складно погодитися враховуючи популярність вищої освіти серед молоді в Україні, великої кількості державних, комунальних та приватних закладів вищої освіти, присутності університетських середовищ у всіх обласних центрах тощо. Повне виключення університетської культури та освіти із процесів формування молоді України до 2030 року не можна сприймати позитивно, особливо враховуючи і їх значення, і можливості розширення наявного потенціалу.

Тому, повертаючись до теми публікації та в контексті формування і забезпечення стійкості в освіті, варто акцентувати увагу не лише на університетському середовищі України, яке стає зразком в питаннях забезпечення стійкості для європейських закладів вищої освіти, а й на інструментах, які можна використовувати для отримання максимального ефекту в майбутньому для всього громадянського суспільства і держави загалом. Адже стійкість як явище або характеристика певної системи потрібна не лише як самоціль, не лише як інструмент забезпечення безперервного функціонування, незважаючи на максимально несприятливі зовнішні умови, а й як інструмент, що може забезпечити подальший розвиток системи без втрати якості результатів її роботи. І в цьому контексті багато в чому залежить від довіри до результатів роботи такої системи, від того, як цю довіру можна забезпечити, зберегти або підвищити.

У свою чергу довіра до результатів навчання та наукової діяльності може бути забезпечена різними інструментами, що формуються і запроваджуються як державою, так і самим університетським середовищем. Дотримання принципів і правил академічної доброчесності під час освітнього процесу та наукової діяльності є одним з таких інструментів. Про це свідчить навіть саме визначення академічної доброчесності, що надавалось у Законі України «Про освіту», відповідно до статті 42 «це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності **з метою забезпечення довіри** до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень [5].

Враховуючи, що національне законодавство України отримало нові правила у питаннях академічної доброчесності у формі окремого Закону України «Про академічну доброчесність», у подальшому пропонується оцінити як ці правила можуть допомогти у підтриманні стійкості освіти і освітнього процесу із збереженням їх якості.

Закон України «Про академічну доброчесність» було прийнято 18 грудня 2025 року (далі – Закон) [6]. Цим Законом академічна доброчесність визнається «як важлива передумова провадження якісної освітньої та наукової (творчої) діяльності, здобуття якісної освіти, утвердження в суспільстві довіри до результатів навчання і наукових (творчих) досягнень, а також формування поваги до честі та гідності людини» [6]. Також можна виділити ряд особливостей Закону, що мають значення і виділяють їх у порівнянні з обсягом правового регулювання відповідного питання на рівні законодавства у минулому:

– Закон проголошує 7 цінностей (чесність, довіра, повага, справедливість, відповідальність, стійкість, рішучість) та визначає основні принципи і правила академічної доброчесності, механізми її формування та забезпечення, види порушень академічної доброчесності та відповідальності за такі порушення;

– всі норми Закону здатні ефективно працювати на всіх рівнях освіти з виокремленням ряду норм для урахування специфіки окремих рівнів освіти або видів академічної діяльності;

– система забезпечення академічної доброчесності – стає обов’язковою складовою внутрішньої системи забезпечення якості освіти будь-якого закладу освіти або наукової установи;

– узгоджено перелік видів порушень академічної доброчесності, їх поняття та перелік заходів реагування та інше.

Особливу увагу варто приділити змінам, які раніше законодавством України не були однозначно врегульовані. Наприклад, обов’язковості формування та функціонування системи забезпечення академічної доброчесності в кожному закладі освіти (науковій установі), що має ґрунтуватися на цінностях, принципах і правилах академічної доброчесності та стати складовою внутрішньої системи забезпечення якості освіти (ст. 12 Закону). При цьому система забезпечення академічної доброчесності закладу освіти має включати:

– внутрішню політику формування, забезпечення та популяризації академічної доброчесності;

– вимоги до створення, оприлюднення, виконання та оцінювання академічних творів, навчальних робіт у частині забезпечення академічної доброчесності;

– заходи, спрямовані на формування та утвердження культури академічної доброчесності;

– порядок формування уповноважених органів, їх функції та відповідальність;

– процедуру розгляду повідомлень про порушення академічної доброчесності.

Політики, заходи та процедури забезпечення академічної доброчесності у частині, що стосується здобувачів, має погоджуватися вищим органом самоврядування здобувачів закладу, а для закладів вищої освіти – також Науковим товариством студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених. Всі внутрішні акти, що визначають політику, заходи та процедури забезпечення академічної доброчесності, мають бути оприлюднені на офіційних веб-сайтах закладів освіти (наукових установ). Система забезпечення академічної доброчесності у закладах освіти має формуватися та вдосконалюватися з урахуванням висновків і рекомендацій, що будуть надаватися під час та за результатами акредитації освітніх програм, інституційного аудиту, інституційної акредитації, громадської акредитації, атестації наукових установ, інших заходів і процедур зовнішнього забезпечення якості освіти.

Значно детальніше новим Законом приділено увагу порушенням академічної доброчесності та можливим заходам реагування на відповідні порушення. По-перше, заклади освіти та наукові установи вже не зможуть встановлювати інші види порушень академічної доброчесності ніж ті, що передбачені Законом України «Про академічну доброчесність» або іншими законами. Це правило так само поширюється і на відповідальність за порушення академічної доброчесності, заклади освіти та наукові установи зможуть застосовувати за порушення академічної доброчесності лише ті заходи реагування, які передбачені Законом, власні або додаткові застосовувати вже не можна. Але буде певна можливість обирати за які порушення академічної доброчесності, які заходи застосовувати, враховуючи об’єктивні обставини кожного конкретного випадку.

Що стосується самих заходів реагування, їх у Законі виділено п’ять видів:

1) виховні заходи;

2) притягнення до академічної відповідальності;

3) притягнення до дисциплінарної відповідальності;

4) реагування на порушення академічної доброчесності при проведенні конкурсів;

5) інституційні заходи реагування.

Окрему увагу варто приділити такому виду відповідальності як інституційні заходи реагування за інституційні порушення академічної доброчесності, що раніше не були передбачені. При цьому до інституційних порушень віднесено наступне:

1) надання, поширення закладом освіти (науковою установою), науковим видавництвом недостовірної інформації щодо власної академічної діяльності;

2) бездіяльність щодо розбудови системи та/або механізмів чи правил забезпечення академічної доброчесності;

3) безпідставне залишення без розгляду повідомлення про порушення академічної доброчесності;

4) невжиття заходів, спрямованих на виявлення порушень академічної доброчесності;

5) невжиття заходів реагування на встановлені факти порушення академічної доброчесності.

За подібні порушення академічної доброчесності Законом передбачено наступні заходи реагування:

– позбавлення права утворювати спеціалізовані вчені ради та присуджувати наукові ступені на певний строк;

– відмова в акредитації освітньої програми;

– скасування рішення про акредитацію освітньої програми;

– відмова в інституційній акредитації;

– зниження оцінки за результатами державної атестації наукової установи, закладів освіти;

– виключення наукової установи, закладу вищої освіти з Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави;

– притягнення до дисциплінарної відповідальності керівника закладу освіти (наукової установи);

– виключення наукового видання з переліку наукових фахових видань України.

Варто додатково акцентувати увагу, на тому, що зміни в законодавстві в питаннях академічної доброчесності з'явились не для того, щоб запровадити додаткові види порушень і додаткові види відповідальності. Законодавець мав іншу мету – проголошення базових цінностей та визначення основних принципів і правил академічної доброчесності, що є важливою передумовою провадження якісної освітньої та наукової (творчої) діяльності, здобуття якісної освіти, утвердження в суспільстві довіри до результатів навчання і наукових (творчих) досягнень та повністю відповідає європейським стандартам та практиці. І на наше глибоке переконання стійкість освіти та освітнього процесу – це не лише про збереження освітніх установ, педагогічного та науково-педагогічного складу та здобувачів освіти, а й збереження якості відповідної діяльності, довіри до результатів навчання. І в цих питаннях запровадження та дотримання культури академічної доброчесності є обов'язковою складовою процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Інформація Державної служби якості освіти. Електронний ресурс, режим доступу: https://sqe.gov.ua/6-principles-edures/

2. Концепція забезпечення національної системи стійкості, затв. Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. Офіційний вісник Президента України від 05.10.2021. № 24. Стор. 64.

3. Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України: покоління стійкості – 2030», схвалено Розпорядженням КМУ від 11 серпня 2025 р. № 840-р. *Офіційний вісник України*. 2025 р. № 72. Стаття 4939.

4. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380.

5. Про академічну доброчесність: Закон України від 18 грудня 2025 року № 4742-IX. *Офіційний вісник України*. 2026. № 14. Ст. 991.

Дата першого надходження статті до видання: 21.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340:37:001(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.21

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Саміло Ганна Олегівна,
orcid.org/0000-0001-9493-8013
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»

У статті досліджено особливості еволюції термінології законодавства України у сфері освіти та науки в умовах європейської інтеграції. Встановлено, що розвиток понятійно-категоріального апарату освітнього та наукового законодавства є важливою складовою процесу модернізації національної правової системи та адаптації її до європейських стандартів. Проаналізовано основні етапи становлення та трансформації законодавчої термінології після здобуття Україною незалежності, охарактеризовано особливості переходу від радянської моделі правового регулювання освіти і науки до сучасної системи, орієнтованої на принципи демократії, верховенства права, академічної свободи та автономії закладів освіти.

Значну увагу приділено впливу європейських інтеграційних процесів, зокрема Болонського процесу, формування Європейського простору вищої освіти та Європейського дослідницького простору, на оновлення термінологічного апарату законодавства. Розкрито зміст і значення нових правових категорій, що були запроваджені в національне законодавство внаслідок реформування освітньої та наукової сфер, серед яких академічна доброчесність, академічна мобільність, освітня програма, компетентність, результати навчання, індивідуальна освітня траєкторія, інклюзивне освітнє середовище, цифрова компетентність, відкрита наука, дослідницька інфраструктура та інші.

Обґрунтовано, що розвиток термінології законодавства відображає не лише зміни у правовому регулюванні, а й трансформацію державної політики у сфері освіти та науки, спрямованої на забезпечення якості освіти, інтеграцію до міжнародного освітнього й наукового простору, цифровізацію освітньої діяльності та впровадження інноваційних підходів до організації наукових досліджень. Визначено основні тенденції подальшого розвитку законодавчої термінології, пов'язані з цифровою трансформацією суспільства, розвитком технологій штучного інтелекту, поширенням концепції навчання впродовж життя та гармонізацією національного законодавства з правом Європейського Союзу. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення термінологічного апарату законодавства України у сфері освіти та науки з метою забезпечення його системності, узгодженості та відповідності сучасним європейським стандартам.

Ключові слова: *освітнє законодавство, законодавство про науку, освітня термінологія, європейська інтеграція, освітня політика, академічна доброчесність, академічна мобільність, цифровізація освіти, компетентнісний підхід, відкрита наука.*

Samilo Hanna. Evolution of the Terminology of Ukrainian Legislation in the Field of Education and Science in the Context of European Integration

The article examines the evolution of the terminology of Ukrainian legislation in the fields of education and science in the context of European integration. It is established that the development of the conceptual and categorical framework of educational and scientific legislation constitutes an important component of the modernization of the national legal system and its adaptation to European standards. The study analyzes the main stages in the formation and transformation of legislative terminology since Ukraine gained independence and characterizes the transition from the Soviet model of legal regulation of education and science to a modern system based on the principles of democracy, the rule of law, academic freedom, and institutional autonomy.

Particular attention is paid to the influence of European integration processes, including the Bologna Process, the establishment of the European Higher Education Area, and the European Research Area, on the modernization of the terminological framework of legislation. The article reveals the content and significance of new legal categories introduced into national legislation as a result of reforms in the educational and scientific sectors, including academic integrity, academic mobility, educational programme, competence, learning outcomes, individual educational trajectory, inclusive educational environment, digital competence, open science, research infrastructure, and others.

It is substantiated that the development of legislative terminology reflects not only changes in legal regulation but also the transformation of state policy in the fields of education and science aimed at ensuring the quality of education, integration into the international educational and research environment, digitalization of educational activities, and the implementation of innovative approaches to the organization of scientific research. The main trends in the further development of legislative terminology are identified, including those related to the digital transformation of society, the advancement of artificial intelligence technologies, the promotion of lifelong learning, and the harmonization of national legislation with European Union law. The study concludes that further improvement of the terminological framework of Ukrainian legislation in the fields of education and science is necessary to ensure its consistency, coherence, and compliance with contemporary European standards.

Key words: *educational legislation, legislation on science, educational terminology, European integration, educational policy, academic integrity, academic mobility, digitalisation of education, competence-based approach, open science.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток системи освіти та науки в Україні нерозривно пов’язаний із процесами європейської інтеграції, реформування державного управління та адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Одним із важливих напрямів таких трансформацій є вдосконалення термінологічного апарату законодавства, що забезпечує нормативне закріплення нових суспільних відносин, механізмів функціонування освітньої та наукової сфер, а також визначає зміст державної політики у відповідних галузях.

Юридична термінологія відіграє особливу роль у правовому регулюванні, оскільки саме через систему понять і категорій законодавець визначає зміст правових норм, закріплює механізми реалізації державної політики та забезпечує єдність правозастосовної практики. Недосконалість термінологічного апарату може призводити до неоднозначного тлумачення норм права, виникнення колізій та зниження ефективності правового регулювання.

Сфера освіти та науки є однією з найбільш динамічних галузей суспільного життя. Її розвиток супроводжується появою нових суспільних відносин, технологій та інституцій, які потребують належного нормативного закріплення. Саме тому термінологія освітнього та наукового законодавства постійно оновлюється, реагуючи на виклики часу та міжнародні тенденції.

Особливо помітними такі зміни стали після приєднання України до Болонського процесу, активізації євроінтеграційних процесів та прийняття нових законів у сфері освіти й науки. У законодавстві з’явилися поняття, які раніше були відсутні або використовувалися лише в науковій літературі: академічна мобільність, компетентність, результати навчання, академічна доброчесність, освітня програма, інклюзивне освітнє середовище, відкрита наука та багато інших.

У зв’язку з цим дослідження еволюції термінології законодавства України у сфері освіти та науки набуває не лише теоретичного, але й значного практичного значення, оскільки дозволяє оцінити рівень адаптації національного законодавства до європейських стандартів та визначити напрями його подальшого вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку термінології законодавства у сфері освіти та науки перебуває у полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Окремі аспекти формування понятійно-категоріального апарату освітнього законодавства, його адаптації до європейських стандартів та впливу інтеграційних про-

цесів на розвиток правового регулювання освіти досліджували В. Андрущенко, В. Кремень, М. Степко, С. Калашнікова, І. Прокопенко, В. Луговий та інші вчені. Водночас більшість наукових праць присвячена окремим напрямам реформування освітньої або наукової сфери, аналізу конкретних законодавчих новел чи дослідженню окремих правових категорій. Натомість комплексний аналіз еволюції термінології законодавства України у сфері освіти та науки як цілісного явища, що формується під впливом європейської інтеграції, цифровізації, розвитку академічної доброчесності та концепції відкритої науки, залишається недостатньо дослідженим. Невирішені раніше частини загальної проблеми полягають у відсутності комплексного теоретико-правового дослідження трансформації термінологічного апарату законодавства України у сфері освіти та науки, визначення основних етапів його розвитку, закономірностей оновлення та перспектив подальшої гармонізації з європейськими правовими стандартами. Недостатньо уваги приділяється також впливу сучасних процесів цифрової трансформації, розвитку штучного інтелекту та концепції відкритої науки на формування нових законодавчих категорій і понять.

З огляду на це актуальним є комплексне дослідження еволюції термінології законодавства України у сфері освіти та науки в умовах європейської інтеграції, що й становить предмет цієї статті.

Метою статті є дослідження еволюції термінології законодавства України у сфері освіти та науки в умовах європейської інтеграції, а також визначення основних тенденцій її подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Становлення термінології законодавства України у сфері освіти та науки після здобуття незалежності. Після проголошення незалежності України виникла необхідність створення власної системи законодавства, що відповідала б потребам демократичної держави та ринкової економіки. Одним із перших нормативно-правових актів у цій сфері став Закон України «Про освіту» 1991 року [1], який заклав основи національної освітньої системи. На початковому етапі розвитку освітнього законодавства переважна більшість термінів була успадкована від радянської правової системи. У нормативних актах широко використовувалися поняття «народна освіта», «навчально-виховний процес», «державне замовлення», «підготовка спеціалістів», «загальноосвітній навчальний заклад». Більшість цих категорій відображала адміністративно-централізовану модель управління освітою та орієнтацію на підготовку кадрів для державного сектору економіки.

Наукове законодавство також перебувало на етапі становлення. Понятійний апарат переважно ґрунтувався на традиційних для пострадянського простору категоріях: «науково-технічний прогрес», «науково-дослідна діяльність», «впровадження результатів наукових досліджень», «державне управління наукою».

Водночас уже в середині 1990-х років починають формуватися нові підходи до розуміння ролі освіти та науки в суспільстві. Поступово зростає увага до якості освіти, автономії закладів освіти, академічних свобод та інтеграції до міжнародного освітнього простору.

Разом із розвитком демократичних інститутів відбувалося поступове оновлення термінології. До законодавства почали впроваджуватися поняття, пов’язані з автономією закладів освіти, академічними свободами, якістю освіти та міжнародним співробітництвом.

Важливим етапом розвитку термінології стало прийняття Закону України «Про вищу освіту» 2002 року [2]. У ньому вперше більш детально були врегульовані питання освітньо-кваліфікаційних рівнів, ліцензування та акредитації, що сприяло появі нових термінів у законодавстві. Проте навіть на цьому етапі українська освітня термінологія ще значною мірою залишалася зорієнтованою на пострадянські підходи. Поняття «спеціаліст», «освітньо-кваліфікаційний рівень», «державна атестація» та інші суттєво відрізнялися від термінології, яка використовувалася у країнах Європейського Союзу.

Таким чином, перший етап розвитку термінології законодавства України

у сфері освіти та науки характеризувався поступовим переходом від радянської моделі правового регулювання до формування власного національного понятійного апарату.

2. Вплив Болонського процесу та європейської інтеграції на трансформацію освітньої термінології. Одним із найважливіших чинників розвитку законодавчої термінології у сфері освіти стала участь України у Болонському процесі. Приєднання до нього у травні 2005 році [3] започаткувало масштабні зміни не лише в організації освітнього процесу, але й у понятійно-категоріальному апараті законодавства.

Болонський процес передбачав створення Європейського простору вищої освіти, заснованого на спільних принципах, стандартах та механізмах забезпечення якості. Для реалізації цих завдань виникла необхідність гармонізації української термінології з європейською.

Саме в цей період до законодавчого обігу поступово входять поняття «академічна мобільність», «Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система (ЄКТС)», «доктор філософії (PhD)», «результати навчання», «компетентність», «кваліфікація», «освітня програма», «стандарти вищої освіти», «Національна рамка кваліфікацій».

Особливе значення мало впровадження компетентнісного підходу. Якщо раніше законодавство переважно орієнтувалося на обсяг знань, які повинен засвоїти здобувач освіти, то нова модель передбачала формування комплексу знань, умінь, навичок та особистісних якостей, необхідних для успішної професійної діяльності.

У результаті поняття «компетентність» стало одним із ключових термінів сучасного освітнього законодавства. Воно поступово інтегрувалося до державних стандартів освіти, освітніх програм та механізмів оцінювання результатів навчання.

Важливим наслідком європейської інтеграції стало також закріплення в законодавстві поняття «академічна мобільність». Його поява відображала нові можливості для студентів, викладачів і науковців щодо участі в міжнародних освітніх та наукових програмах, стажуваннях і дослідницьких проєктах.

Не менш суттєвим стало впровадження терміна «академічна свобода», який сьогодні визнається однією з основ функціонування демократичної системи вищої освіти. Воно передбачає право науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти вільно здійснювати освітню, наукову та творчу діяльність у межах, визначених законом.

Під впливом європейської освітньої політики у законодавстві також закріплено термін «забезпечення якості освіти», який охоплює систему внутрішніх і зовнішніх механізмів оцінювання освітньої діяльності та результатів навчання.

Не менш важливим стало впровадження поняття «академічна доброчесність». Його поява була зумовлена необхідністю забезпечення високих стандартів освітньої та наукової діяльності, запобігання академічному плагіату, фабрикації та фальсифікації результатів досліджень.

Таким чином, європейська інтеграція сприяла не лише оновленню законодавства, а й формуванню нового термінологічного середовища у сфері освіти та науки.

3. Трансформація термінології законодавства України про освіту в контексті сучасних реформ. Якісно новий етап розвитку термінології освітнього законодавства розпочався після прийняття Закону України «Про вищу освіту» 2014 року [4] та Закону України «Про освіту» 2017 року [5]. Саме ці нормативно-правові акти заклали основу сучасної моделі правового регулювання освітньої сфери та сприяли суттєвому оновленню понятійного апарату.

Однією з найбільш помітних тенденцій стало закріплення компетентнісного підходу як основи освітнього процесу. Якщо раніше основний акцент робився на засвоєнні певного обсягу знань, то сучасна модель освіти орієнтована на формування компетентностей, необхідних для професійної діяльності та успішної соціалізації особистості. У зв'язку з цим до законодавства були введені поняття «ключові компетентності», «результати навчання», «освітня програма», «освітній компонент», «індивідуальна освітня траєкторія».

Поява зазначених термінів свідчить про поступовий перехід від традиційної моделі навчання до студентоцентрованого підходу, який є одним із базових принципів Європейського простору вищої освіти. При цьому термінологія освітнього законодавства перестає виконувати виключно технічну функцію та набуває концептуального значення, відображаючи сучасне розуміння змісту освіти.

Особливе місце у сучасному понятійному апараті посідає категорія «якість освіти». Вона поступово перетворилася на одну з центральних категорій освітнього права. На відміну від попередніх підходів, коли якість освіти оцінювалася переважно через кількісні показники, сучасне законодавство пов'язує її із досягненням результатів навчання, відповідністю освітніх програм стандартам освіти та потребам суспільства.

Важливим етапом розвитку термінології стало також законодавче закріплення поняття «внутрішня система забезпечення якості освіти». Його поява свідчить про зміну підходів до державного управління освітою та перехід до моделей, заснованих на принципах автономії та відповідальності закладів освіти.

Одночасно відбувається активне впровадження термінів, пов'язаних із міжнародною інтеграцією освіти. До таких належать «міжнародна академічна мобільність», «подвійний диплом», «міжнародна освітня програма», «спільна освітня програма». Усі вони відображають зростання ролі міжнародного співробітництва у сфері освіти та науки.

4. Академічна доброчесність як нова категорія освітнього та наукового законодавства. Одним із найбільш значущих результатів розвитку сучасної освітньої термінології стало нормативне закріплення поняття академічної доброчесності. До прийняття Закону України «Про освіту» 2017 року питання плагіату, фабрикації чи фальсифікації наукових результатів регулювалися фрагментарно та переважно на рівні локальних нормативних актів закладів освіти. Відсутність єдиного правового підходу створювала труднощі під час застосування заходів відповідальності та оцінювання академічної діяльності.

Сучасне законодавство визначає академічну доброчесність як сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими повинні керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та здійснення наукової діяльності. Відповідно до цього підходу законодавець сформував цілу систему нових термінів, серед яких особливе значення мають «академічний плагіат», «самоплагіат», «фабрикація», «фальсифікація», «обман», «списування», «необ'єктивне оцінювання».

Поява зазначених понять стала свідченням інтеграції українського законодавства до загальноєвропейської системи академічних цінностей. Водночас слід зазначити, що практика застосування цих категорій продовжує формуватися, що обумовлює необхідність подальшого вдосконалення законодавчої термінології та вироблення єдиних підходів до її тлумачення.

Не менш важливим є те, що академічна доброчесність сьогодні розглядається не лише як складова освітньої діяльності, але й як один із ключових принципів функціонування наукової сфери. Саме тому відповідна термінологія поступово інтегрується до законодавства про наукову та науково-технічну діяльність.

5. Розвиток термінології інклюзивної освіти. Вагомий вплив на розвиток освітнього законодавства справили міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини та забезпечення рівного доступу до освіти. Наслідком цього стало формування нової групи термінів, пов'язаних з інклюзивною освітою.

У сучасному законодавстві закріплені такі поняття, як «особа з особливими освітніми потребами», «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище», «розумне пристосування», «універсальний дизайн у сфері освіти», «інклюзивно-ресурсний центр».

Запровадження зазначених категорій відображає зміну концептуальних підходів до реалізації права на освіту. Якщо раніше основна увага приділялася створенню спеціалізованих закладів освіти, то сучасна модель передбачає забезпечення доступності освітнього середовища для всіх здобувачів освіти

незалежно від стану здоров'я чи інших особливостей.

Розвиток інклюзивної термінології свідчить про поступове наближення українського законодавства до міжнародних стандартів, закріплених у Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [6] та документах Європейського Союзу.

6. Цифровізація освіти та формування нової термінології. Стрімкий розвиток інформаційних технологій суттєво вплинув на зміст освітнього законодавства та сприяв появі нових правових категорій. Особливо інтенсивно цей процес відбувався після пандемії COVID-19 та початку повномасштабної війни, коли дистанційні технології фактично стали одним із головних інструментів забезпечення безперервності освітнього процесу.

У законодавстві та підзаконних нормативних актах активно використовуються поняття «дистанційна форма здобуття освіти», «змішане навчання», «електронні освітні ресурси», «цифрова компетентність», «електронне освітнє середовище», «освітня платформа».

Окремої уваги заслуговує поява термінології, пов'язаної зі штучним інтелектом. Хоча на сьогодні відповідне правове регулювання перебуває на етапі становлення, вже зараз можна прогнозувати подальше закріплення в законодавстві таких понять, як «генеративний штучний інтелект», «алгоритмічне оцінювання», «цифровий помічник», «автоматизоване навчання».

У перспективі саме цифровізація може стати одним із головних чинників подальшої трансформації термінології освітнього законодавства.

7. Концепція відкритої науки як новий етап розвитку законодавчої термінології. Однією з найбільш помітних тенденцій останнього десятиліття є поширення концепції відкритої науки (Open Science). Ця концепція виникла як відповідь на потребу забезпечення вільного доступу до результатів наукових досліджень та посилення міжнародної співпраці у науковій сфері.

У зв'язку з цим до наукового та нормативного обігу активно входять нові поняття: «відкрита наука», «відкритий доступ», «відкриті дані», «дослідницькі дані», «репозитарій», «відкрите рецензування», «відкриті освітні ресурси», «наукова комунікація». Особливе значення має поняття «відкритий доступ», яке передбачає безоплатний доступ користувачів до результатів наукових досліджень через електронні ресурси. Його поширення обумовлене розвитком цифрових технологій та необхідністю забезпечення максимально широкого використання результатів наукової діяльності.

Сучасні європейські підходи передбачають, що результати досліджень, які фінансуються за рахунок державних коштів, повинні бути максимально доступними для суспільства. Саме тому концепція відкритої науки поступово інтегрується до законодавства багатьох держав, включаючи Україну.

Водночас розвиток відповідної термінології супроводжується певними проблемами. Частина нових понять не має усталених юридичних визначень, окремі терміни використовуються паралельно в різних нормативно-правових актах із певними відмінностями у змісті, що може ускладнювати їх практичне застосування.

У зв'язку з цим важливим завданням законодавця є забезпечення єдності термінології, її узгодженості з міжнародними стандартами та недопущення дублювання понять.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що еволюція термінології законодавства України у сфері освіти та науки є закономірним наслідком трансформації суспільних відносин, реформування системи освіти та науки, а також інтеграції України до європейського правового, освітнього та наукового простору.

Встановлено, що після здобуття незалежності українське законодавство у сфері освіти та науки пройшло складний шлях від використання переважно радянської термінології до формування сучасного понятійно-категоріального апарату, заснованого на європейських підходах та міжнародних стандартах.

Визначено, що найбільший вплив на розвиток законодавчої термінології справили Болонський процес, реформа вищої освіти, розвиток інклюзивної освіти, поширення принципів академічної добро-

чесності, цифровізація освітнього процесу та інтеграція до Європейського дослідницького простору.

У результаті проведених реформ до законодавства було впроваджено значну кількість нових понять, серед яких особливе значення мають «компетентність», «результати навчання», «освітня програма», «академічна мобільність», «академічна доброчесність», «інклюзивне освітнє середовище», «відкрита наука», «дослідницька інфраструктура», «відкритий доступ» та інші.

Обґрунтовано, що сучасна законодавча термінологія виконує не лише технікоюридичну функцію, а й виступає важливим інструментом реалізації державної політики у сфері освіти та науки. Саме через систему понять і категорій відображаються пріоритети розвитку держави, напрями реформування освітньої та наукової діяльності, а також механізми інтеграції до європейського простору.

Перспективи подальшого розвитку законодавчої термінології пов'язані з цифровою трансформацією суспільства, впровадженням технологій штучного інтелекту, розвитком концепції навчання впродовж життя та подальшою гармонізацією українського законодавства із правом Європейського Союзу.

Таким чином, удосконалення термінології законодавства України у сфері освіти та науки залишається одним із важливих напрямів розвитку національної правової системи та необхідною умовою ефективної реалізації державної політики у відповідних сферах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про освіту : Закон України від 23.05.1991 р. № 1060-XII : втратив чинність URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12# (дата звернення: 12.06.2026)

2. Про вищу освіту : Закон України від 17.01.2002 р. № № 2984-III : втратив чинність URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2984-14#Text (дата звернення: 12.06.2026)

3.Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» від 19.06.1999 р. №994_525 станом на 19.06.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_525#Text

4. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р.№ 1556-VII; станом на 11.03.2026 р.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 13.06.2026).

5. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII; станом на 01.01.2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (дата звернення: 13.06.2026)

6. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 13.12.2006 р. Ратифікована Законом України від 16.12.2009 р. № 1767-VI.; станом на 19.06.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 15.06.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 24.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.22

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЙ ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ СУДОМ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТА ПРОКУРОРУ

Немчинов Євген Сергійович,
orcid.org/0009-0000-4016-2686
доктор філософії у галузі права,
прокурор відділу Дніпропетровської обласної прокуратури

У статті досліджуються актуальні проблеми кримінального процесуального права, пов'язані з поверненням судом обвинувального акта прокурору та визначенням строків досудового розслідування після такого повернення. Актуальність теми обумовлена відсутністю в Кримінальному процесуальному кодексі України чітких положень щодо суб'єкта усунення недоліків обвинувального акта, а також строків, протягом яких такі недоліки мають бути усунуті та обвинувальний акт повторно скерований до суду. У роботі проаналізовано положення кримінального процесуального законодавства, правові позиції Касаційного кримінального суду Верховного Суду, об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду, Великої Палати Верховного Суду, роз'яснення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також практику Європейського суду з прав людини. Особливу увагу приділено визначенню належного суб'єкта усунення недоліків обвинувального акта після його повернення судом. Обґрунтовано висновок, що таким суб'єктом повинен виступати прокурор, оскільки саме йому закон прямо адресує повернення обвинувального акта. Окремо досліджено питання щодо строку, протягом якого усуваються недоліки повернутого обвинувального акта. Обґрунтовується позиція, відповідно до якої такі дії фактично здійснюються в межах досудового розслідування, а отже мають бути пов'язані зі строками, встановленими ст. 219 Кримінального процесуального кодексу України. У статті запропоновано алгоритм обчислення строку досудового розслідування після повернення судом обвинувального акта прокурору, який базується на визначенні невикористаного залишку строку досудового розслідування на момент первинного направлення обвинувального акта до суду. Зроблено висновок, що застосування концепції виключно «розумного строку» без визначених часових меж може створювати ризики для принципу правової визначеності та призводити до неоднакового правозастосування. У зв'язку з цим запропоновано більш визначений механізм обрахунку строків після повернення обвинувального акта, який сприятиме забезпеченню законності, передбачуваності кримінального провадження та мінімізації ризиків його закриття у зв'язку із закінченням строків досудового розслідування.

Ключові слова: *кримінальне провадження, повернення обвинувального акта, прокурор, орган досудового розслідування, строки досудового розслідування, розумний строк.*

Nemchynov Yevhen. Legal Regulation of Actions after the Court Returns the Indictment to the Public Prosecutor

The article examines current issues of criminal procedural law related to the return of an indictment by the court to the public prosecutor and the determination of pre-trial investigation time limits following such return. The relevance of the topic stems from the absence of clear provisions in the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the entity responsible for remedying deficiencies in an indictment, as well as the time limits within which such deficiencies must be corrected and the indictment resubmitted to the court. The study analyzes

the provisions of criminal procedural legislation, the legal positions of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court, the Joint Chamber of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court, the Grand Chamber of the Supreme Court, explanations provided by the High Specialized Court of Ukraine for Civil and Criminal Cases, and the case law of the European Court of Human Rights. Particular attention is devoted to identifying the proper entity responsible for remedying deficiencies in an indictment after its return by the court. The article substantiates the conclusion that this responsibility should rest with the public prosecutor, since the law expressly designates the public prosecutor as the recipient of the returned indictment. The study also addresses the issue of the period within which deficiencies in a returned indictment must be remedied. It argues that such actions are, in essence, carried out within the framework of criminal proceedings at the pre-trial investigation stage and should therefore be linked to the time limits established by Article 219 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The article proposes an algorithm for calculating the pre-trial investigation time limits following the court's return of an indictment to the public prosecutor. This algorithm is based on determining the unused portion of the pre-trial investigation period remaining at the moment the indictment was initially submitted to the court. The conclusion is drawn that the application of the concept of a «reasonable time» alone, without defined time limits, may create risks for the principle of legal certainty and lead to inconsistent law enforcement. Accordingly, the article proposes a more precise mechanism for calculating time limits following the return of an indictment, which would contribute to ensuring legality, predictability of criminal proceedings, and minimizing the risk of their closed due to the expiration of pre-trial investigation time limits.

Key words: *criminal proceedings, return the indictment, public prosecutor, pre-trial investigation agency, time limits for pre-trial investigation, reasonable time.*

Дотримання належної правової процедури після повернення судом обвинувального акта прокурору є однією з гарантій реалізації таких загальних засад кримінального провадження, як верховенство права та законність.

За приписами п. 3 ч. 3 ст. 314 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [1] в підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти рішення про повернення обвинувального акта прокурору, якщо він не відповідає вимогам цього Кодексу.

Водночас жодна норма КПК не містить приписів щодо того, хто саме повинен усунути недоліки обвинувального акта після його повернення судом, а також не визначає строк, протягом якого такі недоліки мають бути усунуті та обвинувальний акт повторно скерований до суду.

Проблемні питання, що стосуються строків досудового розслідування після повернення судом обвинувального акта прокурору, були постійним предметом дослідження у працях багатьох учених і процесуалістів.

У тому чи іншому аспекті ці питання розглядалися у працях І. В. Гловюк, Є. О. Говорун, В. В. Михайленко, О. В. Музиченка, А. Д. Ошедшої та ін.

Констатуючи вагомий внесок указаних учених у розроблення цієї проблематики, слід зауважити, що вони розкривали лише певні її сторони, тому ще й досі залишається чимало дискусійних, недостатньо опрацьованих питань, що пояснюється складністю і різносторонністю інституту строків досудового розслідування.

У межах цього дослідження пропонується розглянути два взаємопов'язані питання: (1) хто є належним суб'єктом усунення недоліків повернутого обвинувального акта та (2) протягом якого строку прокурор має право повторно звернутися до суду з обвинувальним актом після усунення виявлених недоліків.

Із імперативних приписів п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК випливає, що у разі встановлення невідповідності обвинувального акта вимогам закону суд повертає його саме прокурору.

Водночас у постанові від 27.11.2024 у справі № 336/3796/15-к Велика Палата Верховного Суду, аналізуючи ст. 314 КПК, дійшла висновку, що суд може повернути обвинувальний акт органу досудового розслідування [2].

Як убачається зі змісту статей 3, 36, 38 КПК, прокурор і орган досудового розслідування (його службові особи – слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізна-

ння) належать до сторони обвинувачення та беруть участь у реалізації її функцій. Разом з цим їх процесуальний статус і повноваження не є тотожними. Якщо орган досудового розслідування здійснює досудове розслідування у формі дізнання або досудового слідства, то прокурор, крім підтримання публічного обвинувачення в суді, здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування.

Отже, прокурор й орган досудового розслідування (його службові особи) є самостійними учасниками кримінального провадження з різним процесуальним статусом і повноваженнями, а тому їх ототожнення неможливе.

Оскільки законом прямо визначено прокурора адресатом повернення обвинувального акта, вважаємо, що саме він повинен усунути недоліки цього процесуального рішення. Тобто у такому випадку складати та затверджувати обвинувальний акт повинен прокурор.

Поряд з цим слід зазначити, що складання обвинувального акта слідчим або дізнавачем із подальшим його затвердженням прокурором хоча і може розцінюватися як порушення вимог КПК, однак таке порушення не має характеру істотного.

Крім цього Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) у п. 2 листа від 03.10.2012 № 223-1430/0/4-12 «Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до КПК» звернув увагу судів на те, що про повернення матеріалів кримінального провадження (зокрема обвинувального акта) прокурору суд постановляє відповідну ухвалу. Такою ухвалою суд зобов'язує прокурора усунути виявлені недоліки протягом визначеного ним розумного строку, який має бути достатнім для виправлення допущених недоліків [3].

Отже, із наведених роз'яснень ВССУ випливає, що усунення недоліків обвинувального акта має здійснюватися прокурором у межах конкретного строку.

Водночас у постанові об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15.04.2024 у справі № 753/25892/21 сформульовано правовий висновок, відповідно до якого повернення обвинувального акта прокурору у зв'язку з тим, що він не відповідає вимогам КПК (п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК), не відновлює досудове розслідування. Прокурор може повторно звернутися до суду із обвинувальним актом у межах розумного строку, без невиправданих затримок у часі, після закінчення виконання процесуальних дій, які були необхідними на виконання ухвали суду для приведення цього акта у відповідність до вимог КПК і подальшого звернення з ним до суду [4].

З указаним правовим висновком фактично погодилась Велика Палата Верховного Суду, яка в постанові від 27.11.2024 у справі № 336/3796/15-к зазначила, що положення КПК не містять конкретного строку, протягом якого прокурор повинен усунути встановлені судом недоліки обвинувального акта, а тому такі недоліки повинні бути усунуті в межах розумного строку, який є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій та ухвалення процесуальних рішень. Крім того в цій постанові зазначено, що КПК не передбачає можливості відновлення досудового розслідування у випадку повернення обвинувального акта судом, оскільки відповідно до ст. 282 цього Кодексу ця обставина не є підставою для такого відновлення [2].

Разом з цим Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у рішенні від 20.01.2022 у справі «Оксаніч проти України» (заява № 64627/13) у п. 25 зазначив, що хоча КПК встановлює, що період досудового розслідування закінчується в день направлення обвинувального акта до суду першої інстанції, у цій справі суд першої інстанції повертав обвинувальний акт прокурору для виправлення недоліків 08 травня та 20 червня 2013 року, і це означало, що справу було повернуто на стадію досудового розслідування, а тримання заявника під вартою знову кваліфікувалося як «досудове» [5].

Слід враховувати, що наведений висновок ЄСПЛ сформульовано виключно у контексті гарантій ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та оцінки законності тримання особи під вартою. Водночас зазначе-

ний підхід має значення і для загального розуміння процесуальної природи повернення обвинувального акта, оскільки він свідчить про можливість розгляду такого повернення як обставини, що фактично впливає на «повернення» провадження до стадії досудового розслідування у функціональному, а не суто формально-юридичному сенсі.

КПК розрізняє поняття «завершення» досудового розслідування (зокрема ст. 290 КПК) як проміжну стадію та «закінчення» досудового розслідування (зокрема ст. 283 КПК) як його остаточну стадію.

При цьому необхідно врахувати, що на момент повернення судом обвинувального акта прокурору, як правило, у справі виконані вимоги ст. 290 КПК та після усунення недоліків обвинувального акта прокурор буде керуватись п. 3 ч. 2 ст. 283 КПК і повторно вносити відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань на виконання приписів ч. 3 ст. 283 КПК.

У зв’язку з цим повернення обвинувального акта створює проміжний процесуальний стан між зазначеними етапами, які відносяться до досудового розслідування.

Ураховуючи наведене, можна дійти недвозначного висновку, що недоліки повернутого обвинувального акта усуваються під час досудового розслідування, яке за приписами КПК (ст. 219 КПК) має конкретні строки.

Оскільки усунення недоліків повернутого обвинувального акта, на нашу думку, відбувається в межах досудового розслідування, важливого значення набуває питання обчислення строків такого розслідування.

Згідно з ч. 1 ст. 115 КПК строки, встановлені цим Кодексом, обчислюються годинами, днями і місяцями.

Строк досудового розслідування обчислюється з моменту повідомлення особі про підозру до дня звернення до суду з обвинувальним актом (ч. 1 ст. 219 КПК).

З постанови Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19.09.2024 у справі № 754/5506/22 слідує, що строк досудового розслідування обчислюється, зокрема, днями [6].

З огляду на викладене, алгоритм обрахування строку досудового розслідування після повернення обвинувального акта може включати такі етапи: (1) визначення граничної дати закінчення строку досудового розслідування після повідомлення особі про підозру; (2) встановлення дати первинного звернення до суду з обвинувальним актом; (3) визначення кількості днів, що залишалися невикористаними на момент такого звернення; (4) додавання цих днів до дати надходження обвинувального акта до органу прокуратури після його повернення судом.

Такий підхід забезпечує більшу визначеність правозастосування, оскільки дозволяє передбачити конкретний часовий проміжок для усунення недоліків обвинувального акта та повторного звернення до суду.

При цьому необхідно врахувати, що практика свідчить, що навіть незначне порушення строків (іноді в один день) може мати наслідком закриття кримінального провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК, що свідчить про критичну важливість точності їх обчислення.

Разом із тим концепція «розумного строку» після повернення обвинувального акта без чітких меж може створювати ризики для принципу правової визначеності, оскільки допускає різне тлумачення допустимої тривалості такого строку.

Дійсно, можна уявити ситуацію, коли прокурор звертається до суду з обвинувальним актом в останній день строку досудового розслідування, що не заборонено положеннями КПК, та у подальшому цей акт повертають прокурору. У такому випадку виникає ризик відсутності процесуального часу для «доопрацювання» обвинувального акта, що потенційно може призвести до закриття провадження на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК. Водночас така ситуація здебільшого є наслідком процесуальної поведінки сторони обвинувачення, яка зобов’язана враховувати ризики повернення обвинувального акта та забезпечувати достатній резерв часу (як приклад, навряд чи прокурор буде скеровувати до суду обвинувальний акт в останній день строку досудового

розслідування у провадженні, в якому до особи застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою).

У контексті запропонованого підходу окремої уваги потребує питання процесуального оформлення строку, обрахованого за наведеним вище алгоритмом.

Відповідно до ч. 3 ст. 110 КПК постанова виноситься у випадках, передбачених цим Кодексом, а також коли прокурор визнає це за необхідне.

Із ч. 7 ст. 219 КПК випливає, що керівник органу прокуратури наділений повноваженнями щодо обрахування строку досудового розслідування.

Беручи до уваги зазначені норми процесуального права, вважаємо, що після надходження до органу прокуратури повернутого обвинувального акта керівник цього органу може винести постанову, в якій визначити кінцевий строк, обрахований за наведеним вище алгоритмом, протягом якого прокурор у кримінальному провадженні, зокрема, має забезпечити усунення недоліків та прийняття рішення щодо повторного звернення до суду з обвинувальним актом.

Очевидно, що в правозастосовній практиці домінують підходи Верховного Суду щодо «розумного строку» для усунення недоліків повернутого обвинувального акта, однак з метою мінімізації ризиків закриття кримінальних проваджень на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК через можливу зміну правової позиції Верховного Суду актуальним залишається формування більш визначеного механізму обчислення строків після повернення обвинувального акта, що становить предмет наукової дискусії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 01.07.2026).

2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2024 (справа № 336/3796/15-к). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123780067 (дата звернення: 01.07.2026).

3. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.10.2012 № 223-1430/0/4-12 // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1430740-12#Text (дата звернення: 01.07.2026).

4. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15.04.2024 (справа № 753/25892/21). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118520015 (дата звернення: 01.07.2026).

5. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.01.2022 у справі «Оксаніч проти України» (заява № 64627/13). // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h06#Text (дата звернення: 01.07.2026).

6. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19.09.2024 (справа № 754/5506/22). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121867858 (дата звернення: 01.07.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 02.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.14:004.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.23

ВІД ВІДКРИТИХ ЦИФРОВИХ ДАНИХ ДО ДОКАЗУ: АВТОРСЬКА МОДЕЛЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ OSINT У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Погорецький Микола Анатолійович,
orcid.org/0000-0003-0936-0929
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
перший проректор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті обґрунтовано авторську модель процесуальної трансформації результатів OSINT у кримінальному провадженні. Вихідним є положення про те, що доказове значення не становить первинної властивості відкритої цифрової інформації: відкритість характеризує режим доступу до джерела, цифрова форма – спосіб існування та відтворення інформації, а аналітична переконливість – результат її інтерпретації. Метою дослідження є побудова цілісної доктринальної конструкції, яка пояснює перехід від виявленого цифрового матеріалу до фактичних даних, належно сформованих, перевірених, оцінених і використаних для обґрунтування процесуального рішення. Методологічну основу становлять діалектичний, системно-структурний, формально-юридичний, функціональний, герменевтичний методи та метод доктринального моделювання. Шістнадцять етапів трансформації згруповано у п'ять взаємопов'язаних рівнів: інформаційно-пошуковий, техніко-верифікаційний, аналітичний, кримінальний процесуальний і змагально-судовий. Розкрито значення збереження первинного цифрового матеріалу, встановлення походження, розмежування автентичності, цілісності й достовірності змісту, документування операцій та забезпечення відтворюваності. Доведено, що мультисенсорні й алгоритмічно сформовані результати мають похідний характер і не можуть підміняти первинні інформаційні потоки. Запропоновано поняття стандартизованого доказового пакета як організаційно-методичної системи матеріалів, яка забезпечує простежуваність і перевірюваність, але не є новим процесуальним джерелом доказів. Обґрунтовано, що процесуальне оформлення є обов'язковою, але не самодостатньою фазою трансформації, а остаточне доказове значення формується після розкриття матеріалів сторонам, реальної можливості їх змагального оспорювання, безпосереднього судового дослідження та мотивованої оцінки. Сформульовано положення про диференційовану інтенсивність трансформації, яка залежить від виду джерела, складності матеріалу, способу його одержання, технології опрацювання та характеру процесуального рішення.

Ключові слова: *OSINT, відкриті цифрові дані, кримінальне процесуальне доказування, процесуальна трансформація, цифрова форма доказової інформації, первинний цифровий матеріал, мультисенсорні дані, алгоритмічний аналіз, доказовий пакет, змагальна перевірка.*

Pohoretskyi Mykola. From Open Digital Data to Evidence: an Authorial Model of the Procedural Transformation of OSINT Results in Criminal Proceedings

The article substantiates an authorial model of the procedural transformation of OSINT results in criminal proceedings. The study proceeds from the proposition that evidentiary significance is not an inherent property of open digital information: openness characterises the access regime of a source, digital form describes the manner in which information exists and is reproduced, whereas analytical persuasiveness is the outcome of interpretation. The purpose of the study is to construct an integrated doctrinal framework explaining the transition from discovered digital material to factual data that have been properly formed, verified, assessed and used to substantiate a procedural decision. The methodology combines dialectical, system-structural, formal-legal, functional and hermeneutic methods with doctrinal modelling. Sixteen stages of transformation are grouped into five interrelated levels: information-search, technical-verification, analytical,

criminal-procedural, and adversarial-judicial. The article explains the significance of preserving the primary digital material, establishing provenance, distinguishing authenticity, integrity and substantive reliability, documenting operations and ensuring reproducibility. It is demonstrated that multisensor and algorithmically generated results are derivative and may not replace primary information streams. The concept of a standardised evidentiary package is proposed as an organisational and methodological system of materials ensuring traceability and verifiability without constituting a new procedural source of evidence. Procedural formalisation is shown to be a mandatory but not self-sufficient phase of transformation. The evidentiary significance of an OSINT result is completed only after disclosure to the parties, a genuine opportunity for adversarial challenge, direct judicial examination and reasoned assessment. The article also formulates the principle of differentiated intensity of transformation, according to which the scope and depth of required operations depend on the type of source, the complexity of the material, the manner of acquisition, the processing technology and the nature of the procedural decision.

Key words: *OSINT, open digital data, criminal procedural evidence, procedural transformation, digital form of evidentiary information, primary digital material, multisensor data, algorithmic analysis, evidentiary package, adversarial examination.*

Постановка проблеми. Цифровізація суспільних відносин, розвиток соціальних мереж, електронних реєстрів, геоінформаційних платформ, відеохостингів та інших цифрових середовищ істотно розширили масив інформації, потенційно значущої для кримінального провадження. Події, особи й об'єкти дедалі частіше залишають цифрові відображення у вигляді повідомлень, фото-, відео- й аудіоматеріалів, метаданих, геолокаційних позначок, супутникових знімків та відомостей про інформаційні зв'язки. За таких умов OSINT набув значення методологічно організованої діяльності з виявлення, збирання, фіксації, збереження, перевірки, зіставлення й інтерпретації інформації з відкритих цифрових джерел [1–2].

Результати OSINT використовуються для встановлення часу й місця події, ідентифікації осіб та об'єктів, перевірки цифрових матеріалів, реконструкції послідовності дій і виявлення взаємозв'язків між окремими обставинами. Поряд із матеріалами вебсайтів і соціальних мереж дедалі ширше застосовуються супутникові, геопросторові, телеметричні, акустичні та інші сенсорні дані, а також результати їх алгоритмічного опрацювання [3–7]. Це розширює пізнавальні можливості, але ускладнює встановлення походження матеріалів, розмежування первинних даних і похідних аналітичних продуктів та перевірку сформованих висновків.

Зростання інформаційної цінності результатів OSINT не означає автоматичного набуття ними доказового значення. У межах розробленої нами концепції кримінального процесуального доказування ми виходимо з того, що доказ формується у нормативно регламентованій пізнавально-практичній і розумово-логічній діяльності уповноважених суб'єктів, спрямованій на формування, перевірку, оцінку та використання фактичних даних для обґрунтування процесуальних рішень [8–9]. Цифрова форма визначає спосіб існування, фіксації, передавання, збереження та відтворення інформації, але сама собою не створює нового універсального виду доказів [10].

Основна суперечність полягає в тому, що відкриті цифрові матеріали та результати їх аналітичного опрацювання вже широко використовуються для встановлення обставин кримінального провадження, однак у кримінальній процесуальній доктрині відсутня цілісна модель переходу від відкритої цифрової інформації до належно сформованих, перевірених, оцінених і використаних у доказуванні фактичних даних. Унаслідок цього змішуються відкрите цифрове джерело, розміщені в ньому дані, первинний цифровий матеріал, результат OSINT-дослідження, аналітичний документ, процесуальне джерело доказів і доказ. При цьому карта, хронологія, реконструкція події чи алгоритмічно сформований висновок є похідними від первинних цифрових і сенсорних даних, залежать від критеріїв відбору, параметрів опрацювання та інтерпретаційних рішень дослідника, а тому не можуть підміняти вихідні матеріали [4–7].

КПК України, наукова доктрина та технічні стандарти містять важливі положення щодо доказів, комп'ютерних даних, їх копіювання, збереження, ідентифікації та перевірки [1–2; 11–18]. Проте вони залишаються недостатньо інтегрованими й не утворюють завершеної конструкції переходу від відкритої цифрової інформації до доказу. Отже, наукова проблема полягає не у визнанні результатів OSINT новим видом доказів, а в розробленні цілісної доктринальної моделі їх процесуальної трансформації, яка поєднує інформаційно-пошуковий, техніко-верифікаційний, аналітичний, кримінальний процесуальний і змагально-судовий рівні.

Стан наукової розробленості проблеми. Теоретичним підґрунтям дослідження є розроблена нами концепція кримінального процесуального доказування, у межах якої доказування розглядається як цілісна пізнавально-практична, розумово-логічна й нормативно регламентована діяльність, спрямована на формування, перевірку, оцінку та використання доказів [8–9]. Ці положення розвинуто у працях про верховенство права, процесуальну доброчесність, цифрову форму доказової інформації, застосування цифрових технологій у провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки та процесуальне використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності [10; 19–22]. Нормативну основу становлять конституційні гарантії, приписи КПК України й законодавства про захист персональних даних [11; 23–24].

Методологію роботи з відкритою цифровою інформацією систематизовано у Протоколі Берклі, національному підручнику з OSINT, науково-практичному порадниці та спеціальному дослідженні цифрових даних із відкритих джерел [1–2; 25–26]. Ці праці визначають вимоги до планування, пошуку, фіксації, збереження, перевірки й представлення матеріалів, однак мають переважно методичний характер і самі собою не встановлюють їх процесуального статусу.

Українська доктрина розкриває властивості цифрової інформації, особливості електронної форми доказів, цифровізацію кримінального провадження, способи збирання та використання електронних матеріалів, а також техніко-криміналістичні й теоретико-практичні аспекти їх дослідження [12–15; 27–28]. Безпосередньо проблемам відкритих джерел, OSINT, документуванню воєнних злочинів, використанню медіаданих і межам цифровізації доказування присвячено праці [29–34].

У зарубіжній доктрині системно висвітлено використання відкритої інформації для розслідування і документування міжнародних злочинів, її представлення в суді, ризики людських та машинних упереджень, втрату метаданих і контексту, проблеми відбору, розкриття та допустимості великих цифрових масивів [3–6; 35–36]. Технічні правила ідентифікації, копіювання, збереження, контролю цілісності та документування операцій закріплено у ДСТУ ISO/IEC 27037:2017, рекомендаціях NIST і стандартах SWGDE [16–18]. Національна та міжнародна судова практика підтверджує можливість використання відкритих цифрових, супутникових і відеоматеріалів, але водночас засвідчує залежність їх значення від належної фіксації, стадії провадження, застосовного стандарту доказування та кореляції з іншими джерелами [37–41]. Окремий напрям становить інтеграція мультисенсорних даних та результатів їх інтелектуального аналізу [7].

Отже, наявний доробок сформував теоретичні, нормативні, методичні й технічні засади роботи з цифровою інформацією, однак не поєднав їх у єдиний процесуальний цикл. Невирішеним залишається питання про послідовність переходу від первинного відкритого цифрового матеріалу до похідного аналітичного результату, його належного процесуального формування, змагальної перевірки та судової оцінки. Заповнення цієї прогалини шляхом розроблення авторської багаторівневої моделі становить безпосереднє завдання статті.

Мета, завдання і методологія дослідження. *Метою* статті є розроблення авторської багаторівневої моделі процесуальної трансформації результатів OSINT, яка розкриває закономірності переходу від відкритої цифрової інформа-

ції до фактичних даних, належно сформованих, перевірених, оцінених і використаних для обґрунтування процесуальних рішень. Для цього визначено структуру трансформації, систематизовано її операції за п'ятьма рівнями, розмежовано первинний цифровий матеріал, результат OSINT-дослідження та похідний аналітичний продукт, з'ясовано значення збереження, перевірки, процесуального оформлення, розкриття, змагального дослідження й судової оцінки, а також обґрунтовано диференційовану інтенсивність відповідних процедур.

Методологічну основу становлять діалектичний, системно-структурний, формально-юридичний, функціональний, герменевтичний методи та метод доктринального моделювання. Вони використані для розкриття переходу інформації до доказового використання, побудови п'ятирівневої структури, аналізу положень КПК України [11], розмежування ключових понять і поєднання теорії доказування, методології OSINT та технічних підходів до цифрових і сенсорних даних [1–10; 12–20; 36].

Виклад основного матеріалу. ***Теоретична основа авторської моделі.*** У межах розробленої нами концепції доказ не є готовим інформаційним об'єктом, що існує незалежно від установленої законом діяльності. Його формування передбачає єдність фактичних даних, належного процесуального джерела, законного способу одержання, можливості перевірки, оцінки та використання для обґрунтування процесуального рішення [8–9]. Тому виявлення у відкритому цифровому середовищі відомостей про кримінально значущу подію ще не означає формування доказу: на цьому етапі існує лише потенційно релевантна інформація, яка потребує подальшого збереження, перевірки, аналітичного опрацювання та процесуального формування.

Об'єктивне існування інформації про подію слід відрізняти від її доказового значення у конкретному провадженні. Цифровий запис, фотозображення, відеофайл, супутниковий знімок або публікація можуть виникнути до початку кримінального провадження і незалежно від його учасників. Доказового значення вони набувають лише внаслідок діяльності, у межах якої встановлюються їх походження, зв'язок із предметом доказування, цілісність, достовірність змісту, процесуальне джерело та придатність для обґрунтування рішення.

Процесуальна доброчесність потребує також послідовного розмежування інформаційного змісту і ступеня його опосередкованості. Первинний файл може безпосередньо відображати певний об'єкт або подію; метадані – містити технічні характеристики; спеціаліст – установлювати ознаки цілісності; аналітик – формулювати висновок про місце, час або зв'язок між об'єктами. Ці результати мають різну пізнавальну природу й не можуть подаватися як єдиний безпосередньо встановлений факт. Змішування вихідних даних, технічних операцій та інтерпретації підвищує ризик надання припущенню категоричного характеру і позбавляє іншу сторону можливості визначити, яка саме частина висновку ґрунтується на первинному матеріалі, а яка – на методологічному виборі дослідника [3–6; 19–20].

Другим положенням є розмежування цифрових доказів і цифрової форми доказової інформації. Цифрова форма характеризує спосіб створення, існування, фіксації, передавання, копіювання, збереження та відтворення інформації, проте сама собою не утворює нового універсального виду доказів [10]. Відкриті цифрові дані, первинний матеріал, аналітична карта, хронологія, реконструкція або алгоритмічно сформований висновок не можуть визнаватися доказами лише через цифрову форму; їх процесуальний статус визначається змістом, походженням, способом одержання та закріпленням у передбаченому КПК України джерелі [10–11].

Третім положенням є процесуальна доброчесність доказової діяльності. Вона вимагає оцінювати не лише формальне дотримання окремої процедури, а законність і справедливість усього шляху формування доказу, його правову визначеність, пропорційність, змагальність, можливість ефективного оспорювання та належний судовий контроль [19–20]. Стосовно OSINT це означає збереження

прозорого зв’язку між відкритим джерелом, первинним матеріалом, операціями перевірки, похідним аналітичним результатом і процесуально оформленими фактичними даними.

Отже, доказове значення не є внутрішньо притаманною властивістю цифрової інформації. Відкритість свідчить про режим доступу, цифрова форма – про технологічний спосіб існування, технічна цілісність – про незмінність після взяття під контроль, а аналітична переконливість – про логічну узгодженість інтерпретації. Жодна з цих характеристик окремо не створює доказу. Його значення формується поступово внаслідок виявлення, збирання, збереження, перевірки, аналітичного опрацювання, належного оформлення, розкриття, змагального дослідження та оцінки [1–2; 16–18].

Загальна структура процесуальної трансформації результатів OSINT. Процесуальну трансформацію ми розглядаємо не як одноразове долучення файла, скриншота чи звіту, а як нормативно впорядкований, організаційно й технічно забезпечений процес переходу відкритої цифрової інформації до фактичних даних, придатних для перевірки, оцінки та використання. Шістнадцять взаємопов’язаних етапів за функціональним призначенням об’єднано у п’ять рівнів: інформаційно-пошуковий, техніко-верифікаційний, аналітичний, кримінальний процесуальний і змагально-судовий [1–20; 36].

Модель не є суто лінійною: окремі операції можуть здійснюватися паралельно, повторюватися або зумовлювати повернення до попереднього рівня. Технічна перевірка може потребувати пошуку первиннішого джерела, аналітичне опрацювання – додаткових матеріалів, а змагальне оспорювання – повторного дослідження чи експертизи. Водночас кожний наступний рівень спирається на результати попереднього і не усуває необхідності самостійно перевіряти законність та обґрунтованість виконаних операцій.

Інформаційно-пошуковий рівень охоплює виникнення або оприлюднення інформації, її виявлення, первинне оцінювання та збирання. Техніко-верифікаційний – збереження первинного матеріалу, встановлення походження, технічну і змістовну перевірку. Аналітичний – систематизацію й інтерпретацію перевірених цифрових і сенсорних даних та формування стандартизованого доказового пакета. Кримінальний процесуальний рівень забезпечує закріплення фактичних даних у передбаченому законом джерелі. Змагально-судовий охоплює розкриття, оспорювання, судове дослідження, оцінку та використання у процесуальному рішенні.

Інформаційно-пошуковий рівень процесуальної трансформації результатів OSINT. Цей рівень створює вихідну інформаційну основу і ще не формує доказ. Цифрова інформація, як правило, виникає поза кримінальним провадженням і може генеруватися особами, організаціями, державними органами, платформами, супутниками, камерами або іншими системами. Уже під час створення чи оприлюднення матеріал може бути стиснутий, перекодований, помилково датований, повторно поширений або змінений, тому сам факт його існування чи публічної доступності не підтверджує автентичності та достовірності [1–2; 5].

Виявлення полягає у встановленні існування конкретного матеріалу, його місцезнаходження, режиму доступу та можливого зв’язку з досліджуваними обставинами. Пошук має бути цілеспрямованим: доцільно визначити інформаційне завдання, часові, предметні й територіальні межі, релевантні категорії джерел та очікуване значення результату. Для подальшої перевірки фіксуються пошукові запити, ключові слова, фільтри, послідовність переходів, назва і версія застосованого програмного засобу [1–2].

Первинне оцінювання має попередній і ймовірнісний характер. Воно спрямоване на визначення потенційної належності, інформаційної цінності, режиму доступу, ризику втрати та необхідності невідкладного збереження. Збіг псевдоніма, геолокаційної позначки або іншого цифрового ідентифікатора може бути підставою для подальшої перевірки, але не для категоричного висновку про особу, місце, час чи достовірність події.

Збирання на цьому рівні означає законне одержання і первинну фіксацію матеріалу в обсязі, достатньому для його збереження та подальшого дослідження. Воно може охоплювати завантаження файла, архівування вебсторінки, скриншоти, відеозапис екрана, фіксацію URL, ідентифікаторів, дати й часу доступу, характеристик профілю, каналу або платформи та доступного контексту [1–2; 16–18]. Перевага надається максимально повному збереженню цифрового об'єкта; скриншот є лише допоміжним засобом і не підміняє файла, вебархівованої сторінки чи метаданих.

Належна первинна фіксація передбачає збереження не лише змісту, а й контексту існування цифрового об'єкта. Поряд із повною URL-адресою доцільно фіксувати постійний ідентифікатор публікації, назву профілю або каналу, видимі ознаки редагування, попередні й наступні повідомлення, спосіб переходу до матеріалу, дату, час і часовий пояс доступу. Необхідно розмежовувати час створення файла, час відображеної події, час завантаження на платформу, час публікації та час доступу дослідника. Фіксація останнього підтверджує лише наявність матеріалу на ресурсі у визначений момент і не встановлює автоматично часу його створення. Якщо платформа дозволяє законне завантаження файла, перевага надається такому способу, оскільки скриншот переважно відображає лише видиму частину екрана і не зберігає повного технічного та змістового контексту [1–2; 16–18].

Первинним для конкретного OSINT-дослідження є матеріал у тому стані й контексті, в якому його фактично виявлено та взято під контроль, навіть якщо платформа раніше його стискала або перекодовувала. Результатом рівня є виявлений, попередньо оцінений, законно зібраний і первинно зафіксований цифровий матеріал, потенційний зв'язок якого з обставинами провадження потребує подальшої перевірки.

Техніко-верифікаційний рівень процесуальної трансформації результатів OSINT. Цей рівень охоплює збереження первинного матеріалу, встановлення його походження, технічну та змістовну перевірку. Первинний об'єкт має зберігатися окремо від робочих і похідних копій. Доказова копія залишається незмінною, а робоча використовується для перегляду, конвертації, аналізу метаданих та інших операцій. Разом із матеріалом зберігаються URL, дата й час доступу, контекст, доступні метадані, технічні характеристики, відомості про програмні засоби та журнал істотних операцій [1–2; 16–18].

Встановлення походження спрямоване на з'ясування інформаційного й технічного шляху матеріалу: можливого автора або системи створення, першої доступної публікації, облікових записів і платформ поширення, а також попередніх перетворень. Пошук найранішої публікації, аналіз метаданих, цифрових ідентифікаторів, зіставлення копій і зворотний пошук зображень дають змогу реконструювати інформаційну генеалогію, проте встановлення ресурсу чи акаунта не завжди означає встановлення фактичного автора [1–2; 5].

Технічна перевірка охоплює аналіз структури і формату файла, метаданих, кодеків, ознак стиснення, перекодування, редагування чи пошкодження, порівняння копій та перевірку хеш-значень [11–18]. Хешування підтверджує незмінність цифрового об'єкта між контрольованими станами, але не встановлює автора, місце й час створення, законність одержання або правдивість змісту. Метадані також можуть бути змінені чи перезаписані, тому оцінюються у взаємозв'язку з іншими матеріалами.

Технічне дослідження має здійснюватися із збереженням доказової копії та документуванням кожного істотного перетворення робочої копії. Конвертація формату, стабілізація відео, збільшення зображення, виділення кадру, корекція яскравості або нанесення позначок можуть бути методично виправданими, однак їх результат не повинен подаватися як первинний матеріал. Хеш-значення доцільно обчислювати для взятого під контроль файла та контрольних копій із зазначенням алгоритму, часу й програмного засобу. Водночас збіг хеш-значень доводить лише незмінність між двома контрольованими станами. Він не

виключає того, що файл був змінений до моменту збереження, і не підтверджує правдивості відображеної події [5; 16–18].

Змістовна перевірка цифрового матеріалу має спиратися на сукупність взаємно узгоджених методів. Геолокація може включати зіставлення будівель, доріг, рельєфу, рослинності, дорожніх знаків, ліній електропередач, цифрових карт і супутникових знімків. Хронолокація потребує розмежування різних часових позначок та врахування погодних умов, освітлення, положення тіней, сезонних ознак, телеметричних або акустичних даних. Зворотний пошук дає змогу виявити попередні публікації та повторне використання матеріалу, але найраніший знайдений результат не завжди є первинним. Автоматизовані детектори монтажу чи deepfake також не є безпомилковими; їх висновки залежать від моделі, версії програми і якості файла та за потреби мають перевірятися незалежним фахівцем [1–7].

Змістовна перевірка спрямована на відповідність відображених відомостей фактичним обставинам. Вона може включати геолокацію, хронолокацію, зіставлення архітектури, рельєфу, погодних умов і тіней, аналіз супутникових зображень, зворотний пошук, перевірку монтажу або синтетичного створення та кореляцію з документами, показаннями й незалежними сенсорними потоками [1–7]. Перевірка має охоплювати альтернативні пояснення, а формальна множинність публікацій не вважається незалежним підтвердженням, якщо вони походять від одного джерела.

На цьому рівні необхідно чітко розмежовувати походження, автентичність, цілісність і достовірність змісту. Походження відповідає на питання про джерело та інформаційний шлях; автентичність – про відповідність матеріалу тому об’єкту, за який його подають; цілісність – про відсутність недокументованих змін після взяття під контроль; достовірність – про відповідність змісту фактичним обставинам. Встановлення однієї властивості не доводить автоматично інших. Результатом рівня є збережений і перевірений матеріал із документованими операціями, обґрунтованими відомостями про походження та чітко визначеними межами висновків.

Аналітичний рівень процесуальної трансформації результатів OSINT. Аналітичний рівень охоплює систематизацію, зіставлення, інтерпретацію та узагальнення первинних матеріалів і результатів їх перевірки. Його метою є встановлення інформаційних зв’язків, просторово-часових характеристик, послідовності подій, тотожності осіб та об’єктів, перевірка версій і побудова обґрунтованої реконструкції. Визначальною вимогою є розмежування первинних відомостей, результатів технічних операцій, аналітичних припущень і підсумкових висновків [1–7].

Особливе місце посідають мультисенсорні дані – взаємопов’язана сукупність відомостей від цифрових, технічних і сенсорних систем, синхронізованих за часом, місцем та об’єктом [7]. OSINT і сенсорні дані не є тотожними: відкриті сенсорні матеріали можуть досліджуватися методами OSINT, однак включення закритих потоків до спільного масиву не змінює їх походження та правового режиму. Кожний потік підлягає окремій ідентифікації й перевірці, а інтеграція потребує врахування часових, просторових та об’єктних похибок.

Мультисенсорна інтеграція потребує не лише змістовного зіставлення, а й часової, просторової та об’єктної синхронізації. Системний час сенсора, час передавання, час створення файла й час оприлюднення можуть не збігатися; координати можуть належати до різних систем і містити різну похибку; формальний збіг часу чи місця ще не доводить, що потоки відображають той самий об’єкт. Тому в аналітичному документі мають бути зазначені способи приведення даних до спільної системи, похибки й альтернативні варіанти. Так само кілька публікацій можуть відтворювати один первинний файл, а різні звіти – ґрунтуватися на тому самому супутниковому знімку. Реальну доказову переконливість підвищує не кількість повторів, а кореляція справді незалежних інформаційних потоків та встановлення їх інформаційної генеалогії [4–7].

Алгоритмічно сформований результат є похідним продуктом автоматизованого або частково автоматизованого опрацювання. Його зміст залежить від повноти вхідних даних, критеріїв відбору, версії програмного засобу, параметрів, порогових значень, послідовності операцій і ролі людини [4–7]. Автоматизація не надає результату наперед установленої об'єктивності. Для перевірюваності необхідно зберігати вхідні та істотні проміжні дані, фіксувати програмне середовище, параметри, журнали операцій, відомі похибки та змістовний контроль людиною.

Процесуальна прозорість алгоритмічного аналізу передбачає можливість установити повну назву програми, розробника і версію, склад вхідних даних, критерії їх включення та виключення, параметри і порогові значення, послідовність попереднього очищення чи нормалізації, журнали операцій, проміжні результати та участь людини. Особливо важливо зберігати не лише збіги, що підтвердили основну версію, а й матеріали, відхилені як нерелевантні або суперечливі, оскільки вибіркове збереження унеможливлює перевірку повноти аналізу. Якщо система є недетермінованою, самонавчальною або постійно оновлюється, це має бути зазначено як обмеження відтворюваності. Чим складнішим і менш прозорим є алгоритм та чим вагомішим його результат для рішення, тим вищою є потреба в незалежній спеціальній або експертній перевірці [3–7].

Карта, схема, хронологія, таблиця зв'язків, мультисенсорна модель або алгоритмічна класифікація не підміняють первинних матеріалів. Аналітичний продукт повинен містити достатній опис завдання, джерел, критеріїв відбору, методів, параметрів, проведених операцій, альтернативних версій, похибок і меж упевненості. Його переконливість визначається не наочністю візуалізації, а прозорістю шляху формування та можливістю незалежної перевірки.

Організаційним підсумком рівня є стандартизований доказовий пакет – система первинних цифрових матеріалів, відомостей про походження, технічної документації, результатів перевірки й аналітичних документів, призначена для забезпечення цілісності, простежуваності, відтворюваності та змагальної перевірки [1–2; 5; 7; 16–18]. До нього можуть входити первинний матеріал, URL і часові позначки, метадані, хеш-значення, доказова та робоча копії, журнал операцій, опис методології, проміжні результати й відомості про виконавців. Пакет не є новим видом доказу або самостійним процесуальним джерелом і не легітимізує матеріал, одержаний незаконно.

Стандартизований доказовий пакет залежно від характеру дослідження може охоплювати первинний файл або вебархівовану сторінку, опис джерела, URL і часові позначки, метадані, контрольні значення, доказову та робочу копії, журнал операцій, опис методології, результати встановлення походження, технічної й змістовної перевірки, істотні проміжні матеріали, аналітичний документ і відомості про осіб, які виконували відповідні операції. Для мультисенсорного дослідження окремо зберігаються первинні дані кожного потоку, характеристики сенсорів, способи синхронізації та межі похибки; для алгоритмічного – програмне середовище, параметри й результати контролю відтворюваності. Термін «стандартизований» означає єдину логіку організації, а не механічну однаковість пакетів. Його обсяг має бути достатнім для простеження шляху від первинного об'єкта до висновку, але не надає компонентам наперед установленої сили [1–2; 5; 7; 16–18].

Отже, результатом аналітичного рівня є не готовий доказ, а структурований, методологічно обґрунтований і перевірюваний похідний продукт, збережений у нерозривному зв'язку з первинними цифровими й сенсорними даними.

Кримінальний процесуальний рівень процесуальної трансформації результатів OSINT. На цьому рівні фактичні дані, виявлені, збережені, перевірені або аналітично опрацьовані із застосуванням OSINT, вводяться до кримінального провадження через передбачене КПК України процесуальне джерело [8–11]. Процесуальне оформлення не є формальним посвідченням уже готового доказу, а обов'язковою фазою його

формування, під час якої визначаються суб'єкт, правова підстава, спосіб введення матеріалу, його зміст, зв'язок із конкретним джерелом та умови подальшої перевірки.

Результати OSINT не мають універсальної процесуальної форми. Найменування «OSINT-звіт», «алгоритмічний результат», «мультисенсорна реконструкція» або «доказовий пакет» характеризують спосіб опрацювання чи організації матеріалу, але не визначають його процесуальної природи. Вона залежить від змісту, способу одержання, суб'єкта та використання спеціальних знань [10–11].

Процесуально оформлені фактичні дані мають зберігати зв'язок із первинними об'єктами, відомостями про джерело, метаданими, контрольними значеннями, журналами операцій, результатами перевірки, методологією та істотними проміжними матеріалами. Оформлення не усуває дефектів попередніх рівнів: воно не відновлює втрачений файл, не підтверджує автоматично походження і достовірність та не робить прозорою нерозкриту методологію.

Процесуальна форма має забезпечувати не лише ідентифікацію кінцевого матеріалу, а й персоніфікацію операцій. Повинно бути зрозуміло, хто поставив завдання, хто виявив і зберіг цифровий об'єкт, хто здійснював технічну перевірку, хто застосовував спеціальні знання або алгоритмічні засоби та хто сформулював аналітичний висновок. Це дозволяє перевірити компетентність, межі участі та можливий вплив кожного суб'єкта. Матеріал, підготовлений журналістом, громадською організацією, спеціалістом, експертом або учасником сторони, не стає однаковим за процесуальною природою лише через використання OSINT. Назва документа не може підміняти встановлення конкретного передбаченого законом джерела й порядку його одержання [10–11].

У процесуальному документі необхідно розмежовувати безпосередньо сприйняті відомості, результати технічних операцій і аналітичні висновки, а також персоніфікувати відповідальність за виявлення, збереження, перевірку й інтерпретацію матеріалу. Результатом рівня є належно сформовані фактичні дані у передбаченому законом джерелі; однак їх остаточне доказове значення потребує розкриття, змагальної перевірки та судової оцінки.

Змагально-судовий рівень процесуальної трансформації результатів OSINT. Цей рівень охоплює розкриття матеріалів сторонам, змагальну перевірку, судове дослідження, оцінку та використання у процесуальному рішенні [11; 19–20]. Перевірці підлягає не лише кінцевий файл або аналітичний висновок, а весь істотний шлях його формування: походження первинних даних, законність доступу, способи збереження, технічні й змістовні операції, методологія та інтерпретація.

Розкриття має забезпечувати реальну можливість дослідити первинні матеріали, метадані, контрольні значення, копії, журнали операцій, методи, програмні засоби, параметри та істотні проміжні результати [1–2; 5; 16–18]. Для мультисенсорних і алгоритмічних результатів необхідно розкривати склад вхідних потоків, правила синхронізації, технічні характеристики, похибки, версію програми, параметри та роль людини [4–7]. Надання лише кінцевої візуалізації позбавляє іншу сторону можливості перевірити операції й запропонувати альтернативне пояснення.

Змагальна перевірка може включати повторний аналіз, залучення спеціаліста чи експерта, подання альтернативного дослідження та постановку питань особам, які збирали або опрацьовували інформацію. Предметом оспорювання є походження і цілісність, повнота пошуку, критерії відбору, незалежність джерел, точність геолокації чи хронолокації, коректність алгоритмічних параметрів та врахування альтернативних версій. Сторона не зобов'язана повністю відтворювати складне дослідження, але повинна мати реальну можливість критично перевірити його основу.

Право на ефективне оспорювання включає інформаційну, технічну і процесуальну складові. Інформаційна передбачає доступ до первинного матеріалу, контексту, метаданих, доказової копії, контрольних значень і методології; технічна – можливість дослідження із залу-

ченням належних засобів, спеціаліста або експерта; процесуальна – право подавати заперечення, альтернативний аналіз, ставити питання виконавцям та ініціювати додаткове дослідження. Неможливо вимагати від захисту предметного технічного спростування, одночасно не надаючи даних, необхідних для виявлення відповідного недоліку. Відсутність клопотання про експертизу може враховуватися лише після забезпечення реальної можливості перевірити матеріал, а не як засіб перенесення на захист первинного обов'язку обґрунтовувати достовірність доказів обвинувачення [11; 19–20].

Судове дослідження не може обмежуватися демонстрацією скриншота, відеофрагмента, карти або презентації. Суд має встановити їх зв'язок із первинними матеріалами, спосіб одержання та збереження, характер перетворень, методологію, компетентність виконавців, обмеження і похибки. Під час оцінки розмежовуються належність, допустимість, достовірність і доказова вага: технічна цілісність не підміняє перевірку змісту, а допустимість не означає наперед установленої переконливості.

Наочність цифрового результату потребує особливо обережної судової оцінки. Карта, граф зв'язків, синхронізована хронологія або реконструкція здатні створювати враження математичної точності, хоча можуть містити припущення, похибки та вибіркові критерії відбору. Суд має відокремити те, що безпосередньо відображено у первинних матеріалах, від того, що встановлено технічними операціями, і від аналітичної інтерпретації. Мотиване рішення повинно пояснювати, чому конкретні джерела визнано незалежними, які обмеження методології враховано, як перевірено заперечення та чи підтверджується результат сукупністю інших доказів. Недостатньо послатися на авторитет установи, кваліфікацію аналітика або використання спеціалізованої системи, не дослідивши фактичну основу й межі її висновку [3–6; 37–41].

Мотивування має відображати, які первинні дані покладено в основу висновку, як перевірено їх походження і зміст, наскільки прозорою та відтворюваною була методологія, які заперечення висловила інша сторона та яке значення матеріал має у сукупності доказів. Імовірнісний алгоритмічний результат або геолокація з певною похибкою не можуть подаватися як категорично встановлений факт.

Отже, остаточне доказове значення результату OSINT формується лише за умови реальної можливості його змагального оспорювання, безпосереднього судового дослідження та мотивованої оцінки. Йдеться не про обов'язкове фактичне заперечення кожного матеріалу, а про забезпечення стороні ефективної можливості ознайомитися з первинними даними, перевірити методологію, поставити питання й отримати мотивовану відповідь суду.

***Диференційована інтенсивність процесуальної трансформації результатів OSINT*.** Не кожний цифровий матеріал проходить усі етапи з однаковою глибиною та однаковим обсягом документування. Інтенсивність трансформації залежить від виду джерела, складності матеріалу, способу його одержання, технології опрацювання та характеру процесуального рішення.

Матеріал з офіційного реєстру зазвичай потребує менш інтенсивної перевірки походження, ніж анонімна публікація або повторно завантажене відео. Окремий документ не потребує такого обсягу операцій, як багатокомпонентна геопросторова реконструкція. Одержання файла безпосередньо з ресурсу, через третю особу або з архіву громадської організації створює різні вимоги до інформаційного шляху й ланцюга збереження. Автоматизовані та ймовірнісні системи потребують поглибленого контролю вхідних даних, версії програми, параметрів, похибок і ролі людини [4–7].

Диференціація має враховувати взаємодію п'яти чинників. Вид джерела визначає рівень довіри до його походження та стабільності; складність матеріалу – обсяг технічної документації; спосіб одержання – вимоги до ланцюга збереження; технологія опрацювання – глибину перевірки відтворюваності; характер рішення – необхідний стандарт обґрунтування. Тому

один і той самий цифровий об’єкт може на початковому етапі виконувати лише орієнтуючу функцію, а для використання у вирішальному судовому висновку потребувати повного збереження, незалежної перевірки, розкриття і безпосереднього дослідження. Такий підхід не знижує стандартів, а забезпечує співмірність процедур реальним ризикам помилки та правовим наслідкам використання матеріалу.

Чим істотнішими є правові наслідки рішення та роль OSINT у його обґрунтуванні, тим вищими мають бути вимоги до збереження, перевірки, оформлення, розкриття й мотивованої оцінки. Диференціація не дозволяє довільно відмовлятися від законності доступу, збереження доступного первинного об’єкта, фіксації джерела і контексту, достатньої перевірки, належного процесуального джерела, оспорювання та оцінки. Варіативними є обсяг і глибина операцій, необхідних для реалізації цих вимог за принципами функціональної достатності й пропорційності.

Отже, процесуальна трансформація результатів OSINT – це нормативно впорядкована, багаторівнева й диференційована за інтенсивністю діяльність, у межах якої відкрита цифрова інформація виявляється, збирається, зберігається, перевіряється й аналітично опрацьовується зі збереженням зв’язку з первинними даними, вводиться до кримінального провадження через передбачене законом процесуальне джерело, розкривається сторонам, піддається змагальній перевірці та судовій оцінці й унаслідок цього набуває значення, необхідного для обґрунтування процесуального рішення.

Наукова новизна одержаних результатів. У статті запропоновано цілісну модель, у якій шістнадцять етапів процесуальної трансформації згруповано у п’ять функціонально взаємопов’язаних рівнів. Обґрунтовано диференційовану інтенсивність трансформації, включено мультисенсорні й алгоритмічно сформовані результати до єдиного доказового циклу із збереженням самостійності первинних потоків, доведено похідний характер аналітичного продукту та визначено стандартизований доказовий пакет як організаційно-методичну, а не нову процесуальну форму доказів.

Висновки. Відкрита цифрова інформація не має первинного доказового статусу: відкритість визначає режим доступу, а цифрова форма – спосіб існування й відтворення, проте жодна з цих характеристик сама собою не створює доказу.

Результат OSINT набуває доказового значення внаслідок нормативно впорядкованої трансформації, що охоплює пошук, збереження, перевірку, аналітичне опрацювання, процесуальне формування, розкриття, оспорювання, судове дослідження та оцінку.

Шістнадцятиетапна модель концентровано об’єднується у п’ять рівнів: інформаційно-пошуковий, техніко-верифікаційний, аналітичний, кримінальний процесуальний і змагально-судовий. Кожний має самостійну функцію, а наступний спирається на належність попередніх операцій.

На інформаційно-пошуковому рівні формується не доказ, а виявлений, попередньо оцінений, законно зібраний і первинно зафіксований матеріал, потенційний зв’язок якого з провадженням потребує перевірки.

Збереження первинного цифрового матеріалу є умовою перевірюваності всього доказового циклу; скриншоти, карти, переклади й аналітичні висновки не повинні підміняти об’єкт у стані та контексті його виявлення.

На техніко-верифікаційному рівні розмежовуються походження, автентичність, цілісність і достовірність змісту. Встановлення однієї властивості не доводить автоматично інших.

Аналітичний рівень забезпечує систематизацію та інтерпретацію цифрових і сенсорних даних, але мультисенсорна реконструкція, алгоритмічна класифікація, карта чи хронологія мають похідний характер і не замінюють первинних потоків.

Стандартизований доказовий пакет забезпечує простежуваність і відтворюваність дослідження, але не є новим видом доказу або самостійним процесуальним джерелом.

Кримінальне процесуальне оформлення є обов’язковою, але не самодостат-

ньою фазою: фактичні дані мають бути введені до провадження через передбачене КПК України джерело зі збереженням зв'язку з первинними матеріалами та методологією.

Остаточне доказове значення формується на змагально-судовому рівні після розкриття матеріалів, реальної можливості оспорити їх походження, методологію та висновки, безпосереднього судового дослідження й мотивованої оцінки. Інтенсивність трансформації є варіативною і залежить від джерела, складності матеріалу, способу одержання, технології опрацювання та значення результату для процесуального рішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Human Rights Center at the University of California, Berkeley, School of Law; Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations: A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law. New York ; Geneva : United Nations, 2022. DOI: https://doi.org/10.18356/9789210053433.

2. Гаврилюк Л. В., Басиста І. В., Афонін Д. С., Шевчишин А. В. та ін. Використання електронних доказів під час досудового розслідування злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (Протокол Берклі) : науково-практичний порадник. Київ : ДНДІ МВС України ; Видавництво «Політехніка», 2024. 196 с. ISBN 978-966-990-133-0.

3. Gillett M., Fan W. Expert Evidence and Digital Open Source Information: Bringing Online Evidence to the Courtroom. *Journal of International Criminal Justice.* 2023. Vol. 21. Issue 4. P. 661–693. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqad050.

4. McDermott Y., Koenig A., Murray D. Open Source Information's Blind Spot: Human and Machine Bias in International Criminal Investigations. *Journal of International Criminal Justice*. 2021. Vol. 19. Issue 1. P. 85–105. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqab006.

5. Fiorella G., Godart C., Waters N. Digital Integrity: Exploring Digital Evidence Vulnerabilities and Mitigation Strategies for Open Source Researchers. *Journal of International Criminal Justice.* 2021. Vol. 19. Issue 1. P. 147–161. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqab022.

6. Freeman L., Vazquez Llorente R. Finding the Signal in the Noise: International Criminal Evidence and Procedure in the Digital Age. *Journal of International Criminal Justice.* 2021. Vol. 19. Issue 1. P. 163–188. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqab023.

7. Погорецький М. А., Меленті Є. О. Документування атак держави-агресора на об'єкти критичної інфраструктури України: методика інтелектуального аналізу мультисенсорних даних та використання його результатів у кримінальному процесуальному доказуванні. *Право і суспільство.* 2025. № 4. Т. 1. С. 251–274. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.1.36

8. Погорецький М. А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.

9. Погорецький М. А. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravoukr_10_14/Pogoretskyi_10_14.

10. Погорецький М. А. Цифрові (електронні) докази та цифрова (електронна) форма доказів: розмежування понять і його значення для кримінального процесуального доказування. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2026. № 1. Ч. 3. С. 115–125. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.18

11. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

12. Скрипник А. В. Використання цифрової інформації в кримінальному процесуальному доказуванні : монографія. Харків : Право, 2022. 408 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9789669982940

13. Каланча І. Г. Докази, що мають електронну форму, в кримінальному процесі України: концептуальний аспект : монографія. Київ : SBA Print, 2025. 528 с.

14. Концептуальні основи цифровізації кримінального провадження України : монографія / за заг. ред. Н. В. Глинської ; НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2024. 452 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178612139.

15. Гора І. В., Колесник В. А., Малюк В. В., Ходанович В. О., Черняк А. М., Щербина Л. І. Електронні докази у кримінальному провадженні: поняття, збирання, використання в доказуванні : монографія / за заг. ред. В. А. Колесника. Київ : 7БЦ, 2024. 484 с.

16. ДСТУ ISO/IEC 27037:2017. Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів. Київ : УкрНДНЦ, 2018. VI, 31 с.

17. Guttman B., White D. R., Williams S., Walraven T. Digital Evidence Preservation: Considerations for Evidence Handlers. NIST IR 8387. Gaithersburg, MD : National Institute of Standards and Technology, 2022. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8387.

18. Scientific Working Group on Digital Evidence. Best Practices for Digital Evidence Collection. SWGDE 18-F-002-2.0. Version 2.0. 20 November 2025. URL: https://swgde.org/wp-content/uploads/2025/12/2025-11-20-Best-Practices-for-Digital-Evidence-Collection-18-F-002-2.0.pdf.

19. Погорецький М. А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275

20. Погорецький М. А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження). *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 1–2. С. 22–59. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59

21. Погорецький М. А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Ч. 3. С. 239–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37.

22. Шумило М. Є., Погорецький М. А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ*. Луганськ : РВВ ЛІВС, 2001. Вип. 3. С. 199–209.

23. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

24. Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17.

25. Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 180 с. ISBN 978-617-8182-13-7.

26. Басиста І. В., Гаврилюк Л. В., Гутник А. В., Хитра А. Я. Використання цифрових даних з відкритих джерел під час досудового розслідування кримінальних правопорушень: окремі аспекти. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* 2024. Вип. 17 (29). С. 227–243. DOI: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.227-243.

27. Назимко Є. С., Коваленко А. В. Сучасні техніко-криміналістичні засоби доказування в кримінальному провадженні : навчально-методичний посібник. Київ : Алерта, 2024. 106 с. ISBN 978-617-566-866-5.

28. Фоміна Т. Г., Рачинський О. О. Електронні докази у кримінальному процесі: проблемні питання теорії та практики. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3 (102). Ч. 2. С. 207–220. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2023.3.43.

29. Бабаєва О. В., Авербах Д. В. Щодо питання про використання доказів, отриманих з відкритих джерел, у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 169–174. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.26.

30. Коновалова Д. О. Особливості використання розвідки на основі відкритих джерел (OSINT) у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 11. С. 459–465. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/106.

31. Кульчицька Л. О. Матеріали OSINT як джерела доказів у кримінальних провадженнях за ознаками злочину агресії та воєнних злочинів. Цифровізація кримінального провадження: стан та перспективи : матеріали науково-практичного круглого столу, м. Харків, 19 вересня 2024 р. Харків : Право, 2024. С. 97–101. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178411565.

32. Лісніченко Д. В. Використання даних з медіа та відкритих джерел (OSINT) у процесі доказування у кримінальних провадженнях. *Право та державне управління.* 2025. № 1. С. 234–239. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.32.

33. Тома М. Г., Василова О. В. Інструменти OSINT: фіксація воєнних злочинів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 905–909. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.134

34. Черняк А. М. Цифровізація доказування у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки України: межі допустимості та процесуальні гарантії. *Вісник кримінального судочинства*. 2026. № 1. С. 363–393. DOI: https://doi.org/10.59835/2413-5372.2026.1/363-393.

35. Dubberley S., Koenig A., Murray D. (eds.). Digital Witness: Using Open Source Information for Human Rights Investigation, Documentation, and Accountability. Oxford : Oxford University Press, 2020. 360 p. DOI: https://doi.org/10.1093/law/9780198836063.001.0001.

36. Peake J. Challenges of Using Digital Evidence for War Crimes Prosecutions: Availability, Reliability, Admissibility. *AJIL Unbound*. 2024. Vol. 118. P. 57–61. DOI: https://doi.org/10.1017/aju.2024.5.

37. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 12 червня 2024 р. у справі № 569/1908/23, провадження № 51-1430км24, ЄДРСР № 119741340. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741340.

38. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 21 липня 2025 р. у справі № 201/11849/23, провадження № 51-584км25, ЄДРСР № 129086893. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129086893.

39. European Court of Human Rights. Ukraine and the Netherlands v. Russia [GC], applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22, judgment of 9 July 2025. HUDOC no. 001-244292. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-244292.

40. European Court of Human Rights. Georgia v. Russia (II) [GC], application no. 38263/08, judgment of 21 January 2021. HUDOC no. 001-207757. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-207757.

41. International Criminal Court, Pre-Trial Chamber I. Warrant of Arrest for Mahmoud Mustafa Busayf Al-Werfalli, 15 August 2017, ICC-01/11-01/17-2. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/11-01/17-2.

Дата першого надходження статті до видання: 20.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.24

ЗУПИНЕННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ У РАЗІ ВТЕЧІ (ЗНИКНЕННЯ) ОБВИНУВАЧЕНОГО ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Сеник Тарас Богданович,
orcid.org/0000-0002-6513-2536
доктор філософії,
старший викладач кафедри кримінального права та процесу
Західноукраїнського національного університету

У статті встановлено додаткові причини зупинення судового провадження, на підставі яких на практиці суди приймають рішення про зупинення судового провадження, а також здійсненна розробка рекомендацій щодо запобігання помилкам під час винесення ухвали про зупинення судового провадження у кримінальному провадженні. Проаналізований підхід щодо розуміння слова «ухилився від явки до суду» та не поєднання із зникненням, втечою та переховуванням. Варто зазначити, що метою статті є дослідження зупинення судового провадження у разі втечі, зникнення чи приховування обвинуваченого під час воєнного стану. Констатовано, що під час воєнного стану обвинувачений не виконує процесуальні обов'язки, це перш за все можливість скористатися ситуацією «хаосу» для затягування судового розгляду або переховування від органу досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді або суду.

Проаналізовано, що метою втечі, зникнення чи переховування є ухилення від кримінальної відповідальності, яка представляється більш правильною, ніж намір її уникнути, оскільки обвинувачений ховається, однак в більшості випадків розуміє, що, зрештою буде розшуканий і не ставить перед собою завдання зовсім ухилитися від засудження, а бажає лише відстрочити його.

Встановлено додаткову підставу зупинення судового провадження, як «місцезнаходження обвинуваченого не встановлено з інших підстав», однак під іншими підставами слід розуміти обставини, коли обвинувачений змінює місце проживання, не знаючи, що проти нього порушено кримінальне провадження та/або інші підстави, які перешкодили суду отримати інформацію про зміну місця проживання обвинуваченого (раптова госпіталізація, смерть, помилка щодо його процесуального статусу).

Окрім того, наведені судові приклади дають можливість зрозуміти прогалини, які виникають при аналізі підстав для зупинення судового провадження, адже в умовах воєнного стану правосуддя, повинне бути справедливим і дотримуватися принципів кримінального процесу.

Ключові слова: *зупинення судового розгляду, відкладення судового розгляду, кримінальне провадження, зникнення, втеча, докази, воєнний стан.*

Senyk Taras. Suspension of Legal Proceedings in the Event of the Defendant's Escape (Disappearance) During Martial Law

The article establishes additional reasons for the suspension of court proceedings, on the basis of which in practice courts make decisions to suspend court proceedings, as well as developing recommendations for preventing errors when making a decision to suspend court proceedings in criminal proceedings. The approach to understanding the word «evaded from appearing in court» and its incompatibility with disappearance, escape and hiding is analyzed. The purpose of the article is to study the suspension of court proceedings in the event of the escape, disappearance or hiding of the accused during martial law. It is stated that during martial law the accused does not fulfill procedural duties, this is primarily an opportunity to take advantage of the chaotic situation to delay the trial or hide from the pre-trial investigation body, the prosecutor's office, the investigating judge or the court.

It has been analyzed that the purpose of escape, disappearance or hiding is to evade criminal liability, which seems more correct than the intention to avoid it, since the accused is hiding, but in most cases understands that he will eventually be found and does not set himself the task of completely evading conviction, but only wants to postpone it.

An additional ground for suspension of the court proceedings has been established, as «the location of the accused has not been established on other grounds», however, other grounds should be understood as circumstances when the accused changes his place of residence without knowing that criminal proceedings have been initiated against him and/or other grounds that prevented the court from obtaining information about the change of the accused's place of residence (sudden hospitalization, death, error regarding his procedural status).

In addition, the given judicial examples provide an opportunity to understand the gaps that arise when analyzing the grounds for stopping judicial proceedings, because in conditions of martial law, justice must be fair and adhere to the principles of criminal procedure.

Key words: *stay of trial, postponement of trial, criminal proceedings, disappearance, escape, evidence, martial law.*

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що при зупиненні судового провадження на практиці досить часто виникають помилки в оформленні та змістовному наповненні ухвал про зупинення судового провадження, адже у ч. 1 ст. 335 КПК, відсутня така підстава зупинення судового провадження, як втеча, зникнення чи приховування обвинуваченого. Тож, оскільки зупинення судового провадження є достатньо поширеним явищем під час воєнного стану, воно може мати негативні наслідки для кримінального провадження, а питання щодо визначених підстав зупинення судового провадження прийнятті судом потребують належного наукового дослідження. Зокрема, підстави зупинення судового провадження у зв'язку з тим, що обвинувачений захворів на тяжку тривалу чи психічну хворобу, яка виключає можливість його участі у судовому провадженні, висвітлено Ю. Кричун та П. Степановим, інші підстави зупинення судового провадження висвітлено багатьма науковцями, зокрема. І. Гловюк, А. Підгородинською, А. Теслицький, М. Чалим, В. Шаблистим та ін. Однак проблема зупинення судового провадження у випадку втечі, зникнення чи приховування обвинуваченого під час воєнного стану залишається далеко не вичерпаною, що й обумовило вибір цієї теми дослідження.

Частина 1 ст. 335 КПК, визначає підстави зупинення судового розгляду, до яких відносить випадки, коли обвинувачений ухилився від явки до суду або захворів на психічну чи іншу тяжку тривалу хворобу, яка виключає його участь у судовому провадженні, або був призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, суд зупиняє судове провадження стосовно такого обвинуваченого до його розшуку, видужання або звільнення з військової служби і продовжує судове провадження стосовно інших обвинувачених, якщо воно здійснюється щодо декількох осіб. Розшук обвинуваченого, який ухилився від суду, оголошується ухвалою суду, організація виконання якої доручається слідчому та/або прокурору.

Згаданий вище вид перервності судового розгляду, відрізняється від відкладення судового розгляду, неможливістю конкретно визначити термін його закінчення, але до усунення перешкод у русі судового провадження – розшуку обвинуваченого.

Розглянемо докладніше ситуацію із зупиненням судового провадження, яка пов'язана із втечею, зникненням чи приховуванням обвинуваченого.

У ч. 1 ст. 335 КПК, не вказується від кого повинен сховатися обвинувачений, проте очевидно, що цим учасником кримінального судочинства є тільки суд. Після направлення кримінального провадження, для розгляду по суті до суду, органи досудового розслідування та прокурор не позбавлені можливості запросити обвинуваченого для виконання тих чи інших непроцесуальних дій. Однак це буде лише запрошення, а не виклик, отже неявка обвинуваченого, у цьому випадку не свідчить про те, що він зник.

Прокурор, органи досудового розслідування, а також інші представники сторін

можуть втратити інформацію про місце знаходження обвинуваченого, особливо під час воєнного стану. Однак і ця обставина не дає підстав стверджувати, що обвинуваченого зник чи втік, доти, доки він, без поважних причин, не з'явиться в судове засідання.

Ключовою ланкою цієї підстави зупинення судового провадження є слово «зникнення» чи «втеча», однак ст. 335 КПК, не використовує відповідне положення, а застосовує поняття «ухилився від явки до суду». Сформульоване поняття «ухилився від явки до суду» потрібно проаналізувати через наукових підхід, де слово «ухилився» означає «відступати», «намагатися не робити чого-небудь», «не брати участі в чомусь» [2, с. 527], проте жодним чином не згадується «вчета» чи «зникнення». Так, зникнення чи втеча характеризується активними діями обвинуваченого, який вчинив кримінальне правопорушення, з метою уникнути кримінальної відповідальності.

Варто відмітити, що саме визначення обвинуваченого, який втік чи зник, характеризує усвідомленість і навмисність його дій, спеціально спрямованих на те, щоб утруднити його виявлення. Крім того, висновок про приховування обвинуваченого випливає з його дій або їхньої сукупності, а саме: проживання, зміни місця проживання, проживання за підробленими документами, відсутності інформації про його місце знаходження у родичів і знайомих, та природно порушення обраної міри запобіжного заходу, або зобов'язання про явку (крім випадків обов'язкового внутрішнього переміщення особи у зв'язку із воєнними діями та іншими надзвичайними ситуаціями)[4].

Тож, давайте розглянемо ситуації пов'язані із воєнними діями та іншими надзвичайними ситуаціями. Варто зауважити, що більшість судових засідань відкладаються через неявку обвинувачених у зв'язку з воєнним станом. Хоча воєнний стан діє по всій Україні, військові дії тривають не в усіх регіонах, а в деяких місцях вони були призупинені. Крім того, брати участь у судовому провадженні можна не лише в залі суду, а й дистанційно [6]. Навіть коли обвинувачені або їхні адвокати перебувають за кордоном, загальний обов'язок явки до суду може і повинен бути реалізований за допомогою технічних засобів та відповідного програмного забезпечення (хоча це й воєнний стан, але держава забезпечує повну цифровізацію для дотримання принципів кримінального процесу). Для прикладу проаналізуємо, Ухвалу Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 24 квітня 2026 р., де підготовче судове засідання, призначене на 21.01.2026 не відбулося у зв`язку із перебуванням обвинуваченого у закордонному відрядженні. Підготовче судове засідання, призначене на 11.02.2026 не відбулося у зв`язку із перебуванням обвинуваченого із 10.02.2026 на лікарняному. При цьому, клопотання про проведення засідання в режимі відеоконференції обвинуваченим не подавалось, що ставить під сумнів його належну процесуальну поведінку [5]. Що ж до можливості розгляду кримінального провадження у відсутності обвинуваченого, який перебуває за кордоном, хоч навіть і не займається злочинною діяльністю, то ця обставина також не порушує права обвинуваченого, оскільки він знає про порушене стосовно нього кримінального провадження та обов'язкової явки до суду, тобто не хоче скористатися своїм вищевказаним правом на захист.

Не секрет, що під час воєнного стану обвинувачений не виконує процесуальні обов'язки, однак вони не зникають після запровадження воєнного стану, проте вони можуть не виконуватися з огляду на необхідність забезпечити безпеку життя і здоров'я, але перш за все, це можливість скористатися ситуацією хаосу для затягування судового розгляду або переховування від органу досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді або суду.

Можна припустити, що мета – ухилитися від кримінальної відповідальності, представляється більш правильною, ніж намір її уникнути, оскільки обвинувачений ховається, однак в більшості випадків розуміє, що, зрештою буде розшуканий і не ставить перед собою завдання зовсім ухилитися від засудження, а бажає лише відстрочити його.

Таким чином, під зникненням, втечею або переховуванням обвинуваченого слід розуміти умисні, активні дії обвинуваченого (особи, щодо якої передано обвинувальний акт до суду), з метою ухилитися від кримінальної відповідальності, спрямовані на уникнення судового розгляду.

Дії обвинуваченого щодо приховання від суду, безперечно, є навмисними, тобто він розуміє, що в результаті їх створюються умови, за яких суд залишається в невіданні про його місце знаходження, що перешкоджає його виклику та участі в судовому засіданні (*наприклад*, з матеріалів справи вбачається, що будучи повідомленим про направлення обвинувального акта до суду, обвинувачений ОСОБА_3 на неодноразові виклики в судові засідання не з`являється, про причини неявки суд не повідомляє, адресована йому кореспонденція повертається без вручення. Застосований ухвалою суду від 12 травня 2025 року привід обвинуваченого в судове засідання не виконано)[3].

Слід зауважити, що одна лише неявка обвинуваченого в судове засідання, навіть якщо вона допущена без поважних причин і неодноразово, не свідчить про те, що обвинувачений від суду уникає чи ховається, оскільки за відомого місця перебування може бути здійснений примусовий привід обвинуваченого до суду. При неявці обвинуваченого та відомому його місці перебування, що дозволяє здійснити виклик, або піддати приводу, підстав для зупинення судового розгляду немає, а його слід відкласти через неявку до судового засідання обвинуваченого.

Як вже згадувалося вище про зникнення чи втечу, переховування обвинуваченого від суду, і особливий інтерес представляє така підстава, як «місцезнаходження обвинуваченого не встановлено з інших підстав».

Тож, розглядаючи причини для зупинення судового провадження, слід вважати, що під іншими підставами слід розуміти обставини, коли обвинувачений змінює місце проживання, не знаючи, що проти нього порушено кримінальне провадження та/або інші підстави, які перешкодили суду отримати інформацію про зміну місця проживання обвинуваченого (раптова госпіталізація, смерть, помилка щодо його процесуального статусу).

У ході судового провадження обвинувачений, звичайно ж, знає про порушену щодо нього кримінальне провадження і своє процесуальне становище.

Однак ця ситуація, аж ніяк не абсурдна і при судовому розгляді, оскільки в період гуманізації кримінального судочинства, трапляються випадки, коли органами досудового розслідування до обвинуваченого не застосовується ні запобіжний захід, ні зобов’язання про явку, що, в теорії не зобов’язує обвинуваченого, ставити суд до відома про зміну проживання і т.д.

Теоретично, такі обставини не можуть бути віднесені до випадків приховування обвинуваченого від суду, а лише характеризують ставлення обвинуваченого до порушеної щодо нього кримінального провадження та суду, у зв’язку з чим судовий розгляд продовжено бути не може, але не може бути і зупинено. Формально, обвинувачений не маючи на меті втекти, не виходить за рамки його процесуальних прав та обов’язків, не вчиняючи навмисних дій, спрямованих на перешкоджання розгляду кримінального провадження щодо нього.

Може здатися, що одним із виходів, за таких обставин є повернення обвинувального акту прокурору, за вищевказаною підставою, передбаченою п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК, оскільки п. 2 ч. 1 ст. 291 КПК, зобов’язує слідчого вказувати в обвинувальному акті дані про особу обвинуваченого, до яких відноситься і місце його перебування. При цьому прокурор, затверджуючи обвинувальний акт, бере на себе відповідальність за відсутність обраного запобіжного заходу або зобов’язання про явку.

Вважаємо, що така підстава можлива, особливо під час воєнного стану, якщо про невизначеність місця перебування обвинуваченого стало відомо на початку судового розгляду. Якщо ж обвинувачений, який раніше перебував за викликами до суду, правильність цього заходу є вкрай сумнівною, тим більше, що суд мав можливість самостійно застосувати запобіжний захід, або зобов’язання про явку.

Хоча цей випадок і не належать до обставин приховування обвинуваченого, однак за відсутності інших підстав зупинення судового розгляду, не залишається нічого, крім «натягнутого» визнання факту втечі або приховування обвинуваченого, щоб оголосити його в розшук. Подібне рішення, крім суперечності закону, загрожує ще й можливістю порушення прав обвинуваченого якого, оголошено в розшук, можна застосовувати заходи процесуального примусу, до взяття під варту.

На нашу думку, ч. 1 ст. 335 КПК, неспроможна обмежуватися ситуаціями, а саме, коли обвинучений ухилився від явки до суду або захворів на психічну чи іншу тяжку тривалу хворобу, яка виключає його участь у судовому провадженні, або був призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, а повинна містити ширші норми, що дозволяють зупинити судове провадження, коли відсутня реальна можливість обвинуваченого в участі у кримінальному провадженні.

Як зазначено, вища підстава є самостійною підставою, як зупинення судового провадження. При цьому ця підстава поширюється на випадки, коли місце знаходження обвинуваченого відоме. У цьому випадку, подібне формулювання охопить всі можливі ситуації, пов’язані з неявкою обвинуваченого, що перешкоджає руху судового розгляду – від його умисного приховування чи втечі, до неприбуття через незнання про виклик до суду.

Останнє межує з підставами відкладення судового розгляду та відрізняється лише можливістю чи неможливістю визначити термін перервності розгляду справи[1].

Варто відмітити, що перелік заходів спрямованих на розшук обвинуваченого, що сховався чи втік, короткий. Процесуальний закон тільки наказує винесення судом ухвали чи постанови про розшук обвинуваченого.

При цьому не потрібно вказувати, кому доручається пошук. Враховуючи, що оперативно-розшуковими підрозділами та функціями мають органи поліції, копія названої постанови направляється до органу досудового розслідування. Водночас, ні слідчий орган, який обрав щодо обвинуваченого запобіжного заходу, що дозволила втекти від суду, ні прокурор, який затвердив обвинувальний акт, погодившись з обраним запобіжним заходом, офіційно не несуть ні відповідальності, ні будь-яких обов’язків, у зв’язку з приховуванням обвинуваченого. Орган поліції, в рамках розшуку обвинуваченого, повноважний лише зареєструвати кримінальне провадження, періодично перевіряти місця ймовірної появи обвинуваченого, спрямовувати відповідні запити та інформації та отримувати пояснення. Жодна слідча дія, у зв’язку з розшуком обвинуваченого, проводитися не може. Співробітник поліції, навіть володіючи судовим рішенням про застосування до запобіжного заходу до особи, що приховується, у вигляді взяття під варту, знаючи, що обвинувачений перебуває в конкретній квартирі чи приміщенні, не вправі, проти волі проживаючих в ній осіб, проникнути в неї і затримати обвинуваченого. У зв’язку із цим поширені випадки виявлення обвинуваченого часто відбувається через випадкові, «необережні» дії самого обвинуваченого: його затримання у зв’язку з іншим злочином або правопорушенням, проведенням ним реєстраційних дій в органах реєстрації, порушення правил дорожнього руху, зміною паспорта, придбанням іменних проїзних документів, виїзд за кордон, придбання інших документів з ідентифікацією особи.

Якщо ж обвинувачений, ховається, не потрапляє в поле зору правоохоронних органів, а тим більше змінив місце проживання, зовнішність і живе за підробленими документами за кордоном, ймовірність його пошуку зводиться до мінімуму, тому що дізнатися про вжиті ним заходи приховування, при чинних нормах, уявляється скрутним.

Цікава ситуація виникає, коли приховування обвинуваченого є одночасно скоєнням іншого кримінального прова-

[1] Більше детальніше про відкладення судового розгляду у кримінальному провадженні див.: Сеник Т.Б., Бобечко Н.Р. Відкладення судового розгляду у кримінальному провадженні: монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2024. 220 с.

дження, що тягне за собою необхідність об'єднання кримінального провадження. Наприклад, двох військовослужбовців звинувачуються у скоєнні групового дезертирства, відповідальність за яке передбачено ч. 2 ст. 408 КК України, або групового загально-кримінального злочину та некваліфікованого дезертирства. При цьому один із підозрюваних ховається від суду, тим самим здійснюючи ще один епізод ухилення від військової служби.

У цьому випадку, окремий судовий розгляд не можливий, отже, зупиняється все провадження у справі, до розшуку підозрюваного (обвинуваченого). Після розшуку, таке кримінальне провадження підлягає поверненню прокурору, оскільки є підстави об'єднання кримінального провадження, оскільки підозрюваного (обвинуваченого) може бути засуджено одночасно до скоєння кількох кримінальних правопорушень, обидва ці діяння охоплюються однією метою – ухиленням від військової служби, тобто назовсім і мотивом – небажанням проходити військову службу.

Складнішою є ситуація, коли суд приймає рішення про окремий судовий розгляд, засуджує одного обвинуваченого, а потім, за результатами розшуку, повертає кримінальне провадження прокурору, для об'єднання кримінального провадження про дезертирство на підставі розшуку іншого обвинуваченого.

Нажаль, на сьогоднішній день більшість зупинених кримінальних проваджень пов'язаних із військовими злочинами, так і знаходяться в межах пошуку підозрюваного (обвинуваченого) та/або у невизначеному статусі. У всіх зупинених кримінальних провадженнях суди періодично надсилають запити до органів внутрішніх справ і прокуратури з вимогою повідомити про результати розшукових дій. Однак нерідкі випадки, коли такі запити залишаються без виконання, а якщо надходять відповіді, то вони зазвичай формальні.

Як відзначають суди, вони практично перетворилися на сховища зупинених кримінальних проваджень, що не тільки знижує активність прокурорів і органів досудового розслідування, а й створює у потерпілих хибне уявлення про безпідставне затягування судового розгляду прав.

Висновки. На нашу думку, зупинення судового провадження у зв'язку із ухиленням від явки до суду є ситуація, коли особа знає про необхідність своєї участі в судовому розгляді, проте, не маючи поважних причин, не прибуває в судове засідання за викликами, не приховуючи свого місця перебування. Втеча чи приховування від суду, відрізняється від ухилення тим, що особа не тільки не з'являється в судове засідання, але й намагається приховати своє місцезнаходження, маючи намір позбавити суд можливості належним чином повідомити його про дату, час і місце судового розгляду або застосувати запобіжний захід чи процесуальний примус.

Так, ч. 1 ст. 335 КПК передбачає, що у разі якщо обвинувачений ухилився від явки до суду або захворів на психічну чи іншу тяжку тривалу хворобу, яка виключає його участь у судовому провадженні, або був призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, суд зупиняє судове провадження стосовно такого обвинуваченого до його розшуку, видужання або звільнення з військової служби і продовжує судове провадження стосовно інших обвинувачених, якщо воно здійснюється щодо декількох осіб. Розшук обвинуваченого, який ухилився від суду, оголошується ухвалою суду, організація виконання якої доручається слідчому та/або прокурору, визначаючи підстави зупинення судового провадження загалом, однак «якщо обвинувачений втік, зник чи сховався», належать до випадків, що є винятком особливо під час воєнного стану. Тому ч. 1 ст. 335 КПК України необхідно доповнити словосполученнями такого змісту: «у разі якщо обвинувачений ухилився від явки, втік, зник чи сховався …..».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

2. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 10. С. 527.

3. Ухвала Голосіївський районний суд м. Києва від 28 серпня 2025 р. Справа №752/2956/25. Провадження №1-кп/752/1615/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/129799277.

4. Ухвала Ленінського районного суду м. Харкова від 22 березня 2024 р. Справа № 642/1275/23. Провадження № 1-кс/642/48/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/117860469.

5. Ухвала Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 24 квітня 2026 р. Справа №484/219/26. Провадження № 1-кп/484/211/26 URL: https://reyestr.court. gov.ua/ Review/135957756.

6. Ухвала Кодимського районного суду Одеської області від 23 вересня 2024 р. Справа № 503/1097/23. Провадження №1-кп/503/30/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/121866627.

Дата першого надходження статті до видання: 22.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

УДК 343.982
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.25

ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ІДЕНТИФІКАЦІЙНОЇ СУДОВО-БАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В ПРОЦЕСІ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Бондар Володимир Сергійович,
orcid.org/0000-0003-1552-4555
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України

У статті досліджено особливості використання результатів ідентифікаційної судово-балістичної експертизи в процесі розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Актуальні проблеми зумовлена значенням, яке приділяється висновку експерта, пов'язаного з ідентифікацією зброї за стріляними снарядами (кулями, шротом, картеччю). Обґрунтовано, що на стадії досудового розслідування висновок експерта може слугувати засобом: пошуку прямих та непрямих доказів та перевірки їх достовірності; перевірки показань підозрюваного, а також показань потерпілого, свідків та інших даних, які відносяться до предмету доказування; відтворення повної картини розслідуваного кримінального правопорушення, адже єдиний прямий доказ, виступаючи підставою для висновків про обставини події кримінального правопорушення, не завжди відображує фактичну картину діяння. Зазначено, що основу висновку експерта про наявність або відсутність тотожності складають принципи судової ідентифікації. В цьому зв'язку слідчий, оцінюючи достовірність експертного висновку, повинен з'ясувати такі положення: чи керувався експерт при формулюванні висновків принципами криміналістичної ідентифікації та якими фактичними даними, встановленими в ході дослідження, це підтверджується; чи притримувався експерт методики дослідження; чи враховані умови зберігання та експлуатації зброї, що передували дослідженню; чи є достатнім у якісному та кількісному відношенні комплекс співпадаючих ознак для висновку про тотожність; чи є суттєвими відмінності ознак та чим це об'єктивно пояснюється.

Ключові слова: *докази, доказування, досудове розслідування, ідентифікація, криміналістика, кримінальні правопорушення.*

Bondar Volodymyr. Use of the results of identification forensic ballistic expertise in the process of disclosure and investigation of criminal offences

The article examines the features of using the results of forensic ballistics identification in the process of solving and investigating criminal offenses. Current problems are caused by the importance attached to the expert's conclusion related to the identification of weapons by fired projectiles (bullets, shot, buckshot). It is substantiated that at the stage of pre-trial investigation, the expert's conclusion can serve as a means of: searching for direct and indirect evidence and verifying their reliability; verifying the testimony of the suspect, as well as the testimony of the victim, witnesses and other data related to the subject of evidence; reproducing the complete picture of the criminal offense under investigation, because the only direct evidence, serving as the basis for conclusions about the circumstances of the criminal offense, does not always reflect the actual picture of the act. It is noted that the basis of the expert's conclusion on the presence or absence of identity is the principles of forensic identification. In this regard, the investigator, assessing the reliability of the expert opinion, must clarify the following provisions: whether the expert was guided by the principles of forensic identification when formulating the conclusions

and what factual data established during the study confirms this; whether the expert adhered to the research methodology; whether the conditions of storage and operation of the weapon preceding the study were taken into account; whether the set of matching features is sufficient in qualitative and quantitative terms to conclude on identity; whether the differences in features are significant and how is this objectively explained.

Key words: *evidence, evidence, pre-trial investigation, identification, forensics, criminal offenses.*

Постановка проблеми. Частина 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КК України) чітко визначає коло об'єктів (обставин), які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення, винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення тощо). Слідчий, як уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень, прокурор, слідчий суддя та суд встановлюють ці обставини тільки за їх відображеннями (слідами), тобто, по суті проводять ідентифікацію в тих межах, у яких вони є необхідними для здійснення правосуддя.

Повне та об'єктивне досудове розслідування кримінальних правопорушень, які вчиняються із застосуванням стрілецької вогнепальної зброї (наприклад, передбачених ст.ст. 109, 112, 113, 115, 121, 187, 258, 438 Кримінального кодексу України – далі КК України) потребує призначення та проведення декількох видів експертизи зброї, зокрема, за експертними спеціальностями 3.1 – балістичне дослідження вогнепальної зброї та бойових припасів до неї; 3.2 – балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу, у тому числі й ідентифікаційного характеру, а саме встановленню причетності зброї до події кримінального правопорушення. От чому в процесі розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, учинених із застосуванням вогнепальної зброї позначених та інших категорій, пріоритетне значення приділяється висновку експерта, пов'язаного з ідентифікацією зброї за стріляними снарядами (кулями, шротом, картеччю). Через це питання про висновок судового експерта як джерела доказів та його значення для встановлення фактів, необхідних для всебічного й повного дослідження обставин кримінального провадження, які відносяться до предмету доказування (ч. 1 ст. 91 КПК України) є актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям роботи слугували наукові розвідки вчених, які розробляли концептуальні засади теорій удару, розпізнавання образів, контурного та кластерного аналізу, судової ідентифікації та балістики, теорії доказування, як-от: Д. В. Андрєєва, В.В. Арешонкова, А. Біазотті, В.І. Боярова, В.В. Вапнярчука [4], Д.Ю. Гамова, І.В. Гловюк, К. Годарда, В.Г. Гончаренка, І.В. Гори, М.С. Городецької [6, с. 67–74], О.В. Грищенка, О.М. Дроздова, А.В. Іщенка, Б.М. Єрмоленка, Ю.О. Кваші, В.В. Коваленка, О.В. Коломійцева, М.А. Коновалова, І.В. Котюка, В.К. Лисиченка, Л.М. Лобойка, С.А. Матвієнка [11, с. 497–506], Дж. Мюрдока [1, с. 84–95], В.Г. Нікітюка, Ю.О. Пілюкова, О.В. Пилипенка, М.А. Погорецького [13, с. 63–79; 14, с. 22–59], М.Я. Сегая, Т.Є. Согора, О.С. Соколова [17; 18], О.С. Старенького, Р.Л. Степанюка, О.Ф. Суляви, О.Т. Танчина, М.Б. Шаршоня, М.Г. Щербаковського, Р.М. Шехавцова, М.Є. Шумили [19, с. 247–308] та ін.

Зазначимо, що концептуальні засади методології ідентифікації вогнепальної зброї за її слідами на кулях та гільзах були закладені у 20–30-х рр. XX ст. американським криміналістом К. Годардом (C. Goddard), який, на підставі власних спостережень за процесом виготовлення вогнепальної зброї, численних експериментальних відстрілів, а також виходячи з тези «природа ніколи не повторюється» та аналогії з папілярними візерунками людини дійшов висновку про індивідуальність слідоутворюючих поверхонь дета-

лей вогнепальної зброї, який став базовим принципом ідентифікації [1; 2].

Сьогодні кількісними умовами обґрунтування експертного висновку про тотожність є критерії, запропоновані А. Біазотті у методі «трас, що послідовно збігаються» (CMS), у подальшому розвиненому Дж. Мюрдоком [1], Б. Мораном та іншими, у тому числі українськими криміналістами-балістиками. Сутність даного методу полягає в підрахунку числа серій з трасами, що послідовно збігаються та числа трас у кожній серії. Відповідно до даної методики для обґрунтування категоричного позитивного висновку для двомірних зображень потрібна серія не менше ніж з 8 трас, що послідовно збігаються або двох серій не менш ніж по 5 трас, що послідовно збігаються в кожній. Проте зазначена методика містить певні недоліки. Зокрема, в ній не враховується число трас у слідах, що порівнюються. Крім того, дані критерії не завжди дозволяють обґрунтувати категоричний позитивний висновок навіть у випадках, коли він є очевидним для судового експерта. Завдання розрахунку ймовірності випадкового збігу наборів трас у порівнюваних слідах не має суворого формального розв'язання, адже існує багато неконтрольованих параметрів, що впливають на процес слідоутворення. Тому рішення може бути знайдено тільки в ймовірнісній формі при низці припущень, що спрощують.

Робимо наголос й на інших проблемах, розв'язання яких потребують постійної уваги наукової та практичної спільноти:

– ідентифікація зброї за кулями та гільзами, стріляними зі значним розривом у часі, з диференціацією ознак, які утворилися в результаті перебування зброї в специфічному середовищі (в ґрунті, рідині тощо) та ознак, які утворилися в результаті спеціальної умисної обробки слідоутворюючих частин деталей зброї з метою зміни їх мікрорельєфу (коли мікрорельєф змінений не повністю);

– порівняльне дослідження куль та гільз, виготовлених з різного матеріалу (латунь, біметал, томпак, мельхіор тощо), стріляних з одного екземпляру зброї;

– ідентифікація куль, які мають суттєву деформацію.

Тому **метою** нашої розвідки є систематизація напрямів використання результатів ідентифікаційної судово-балістичної експертизи в процесі розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Факти, які встановлюються при проведенні судово-балістичної експертизи в одних випадках можуть відноситись до предмету доказування, в інших вони мають лише проміжний характер, сприяючи встановленню обставин, які складають предмет доказування. Зокрема, висновки ідентифікаційного дослідження вогнепальної зброї по стріляній кулі або стріляній гільзі в одних випадках можуть бути доказом, який містить факти, що відносяться до предмету доказування, в інших – проміжним фактом, шляхом яких можуть бути доведені інші обставини, що не відносяться до предмету доказування. Наприклад, з використанням масиву куль та гільз табельної зброї Центрального балістичного обліку ДНДЕКЦ МВС України, може бути встановлений конкретний екземпляр зброї, раніше викрадений та в подальшому використаний при вчиненні кримінального правопорушення, тобто встановлено знаряддя кримінального правопорушення, а це є обставиною, що відноситься до предмету доказування.

Зрозуміло, що посередня роль проміжних фактів не є однаковою. Відмінності в функціях, які вони виконують, дозволяє поділяти докази на прямі та непрямі. Прямий доказ відразу приводить до шуканого факту та не є проміжним етапом. Наприклад, *висновок експертизи про те, що «… куля, вилучена з трупа ОСОБА_28, була вистріляна з 7,62-мм автомата АКМС № НОМЕР, 1973 р.в.; куля, вилучена при наданні медичної допомоги ОСОБА_29, одна з куль (одна з чотирьох вилучених з дерева, чарунка № 331 у ЦКГТ ДНДЕКЦ МВС України), вилучених при проведенні огляду, 26.02.2014 по вул. Інститутській в м Києві, та куля, вилучена при огляді місця події 26.02.2014 з номера № 2 її готелю «Україна» по вул. Інститутській, 4 в м. Києві, вистріляні з 7,62-мм автомата АКМС № НОМЕР_28,1973 р.в.»* [5], прямо вказує на автомат як на знаряддя кримінального правопорушення.

Але даний факт не є прямим доказом причетності особи, яка володіла пістолетом до вчиненого кримінального правопорушення, оскільки зброя могла бути придбана нею за обставин, пов'язаних з кримінальним правопорушенням. Інший приклад: гільза, виявлена на місці злочину за відсутності кулі, яка завдала смертельних ушкоджень, не може прямо вказувати на використання зброї при вчиненні вбивства, адже може опинитися на місці події випадково або бути умисно підкинута зловмисником. Тому необхідно здійснити пошук додаткових фактів, які дозволять підтвердити або виключити відповідну робочу версію.

Таким чином, непрямі докази не свідчать про характер шуканого факту. Причини та умови їх виникнення можуть бути пояснені по-різному: володілець пістолета міг бути учасником кримінального правопорушення, а міг і не бути – викинутий зловмисником після вчинення кримінального правопорушення він міг підібрати.

Основне призначення судово-балістичної ідентифікаційної експертизи – це вирішення питання про те, чи не стріляна куля, вилучена з тіла потерпілого або виявлена на місці події гільза зі зброї, яка є у розпорядженні сторони обвинувачення, тобто з'ясування того, чи була вона знаряддям кримінального правопорушення. За цих умов зв'язок особи, яка володіла зброєю, з учиненим кримінальним правопорушенням залишається ймовірним, у той час як висновок експерта, який успішно здійснив ідентифікацію зброї, є доказом не передбачуваного, а дійсного існування цього зв'язку. І це свідчить про необхідність пошуку фактів, які пов'язують зброю з суб'єктом кримінального правопорушення.

З цього випливає, що відповідно до ст. 91 КПК України, висновок експерта, який ідентифікував зброю за стріляною кулею, є доказом, який, з одного боку, прямо вказує на те, що зброя є знаряддям кримінального правопорушення, тобто обставиною, яка відноситься до предмету доказування (ч. 1 ст. 91 КПК України), а з іншого – непрямо вказує на причетність особи, яка володіє цією зброєю до розслідуваного кримінального правопорушення.

Висновок ідентифікаційної експертизи зброї за стріляними гільзами також може вказувати на зброю як на знаряддя кримінального правопорушення та відповідно виступати доказом, хоча зв'язок зброї з подією кримінального правопорушення необхідно підтверджувати іншими фактами, наприклад:

– розсекреченими матеріалами контрозвідувальної діяльності із зазначенням місця, де приховано вогнепальну зброю, за даними GPRS та протоколом огляду місця події, проведеного за цією інформацією, під час якої було вилучено зброю або її частини;

– протоколом обшуку в житлі чи іншому приміщенні, в результаті яких було вилучено металеву стружку;

– даними щодо закріплення табельної вогнепальної зброї за певними співробітниками (військовослужбовцями);

– даними, що містяться у висновках службового розслідування щодо закріплення табельної вогнепальної зброї за певними співробітниками (військовослужбовцями), озброєння особового складу, результатів проведення інвентаризації зброї;

– даними, що містяться в протоколах допитів свідків та потерпілих;

– висновками інших судових експертиз, у тому числі комплексних.

При заключній оцінці всіх обставин кримінального провадження та винесенні вироку відображені у висновках експерта фактичні дані, так само як і факти, встановлені з інших джерел, мають однакове доказове значення, жоден доказ не має наперед встановленої сили. Це випливає зі статті 94 КПК України, де визначається, що кожний доказ оцінюється слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Сенс цього положення полягає в тому, що висновок експерта як вид доказів не зумовлює його більшої достовірності порівняно з будь-яким іншим видом – показаннями свідка, підозрюваного, потерпілого тощо. Те, що висновки експерта базуються на дослідженні, проведеному із застосуван-

ням спеціальних методик, приладів та обладнання, не виключає можливості та необхідності їх оцінки слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом у повному обсязі, аби встановити, чи є допустимим висновок експерта, чи є він обґрунтованим, чи достовірно встановлені експертом факти.

Досудове розслідування кримінальних правопорушень, скоєних із застосуванням вогнепальної зброї, у тому числі диверсій, воєнних злочинів, терористичних актів, вбивств, розпочинається з дослідження об'єктивної сторони кримінального правопорушення – його наслідків (смерті людини, в результаті вогнепальних пошкоджень, або реальної можливості її настання). На підставі фактів, встановлених під час огляду місця події, трупа чи освідування потерпілого, а також при дослідженні виявлених речових доказів, створюється можливість сформулювати достатньо обґрунтований висновок про те, що наслідки подій, які відбулися пов'язані з дією вогнепальної зброї.

Навіть цілком очевидний висновок, який випливає з результатів огляду, повинен бути обґрунтований відповідними доказами, передбаченими законом. З цієї причини слідчий на підставі ст. 242 КПК України призначає спочатку судово-медичну, потім експертизу зброї чи комплексну експертизу. Подібна послідовність або форма залучення спеціальних знань має дотримуватись і в тих випадках, коли потерпілий отримав сліпі вогнепальні пошкодження, адже лише після вилучення куль з тіла потерпілого може бути призначена судова експертиза зброї.

Судово-медична експертиза розв'язує питання, пов'язані з характером пошкоджень та причиною смерті, судово-балістична – про вид патронів, частинами яких були кулі або гільзи, про вид та модель вогнепальної зброї, з якої вони були стріляні тощо.

Проведення вказаних експертиз або їх комплексу слід віднести до вельми важливих та необхідних процесуальних дій. Висновки експерта є важливими, оскільки інформація, що міститься в них вказує на спосіб скоєння кримінального правопорушення, тобто на обставину, які підлягає доказуванню (ч. 1 ст. 91 КПК України). Крім того, у висновку судово-балістичної експертизи містяться відомості про вид, модель, конструкцію зброї та боєприпасів, які були використані для скоєння злочину. Ці дані є вихідними доказами, маючі які слідчий може перейти до побудови версій про джерело придбання (виготовлення, переробки) зброї та коло осіб, у яких слід шукати зброю встановленого виду. Варто зазначити, що відомості, використані для пошуку винуватих, набувають особливого значення у випадках, коли стороні обвинувачення не зрозумілі дійсні цілі та мотиви кримінального правопорушення.

Висновки експерта, які містять фактичні відомості про боєприпаси, вид та модель зброї, застосованої для скоєння злочину, можуть слугувати логічною основою для побудови версій про джерело отримання боєприпасів та зброї, а також про коло осіб, які їх мають. Побудова версій в цих напрямах надає слідству цілеспрямованого характеру та створює основу для планування досудового розслідування. В слідчій та експертній практиці нерідкими є випадки, коли відомості про зброю та боєприпаси, використаних для вчинення кримінального правопорушення, допомогли сформулювати версію про джерело їх придбання, в процесі її перевірки зібрати нові докази та встановити винуватих у вчиненні кримінального правопорушення.

В процесі досудового розслідування зброю, з використанням якої був скоєний злочин, може бути виявлено та ідентифіковано. Визначення конкретного екземпляра зброї є важливим не тільки тому, що це уточнює обставини об'єктивної сторони кримінального правопорушення, але й тому, що вирішення цього питання має на меті встановлення особи, яка скоїла злочин, хоча висновок експерта, який ідентифікував конкретний екземпляр зброї за кулями або гільзами, прямо не вказує на цю особу.

При досудовому розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених із застосуванням вогнепальної зброї, встановлення винуватих здійснюється шляхом доказів (показань свідків-очевидців, матеріалів аудіо-, відеозаписів), які прямо викривають особу в скоєнні

злочину, та похідних доказів, одним з яких є факт виявлення тієї ж моделі, що й застосована на місці події. При тому встановлення винуватих шляхом прямих доказів має безсумнівну перевагу перед встановленням за допомогою похідних. У першому випадку, показання свідків встановлюють прямий, нічим не зумовлений зв'язок між дією конкретної особи та наслідками, що настали, в другому, спочатку необхідно встановити, чи була виявлена зброя знаряддям злочину, і тільки потім з'ясувати відношення особи, в якої вона була виявлена, до скоєного злочину.

В обох випадках для вирішення питання про те, що не була куля, вилучена з тіла потерпілого, або виявлена на місці події гільза вистріляні зі зброї, вилученої у підозрюваного, призначається ідентифікаційна судово-балістична експертиза. Негативний або позитивний висновок експерта має на увазі відсутність або наявність тотожності та для ситуацій, що розглядаються має різне значення. Так, якщо об'єкт кримінального правопорушення встановлений прямими показаннями свідків чи відеозаписами, то висновок експерта (ів) про наявність тотожності між зброєю та кулями (гільзами) посилює їх значення. Відсутність тотожності може викликати необхідність перевірки показань свідків, у результаті якої може бути прийнято рішення про призначення додаткової або повторної експертизи (ст. 332 КПК України).

У випадку, якщо зброю виявляють у підозрюваної особи, висновок експерта про те, що куля, вилучена з тіла потерпілого, була стріляна з вилученої зброї, прямо свідчить про те, що саме ця зброя є знаряддям кримінального правопорушення, опосередковуючи тим самим обов'язкове існування фактів, котрі об'єктивно пов'язують цю зброю з суб'єктом кримінального правопорушення.

Позицію про те, що висновок експерта в цьому випадку є прямим доказом можна логічно обґрунтувати. Так, якщо теза, що доводиться – куля, вилучена з тіла потерпілого, вистріляна з виявленої зброї, витікає з доказу (висновки експерта) або теза, що доводиться тотожна змісту самого повідомлення, то таке повідомлення (висновок експерта) буде прямим доказом даної тези.

Джерелами фактів, які пов'язують зброю з суб'єктом, можуть бути свідки кримінального правопорушення, висновки портретної, фототехнічної, трасологічної, дактилоскопічної експертиз або експертизи ДНК, які встановили за слідами взуття, рук, зображеннями обличчя людини, ознак місцевості або біологічними слідами факт перебування певної особи на місці події.

Висновок експерта про тотожність підводить досудове слідство до пошуків та встановленню фактів, які прямо чи опосередковано пов'язували б виявлену зброю з суб'єктом кримінального правопорушення. Встановити ці факти – означає заповнити недостатню доказову ланку між наслідками кримінально-протиправних дій, з одного боку, та суб'єктом злочину – з іншого.

З висновку про відсутність тотожності випливає, що зброя не є знаряддям кримінального правопорушення, а тому, не знаходиться у зв'язку з розслідуваною подією.

Для вирішення питання про подальше використання висновку експерта, який містить висновки про наявність або відсутність тотожності, слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд мають оцінити його як доказ. Без цієї дії неможливо визначити напрям подальшого розслідування.

Оцінка висновку експерта – багатоплановий процес: висновок має бути оцінений в процесуальному відношенні з позицій достовірності та доказової значущості. Оцінити висновок в процесуальному відношенні – означає перевірити, чи дотримані при проведенні експертизи процесуальні умови, встановлені законом, як самим експертом, так і слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом, які призначили експертизу. Порушення цих умов поставить під сумнів правильних експертних висновків.

Для перевірки достовірності висновку необхідною є обізнаність особи, яка призначила експертизу, про можливості даного виду експертизи. Тільки в цьому випадку можна з'ясувати, наскільки повно та якісно досліджені представлені

об'єкти, наскільки компетентним є експерт у вирішенні постановлених питань, чи має він необхідну технічну базу.

Основу висновку експерта про наявність або відсутність тотожності складають принципи судової ідентифікації. В цьому зв'язку слідчий, оцінюючи достовірність експертного висновку, повинен з'ясувати такі положення:

– чи керувався експерт при формулюванні висновків принципами криміналістичної ідентифікації та якими фактичними даними, встановленими в ході дослідження, це підтверджується?

– чи притримувався експерт методики дослідження?

– чи враховані умови зберігання та експлуатації зброї, що передували дослідженню?

– чи є достатнім у якісному та кількісному відношенні комплекс співпадаючих ознак для висновку про тотожність?

– чи є суттєвими відмінності ознак та чим це об'єктивно пояснюється?

У випадку позитивної відповіді на ці питання слідчому необхідно оцінити доказову значущість висновку, тобто встановити зв'язок між фактами, вказаними у висновках експерта, та іншими доказами у кримінальному провадженні, їх відношення до предмету доказування, а також можливість встановленої експертом інформації слугувати засобом пошуку інших доказів.

Метод й комплекс методів, які застосовуються в слідчій та судовій практиці, в тому числі й в судово-балістичній ідентифікації – це певна частина пізнавальних засобів, які використовує судовий експерт. Його дослідження будуються за програмою або декількома програмами, роль яких виконують експертні методики.

Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 102 КПК України у висновку експерта мають бути відображені: «докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка». В ст. 8 Закону України «Про судову експертизу» декларується: «методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [16]. В п. 16 розділу IV Інструкції з організації проведення судових експертиз та експертних досліджень в Експертній службі Служби безпеки України встановлені вимоги до висновку експерта, в вступній частині якого, зокрема мають бути зазначені: «нормативно-правові акти та методичні документи, використані під час проведення експертизи (дослідження)», а у дослідницькій частині, відповідно: «… застосовані методи (методики) дослідження, умови їх застосування» [8].

Створення експертних методик, зокрема експертизи зброї та її різновидів, судово-балістичних, діагностичних й ідентифікаційних зокрема, зумовлено й вимогами, закріпленими на законодавчому та відомчому нормативних рівнях.

Загалом, проведення різновидів судової експертизи зброї регламентується певною кількістю методик, методичних рекомендацій, державних стандартів, СОУ, інформаційних листів, які розроблені та затверджені різними державними судово-експертними установами, які здійснюють відповідні дослідження: Міністерства юстиції України, ІСТЕ СБ України, ДНДЕКЦ МВС України, Державною прикордонною службою України. Розгляд питання ідентифікації нарізної стрілецької вогнепальної зброї за слідами на стріляних кулях здійснюється на основі Методики ідентифікації вогнепальної нарізної короткоствольної зброї (пістолетів і револьверів) по вистріляним кулям у рамках судово-балістичної експертизи за спеціальностями 3.1 «Дослідження вогнепальної зброї», 3.2 «Дослідження боєприпасів і слідів пострілу» [12].

Як було зазначено вище, за допомогою висновку експерта, який містить дані про наявність або відсутність тотожності, визначається належність виявленої зброї до розслідуваної події кримінального правопорушення. На підставі цього робиться висновок про існування або відсутність фактів, які пов'язують зброю з суб'єктом кримінального правопорушення та іншими обставинами події кримінального правопорушення. Тому на стадії досудового розслідування висновок експерта може слугувати засобом:

– пошуку прямих та непрямих доказів та перевірки їх достовірності;

– перевірки показань підозрюваного, а також показань потерпілого, свідків та інших даних, які відносяться до предмету доказування;

– відтворення повної картини розслідуваного кримінального правопорушення, адже єдиний прямий доказ, виступаючи підставою для висновків про обставини події кримінального правопорушення, не завжди відображує фактичну картину діяння.

Ідентифікація вогнепальної зброї за слідами на стріляних кулях, шроті, картечі є однією зі складних задач судово-балістичної експертизи. Це пов'язано зі значною варіативністю процесу слідоутворення, правильне урахування якої при оцінці результатів порівняльного дослідження передбачає достатню кваліфікацію та досвід експерта.

Як відомо, в процесі ідентифікації зброї за стріляними кулями виникають дві основні ситуації.

Перша – коли на дослідження надходять тільки но стріляні кулі та перед експертом поставлене питання: «Чи не з одного екземпляру стріляні кулі?».

При надходженні об'єктів необхідно на підставі конструктивних, розмірних та вагових даних встановити зразок й тип патронів, частинами яких є подані на дослідження кулі. При тому слід ураховувати, що відмінністю у розмірних та конструктивних параметрах куль одного калібру та належність їх до різних зразків патронів не виключає можливість пострілів ними з однієї моделі зброї у випадку саморобного переспорядження патронів.

В подальшому за допомогою мікроскопу або з використанням балістичного ідентифікаційного комплексу необхідно виявити сліди від каналу стволу на поверхні кулі. На цьому етапі визначають групові ознаки зброї: калібр, вид профілю нарізів (традиційний або полігональний), кількість та кут нахилу нарізів, ширину полів нарізів, наявність газовідвідного отвору. На основі отриманих даних про групові ознаки каналу стволу визначають модель (коло моделей) зброї, з якої були (могли бути) вистріляні надані на дослідження кулі.

Якщо порівняння групових ознак свідчить, що кулі вистріляні з різних моделей зброї, то дослідження закінчується та формулюється висновок, що кулі вистріляні з різних екземплярів та різних моделей зброї. При тому варто враховувати, що не співпадіння кількості слідів від полів нарізів на кулях може бути пов'язано або зі зривом кулі з нарізів через наявне роздуття ствола, або з повторним використанням вже вистріляної раніше кулі. Це не співпадіння, зрозуміло, не пов'язано з відмінністю групових ознак каналу стволу зброї.

При співпадінні групових ознак зброї далі традиційно встановлюється придатність слідів на кулях для ідентифікації зброї, хоча більш коректно говорити про придатність для ідентифікаційного дослідження. Така придатність слідів означає, що в них відобразились індивідуальні ознаки мікрорельєфу каналу стволу зброї у вигляді набору трас. Якщо сліди каналу ствола зброї, що відобразились на кулі, не придатні для ідентифікаційного дослідження, то формулюється відповідний висновок про неможливість ідентифікації зброї з зазначенням причини. Наприклад, сліди можуть бути не придатні для ідентифікації через їх знешкодження при взаємодії кулі з перешкодою.

У випадку придатності слідів до ідентифікаційного дослідження за допомогою порівняльного криміналістичного мікроскопа або балістичного ідентифікаційного комплексу (BalScan) необхідно провести методом суміщення трас порівняльне дослідження індивідуальних ознак каналу стволу, які відобразилися на кулях.

За результатами проведеного порівняльного дослідження на основі виявлених групових та індивідуальних ознак, що збігаються та утворюють у сукупності індивідуалізуючий комплекс, формулюється висновок про те, що досліджувані кулі були стріляні з одного екземпляру зброї з обов'язковим зазначенням моделі або кола моделей зброї.

Висновок про те, що досліджувані кулі були стріляні з різних екземплярів зброї, формулюється у випадках:

– якщо встановлені відмінності за груповими ознаками використовуваної зброї;

– при співпадінні групових ознак, але істотних відмінностях трас у слідах каналу стволу на досліджуваних кулях.

Висновок у ймовірнісній формі про наявність або відсутність тотожності використаної зброї може бути сформульований у випадку співпадіння групових та окремих індивідуальних ознак, які, проте, в сукупності не утворюють достатнього для ототожнення співпадаючого комплексу.

Висновок про неможливість надати відповідь на поставлене питання формулюється у випадку, якщо сліди на представлених кулях не придатні для ідентифікаційного дослідження або в слідах відобразилися різні непорівнянні між собою ділянки слідоутворюючих поверхонь каналу стволу. Наприклад, на першій кулі відобразився придатний для ідентифікаційного дослідження слід від одного поля нарізу, а на другій кулі – придатний для ідентифікаційного дослідження слід від дна нарізу.

Друга основна ситуація при ідентифікації зброї – це коли на дослідження надходять стріляна куля (кулі) та зброя, а перед експертом поставлене питання: «Чи не з даного екземпляру зброї стріляна представлена куля (кулі)?». Розглянемо відповідний алгоритм дій експерта в даній ситуації.

Для дотримання правил безпеки, насамперед слід оглянути зброю та за необхідності розрядити її.

В подальшому провести весь комплекс досліджень кулі, що надійшла на експертизу, відповідно до висвітлених вище рекомендацій: визначити модель (коло моделей) зброї, з якої могла бути вистріляна представлена куля, придатність слідів для подальшого ідентифікаційного дослідження. Дослідити представлену зброю для встановлення її моделі й стану в цілому. Визначити, чи піддавалася зброя якимось переробкам з метою використання нештатного патрона [10, с. 418–423], перевірити взаємодію деталей зброї. При тому допускається її неповне розбирання. За необхідності зброя має бути приведена в стан, придатний для стрільби. Крім того, встановлюється принципова можливість пострілу з даної зброї кулею, яка надійшла на дослідження. Наприклад, якщо діаметр досліджуваної кулі більший за діаметр каналу стволу, то ця куля не могла бути стріляна з даного екземпляру зброї. В цьому випадку дослідження завершується з відповідним висновком, що дана куля стріляна не з наданої зброї.

Важливим етапом ідентифікаційних досліджень у цій ситуації є проведення експертного експерименту з відстрілу зброї для отримання куль для порівняльного дослідження. Основні рекомендації щодо проведення цього експерименту полягають у такому:

1) перед проведенням пострілів патрони оглядаються для виявлення вже існуючих на кулі нарізів;

2) повинні використовуватись патрони з кулями, аналогічними за конструкцією кулі з місця події;

3) для спрощення порівняння слідів на експериментальних кулях можна помітити положення кулі в стволі в момент пострілу;

4) постріли проводять спочатку з нечищеної зброї, потім зі зброї після її чищення (якщо умови «кримінального» пострілу невідомі);

5) при проведенні пострілів з револьверів стрільба ведеться з кожної камори барабану;

6) відстріл проводиться з використанням таких об’єктів та приладів:

– кімната для відстрілу зброї;

– пристрій дистанційного керування стрільбою (для саморобної, переробленої зброї);

– кулеуловлювач: кевларовий, рідинний (водяний, олійний) та ін. Основна вимога, що пред’являється до них – це забезпечення збереження слідів від каналу стволу. Крім того, кулеуловлювачі не повинні утворювати сторонніх слідів та деформувати кулю. Безоболонковими свинцевими кулями рекомендується стріляти в рідинний уловлювач;

– повірений оптоелектронний вимірювальний комплекс;

– пристрій для відстрілу патронів з гумовими кулями (у відповідних випадках);

– патрони відповідного калібру;

7) після кожного пострілу зброя оглядається, а стріляна куля поміщується в пакування з пояснювальним надписом.

Після відстрілу та отримання об'єктів для порівняльного дослідження необхідно порівняти сліди на експериментальних кулях. У випадку значної варіативності слідоутворення продовжити експериментальну стрільбу до отримання куль зі співпадаючим набором ознак зброї, що відобразилася на них. На експериментальних кулях необхідно оцінити придатність слідів каналу стволу для подальшого порівняльного дослідження.

Наступним етапом є порівняння групових ознак зброї, які відобразились у слідах на експериментальних кулях, та кулях, які надійшли на дослідження. При тому важливо порівнювати не тільки ознаки, притаманні будові каналу стволу (кількість нарізів, ширина їх полів та кут нахилу), але й ознаки, які характеризують ступінь зносу стволу. Зокрема, якщо встановлено, що куля з місця події стріляна з каналу стволу зі значно більшим зносом, ніж експериментальна куля, то це виключає тотожність зброї. Якщо порівняння групових ознак свідчить, що досліджувана куля стріляна з іншої моделі, ніж модель зброї, наданої на дослідження, то формулюється висновок, що дана куля стріляна не цього екземпляру зброї.

Якщо досліджувана куля могла бути стріляна з наданої моделі зброї, то за допомогою порівняльного криміналістичного мікроскопу або балістичного ідентифікаційного комплексу необхідно провести порівняльне дослідження індивідуальних ознак каналу стволу, які відобразилися в слідах на експериментальних та досліджуваної кулях.

При співпадінні групових та індивідуальних ознак в слідах каналу стволу у випадку їх істотності та достатності для висновку про тотожність формулюється висновок про те, що досліджувана куля була стріляна з наданого екземпляру зброї.

Висновки. Висновок про відсутність тотожності формулюється в таких випадках:

– групові ознаки будови каналу стволу, які відобразились в слідах на експериментальних кулях, відрізняються від відповідних ознак на досліджуваній кулі;

– ознаки зношення каналу стволу, які відобразилися, свідчать, що куля з місця події була стріляна зі стволу зі значно більшим зносом, ніж експериментальна;

– при значних відмінностях в індивідуальних ознаках, які виражаються в істотному не співпадінні трас у слідах на кулі з місця події та на експериментальних кулях.

Висновок у ймовірнісній формі про наявність або відсутність тотожності може бути сформульований у випадку співпадіння групових ознак та окремих індивідуальних, але у сукупності таких, що не утворюють достатнього для ототожнення співпадаючого комплексу.

Висновок про неможливість надати відповідь на поставлене питання формулюється у випадку, якщо сліди на представленій кулі не є придатними для ідентифікаційного дослідження або, навпаки, при виявленні слідів умисної зміни після «кримінального» пострілу слідоутворюючих поверхонь стволу зброї, про що можуть свідчити особливості слідів на експериментальних кулях. У останньому випадку ці сліди неможна визнавати придатними для порівняльного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Murdock J. A General Discussion of Gun Barrel Individuality and an Empirical Assessment of the Individuality of Consecutively Button Rifled. 22 Caliber Rifle Bar rels. *AFTE Journal*. 1981. № 3 (13). P. 84–95.

2. Subclass Characteristics Found on Tactical-Hulk Semi-Automatic Pistols / M. Bar-Adon [et al.]. *AFTE Journal*. 2018. № 1 (50). P. 38–42.

3. Бондар В. С., Кривонос М. В. Зміст та особливості предмета доказування в кримінальних провадженнях про злочини у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3 (83). С. 195–209.

4. Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Х. : Юрайт, 2017. 408 с.

5. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва. Справа № 752/8938/24. Провадження № 1-кп/752/1278/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131278337 (дата звернення: 25.06.2026).

6. Городецька, М. С. (2024). Застосування стандартів доказування у кримінальному провадженні. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*, *2* (2), 67–74. https://doi.org/10.32366/2709-9261-2021-2-2-67-74.\

7. ДСТУ 9168:2021. Судова експертиза зброї. Балістичні дослідження. Терміни та визначення понять. Видання офіційне. Національний стандарт України. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2022. 44 с.

8. Інструкція з організації проведення судових експертиз та експертних досліджень в Експертній службі Служби безпеки України: затв. наказом ЦУ Служби безпеки України від 30 травня 2025 року № 209 (зареєстр. в Міністерстві юстиції України 13 червня 2025 року за № 913/44319). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0913-25#Text (дата звернення: 10.06.2026).

9. Криміналістичні мітки на мисливській зброї, виготовленій шляхом перероблення автоматів Калашникова : метод. рекомендації. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2010. 8 с.

10. Малий П., Янишевський С. Можливість проведення пострілів із 7,62-мм автомата АМК 5,45-мм проміжними патронами зразка 1974 року (5,45х39). Сліди на стріляних гільзах і кулях у результаті проведення пострілів та можливість ідентифікації зброї за цими слідами. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конференції з нагоди 25-річчя Експертної служби МВС України (м. Київ, 20 червня 2025 р.) / відп. упоряд.: Ковальов К. М., Гуріна Д. П., Воробйова О.П., Житник Н. С., Чміленко О. П. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2025. С. 418–423.

11. Матвієнко С.А. Щодо проблемних питань проведення судово-балістичної експертизи з ідентифікації мисливської нарізної зброї на стадії досудового розслідування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 497–506.

12. Методика ідентифікації вогнепальної нарізної короткоствольної зброї (пістолетів і револьверів) по вистріляним кулям [Ягодін О.П., Плевако О.М., Коломійцев О.В., Ігнатьєв І.В., Павленко О.С.]; ДНДЕКЦ МВС України, Київський НДІ Судових експертиз; Харківський НДІ Судових експертиз. Схвалено рішенням секції НКМР М-ва юстиції України з проблем трасології, судової балістики та вибухотехніки, протокол від 10.04.2009 № 22. Київ, 2008. 42 с.

13. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 3. С. 63–79.

14. Погорецький М. А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження). *Вісник кримінального судочинства*. 2025. (1-2), 22–59. https://doi.org/ 10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59.

15. Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз: наказ Міністерства юстиції України від 8 травня 2018 року №1467/5 (в редакції наказу від 25 лютого 2025 року №548/5). URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS30115 (дата звернення: 10.06.2026).

16. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 20.06.2026).

17. Соколов О. С., Грищенко О. В., Щирба Д. Є. Встановлення моделі травматичної зброї калібру 9 мм Р.А. по слідам на стріляних гільзах / ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2016. 132 с.

18. Соколов О.С., Дєда О.О., Лопатюк К.А., Голдинський І.А. Мисливські карабіни під патрони центрального бою та їх сліди на стріляних гільзах. ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2018. 170 с.

19. Шумило М. Є. Докази і доказування / М. Є. Шумило М. А. Погорецький // Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / Нац. акад. прав. наук України ; за заг. ред. : В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків, 2012 Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. 2012. С. 247–308.

Дата першого надходження статті до видання: 23.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

УДК 349.412:351.711:355.24
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.26

ПРАВОВІ ПОЛОЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ТЕРИТОРІЙ МОЖЛИВИХ БОЙОВИХ ДІЙ

Сухомлін Людмила Володимирівна,
orcid.org/0009-0005-7971-8289
кандидат економічних наук,
доцентка кафедри геоінформаційних технологій
та космічного моніторингу Землі
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»

У науковій статті здійснено комплексний теоретико-правовий та аналітико-практичний аналіз інституту державної реєстрації земельних ділянок в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні, з особливим акцентом на специфіку територій можливих бойових дій та трансформацію єдиної системи правової реєстрації прав та їх обтяжень. У дослідженні вперше проведено детальний порівняльний аналіз правових режимів територій можливих бойових дій та територій активних бойових дій для реєстраційної системи. Головну увагу зосереджено на виявленні та класифікації системних обмежень та співставленні правових механізмів, що виникають під час функціонування Державного земельного кадастру (ДЗК) та Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (ДРРП) на зазначених територія. Спеціальну увагу приділено порівнянню просторових обмежень у програмних комплексах, розробці землевпорядної документації та спеціальних цифрових маркерах безпеки, які унеможливлюють несанкціоноване внесення змін до реєстрів. Окремо проаналізовано практичні виклики проведення геодезичних робіт та ризики безпеки, сертифікацію та особливі умови виконання просторових робіт. На основі отриманих результатів сформульовано конкретні пропозиції щодо реформування Перехідних положень Земельного кодексу України для розширення прав громадян та впровадження автоматичних XML-шлюзів для верифікованих інженерів-землевпорядників.

Ключові слова: *державна реєстрація земельних ділянок, воєнний стан, території можливих бойових дій, території активних бойових дій, Державний земельний кадастр, реєстраційні обмеження.*

Sukhomlin Liudmyla. Statutory and regulatory framework of state land registration under martial law: challenges for areas of potential hostilities

The scientific article provides a comprehensive theoretical, legal, analytical, and practical analysis of the institution of state registration of land plots under the legal regime of martial law in Ukraine, with a specific focus on the specifics of the territories of possible hostilities and the transformation of the unified system of legal registration of rights and restrictions. For the first time within the registration system, the study introduces a detailed comparative analysis of the legal regimes applied within the territories of possible hostilities versus the territories of active hostilities. Primary attention is focused on identifying and classifying systemic restrictions and contrasting the legal mechanisms that arise during the functioning of the State Land Cadastre (SLC) and the State Registry of Proprietary Rights to Real Estate (SRPR) within the specified territories. Special attention is paid to comparing spatial restrictions within software complexes, the development of land management documentation, and special digital safety markings, including geofencing technologies, which prevent unauthorized changes to the registries and protect state geospatial data. Separately, the practical challenges of conducting

geodetic works, security risks, certification, and special conditions for performing spatial works in frontline regions are analyzed, including the necessity of coordinating actions with military administrations and involving State Emergency Service (SES) units for humanitarian demining operations. Based on the findings, concrete proposals are formulated to reform the Transitional Provisions of the Land Code of Ukraine to expand citizens' rights to dispose of their property, as well as to implement automated XML gateways and a crypto-verification system for land management engineers along with increasing their personal legal responsibility.

Key words: *state land registration, martial law, territories of possible hostilities, territories of active hostilities, State Land Cadastre, comparative analysis of legal regimes, registration restrictions.*

Постановка проблеми. В умовах правового режиму воєнного стану функціонування системи правової реєстрації земельних ділянок на територіях можливих бойових дій зазнають суттєвих деформацій через жорсткі нормативні обмеження, безпековий геозонінг та призупинення низки реєстраційних процедур. Це створює гострі практичні колізії між необхідністю кіберзахисту державних геопросторових даних та забезпеченням конституційних прав громадян на розпорядження власністю. Особливої гостроти проблема набуває на територіях можливих бойових дій, де правові прогалини, ускладнення геодезичних та реєстраційних робіт блокують механізми компенсації та гальмують процеси повоєнного відновлення.

Метою статті є комплексний аналітико-практичний аналіз інституту державної реєстрації земельних ділянок в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні та дослідження питання сучасних викликів державної реєстрації земельних ділянок на територіях можливих бойових дій та подальшої розробки конкретних рекомендацій щодо удосконалення земельного законодавства і підвищення верифікації сертифікованих інженерів-землевпорядників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні війна ставить перед нами безпрецедентні виклики, у тому числі і у сфері земельних відносин. Захист права власності на прифронтових територіях – це не просто юридичний факт, це питання економічної безпеки громадян та базовий елемент майбутньої відбудови країни. Без належної реєстрації земельних ділянок громадяни не можуть здійснювати повноцінний обіг об'єктів нерухомого майна, отримувати компенсацію за зруйноване майно, а держава має прогалини у реєстраційних системах на цих територіях.

Головною науковою та практичною дилемою сьогодні є баланс між захистом майна та обмеженням прав. З одного боку, система маркує такі земельні ділянки спеціальним статусом і накладає жорсткий мораторій: заборонену щодо продажу, дарування, поділ чи зміну цільового призначення ділянки. Це захищає від рейдерства, адже значна частина власників перебуває в евакуації, а з іншого – це тимчасово обмежує законні права розпорядженням майном тих громадян, котрі зараз перебувають у межах України і мають потребу щодо відчуження своїх об'єктів.

У зв'язку з необхідністю захисту юридичних прав власності громадян в умовах воєнного стану основні законодавчі документи було доповнено новими термінами та процедурами щодо інструментарію функціонування юридичних прав громадян у диференційованому просторі впливу військової агресії на майно та забезпечення захисту чи компенсацій. Основним законодавчим підґрунтя захисту прав щодо реєстрації земельних ділянок є Земельний кодекс [1], закони України «Про Державний земельний кадастр» [2] та «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [3], так як земельна ділянка є об'єктом нерухомого майна. Зазначені документи мають оновлену нормативно-правову базу, зокрема останні зміни щодо екстериторіальності та обмежень, а також зміни у функціоналі ДЗК.

Умови війни вимагають більш суворих механізмів захисту інформаційних даних. Ефективним запобіжником проти протиправних посягань є більш жорсткі вимоги до реєстраційних систем. Вже на початку крупномаштабного втор-

гнення, Постановою Кабінету Міністрів України (КМУ) № 564 від 07.05.2022 р. визначено положення щодо функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану [4], а Постановою КМУ № 140 від 05.02.2026 розширено права реєстрації на прифронтових та окупованих територіях [5]. Постанова КМУ № 1131, врегульовує спеціальний механізм реєстрації безпосередньо через Держгеокадастр та інженерів-землевпорядників.

Попри прописані законодавством механізми реєстрації земельних ділянок одним із викликів на прифронтових територіях є питання вірного віднесення життєвого простору громадян до територій з різним ступенем воєнного ризику. Поняття зон воєнного ризику та критеріїв їх формування здійснюється відповідно до наказів Мінрозвитку. Згідно Постанови КМУ №1364 від 06.12.22 п. 1 [6], встановлено класифікаційне визначення та подано перелік територій:

– на яких ведуться (велися) бойові дії,

– які включають території можливих бойових дій,

– території активних бойових дій;

– тимчасово окупована Російською Федерацією територія України.

Відповідно п. 1-2, до територій можливих бойових дій відносяться території, на яких органи державної влади, органи місцевого самоврядування та/або військові адміністрації (у разі їх утворення) здійснюють свої повноваження і які розташовані в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці та відповідають одному з таких критеріїв: відстань до території, на якій ведуться активні бойові дії, становить не більше 30 кілометрів; відстань до державного кордону з Російською Федерацією становить не більше 30 кілометрів; відстань до внутрішніх морських вод, прилеглих до сухопутної території, становить не більше 30 кілометрів [6].

Як виняток, до територій можливих бойових дій можуть бути віднесені території, розташовані на відстані до 100 кілометрів до територій, зазначених в абзацах другому-четвертому пункту п. 1-2, за умови надання обґрунтованого рішення комісією на підставі пропозицій, визначених абзацом п’ятим пункту 1 Постанови №1364 [6].

Перелік відповідних територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих територій, визначено наказом Міністерства розвитку громад та територій України від 28.02.2025р. №376, зареєстрованим в Мінюсті України 11.03.2025р. за №380/43786 [7]. Пропозиції подають обласні військові адміністрації, які далі узгоджуються з Міністерством оборони на основі наказів Головнокомандувача ЗСУ. Цей список регулярно оновлюється [8, 9].

Відповідно до п. 1-7 Постанови №1364 [6] Перелік територій оновлюється у разі потреби, але не рідше одного разу на місяць Міністерством розвитку громад та територій. Враховуючи положення п. 1 частини п’ять вказаної Постанови КМУ громади можуть самостійно подавати до Міністерства розвитку громад і територій свої пропозиції щодо зміни статусу населеного пункту, якщо він підпадає під відповідні критерії. За результатами розгляду, комісія приймає рішення щодо доцільності внесення змін до переліку.

Оскільки офіційний перелік періодично коригується залежно від зміни безпекової ситуації (населений пункт може як потрапити до списку, так і бути виключеним із нього). Поточні зміни можна відстежувати на Офіційному геопорталі просторових даних [8] або на сайті Міністерства розвитку громад та територій України [9].

Відповідно до наведеної раніше інформації території можливих бойових дій (ТМБД) — це офіційно визначені адміністративно-територіальні одиниці (громади або їхні частини), які межують із зонами активних бойових дій або тимчасово окупованими територіями, а також мають безпосередній кордон із Російською Федерацією. У цих регіонах зберігається потенційна загроза бойових зіткнень, хоча активних інтенсивних дій на поточний момент немає. На ТМБД функціонують органи місцевого самоврядування, а не Військові адміністрації. Ця територія суттєво відрізняється за своїми безпековими можливостями від територій на яких ведуться (велися) бойові дії та території активних бойових дій і суттєво впливає на механізми реєстрації земельних діля-

нок. Це вимагає чіткого розмежування правових режимів прифронтових та деокупованих зон. Постанова Кабінету Міністрів України №1364 [6] та Наказ Мінреінтеграції № 309 (чинний № 376 [7]) стали базовими орієнтирами для адаптації Державного земельного кадастру (ДЗК) та Державного реєстру речових прав (ДРРП) до умов воєнних ризиків.

Для порівняння у таблиці 1 наведено структуровану порівняльно-правову матрицю з відображенням ключових правових відмінностей щодо процедур [10], безпекових обмежень та суб'єктів ухвалення рішень для територій можливих бойових дій, де діють органи місцевого самоврядування (об'єкт дослідження), та територій активних

Таблиця 1

Комплексна порівняльно-правова матриця системи реєстрації земель в умовах воєнного стану

Критерій порівняння	**Нормативно-правова основа**	**Режим на територіях можливих бойових дій (діють органи місцевого самоврядування)**	**Режим на територіях активних бойових дій / окуповані (створені та діють військові або військово-цивільні адміністрації)**
1	2	3	4
Статус території у системі правової реєстрації	Постанова КМУ № 1364 від 06.12.2022; Наказ Мінреінтеграції № 376	Визначається як зона, де є загроза, але зберігається легітимний контроль української влади та органів місцевого самоврядування.	Визначається як зона безпосереднього воєнного зіткнення, регулярних обстрілів або тимчасово непідконтрольна Україні територія.
Суб'єкт погодження землевпорядної документації	Земельний кодекс України (ст. 186); Постанова КМУ № 564	Стандартні територіальні органи за принципом екстериторіальності.	Погодження заблоковано в системі. За окремими рішеннями функції передаються військовим адміністраціям після деокупації.
Доступ до Державного земельного кадастру	Закон України «Про ДЗК» (ст. 38); Постанова КМУ № 1051 від 17.10.2012; Постанова КМУ № 564 від 07.05.2022 Земельний кодекс Перехідні положення п.27-10	Суворо обмежений. Доступ надається сертифікованим інженерам та реєстраторам за спеціальними токенами, КЕП та дозволами СБУ/ Держгеокадастру.	Повністю заблокований для будь-яких користувачів на рівні серверів з метою запобігання витоку геопросторових та оборонних даних. Діють Книги реєстрації.
Принцип реєстрації (Екстериторіальність)	Постанова КМУ № 564	Діє у повному обсязі. Заяви розподіляються автоматично програмним комплексом ДЗК до випадкового реєстратора в іншій безпечній області України.	Не застосовується. Програмний комплекс АС ДЗК автоматично відхиляє будь-які спроби ініціювати реєстраційну дію щодо таких ділянок
Обмеження на розпорядження	Земельний кодекс України (п. 27, 28 Розділу X «Перехідні положення»)	Діє імперативна заборона на безоплатну приватизацію. Формування нових ділянок дозволено під існуючим майном або для релокації підприємств	Тотальний мораторій. Повне блокування можливості будь-якого відчуження, поділу, об'єднання чи зміни цільового призначення.
Спеціальне маркування в системі	Накази Держгеокадастру щодо кіберзахисту інформації №415	Наявне маркування підвищеного ризику (червоні прапорці в АС ДЗК), що вимагає додаткової верифікації координат суб'єктом	Системне блокування – просторові контури території повністю закриті для внесення чи редагування будь-яких цифрових даних. Автоматично присвоюється е-статус TemporarilyOccupiedZoneInfo або CombatZoneInfo

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Можливість проведення геодезичних робіт	Закон України «Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність»	Дозволено виключно за умови письмового погодження з ТЦК та Військовою адміні-страцією. Категорична заборона на БПЛА	Категорично заборонено через високу мінну небезпеку, загрозу обстрілів та ризик для життя сертифікованих інженерів-геодезистів
Вид землевпорядної документації для реєстрації прав	Закон України «Про землеустрій» (ст. 25, 55)	Технічна документація щодо встановлення (відновлення) меж земель-ної ділянки в натурі, або щодо інвентаризації земель; Проєкт земле-устрою щодо відведення земельних ділянок	За критичної потреби виключно за архівами: Технічна документація із землеустрою щодо інвентаризації земель. (розробляється без топографо-геодезичних вишукувань в натурі)
Додаткові умови системи ДЗК	Земельний кодекс України (п. 26, в) Розділу X «Перехідні положення»	Не потребує, якщо немає додаткових відміток	Протягом року після припинення чи скасування воєнного стану потрібне розроблення нової технічної документації та внесення коригувань до ДЗК
Доступ до Реєстру речових прав (ДРРП)	Закон України «Про державну реєстрацію речових прав...» (ст. 29-1)	Доступ відкритий для визначеного Мін'юстом кола нотаріусів та реєстраторів, які підключені до системи в умовах воєнного стану	Повне блокування даних. Доступ закрито, будь-які записи про зміну речових прав вважаються нечинними на момент дії статусу території.
Взаємодія елементів системи реєстрації	Інформаційна взаємодія між ДЗК та ДРРП (Постанова КМУ № 1141)	Електронний обмін даними працює у штатному режимі з підвищеним часом верифікації та додатковим шифруванням пакетів даних.	Інформаційний обмін призупинено. Синхронізація кадастрових номерів із реєстраційними номерами нерухомого майна заблокована.
Програма «єВідновлен-ня» (Зв'язок із реєстрацією)	Постанова КМУ № 381 від 21.04.2023 (Порядок надання компенсації)	Має критичне значення. Державна допомога на ремонт або будівництво надається лише за умови верифікованого права власності в ДРРП та ID ділянки в ДЗК.	Компенсація видається переважно у формі житлових сертифікатів на купівлю майна в інших регіонах
Критерій вартості. Офіційний адміністративний збір	Закон України «Про ДЗК» (ст. 41); Закон про реєстрацію прав	Сплачується у загальному порядку (прив'язаний до прожиткового мінімуму). Пільги надаються лише визначеним законом категоріям (ЗСУ, УБД).	Не стягується, оскільки реєстраційні та кадастрові послуги на цих територіях не надаються органами державної влади.
Оплата додаткових безпекових послуг	Закон України «Про протимінну діяльність в Україні»	Додатково оплачується замовником (інспектування ділянки представниками ДСНС або сертифікованими операторами з мінної безпеки).	Приватні послуги безпеки не надаються. Розмінування здійснюється виключно в межах безкоштовних державних чи гуманітарних програм.

Примітка: сформовано автором на основі джерел [1, 2, 4, 6, 7, 11–15].

бойових дій, де функціонують військові адміністрації.

Сформована матриця чітко демонструє колізію між потребою держави забезпечити суворий кіберзахист системи правової реєстрації та необхідністю спрощення реєстраційних процедур для захисту прав землевласників. Компаративно-правовий аналіз засвідчує, що на територіях можливих бойових дій державна реєстрація земельних ділянок зберігає свою життєздатність завдяки впровадженню принципу екстериторіальності та автоматизованого випадкового розподілу заяв між реєстраторами. Водночас у порівнянні із зонами активного вогню, де реєстраційні дії повністю заблоковані, у досліджуваному режимі виникають серйозні процедурні перешкоди у вигляді безпекового геофенсінгу АС ДЗК та ручного контролю обмінних файлів. Успішне ж внесення відомостей до ДЗК та ДРРП критично залежить від можливості проведення геодезичної зйомки, яка на практиці ускладняється тривалим погодженням меж із військовими адміністраціями.

З 7 травня 2026 року Держгеокадастр забезпечив впровадження у програмному забезпеченні Державного земельного кадастру функціональної можливості щодо державної реєстрації земельних ділянок, на яких розташовані житлові будинки (крім багатоквартирних), на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії (крім випадків, якщо бойові дії були завершені або можливість бойових дій була припинена) або тимчасово окупованих російською федерацією. З цього часу електронний документ (обмінний файл ХМЛ), який подається разом із документацією із землеустрою для здійснення державної реєстрації будь-якої земельної ділянки на території України, незалежно від наявності особливостей, має обов'язково містити елемент «Інформація про наявність особливостей, визначених підпунктом 26 пункту 27 та абзацом шістнадцятим пункту 28 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України [1] (Temporarily Occupied Zone Info) із заповненням відомостей про наявність (True) або відсутність (False) таких особливостей. У разі відсутності або не заповнення цього елемента програмне забезпечення ДЗК фіксує критичну помилку і державну реєстрацію земельної ділянки здійснити буде неможливо. Крім того, земельні ділянки, державна реєстрація яких проведена з урахуванням особливостей (Temporarily Occupied Zone Info) мають, заборони щодо здійснення поділу, об'єднання та зміни їх цільового призначення. А єдиним законодавчо затвердженим видом землевпорядної документації є «Технічна документація із землеустрою щодо інвентаризації земель», котра розробляється без проведення топографо-геодезичних вишукувань на місцевості, на основі наявних у розробника містобудівної документації або картографічних чи інших матеріалів. На реєстрацію така документація подається після прийняття рішення сільською, селищною, міською радою, на території якої діють її повноважень і де розташована відповідна земельна ділянка. Крім того, протягом року після припинення чи скасування воєнного стану на території України власники, користувачі таких земельних ділянок зобов'язані забезпечити розроблення технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель з проведенням топографо-геодезичних вишукувань в натурі (на місцевості) та внесення на підставі цієї документації змін до відомостей про таку земельну ділянку до Державного земельного кадастру.

У межах України функціонує значна кількість територіальних громад котрі за п. 1 та п.1-2 Постанови КМУ № 1364 від 06.12.22 [6] віднесено до територій можливих бойових дій, але ці території не окуповані, це не зона активних бойових дій і у їх межах не відмічається фактична шкода від військового вторгнення, але вони потрапили у 30/100 кілометрову зону і мають статус зони можливих бойових дій. Громадяни, що зареєстрували свої ділянки у їх межах, значно обмежуються у правах щодо їх розпорядженням (неможливість поділу, об'єднання, зміни цільового призначення); погодження сільськими, селищними, міськими радами технічної документації значно уповільнює проведення землеустрою, крім того, не прописано норми щодо режиму зняття статусу обмеження реєстраційною системою ДЗК, якщо з території знято статус тимчасово окупованої території або зони активних/*можливих бойових дій*.

Висновки та рекомендації. Території можливих бойових дій юридично залишаються у правовому полі мирного часу з певними цифровими обмеженнями, тоді як території активних бойових дій вимагають повного переходу управління до військових адміністрацій та застосування виключно дистанційних, екстериторіальних інструментів реєстрації для захисту прав громадян. Запроваджений мораторій на відчуження, поділ чи зміну цільового призначення ділянок із міткою TemporarilyOccupiedZoneInfo захищає від рейдерства, але водночас суттєво обмежує законні права власників щодо розпорядження своїм майном. Створений державою механізм екстериторіальної реєстрації є успішним прецедентом швидкого реагування на кризу. Проте, для подальшого розвитку системи необхідно забезпечити повну автоматичну синхронізацію між Державним земельним кадастром та Реєстром речових прав і розро-

бити гнучкіші юридичні інструменти щодо класифікацій територій, що перебувають під різним впливом бойових дій.

Необхідно модернізувати Постанову КМУ № 564 від 07.05.2022 у частині регулювання доступу до Державного земельного кадастру на територіях можливих бойових дій. Дозволити інженерам-землевпорядникам, які мають діючі ліцензії та пройшли верифікацію СБУ, безперешкодний доступ до АС ДЗК для внесення обмінних файлів (XML) щодо об'єктів у зонах можливих бойових дій без штучних затримок на рівні центрального апарату.

Ліквідація ручного затвердження. Процес перевірки структури та геодезичних параметрів файлу XML має здійснюватися виключно в автоматичному режимі на базі алгоритмів самого програмного комплексу АС ДЗК, тобто за принципом «Шлюзу автоматичного прийому XML». У разі успішного проходження автоматичного валідатора, файл має безперешкодно інтегруватися в систему з фіксацією унікального цифрового сліду та IP-адреси виконавця.

Впровадження персональної юридичної та цифрової відповідальності. У разі виявлення фактів умисного викривлення геопросторових даних, внесення завідомо неправдивих відомостей до ДЗК передбачити притягненню до кримінальної відповідальності за статтями щодо несанкціонованих дій з інформацією, яка обробляється в автоматизованих системах згідно ст. 362 Кримінального кодексу України.

Створення регіональних дзеркальних шлюзів з метою оптимізації трафіку та мінімізації ризиків кібератак на центральний сервер ДЗК, що дозволить локалізувати процеси обробки інформації та оперативно реагувати на загрози кібербезпеки без зупинки реєстраційних дій у масштабах усієї країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001. №2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 30.06.2026).

2. Про державний земельний кадастр. Закон України 07.07.2011. №3613-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text. (дата звернення: 30.06.2026).

3. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.0.2004. № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.

4. Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.2022. №564. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2022-%D0%BF#Text.

5. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України та визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2009 р. № 1050: Постанова Кабінету Міністрів України від ід 05.02.2026. № 140. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-2026-%D0%BF#Text.

6. Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.12.2022. №1364. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#Text.

7. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 28.02.2025. №376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text.

8.Офіційний геопортал просторових даних. Території бойових дій. URL: https://nsdi.gov.ua/docs/cases/3admin_ustrii/2war_ter.html.

9. Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією Сторінка Міністерства розвитку громад та територій України. URL: https://mindev.gov.ua/diialnist/pryfrontovi-terytorii/perelik-terytorii-na-iakykh-vedutsia-velysia-boiovi-dii-abo-tymchasovo-okupovanykh-rosiiskoiu-federatsiieiu/.

10. Земельне право : підручник. 3-тє вид., доп. і перероб.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Юрайт, 2023. 592 с.

11. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України № 1051 від 17.10.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-%D0%BF#Text.

12. Про затвердження Порядку організації кіберзахисту в апараті Держгеокадастру, його територіальних органах та на державних підприємствах, що належать до сфери управління Держгеокадастру: Наказ Держгеокадастру від 11.08.2025. № 415. URL: https://land.gov.ua › nakaz-415-vid-11.08.25.pdf.

13. Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність: Закон України від 23.12.1998. № 353-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-14#Text.

14. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003. № 858-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text.

15. Про протимінну діяльність в Україні : Закон України від 06.12.2018. № 2642-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19#Text.

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.27

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ НА БІОТЕХНОЛОГІЧНІ ВИНАХОДИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Василяко Роман Олександрович,
orcid.org/0009-0003-1777-3739
аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено особливості правового регулювання захисту прав на біотехнологічні винаходи в Україні та Європейському Союзі. Актуальність теми зумовлена стрімким розвитком біотехнологій та зростанням їх значення для медицини, фармацевтики, сільського господарства й інших суспільно важливих сфер. Біотехнологічні винаходи поєднують ознаки технічних рішень і специфічні властивості біологічного матеріалу, що здатний до самовідтворення, зміни та функціонування у біологічних системах. Це ускладнює визначення меж патентної охорони, встановлення факту порушення прав та застосування традиційних способів судового захисту.

Метою статті є визначення особливостей захисту прав на біотехнологічні винаходи шляхом аналізу правової природи таких об'єктів, положень законодавства України та Європейського Союзу, а також практики Суду Європейського Союзу. У роботі обґрунтовано, що специфіка захисту прав на біотехнологічні винаходи зумовлена не необхідністю створення окремого правового режиму, а особливостями самого об'єкта патентної охорони. Біологічний матеріал, на відміну від більшості традиційних технічних об'єктів, не є статичним, тому потребує адаптованого підходу до визначення обсягу виключних прав патентовласника та умов їх реалізації.

Особливу увагу приділено положенням Директиви 98/44/ЄС про правову охорону біотехнологічних винаходів, яка закріплює спеціальні підходи до визначення обсягу патентної охорони біологічного матеріалу. Проаналізовано також практику Суду Європейського Союзу, зокрема справу Monsanto Technology LLC v. Cefetra BV and Others, у якій сформульовано функціональний підхід до охорони генетичної інформації. Встановлено, що сама лише фізична наявність генетичної послідовності у відповідному матеріалі не є достатньою підставою для висновку про порушення патентних прав; вирішальне значення має виконання нею функції, для якої вона була запатентована.

У статті доведено, що специфіка захисту прав на біотехнологічні винаходи проявляється переважно не на рівні переліку матеріально-правових способів захисту, а на рівні механізму їх реалізації. Загальні способи захисту права інтелектуальної власності можуть застосовуватися до біотехнологічних винаходів, однак їх ефективність залежить від належного доказування, використання спеціальних знань, проведення судової експертизи та забезпечення біологічних доказів. Зроблено висновок, що українське законодавство створює загальну правову основу для захисту таких прав, однак потребує подальшого розвитку з урахуванням європейських підходів до визначення меж патентної охорони, доказування порушення прав та формування сталої судової практики.

Ключові слова: *біотехнологічні винаходи, правова охорона, правовий захист, патентоздатність, інтелектуальна власність, біологічний матеріал, експертиза, Європейський Союз, гармонізація законодавства.*

Vasyliako Roman. Legal regulation of the protection of rights to biotechnological inventions: Ukrainian and European experience

The article examines the specific features of the legal regulation of the protection of rights to biotechnological inventions in Ukraine and the European Union. The relevance of the topic is determined by the rapid development of biotechnology and its growing importance for medicine, pharmaceuticals, agriculture and other socially significant areas. Biotechnological inventions combine the features of technical solutions with the specific properties of biological material capable of self-reproduction, modification and functioning within biological systems. This complicates the determination of the scope of patent protection, the establishment of infringement, and the application of traditional judicial remedies.

The purpose of the article is to identify the specific features of the protection of rights to biotechnological inventions by analyzing the legal nature of such objects, the provisions of Ukrainian and European Union legislation, as well as the case law of the Court of Justice of the European Union. The article substantiates that the specificity of protecting rights to biotechnological inventions is determined not by the need to create a separate legal regime, but by the characteristics of the object of patent protection itself. Unlike most traditional technical objects, biological material is not static and therefore requires an adapted approach to determining the scope of the patent holder's exclusive rights and the conditions for their exercise.

Particular attention is paid to Directive 98/44/EC on the legal protection of biotechnological inventions, which establishes special approaches to determining the scope of patent protection for biological material. The article also analyses the case law of the Court of Justice of the European Union, in particular Monsanto Technology LLC v. Cefetra BV and Others, in which a functional approach to the protection of genetic information was formulated. It is established that the mere physical presence of a genetic sequence in the relevant material is not sufficient to conclude that patent rights have been infringed; the decisive factor is whether such sequence performs the function for which it was patented.

The article demonstrates that the specificity of protecting rights to biotechnological inventions is manifested primarily not in the list of substantive legal remedies, but in the mechanism of their implementation. General remedies for the protection of intellectual property rights may be applied to biotechnological inventions; however, their effectiveness depends on proper evidentiary procedures, the use of specialized knowledge, forensic examination and the preservation of biological evidence. It is concluded that Ukrainian legislation provides a general legal framework for the protection of such rights, but requires further development taking into account European approaches to determining the scope of patent protection, proving infringement and forming consistent judicial practice.

Key words: *biotechnological inventions, legal protection, protection of rights, patentability, intellectual property, biological material, expert examination, European Union, harmonization of legislation.*

Ефективність правової охорони результатів інтелектуальної діяльності залежить від дієвості механізмів захисту у разі порушення прав. У сфері біотехнологій це питання є особливо актуальним, оскільки біотехнологічні винаходи поєднують ознаки об'єктів патентного права та специфічні властивості біологічного матеріалу, що ускладнює встановлення факту неправомірного використання, визначення меж патентної охорони і застосування традиційних способів судового захисту.

Актуальність теми зумовлена стрімким розвитком біотехнологій та зростанням їх значення для медицини, фармацевтики, сільського господарства, охорони довкілля та інших суспільно важливих сфер. Біотехнологічні винаходи поєднують ознаки технічного рішення та специфічні властивості біологічного матеріалу, який може самовідтворюватися, змінюватися та функціонувати у біологічних системах. Саме тому захист прав на такі винаходи потребує не лише застосування загальних механізмів патентного права, а й урахування особливостей визначення меж патентної охорони, встановлення факту порушення, доказування, проведення експертизи та вибору належних способів захисту.

Проблематика захисту прав на біотехнологічні винаходи є особливо актуальною для України у зв'язку з необхідністю подальшого наближення національного законодавства до права Європейського

Союзу. Українське законодавство містить загальні положення щодо охорони та захисту прав на винаходи, однак не формує окремого комплексного режиму саме для біотехнологічних винаходів. Натомість у праві Європейського Союзу відповідні підходи деталізовані, зокрема, у Директиві 98/44/ЄС про правову охорону біотехнологічних винаходів, а також розвиваються через положення Директиви 2004/48/ЄС та практику Суду Європейського Союзу.

Сучасний стан наукових досліджень свідчить про значну увагу до питань патентної охорони винаходів, меж виключних прав, патентоздатності біотехнологічних рішень та гармонізації законодавства у сфері інтелектуальної власності. У вітчизняній науці ці питання досліджувалися, зокрема, у працях О.А. Підопригори, О.Д. Святоцького, Ю.М. Капіци, О.П. Орлюк, В.О. Жукова та інших науковців. У працях науковців держав-членів Європейського Союзу значна увага приділяється специфіці біотехнологічних винаходів, обсягу охорони біологічного матеріалу, етичним обмеженням патентування та балансу між правами патентовласника і публічними інтересами. Водночас питання саме захисту прав на біотехнологічні винаходи, особливо в порівняльному аспекті українського та європейського досвіду, залишається недостатньо комплексно дослідженим.

Метою статті є визначення особливостей правового регулювання захисту прав на біотехнологічні винаходи в Україні та державах-членах Європейського Союзу шляхом дослідження правової природи таких об'єктів, аналізу національного та європейського законодавства, доктринальних підходів і практики правозастосування, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення механізмів захисту відповідних прав в Україні.

Ефективність механізму захисту права інтелектуальної власності залежить від правильного визначення об'єкта правової охорони та обсягу виключних прав. Для біотехнологічних винаходів це має особливе значення, адже їх властивості впливають на порядок реалізації та захисту патентних прав. Тому дослідження доцільно розпочинати з особливостей самого об'єкта охорони, оскільки саме його природа визначає зміст виключних прав, межі їх здійснення та специфіку правозастосування.

Визначальною особливістю біотехнологічних винаходів є те, що їх об'єктом або складовою об'єкта патентної охорони виступає біологічний матеріал. Відповідно до Директиви 98/44/ЄС біологічний матеріал визначається як будь-який матеріал, що містить генетичну інформацію та здатний до самовідтворення або відтворення у біологічній системі [6, ст. 2]. На відміну від більшості традиційних технічних рішень, такий матеріал не є статичним об'єктом, оскільки здатний змінюватися, розмножуватися та функціонувати у природному середовищі. Саме ця властивість безпосередньо впливає на межі патентної охорони, встановлення факту використання винаходу та допустимі способи доказування порушення патентних прав.

Біологічна природа таких об'єктів обумовила формування спеціального нормативного регулювання в праві Європейського Союзу. Європейський законодавець не створив окремого інституту охорони біотехнологічних винаходів, а інтегрував спеціальні положення до загальної системи патентного права. У преамбулі Директиви 98/44/ЄС зазначено, що розвиток біотехнологій не потребує відокремленої системи охорони, однак вимагає адаптації чинного патентного законодавства до особливостей біологічного матеріалу [6].

Визначення обсягу патентної охорони щодо біотехнологічних винаходів має принципові відмінності порівняно з іншими об'єктами патентного права. Якщо стосовно традиційних технічних рішень межі виключних прав переважно визначаються сукупністю ознак, викладених у формулі винаходу, то щодо біологічного матеріалу право Європейського Союзу враховує також його здатність до відтворення та збереження характерних властивостей у наступних поколіннях. Тому патентна охорона за визначених умов поширюється і на матеріал, отриманий шляхом розмноження або відтворення запатентованого біологічного матеріалу, якщо він зберігає ті самі ознаки.

Зазначений підхід забезпечує ефективність патентної охорони, адже біологічний матеріал здатний до природного або штучного відтворення без безпосереднього втручання правоволодільця. Водночас поширення охорони на відтворений матеріал не означає необмеженого характеру виключних прав, оскільки Директива 98/44/ЄС містить спеціальні винятки й обмеження, спрямовані на запобігання надмірній монополізації результатів біотехнологічної діяльності.

Практика Суду Європейського Союзу підтверджує, що специфіка біотехнологічних винаходів проявляється не лише на рівні нормативного регулювання, а й під час тлумачення меж патентної охорони. Показовим у цьому аспекті є рішення у справі Monsanto Technology LLC v. Cefetra BV and Others (C-428/08), у якій предметом розгляду стало питання поширення патентної охорони на генетичну інформацію, що містилася у продукті після завершення її біологічної функції. Аналізуючи статтю 9 Директиви 98/44/ЄС, Суд дійшов висновку, що охорона генетичної інформації поширюється лише тоді, коли така інформація виконує функцію, для здійснення якої вона була запатентована [8].

Отже, сама лише фізична наявність генетичної послідовності у певному матеріалі не є достатньою підставою для висновку про порушення патентних прав. Вирішальним є встановлення функціонального зв’язку між запатентованою генетичною інформацією та її фактичним проявом у відповідному біологічному матеріалі. Такий функціональний підхід дозволяє, з одного боку, забезпечити належний рівень охорони результатів інтелектуальної діяльності, а з іншого – запобігти необґрунтованому поширенню патентної монополії на випадки, коли генетична інформація вже не виконує функції, що становить зміст винаходу.

Визначення обсягу патентної охорони біотехнологічних винаходів має не лише матеріально-правове, а й процесуальне значення. У класичних патентних спорах факт порушення зазвичай встановлюється шляхом порівняння ознак запатентованого рішення та відповідного продукту або способу. У сфері біотехнологій такого підходу нерідко недостатньо, оскільки необхідно встановити не лише тотожність чи подібність біологічного матеріалу до запатентованого об’єкта, а й його функціональні властивості, походження, спосіб отримання та здатність відтворювати ознаки, що становлять зміст винаходу [11].

У зв’язку з цим предмет доказування у спорах щодо порушення прав на біотехнологічні винаходи є ширшим, ніж у класичних патентних спорах. Суду необхідно з’ясувати, чи є відповідний біологічний матеріал результатом використання саме запатентованого винаходу, чи зберігає він істотні характеристики, що охороняються патентом, а також чи реалізує він функцію, яка становить сутність технічного рішення. Тому доказування у справах цієї категорії, як правило, потребує залучення спеціальних знань у галузі молекулярної біології, генетики, біохімії та інших природничих наук.

Особливості предмета доказування безпосередньо впливають на процесуальні механізми захисту прав. У багатьох випадках встановлення факту порушення неможливе без лабораторних досліджень, аналізу біологічних зразків, дослідження технологічної документації або отримання інформації щодо виробничого процесу. Саме тому в праві Європейського Союзу важливе місце посідають процесуальні гарантії захисту прав інтелектуальної власності: забезпечення доказів, отримання інформації про походження та канали розповсюдження товарів, а також застосування тимчасових заходів до ухвалення рішення у справі [7, ст. 6].

Хоча зазначені механізми поширюються на всі об’єкти права інтелектуальної власності, саме у сфері біотехнологічних винаходів вони набувають особливої практичної цінності. Біологічний матеріал може змінювати свої властивості, втрачати біологічну активність або бути знищеним у процесі виробництва, транспортування чи лабораторного дослідження. За таких умов своєчасне забезпечення доказів є необхідною передумовою ефективного судового захисту, оскільки втрата або зміна відповідного матеріалу може унеможливити подальше доведення порушення патентних прав.

Проведений аналіз європейського законодавства та практики його застосування свідчить, що особливості захисту прав на біотехнологічні винаходи визначаються насамперед специфікою об'єкта патентної охорони, а не існуванням окремого правового режиму [5]. У цьому контексті важливо оцінити, наскільки аналогічний підхід реалізований у законодавстві України та чи забезпечують чинні механізми захисту прав інтелектуальної власності належний рівень охорони біотехнологічних винаходів.

Національне законодавство України не містить окремого нормативно-правового акта, який би комплексно регулював особливості правової охорони або захисту біотехнологічних винаходів. Відповідні правовідносини регулюються загальними положеннями Цивільного кодексу України, Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та іншими актами, що визначають окремі аспекти здійснення й захисту прав інтелектуальної власності [1]. Такий універсальний підхід загалом узгоджується з європейською концепцією, за якою біотехнологічні винаходи залишаються складовою загальної системи патентного права.

Разом із тим, на відміну від права Європейського Союзу, українське законодавство практично не містить спеціальних положень, які б ураховували особливості біологічного матеріалу під час визначення обсягу патентної охорони чи здійснення захисту порушених прав. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» визначає зміст майнових прав патентовласника, порядок їх здійснення та загальні способи захисту, однак не регулює спеціально правовий режим біологічного матеріалу, його відтворення, поширення охорони на похідний матеріал або особливості встановлення факту порушення у сфері біотехнологій [2].

Водночас наведене не означає відсутності в Україні належних правових механізмів захисту біотехнологічних винаходів. Загальні способи захисту права інтелектуальної власності, закріплені у Цивільному кодексі України та спеціальному законодавстві у сфері промислової власності, поширюються і на такі об'єкти. Правоволоділець може вимагати припинення порушення, відшкодування збитків, відновлення порушеного права та застосування інших способів захисту, а також використовувати процесуальні механізми забезпечення позову й доказів відповідно до процесуального законодавства.

Проблема полягає не у відсутності загальних способів захисту, а в тому, що їх застосування у сфері біотехнологій має низку практичних особливостей, прямо не врегульованих законодавством. Встановлення факту використання запатентованого біологічного матеріалу часто потребує складних молекулярно-біологічних або генетичних досліджень, визначення походження матеріалу та причинного зв'язку між його використанням і запатентованим технічним рішенням. Тому предмет доказування виходить за межі суто технічного аналізу конструктивних ознак винаходу та передбачає комплексне дослідження біологічних процесів.

Саме у цьому проявляється ключова відмінність між українським та європейським підходами. Якщо законодавство Європейського Союзу і практика Суду Європейського Союзу сформували спеціальні підходи до тлумачення меж охорони біотехнологічних винаходів, то українське законодавство наразі обмежується застосуванням загальних положень патентного права [9]. Такий підхід сам по собі не є недоліком, однак покладає вирішення складних питань на судову практику та експертне середовище, які в Україні ще не сформували єдиних підходів до відповідної категорії спорів.

З огляду на це вдосконалення правового регулювання захисту прав на біотехнологічні винаходи в Україні не повинно зводитися до механічного запозичення положень законодавства Європейського Союзу. Доцільним є поетапне впровадження тих механізмів, ефективність яких підтверджена практикою застосування та які об'єктивно необхідні для належного захисту прав на біотехнологічні винаходи. Передусім це стосується імплементації підходів до визначення обсягу патентної охорони біологічного матеріалу, розвитку процесуальних гарантій забезпечення доказів і належного викорис-

тання спеціальних знань під час розгляду спорів [10].

Окремої уваги потребує судова експертиза. Біотехнологічні спори характеризуються високим рівнем наукової складності, що обумовлює залучення фахівців у галузі молекулярної біології, генетики, біохімії, фармакології та інших суміжних наук [3]. Водночас експерт встановлює наукові або технічні факти, тоді як оцінка їх правового значення, визначення обсягу патентної охорони та юридичного факту порушення належать до компетенції суду [4].

Аналіз національного законодавства України та права Європейського Союзу дає підстави стверджувати, що способи захисту прав на біотехнологічні винаходи за своєю природою загалом не відрізняються від способів, які застосовуються щодо інших об’єктів патентного права. Специфіка проявляється не на рівні їх переліку, а на рівні механізму реалізації: вимога про припинення порушення потребує встановлення факту використання відповідного біологічного матеріалу або технологічного процесу, а вимога про відшкодування збитків – доведення причинного зв’язку між неправомірним використанням винаходу та майновими наслідками для правоволодільця [2].

Отже, особливості захисту прав на біотехнологічні винаходи мають переважно процесуальний, а не матеріально-правовий характер. Матеріально-правові засоби захисту залишаються універсальними та застосовуються до всіх об’єктів патентного права незалежно від сфери технологій. Натомість процесуальний порядок їх реалізації потребує врахування особливостей біологічного матеріалу, складності наукових досліджень, необхідності використання спеціальних знань та забезпечення належної доказової бази. Саме тому основним завданням законодавця має бути не розширення переліку матеріально-правових засобів захисту, а удосконалення механізмів їх практичної реалізації.

Проведений аналіз дає підстави розглядати механізм захисту прав на біотехнологічні винаходи як комплекс взаємопов’язаних матеріально-правових і процесуально-правових засобів. Належне нормативне регулювання виключних прав саме по собі не гарантує ефективного захисту, якщо процесуальні механізми доказування, забезпечення доказів, проведення судової експертизи та застосування тимчасових заходів не дозволяють своєчасно встановити факт порушення. Саме тому подальший розвиток українського законодавства має відбуватися на основі комплексного підходу, який поєднуватиме вдосконалення матеріально-правового регулювання, процесуальних гарантій, експертного забезпечення та врахування практики права Європейського Союзу.

Узагальнюючи результати дослідження, слід зазначити, що особливості правовідносин у сфері захисту прав на біотехнологічні винаходи визначаються не існуванням спеціального правового режиму, а специфічними властивостями біологічного матеріалу як об’єкта патентної охорони. Право Європейського Союзу сформувало комплексний підхід, який поєднує спеціальне регулювання окремих аспектів патентної охорони, практику Суду Європейського Союзу та процесуальні механізми захисту. Українське законодавство забезпечує загальну правову основу для охорони винаходів, однак його подальший розвиток має здійснюватися з урахуванням європейських підходів до визначення меж патентної охорони, доказування порушення прав і застосування процесуальних гарантій ефективного судового захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

2. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 32.

3. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715.

5. Convention on the Grant of European Patents (European Patent Convention) of 5 October 1973.

6. Directive 98/44/EC of the European Parliament and of the Council of 6 July 1998 on the legal protection of biotechnological inventions. *Official Journal of the European Communities*. 1998. L 213. P. 13–21.

7. Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights. *Official Journal of the European Union*. 2004. L 157. P. 45–86; corrigendum: OJ L 195. P. 16–25.

8. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 July 2010 in Case C-428/08, Monsanto Technology LLC v Cefetra BV and Others, EU:C:2010:402.

9. European Patent Office. Guidelines for Examination in the European Patent Office. Part G – Patentability. Chapter II, 5.2 Patentable biotechnological inventions.

10. Капіца Ю. М. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу: формування, інститути, напрями розвитку. Київ : Академперіодика, 2017. 664 с.

11. Bently L., Sherman B. Intellectual Property Law. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2018.

Дата першого надходження статті до видання: 30.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.98:343.343.5
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.28

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ УХИЛЕННЯ ВІД ПРИЗОВУ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ, НА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

Дзюбук Тарас Миколайович,
orcid.org/0009-0001-6612-8918
аспірант
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

У статті досліджено криміналістичну характеристику осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період. Актуальність теми обумовлена тим, що в умовах воєнного стану та проведення загальної мобілізації належне виконання громадянами військового обов'язку має особливе значення для забезпечення обороноздатності держави, підтримання належного функціонування Збройних Сил України та інших військових формувань. У зв'язку з цим кримінальні правопорушення, пов'язані з ухиленням від призову під час мобілізації, потребують належного наукового осмислення не лише з позиції кримінального права, а й з погляду криміналістики.

Зазначено, що в процесі розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 336 Кримінального кодексу України, важливого значення набуває встановлення не тільки самого факту неявки військовозобов'язаної особи за викликом територіального центру комплектування та соціальної підтримки, а й комплексу відомостей про особу правопорушника. Саме дані про особу, її соціально-демографічні, правові, військово-облікові, психологічні, мотиваційні та поведінкові ознаки дозволяють глибше з'ясувати механізм вчинення кримінального правопорушення, спосіб ухилення, мотиви протиправної поведінки та можливі джерела доказової інформації.

У статті обґрунтовано, що особа, яка вчиняє ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, є важливим елементом криміналістичної характеристики цього виду кримінального правопорушення. До криміналістично значущих ознак таких осіб віднесено вік, стать, сімейний стан, рівень освіти, місце проживання, рід занять, наявність або відсутність попереднього досвіду військової служби, перебування на військовому обліку, проходження військово-лікарської комісії, наявність правових підстав для відстрочки, ставлення до виконання військового обов'язку, мотиви ухилення та поведінку після отримання повістки.

Окрему увагу приділено типовим формам поведінки осіб, які ухиляються від призову під час мобілізації. Зокрема, така поведінка може проявлятися у неявці за повісткою без поважних причин, ігноруванні викликів територіального центру комплектування та соціальної підтримки, зміні місця проживання без належного повідомлення відповідних органів, посиланні на сімейні, медичні, побутові або інші обставини, які не завжди підтверджуються належними доказами. Наголошено, що встановлення таких ознак має важливе значення для висунення слідчих версій, планування досудового розслідування, перевірки пояснень підозрюваного та відмежування кримінально караного ухилення від випадків правомірної неявки.

Зроблено висновок, що дослідження криміналістичної характеристики осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, має як теоретичне, так і практичне значення. Воно сприяє більш повному розумінню механізму вчинення відповідного кримінального правопорушення, дозволяє систематизувати типові ознаки правопорушника та підвищити ефективність досудового розслідування у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Ключові слова: *криміналістична характеристика, особа правопорушника, ухилення від призову, мобілізація, особливий період, військовий обов'язок, ст. 336 КК України, досудове розслідування, територіальний центр комплектування та соціальної підтримки.*

Dziubuk Taras. Criminalistic characteristics of persons who commit evasion of conscription for military service during mobilization, for a special period

The article examines the criminalistic characteristics of persons who commit evasion of conscription for military service during mobilization, for a special period. The relevance of the topic is determined by the fact that, under martial law and general mobilization, the proper fulfillment of military duty by citizens is of particular importance for ensuring the defense capability of the state and maintaining the proper functioning of the Armed Forces of Ukraine and other military formations. In this regard, criminal offenses related to evasion of conscription during mobilization require proper scientific understanding not only from the standpoint of criminal law, but also from the standpoint of criminalistics.

It is noted that in the process of investigating criminal offenses provided for in Article 336 of the Criminal Code of Ukraine, it is important to establish not only the fact that a person liable for military service failed to appear upon summons to the territorial recruitment and social support center, but also a set of information about the personality of the offender. Data about the person, including his or her socio-demographic, legal, military registration, psychological, motivational and behavioral characteristics, make it possible to clarify more deeply the mechanism of committing the criminal offense, the method of evasion, the motives of unlawful behavior and possible sources of evidentiary information.

The article substantiates that a person who commits evasion of conscription for military service during mobilization is an important element of the criminalistic characteristics of this type of criminal offense. The criminalistically significant characteristics of such persons include age, gender, marital status, level of education, place of residence, occupation, the presence or absence of previous military service experience, military registration status, undergoing a military medical commission, the existence of legal grounds for deferment, attitude toward the fulfillment of military duty, motives for evasion and behavior after receiving a summons.

Particular attention is paid to typical forms of behavior of persons who evade conscription during mobilization. In particular, such behavior may be manifested in failure to appear upon summons without valid reasons, ignoring calls from the territorial recruitment and social support center, changing the place of residence without proper notification of the relevant authorities, and referring to family, medical, domestic or other circumstances that are not always confirmed by proper evidence. It is emphasized that establishing such characteristics is important for putting forward investigative versions, planning a pre-trial investigation, verifying the explanations of the suspect and distinguishing criminally punishable evasion from cases of lawful non-appearance.

It is concluded that the study of the criminalistic characteristics of persons who commit evasion of conscription for military service during mobilization, for a special period, has both theoretical and practical significance. It contributes to a more complete understanding of the mechanism of committing the relevant criminal offense, makes it possible to systematize the typical characteristics of the offender and increase the effectiveness of pre-trial investigation in criminal proceedings of this category.

Key words: *criminalistic characteristics, personality of the offender, evasion of conscription, mobilization, special period, military duty, Article 336 of the Criminal Code of Ukraine, pre-trial investigation, territorial recruitment and social support center.*

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної збройної агресії проти України питання належного виконання громадянами військового обов'язку набуло особливого значення. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України, що прямо закріплено в Основному Законі держави [1]. Саме тому забезпечення належного порядку призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, має не лише організаційне, а й важливе правове, оборонне та суспільне значення.

Кримінальна відповідальність за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, передбачена ст. 336 Кримінального кодексу України [2]. Вказане кримінальне правопорушення посягає на встановлений порядок комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань, а також створює перешкоди для належного виконання державою завдань у сфері оборони. У зв'язку з цим ефек-

тивне виявлення, документування та розслідування таких кримінальних правопорушень є важливим завданням правоохоронних органів.

Правове регулювання мобілізаційних відносин в Україні здійснюється, зокрема, Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», який визначає правові основи мобілізаційної підготовки, мобілізації, а також обов'язки громадян у цій сфері [3]. Водночас Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлює загальні засади виконання громадянами України військового обов'язку, порядок військового обліку, призову та проходження військової служби [4]. Указом Президента України «Про загальну мобілізацію» та законом про його затвердження було запроваджено проведення загальної мобілізації, що стало правовою підставою для реалізації відповідних мобілізаційних заходів в умовах воєнного стану [5; 6].

Разом із тим практика розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 336 КК України, свідчить, що для правильного встановлення обставин події недостатньо лише зафіксувати факт неявки військовозобов'язаної особи за викликом територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Важливого значення набуває дослідження особи, яка вчинила таке ухилення, її правового статусу, військово-облікового стану, мотивів поведінки, ставлення до виконання військового обов'язку, наявності або відсутності законних підстав для відстрочки, а також характеру дій після отримання повістки.

Особливість таких кримінальних правопорушень полягає в тому, що поведінка особи може мати різні форми зовнішнього прояву. В одних випадках вона виражається у відкритій відмові від прибуття до територіального центру комплектування та соціальної підтримки, в інших – у фактичному ігноруванні виклику, зміні місця проживання, ухиленні від проходження військово-лікарської комісії, поданні сумнівних пояснень або посиланні на обставини, які не підтверджуються належними доказами. Саме тому криміналістичне дослідження особи правопорушника дозволяє глибше зрозуміти механізм ухилення та визначити напрями збирання доказової інформації.

Проблема полягає в тому, що в сучасних умовах воєнного стану особа, яка вчиняє ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, потребує окремого криміналістичного дослідження. Її соціально-демографічні, правові, військово-облікові, психологічні, мотиваційні та поведінкові ознаки мають значення для формування криміналістичної характеристики цього виду кримінального правопорушення, висунення слідчих версій, планування досудового розслідування, перевірки пояснень підозрюваного та відмежування кримінально караного ухилення від випадків правомірної неявки за наявності поважних причин.

Таким чином, актуальність обраної теми зумовлена необхідністю комплексного наукового осмислення криміналістичної характеристики осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, а також потребами практики досудового розслідування кримінальних проваджень цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кримінально-правового та криміналістичного дослідження ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, набуло особливої актуальності в умовах воєнного стану. Статистичні дані Офісу Генерального прокурора України свідчать про практичну значущість кримінальних проваджень, пов'язаних із ухиленням від виконання військового обов'язку, що обумовлює необхідність їх подальшого наукового аналізу [7]. Важливе значення для розуміння проблем застосування ст. 336 КК України має також судова практика, зокрема огляди Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, у яких висвітлюються окремі підходи до кваліфікації та оцінки обставин ухилення від призову під час мобілізації [8].

Безпосередньо питання криміналістичної характеристики особи, яка ухилилася від проходження військової строкової служби та мобілізації, досліджував Я. Ф. Фокін. Автор звертав увагу на те, що особа правопорушника є важливим

елементом криміналістичної характеристики таких кримінальних правопорушень, оскільки відомості про неї дозволяють встановити типові риси поведінки, мотиви ухилення, ставлення до виконання військового обов'язку та інші обставини, що мають значення для розслідування [9]. Окремий інтерес становить також інша праця цього автора, присвячена судовим експертизам при розслідуванні ухилень від проходження військової строкової служби та мобілізації, оскільки вона дозволяє ширше розглянути питання збирання і перевірки доказової інформації у кримінальних провадженнях цієї категорії [10].

Значення особи правопорушника як елемента криміналістичної характеристики розглядалося і в працях інших науковців, хоча переважно на матеріалах інших видів кримінальних правопорушень. Так, Д. Б. Сергєєва та О. В. Ткач досліджували особу злочинця як елемент криміналістичної характеристики порушень недоторканності приватного життя. Попри інший предмет дослідження, науковий підхід авторів є корисним для цієї статті, оскільки підтверджує значення відомостей про особу правопорушника для побудови криміналістичної характеристики конкретного виду кримінального правопорушення [11].

Схожий підхід простежується у праці Т. В. Іщенко, яка аналізувала особу злочинця як елемент криміналістичної характеристики домашнього насильства. Авторка акцентує увагу на тому, що відомості про особу правопорушника мають важливе значення для встановлення мотивів, способу поведінки, характеру взаємодії з потерпілими та іншими учасниками події. Для теми цієї статті такий підхід є важливим, оскільки дозволяє розглядати особу, яка ухиляється від призову під час мобілізації, не ізольовано, а у взаємозв'язку з її поведінкою, мотивами, способом ухилення та джерелами доказової інформації [12].

Загальнотеоретичне значення для дослідження має праця О. В. Єрмака, у якій розкрито поняття, ознаки та суміжні правові конструкції криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. Зазначений підхід є важливим для визначення місця особи правопорушника в системі криміналістичної характеристики, а також для розмежування криміналістичної характеристики з іншими правовими категоріями [13].

Окрему увагу слід звернути на дослідження С. В. Томина, присвячене типовим способам ухилення від призову на військову службу як елементу криміналістичної характеристики злочину, передбаченого ст. 336 КК України. Це джерело має безпосереднє значення для цієї статті, оскільки спосіб ухилення тісно пов'язаний із особою правопорушника, її правовим статусом, мотивами, поведінкою після отримання повістки та ставленням до виконання військового обов'язку [14].

Також важливим для дослідження є монографічна праця Ю. В. Орлова, присвячена криміналістичній характеристиці особи злочинця. У ній особа правопорушника розглядається як складне криміналістично значуще явище, що охоплює соціальні, психологічні, поведінкові та інші ознаки. Такий підхід може бути використаний для формування системи ознак особи, яка вчиняє ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період [15].

Отже, аналіз наукових праць свідчить, що питання особи правопорушника як елемента криміналістичної характеристики вже досліджувалося у вітчизняній криміналістиці. Водночас саме криміналістична характеристика осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, в умовах сучасного воєнного стану потребує подальшого наукового опрацювання. Недостатньо дослідженими залишаються питання систематизації соціально-демографічних, правових, військово-облікових, мотиваційних і поведінкових ознак таких осіб, а також визначення їх значення для досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 336 КК України.

Мета статті. Метою статті є дослідження криміналістично значущих ознак осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, а також визначення їх місця в системі криміналістичної харак-

теристики кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 Кримінального кодексу України.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання: з'ясувати значення особи правопорушника як елемента криміналістичної характеристики ухилення від призову на військову службу під час мобілізації; визначити основні соціально-демографічні, правові, військово-облікові, психологічні, мотиваційні та поведінкові ознаки таких осіб; встановити зв'язок між особою правопорушника, способом ухилення та механізмом вчинення кримінального правопорушення; обґрунтувати практичне значення дослідження особи правопорушника для висунення слідчих версій, планування досудового розслідування, перевірки пояснень підозрюваного та відмежування кримінально караного ухилення від випадків правомірної неявки за наявності поважних причин.

Виклад основного матеріалу. Криміналістична характеристика кримінального правопорушення є важливим елементом методики розслідування, оскільки вона дозволяє систематизувати типові відомості про певний вид протиправної діяльності. До її змісту традиційно відносять дані про спосіб вчинення кримінального правопорушення, обстановку, слідову картину, предмет посягання, особу правопорушника та інші обставини, що мають значення для виявлення, розкриття й розслідування кримінального правопорушення. У цьому контексті особа правопорушника виступає не другорядним, а самостійним і важливим елементом криміналістичної характеристики, оскільки саме через її ознаки часто можна пояснити мотиви, спосіб поведінки, характер ухилення та джерела доказової інформації [13; 15].

Особливого значення дослідження особи правопорушника набуває у кримінальних провадженнях щодо ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період. Це пояснюється тим, що зазначене кримінальне правопорушення не завжди має складний зовнішній механізм вчинення. У багатьох випадках його об'єктивний прояв полягає у неявці військовозобов'язаної особи до територіального центру комплектування та соціальної підтримки після належного виклику. Водночас для правильної кримінально-правової та криміналістичної оцінки такої поведінки необхідно встановити не лише сам факт неявки, а й причини такої поведінки, правовий статус особи, її обізнаність про обов'язок з'явитися, наявність або відсутність законних підстав для відстрочки, а також ставлення особи до виконання військового обов'язку.

Відповідальність за ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, передбачена ст. 336 КК України [2]. Разом із тим застосування цієї норми на практиці потребує встановлення комплексу обставин, які підтверджують наявність у діях особи саме ухилення, а не правомірної неявки з поважних причин. Тому особа правопорушника у таких провадженнях повинна досліджуватися через сукупність соціально-демографічних, правових, військово-облікових, психологічних, мотиваційних і поведінкових ознак.

До соціально-демографічних ознак осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, можна віднести вік, стать, сімейний стан, рівень освіти, місце проживання, рід занять, наявність постійного місця роботи, утриманців або інших сімейних обставин. Такі відомості самі по собі не свідчать про винуватість особи, однак мають важливе криміналістичне значення, оскільки допомагають з'ясувати соціальне становище правопорушника, його спосіб життя, коло зв'язків, можливі мотиви ухилення та обставини, на які він може посилатися під час досудового розслідування.

Важливе місце у криміналістичній характеристиці таких осіб займають правові та військово-облікові ознаки. До них належать перебування особи на військовому обліку, її статус як військовозобов'язаної, факт отримання повістки, проходження або непроходження військово-лікарської комісії, наявність або відсутність права на відстрочку, бронювання, сімейних чи медичних підстав, які можуть впливати на обов'язок прибуття за викликом. Саме ці

ознаки дозволяють встановити, чи була особа суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України, а також чи мала вона реальну можливість виконати покладений на неї обов'язок.

Наукове значення дослідження особи правопорушника у цій категорії кримінальних проваджень підкреслював Я. Ф. Фокін, який розглядав особу, що ухилилася від проходження військової строкової служби та мобілізації, як важливий елемент криміналістичної характеристики відповідних кримінальних правопорушень [9]. Такий підхід є обґрунтованим, оскільки без аналізу особи неможливо повноцінно з'ясувати, чому саме було обрано той чи інший спосіб ухилення, якими мотивами керувалася особа, чи усвідомлювала вона протиправність своєї поведінки та які обставини можуть підтверджувати або спростовувати її пояснення.

Отже, у кримінальних провадженнях щодо ухилення від призову на військову службу під час мобілізації особа правопорушника має розглядатися як центральний елемент криміналістичної характеристики. Її дослідження дозволяє не лише встановити типові ознаки осіб, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, а й визначити напрями доказування, побудувати слідчі версії, перевірити пояснення підозрюваного та правильно відмежувати кримінально каране ухилення від інших форм невиконання військово-облікових обов'язків.

Важливим елементом криміналістичної характеристики осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, є їх мотиваційна сфера. Мотиви такої поведінки можуть бути різними, однак у криміналістичному значенні вони дозволяють краще зрозуміти причини ухилення, обраний спосіб поведінки та характер пояснень, які особа надає під час досудового розслідування. До найбільш поширених мотивів можна віднести небажання проходити військову службу, страх перед участю у бойових діях, прагнення зберегти звичний спосіб життя, небажання залишати місце роботи чи сім'ю, недовіру до органів державної влади, а також помилкове переконання особи у наявності в неї законних підстав для відстрочки.

Разом із тим мотив ухилення не завжди має відкритий характер. Особа може не заявляти прямо про небажання проходити військову службу, а пояснювати свою поведінку сімейними, побутовими, медичними, психологічними або іншими обставинами. У таких випадках завданням досудового розслідування є не формальне спростування пояснень особи, а їх повна та об'єктивна перевірка з урахуванням наявних документів, показань свідків, даних територіального центру комплектування та соціальної підтримки, медичних документів, відомостей про місце проживання, роботи та поведінку особи після отримання повістки.

Поведінкові ознаки особи, яка вчиняє ухилення від призову під час мобілізації, безпосередньо пов'язані зі способом вчинення кримінального правопорушення. У науковій літературі справедливо звертається увага на те, що спосіб ухилення від призову на військову службу є важливим елементом криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України [14]. Це пояснюється тим, що саме спосіб поведінки особи після отримання повістки дозволяє встановити, чи мала місце випадкова неявка, чи свідоме ухилення від виконання військового обов'язку.

Типовими поведінковими проявами таких осіб можуть бути: неявка до територіального центру комплектування та соціальної підтримки у визначений час без поважних причин; ігнорування повторних викликів; зміна місця проживання без повідомлення відповідних органів; уникнення телефонного або особистого контакту з представниками територіального центру комплектування та соціальної підтримки; відмова від проходження військово-лікарської комісії; надання неповних або суперечливих пояснень; посилання на обставини, які не підтверджуються належними доказами.

Окрему групу становлять випадки, коли особа формально не заперечує свого військового обов'язку, однак фактично не виконує його. Така поведінка може проявлятися в обіцянках прибути пізніше, неодноразовому перенесенні

явки, посиланні на зайнятість, сімейні труднощі, стан здоров'я без належного документального підтвердження. У криміналістичному значенні така поведінка є важливою, оскільки вона може свідчити про намагання особи уникнути прямого конфлікту з представниками органів військового управління, але одночасно фактично ухилитися від призову.

Іншу групу можуть становити особи, які відкрито відмовляються від виконання військового обов'язку. У таких випадках поведінка правопорушника є більш очевидною для документування, однак усе одно потребує встановлення належного повідомлення особи про виклик, її придатності до військової служби, відсутності законних підстав для відстрочки, а також усвідомлення нею наслідків своєї відмови. Саме ці обставини мають значення для доведення наявності складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України [2].

Також у практиці можуть зустрічатися ситуації, коли особа посилається на наявність права на відстрочку або інші обставини, які, на її думку, звільняють її від обов'язку з'явитися за викликом. У таких випадках важливо встановити, чи справді така особа мала передбачені законом підстави для відстрочки, чи були ці підстави належним чином оформлені, чи подавала особа відповідні документи до територіального центру комплектування та соціальної підтримки, а також чи була вона обізнана про порядок підтвердження таких обставин. Це має значення для відмежування кримінально караного ухилення від випадків, коли неявка могла бути зумовлена об'єктивними або поважними причинами.

Криміналістичне значення поведінкових ознак полягає в тому, що вони дозволяють слідчому визначити найбільш доцільні напрями збирання доказів. Зокрема, необхідно перевіряти факт належного вручення повістки, зміст попередження про кримінальну відповідальність, дані військового обліку, результати військово-лікарської комісії, наявність документів щодо відстрочки, пояснення службових осіб територіального центру комплектування та соціальної підтримки, показання родичів, роботодавців або інших осіб, які можуть підтвердити поведінку військовозобов'язаного після отримання виклику.

Таким чином, мотиви та поведінкові ознаки осіб, які ухиляються від призову на військову службу під час мобілізації, мають важливе значення для формування криміналістичної характеристики відповідного кримінального правопорушення. Вони дозволяють встановити не лише зовнішню форму ухилення, а й внутрішнє ставлення особи до виконання військового обов'язку, її намір, спосіб протиправної поведінки та можливі джерела доказової інформації.

З урахуванням соціально-демографічних, правових, військово-облікових, мотиваційних і поведінкових ознак осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, доцільно виділити кілька типових груп таких правопорушників. Така типізація має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки дозволяє більш чітко визначати напрями доказування, будувати слідчі версії та прогнозувати можливу поведінку особи під час досудового розслідування.

До першої групи можна віднести осіб, які відкрито відмовляються від виконання військового обов'язку. Для них характерним є пряме небажання проходити військову службу, яке може проявлятися у письмовій або усній відмові від прибуття до територіального центру комплектування та соціальної підтримки, відмові від проходження військово-лікарської комісії або відмові від отримання мобілізаційного розпорядження. У таких випадках важливого значення набуває фіксація факту належного повідомлення особи, її обізнаності про правові наслідки неявки, а також відсутності законних підстав для відстрочки.

Другу групу становлять особи, які формально не заперечують обов'язку проходження військової служби, однак фактично ухиляються від його виконання. Їх поведінка може проявлятися у неявці за повісткою, неодноразовому відкладенні прибуття, ігноруванні повторних викликів, уникненні спілкування з представниками територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Такий тип

поведінки є більш складним для криміналістичної оцінки, оскільки особа може не заявляти прямо про намір ухилитися, але її дії в сукупності можуть свідчити про свідоме невиконання військового обов'язку.

До третьої групи можна віднести осіб, які посилаються на сімейні, медичні, побутові або інші обставини як на підставу для неявки. У таких випадках криміналістичне значення має не саме посилання на відповідні обставини, а їх реальність, належне документальне підтвердження та вплив на можливість особи виконати обов'язок щодо прибуття за викликом. Зокрема, необхідно з'ясовувати, чи були такі обставини передбачені законом як підстави для відстрочки, чи подавала особа відповідні документи, чи повідомляла територіальний центр комплектування та соціальної підтримки про причини неявки, а також чи мала реальну можливість прибути у визначений час.

Четверту групу можуть становити особи, які ухиляються шляхом зміни місця проживання, приховування фактичного місця перебування або уникнення контакту з органами військового управління. Для таких осіб характерною є поведінка, спрямована на ускладнення їх виклику, повідомлення або встановлення місцезнаходження. У криміналістичному аспекті це потребує перевірки даних військового обліку, місця реєстрації та фактичного проживання, контактів із родичами, роботодавцями, сусідами, а також інших відомостей, які можуть підтвердити свідоме уникнення виконання військового обов'язку.

П'яту групу доцільно пов'язати з особами, які помилково або свідомо посилаються на наявність права на відстрочку, бронювання, стан здоров'я чи інші правові підстави, що нібито звільняють їх від обов'язку прибуття за викликом. У таких випадках важливо встановити, чи дійсно особа мала відповідний правовий статус, чи були подані належні документи, чи приймалося уповноваженим органом рішення про надання відстрочки, а також чи не використовувала особа такі обставини лише як спосіб уникнення мобілізації. Такий підхід узгоджується з необхідністю дослідження не лише зовнішньої поведінки особи, а й її правового та військово-облікового статусу [3; 4].

Запропонована типізація має умовний характер, оскільки в конкретному кримінальному провадженні ознаки різних груп можуть поєднуватися. Наприклад, особа може одночасно посилатися на сімейні обставини, уникати контактів із територіальним центром комплектування та соціальної підтримки, змінювати місце проживання або надавати суперечливі пояснення щодо причин неявки. Саме тому під час досудового розслідування необхідно оцінювати не окрему дію особи, а всю сукупність її поведінки до, під час і після отримання виклику.

Відомості про типову поведінку таких осіб мають значення для висунення слідчих версій. Зокрема, на початковому етапі розслідування можуть висуватися версії про те, що особа умисно ухилилася від призову; не з'явилася з поважних причин; мала законні підстави для відстрочки; не була належним чином повідомлена про обов'язок прибуття; помилково вважала, що не підлягає призову; або ж намагалася використати певні обставини як формальне пояснення своєї неявки. Перевірка таких версій повинна здійснюватися шляхом аналізу документів, допиту службових осіб територіального центру комплектування та соціальної підтримки, перевірки медичних, сімейних, трудових та інших обставин, а також оцінки поведінки самої особи.

Криміналістичне значення типізації осіб, які вчиняють ухилення від призову під час мобілізації, полягає в тому, що вона допомагає систематизувати інформацію про правопорушника та пов'язати її зі способом вчинення кримінального правопорушення. Як справедливо зазначається в науковій літературі, особа правопорушника не може розглядатися ізольовано від інших елементів криміналістичної характеристики, оскільки її ознаки впливають на спосіб дій, мотиви, механізм правопорушення та характер доказової інформації [9; 15].

Таким чином, типізація осіб, які ухиляються від призову на військову службу під час мобілізації, дозволяє краще зрозуміти криміналістичну природу цього кри-

мінального правопорушення. Вона сприяє встановленню типових моделей поведінки правопорушників, визначенню напрямів досудового розслідування, перевірці пояснень підозрюваного та правильному відмежуванню умисного ухилення від випадків, коли неявка могла бути зумовлена об'єктивними або поважними причинами.

Практичне значення криміналістичної характеристики осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, полягає передусім у тому, що вона сприяє правильному визначенню предмета доказування у кримінальних провадженнях цієї категорії. Для встановлення наявності складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України, необхідно з'ясувати не лише факт неявки особи до територіального центру комплектування та соціальної підтримки, а й те, чи була особа належним чином повідомлена про виклик, чи підлягала вона призову під час мобілізації, чи мала право на відстрочку, чи усвідомлювала обов'язок прибуття, а також чи були в неї поважні причини для неявки [2; 3; 4].

Важливим напрямом розслідування є перевірка військово-облікового статусу особи. З цією метою необхідно досліджувати документи військового обліку, відомості територіального центру комплектування та соціальної підтримки, дані щодо проходження військово-лікарської комісії, документи про вручення повістки, попередження про кримінальну відповідальність, а також матеріали, які підтверджують або спростовують наявність підстав для відстрочки. Саме ці відомості дозволяють встановити, чи могла особа бути суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України.

Особливого значення набуває дослідження поведінки особи після отримання повістки або іншого належного повідомлення про необхідність прибуття до територіального центру комплектування та соціальної підтримки. Якщо особа після отримання виклику змінила місце проживання, уникала контакту з представниками органів військового управління, не повідомляла про причини неявки, надавала суперечливі пояснення або не підтверджувала їх належними документами, такі обставини можуть мати значення для оцінки спрямованості її умислу. Водночас кожна з таких обставин повинна оцінюватися не ізольовано, а в сукупності з іншими доказами.

Криміналістична характеристика особи правопорушника також має значення для вибору слідчих та процесуальних дій. Залежно від конкретної ситуації доцільним може бути допит службових осіб територіального центру комплектування та соціальної підтримки, які здійснювали виклик особи; допит родичів, роботодавців, сусідів або інших осіб, які можуть підтвердити місце перебування, спосіб життя та поведінку військовозобов'язаного; витребування документів щодо сімейного стану, стану здоров'я, місця роботи, бронювання або права на відстрочку; аналіз даних про фактичне місце проживання та комунікацію особи з відповідними органами.

Окрему увагу слід приділяти перевірці пояснень особи, яка підозрюється в ухиленні від призову під час мобілізації. Такі пояснення можуть стосуватися стану здоров'я, сімейних обставин, догляду за родичами, місця роботи, релігійних переконань, непоінформованості про виклик або помилкового розуміння свого правового статусу. Завдання слідчого полягає не в автоматичному заперечennі таких пояснень, а в їх повній та об'єктивній перевірці. Саме тому важливого значення набувають документи, показання свідків, відомості з державних реєстрів, медичні документи, матеріали військово-лікарської комісії та інші джерела доказової інформації.

У цьому контексті важливими є й питання використання спеціальних знань під час розслідування. Зокрема, у випадках, коли особа посилається на стан здоров'я або інші медичні обставини, можуть виникати питання щодо необхідності витребування медичної документації, оцінки висновків військово-лікарської комісії або проведення відповідних експертних досліджень. На значенні судових експертиз при розслідуванні ухилень від проходження військової строкової служби та мобілізації звертав увагу Я. Ф. Фокін

[10]. Це свідчить про те, що встановлення реальних причин неявки особи нерідко потребує комплексної оцінки як правових, так і фактичних обставин.

Криміналістична характеристика особи правопорушника має значення і для відмежування кримінально караного ухилення від інших форм порушення військово-облікових правил або випадків правомірної неявки. Не кожна неявка особи за викликом автоматично свідчить про наявність складу кримінального правопорушення. Для правильної оцінки поведінки необхідно встановити наявність умислу, реальну можливість виконати обов'язок, відсутність поважних причин, належне повідомлення особи та інші обставини, які підтверджують саме ухилення, а не випадкове чи об'єктивно зумовлене невиконання обов'язку.

Практика застосування ст. 336 КК України також свідчить про необхідність уважної оцінки всіх обставин конкретного провадження. Судова практика має значення для формування єдиного підходу до встановлення ознак ухилення, оцінки належності повідомлення особи, перевірки її доводів щодо причин неявки та визначення меж кримінальної відповідальності [8]. Тому матеріали судової практики повинні враховуватися під час формування криміналістичних рекомендацій щодо розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень.

Відомості про особу правопорушника також допомагають встановити зв'язок між мотивом, способом ухилення та слідовою картиною. Наприклад, особа, яка відкрито відмовляється від виконання військового обов'язку, залишає один характер доказової інформації: заяви, пояснення, показання службових осіб, документи щодо відмови. Натомість особа, яка уникає контакту з територіальним центром комплектування та соціальної підтримки, може залишати іншу слідову картину: дані про зміну місця проживання, неприбуття за викликами, відсутність за місцем реєстрації, свідчення родичів, роботодавців або сусідів. Тому дослідження особи правопорушника дозволяє точніше визначати, які саме джерела доказової інформації потрібно перевіряти в конкретному кримінальному провадженні.

Таким чином, криміналістична характеристика осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, має важливе прикладне значення. Вона сприяє правильному визначенню обставин, що підлягають доказуванню, формуванню слідчих версій, вибору необхідних процесуальних дій, перевірці пояснень підозрюваного та відмежуванню кримінально караного ухилення від інших випадків невиконання військово-облікових обов'язків. У підсумку дослідження особи правопорушника дозволяє підвищити ефективність досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 336 КК України.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що особа, яка вчиняє ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, є важливим самостійним елементом криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 Кримінального кодексу України. Її дослідження дозволяє встановити не лише формальні ознаки правопорушника, а й мотиви його поведінки, спосіб ухилення, характер ставлення до виконання військового обов'язку та можливі джерела доказової інформації.

До криміналістично значущих ознак таких осіб доцільно відносити соціально-демографічні, правові, військово-облікові, психологічні, мотиваційні та поведінкові характеристики. Зокрема, важливе значення мають вік, сімейний стан, місце проживання, рід занять, перебування на військовому обліку, факт отримання повістки, проходження військово-лікарської комісії, наявність або відсутність права на відстрочку, ставлення особи до виконання військового обов'язку, мотиви неявки та поведінка після отримання виклику до територіального центру комплектування та соціальної підтримки.

Запропонована типізація осіб, які вчиняють ухилення від призову під час мобілізації, дає можливість виділити кілька умовних груп правопорушників: осіб, які відкрито відмовляються від виконання військового обов'язку; осіб, які формально не заперечують такого обов'язку, однак фактично не виконують його; осіб,

які посилаються на сімейні, медичні, побутові або інші обставини; осіб, які змінюють місце проживання чи приховують фактичне місце перебування; осіб, які помилково або свідомо посилаються на наявність права на відстрочку, бронювання чи інші підстави для неприбуття за викликом. Така типізація має практичне значення, оскільки допомагає визначати слідчі версії та напрями перевірки поведінки особи.

Встановлено, що криміналістичне дослідження особи правопорушника має важливе значення для досудового розслідування кримінальних проваджень за ст. 336 КК України. Воно сприяє правильному визначенню обставин, що підлягають доказуванню, перевірці факту належного повідомлення особи, встановленню її військово-облікового статусу, оцінці наявності або відсутності поважних причин неявки, перевірці пояснень підозрюваного та відмежуванню умисного ухилення від випадків правомірної або об'єктивно зумовленої неявки.

Отже, криміналістична характеристика осіб, які вчиняють ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, має як теоретичне, так і прикладне значення. Вона дозволяє систематизувати типові ознаки правопорушника, встановити зв'язок між особою, мотивом, способом ухилення та слідовою картиною, а також підвищити ефективність розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії. Перспективним напрямом подальших наукових досліджень є розроблення криміналістичних рекомендацій щодо початкового етапу розслідування ухилення від призову на військову службу під час мобілізації з урахуванням типових моделей поведінки правопорушника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III.
3. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII.
4. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII.
5. Про загальну мобілізацію : Указ Президента України від 24.02.2022 № 69/2022.
6. Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію» : Закон України від 03.03.2022 № 2105-IX.
7. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень-грудень 2025 року. Офіс Генерального прокурора : веб-сайт. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2 (дата звернення: 24.06.2026).
8. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду за травень 2024 року. Київ : Верховний Суд, 2024.
9. Фокін Я. Ф. Криміналістична характеристика особи, яка ухилилася від проходження військової строкової служби та мобілізації. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2. С. 302–306.
10. Фокін Я. Ф. Судові експертизи при розслідуванні ухилень від проходження військової строкової служби та мобілізації. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 4–5 (8–9). С. 269–274.
11. Сергєєва Д. Б., Ткач О. В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики порушень недоторканності приватного життя. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 106–114.
12. Іщенко Т. В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики домашнього насильства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2019. № 3 (112). С. 65–71. DOI: https://doi.org/10.33270/01191123.65.
13. Єрмак О. В. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень: поняття, ознаки та суміжні правові конструкції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 86. Ч. 5. С. 53–58. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.5.7.

14. Томин С. В. Типові способи ухилення від призову на військову службу як елемент криміналістичної характеристики злочину, передбаченого ст. 336 КК України. У: V Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Liha-Pres, 2025. DOI: 10.36059/978-966-397-502-3-43.

15. Орлов Ю. В. Криміналістична характеристика особи злочинця : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 412 с.

Дата першого надходження статті до видання: 24.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.236
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.29

ПОНЯТТЯ «ТЕРОРИЗМ» У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Клімова Валерія Валеріївна,
orcid.org/0009-0005-4587-6692
аспірантка кафедри кримінально-правової політики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню міжнародного досвіду визначення поняття «тероризм». Зазначено, що тероризм є багатоаспектним деструктивним явищем, яке має соціально-політичне походження та історично мінливий характер. Явища, схожі за ознаками із різними формами сучасного тероризму, були відомі та викликали страх ще у середньовіччі та у Ранній Новий час. Сьогодні це поняття вживається в декількох значеннях: 1) державна політика, що застосовується в середині країни проти власного населення; 2) внутрішній тероризм, що здійснюється приватними особами або групами осіб проти інших осіб, суспільства або держави; 3) міжнародний тероризм, що включає у тому числі акти транснаціонального насильства, що спонсоруються державою.

Встановлено, що у міжнародному праві, незважаючи на чисельні спроби, й досі відсутній консенсус щодо єдиного універсального визначення поняття тероризм. Причина цьому вбачається у політичному аспекті цього суспільно небезпечного явища. У зв'язку з цим замість вироблення універсальної дефініції, на міждержавному рівні використовується «секторальний (конвенційний) підхід». З 1960-х років міжнародне співтовариство почало розробляти конвенції, які засуджують різні види (прояви) тероризму. Під егідою Організації Об'єднаних Націй та Міжнародного агентства з атомної енергії було розроблено 19 «секторальних» міжнародно-правових документів щодо запобігання певним видам терористичних актів У цих документах містяться рекомендації щодо: а) криміналізації конкретних видів суспільно небезпечної поведінки, б) встановлення екстериторіальної юрисдикції та в) міжнародної співпраці у сфері судового переслідування або екстрадиції підозрюваних (принцип aut dedere aut judicare). За відсутності консенсусу на міжнародному рівні у сфері формулювання загального визначення поняття тероризму певного прогресу у вирішенні цього питання було досягнуто на регіональному рівні. Основним документом Ради Європи у сфері боротьби з тероризмом є Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму. У той час як міжнародні конвенції зосереджені на визначенні загального поняття тероризму або формулюванні переліку терористичних злочинів, ця Конвенція робить акцент на супутніх діяннях, які забезпечують або сприяють вчиненню терористичних актів.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, міжнародне право, Конвенція, Директива, тероризм, терористична діяльність, терористичний акт.*

Klimova Valeriia. The concept of «terrorism» in international law

The article is devoted to the study of the international experience of defining the concept of «terrorism». It is noted that terrorism is a multifaceted destructive phenomenon that has a socio-political origin and a historically variable nature. Phenomena similar in features to various forms of modern terrorism were known and caused fear in the Middle Ages and the Early Modern Period. Today, this concept is used in several meanings: 1) state policy applied within the country against its own population; 2) internal terrorism carried out by private individuals or groups of individuals against other individuals, society or the state; 3) international terrorism, which includes acts of transnational violence sponsored by the state.

It has been established that in international law, despite numerous attempts, there is still no consensus on a single universal definition of the concept of terrorism. The reason for this is seen in the political aspect of this socially dangerous phenomenon. In this regard, instead of developing

a universal definition, a "sectoral (conventional) approach" is used at the interstate level. Since the 1960s, the international community has begun to develop conventions that condemn various types (manifestations) of terrorism. Under the auspices of the United Nations and the International Atomic Energy Agency, 19 "sectoral" international legal documents have been developed to prevent certain types of terrorist acts. These documents contain recommendations on: a) criminalization of specific types of socially dangerous behavior, b) establishment of extraterritorial jurisdiction, and c) international cooperation in the field of prosecution or extradition of suspects (the principle of aut dedere aut judicare). In the absence of an international consensus on a common definition of terrorism, some progress has been made at the regional level. The main instrument of the Council of Europe in the field of combating terrorism is the Council of Europe Convention on the Prevention of Terrorism. While international conventions focus on defining a common concept of terrorism or on listing terrorist offences, this Convention focuses on the ancillary acts that facilitate or facilitate the commission of terrorist acts.

Key words: *criminal liability, criminal offense, international law, Convention, Directive, terrorism, terrorist activity, terrorist act.*

Постановка проблеми. Тероризм супроводжує людство на всіх етапах його історичного розвитку. Це багатоаспектне деструктивне явище, яке має соціально-політичне походження та історично мінливий характер. Цей соціальний феномен становить глобальну проблему, бо створює істотну загрозу миру та безпеці. Акти тероризму завдають серйозної шкоди правам людини, загрожують соціальному та економічному добробуту, породжують страх, невпевненість та песимізм [1].

Згідно даних Глобального індексу тероризму (GTI), починаючи з 2024 р. спостерігаються тенденції до розширення географії тероризму. Останні роки характеризуються зростанням інтенсивності терористичних атак, появою нових епіцентрів та геополітичною напруженістю, що формує ландшафт безпеки. Число країн, у яких стався хоча б один терористичний інцидент, збільшилося з 58 до 66, що є найвищим показником порівняно з 2018 роком. У 2024 році вперше за сім років кількість країн, де ситуація погіршилася, перевищила кількість країн, де вона покращилася [2]. Таким чином, тероризм залишається постійною та високо адаптивною загрозою суспільства.

Стан дослідження. Питання правового регулювання протидії тероризму у міжнародному праві досліджували у своїх наукових працях : В. Ф. Антипенко, Ю. Б. Данильченко, Л. М. Демидова, В. П. Ємельянов, А. Е. Ізетов, В. С. Канцір В. Р. Кубальський, В. А. Ліпкан, Ю. О. Лісіцина, В. В. Мокляк, В. В. Остроухов, О. С. Попович, С. П. Репецький, І. Р. Сергкевич, М. І. Хавронюк, Є. В. Фесенко, Г. З. Яремко та багато інших. Проте, зважаючи на стратегічний курс України щодо набуття повноправного членства в Європейському Союзі (далі – ЄС), питання гармонізації національного і європейського законодавства, зокрема й у кримінально-правовій сфері не втрачають своєї актуальності. У свою чергу це обумовлює необхідність імплементації, у тому числі антитерористичних європейських директив та міжнародних конвенцій у кримінальне законодавство України з метою впровадження механізмів, подібних до європейських стандартів, щодо запобігання терористичним актам та діяльності, що з ними пов'язана.

Метою статті є дослідження підходів до визначення поняття «тероризм» у міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Термін «тероризм» походить від латинського слова «terror», що означає страх, жах, переляк, страшна небезпека [3, с. 231]. Традиційно цим терміном позначають дії, спрямовані на залякування членів суспільства з метою домогтися очікуваного результату [4]. З часу свого виникнення, наприкінці 18 ст., звичайне значення слова «тероризм» зазнало чимало змін та отримало різні тлумачення. Спочатку воно застосовувалося головним чином для позначення актів політики урядів, які були спрямовані на поширення терору серед населення, з метою забезпечення його покірності, підпорядкування волі правлячої еліти [5]. Сьогодні це поняття вживається в декількох значеннях: 1) державна політика, що застосовується

в середині країни проти власного населення; 2) внутрішній тероризм, що здійснюється приватними особами або групами осіб проти інших осіб, суспільства або держави; 3) міжнародний тероризм, що включає у тому числі акти транснаціонального насильства, що спонсоруються державою [5].

Від самих початків свого виникнення тероризм, у першу чергу, був зорієнтований на фізичне усунення з політичної арени тирана (диктатора, деспота) [6, с. 18]. Історично термін «терор» та похідне від нього слово «тероризм» почали використовувати у зв'язку з масовими репресіями в якобінський період Французької революції 1789–1804 (5 вересня 1793 – 27 липня 1794) [7, с. 32]. На думку науковців, «саме Французька революція ввела в обіг і зробила хрестоматійними такі поняття, як «революційний якобінський терор» і «контрреволюційний термідоріанський переворот» (сам переворот призвів до контрреволюційного терору)» [6, с. 17]. Втім, це не свідчить, що види насильства, які сьогодні визначають як тероризм, не існували до 1790-х років. Явища, схожі за ознаками із різними формами сучасного тероризму, були відомі та викликали страх ще у середньовіччі та у Ранній Новий час. Влада та населення того часу боялись організованих банд злочинців, які фінансувалися конкуруючими політичними чи релігійними супротивниками. Ці угрупування з метою дестабілізації обстановки в країні або певному регіоні та дискредитації її керівників вбивали можновладців, підпалювали помешкання цивільних осіб, здійснювали напади чи масові отруєння мирного населення, тощо [6, с. 10–15; 8].

До XX сторіччя політичне насильство переслідувалось як загальний злочин проти громадського порядку або державної безпеки. Досить часто винуватці політичного насилля з метою уникнення правосуддя переховувались в інших країнах, а держави-жертви намагалися домогтися їх видачі. Проте, відмінності національного законодавства та наявність заборони екстрадиції за вчинення політичних злочинів ставали на заваді міжнародній співпраці у цих питаннях. Це, у свою чергу, призводило до росту напруги між державами та сприяло безкарності осіб, які без розбору заподіювали смерть або шкоду здоров'ю мирному населенню [9]. У зв'язку з цим на початку XX ст. транснаціональні зусилля щодо співпраці у сфері боротьбі з «тероризмом» були спрямовані на усунення цих правових бар'єрів. Втім, незважаючи на практично загальний осуд тероризму, міжнародне співтовариство з 1920-х років так і не змогло сформулювати загальне визначення цього поняття як правової категорії [10].

Найбільш гостро проблема налагодження міжнародного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом та ненадання політичного притулку емігрантам, які мають прямі або опосередковані зв'язки з терористичними організаціями, постала у 1934 році після вбивства 9 жовтня в Марселі короля Югославії Олександра I та прем'єр-міністра Франції Луї Барту [11, с. 97]. Тоді Італія відмовила в екстрадиції громадянина Болгарії, який вчинив це вбивство, на підставі того, що цей злочин було визнано політичним [12, с. 70]. У зв'язку з цим до Ліги Націй була спрямована пропозиція деяких країн щодо застосування міжнародних санкцій проти тероризму, насамперед про заборону надання політичного притулку емігрантам [13, с. 11]. Виходячи з необхідності узгодження форм співробітництва у боротьбі з тероризмом, Ліга Націй в 1937 році розробила Конвенцію про попередження і припинення тероризму [14]. Хоча ця конвенція не набрала чинності, проте вона мала певну історичну цінність. Цей документ став першою спробою систематизації міжнародних зусиль в сфері боротьбі з тероризмом та формування міжнародно-правової основи протидії цьому суспільно небезпечному явищу.

У Конвенції було сформульовано визначення тероризму. У ч. 2 ст. 1 актами тероризму визнавались злочинні дії, спрямовані проти будь-якої держави, мета й характер яких полягають у тому, щоб поширювати терор серед окремих осіб, груп осіб або населення. Окремо у ст. 2 наводився перелік деяких конкретних актів тероризму, який включав:

1) умисні дії проти життя, здоров'я або свободи: а) глав держав або осіб, які виконують їхні повноваження, або спадкоємців чи призначених наступників цих осіб; б) подружжя вищезазначених осіб; в) осіб, які обіймають державні посади або виконують такі обов'язки, якщо діяння було вчинено у зв'язку з їхньою посадою або діяльністю; 2) умисне знищення або пошкодження державного майна або майна, призначеного для громадського користування, що належить іншій Високій Договірній Стороні або перебуває під її юрисдикцією; 3) умисне створення загрози людському життю шляхом створення загальної небезпеки; 4) замах на вчинення злочинів, передбачених попередніми положеннями цієї статті; 5) виготовлення, придбання, володіння або постачання зброї, боєприпасів, вибухових виробів або шкідливих речовин з метою вчинення в будь-якій країні злочину, передбаченого цією статтею. Стаття 3 Конвенції пропонувала також встановити відповідальність за інші, пов'язані правопорушення, а саме: змову, успішне підбурювання, пряме публічне підбурювання, умисну участь та свідоме сприяння тероризму. Окремо, у ст. 8 закріплювався порядок екстрадиції осіб, які вчинили акт тероризму.

Таким чином, тероризм у Конвенції, перш за все, визначався через його мету – спрямованість проти держави, та спосіб вчинення – терор. Політична мета не визнавалась обов'язковою ознакою, проте наголошення на тому, що тероризм спрямований проти держави, виключало можливість віднесення до терористичних актів, напр., посягання на недержавних політичних активістів або громадських діячів, тощо. Крім цього, заподіяння шкоди приватній власності, при цьому незалежно від її розміру, також не підпадало під дію цієї Конвенції. Вказівка на те, що метою «терористичних актів» є створення «стану терору», призводила до циклічності самого визначення, невиправданої тавтології, бо поняття «стан терору» безпосередньо у документі не визначалось. Натомість вираз «поширювати терор серед осіб» допускав віднесення до терористичних актів також діяння, які викликали страх навіть у свідомості лише однієї особи. Незважаючи на те, що цю Конвенцію підписали 24 держави, вона так й не набула чинності.

Друга світова війна відвернула увагу від цієї Конвенції. При цьому навіть після розпаду Ліги Націй інтерес до неї так і не відродився [15, с. 3]. Водночас, підходи, закладені в Конвенції, стали орієнтиром для міжнародної спільноти з більш детальної розробки одного з двох можливих напрямків: подальших спроб сформулювати загальне визначення поняття тероризм або концентрації зусиль на формуванні переліку суспільно небезпечних діянь, які можуть бути віднесені до терористичних злочинів.

Створена у 1947 р. Генеральною асамблеєю ООН Комісія міжнародного права (далі – Комісія) представила у 1954 р. проєкт Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, який складався з чотирьох статей [16]. У цьому документі вживалось поняття тероризм, проте його визначення було відсутнє. У ч. 6 ст. 2 до злочинів проти миру та безпеки людства відносилось здійснення або заохочення владою держави до терористичної діяльності в іншій державі, толерантність державної влади до організованої злочинності, спрямованої на вчинення терористичних актів в іншій державі, агресія однієї держави проти іншою. Водночас, у зв'язку з відсутністю у міжнародно-правових документах визначення поняття «агресія», проєкт Кодексу 1954 р. не був прийнятий [17]. Згодом, у 1991 р. був розроблений інший проєкт Кодексу, у ст. 24 «Міжнародний тероризм» якого пропонувалось передбачити відповідальність для осіб, які як агенти або представники держави вчиняють або наказують іншій особі вчинити будь-яке з перелічених діянь: вчинення, організація, сприяння, фінансування, заохочення або потурання діям проти іншої держави, спрямованих проти осіб або майна, які створюють стан терору в свідомості публічних діячів, груп осіб або широкої громадськості [18]. В подальшому у проєкті Кодексу 1996 р. акти тероризму вже відносились до воєнних злочинів (ст. 20) [19], але за умови, якщо такі діяння вчиняються з порушенням міжнародного гуманітарного права, під час збройних

конфліктів, що не мають міжнародного характеру.

Зважаючи на те, що міжнародній спільноті так й не вдалося узгодити загальне визначення тероризму для того, щоб поширити на нього юрисдикцію Міжнародного кримінального Суду, акти тероризму не були включені до переліку злочинів проти миру та безпеки людства Римського Статуту 1998 р. Водночас, у Резолюції Дипломатичної конференції уповноважених представників Організації Об'єднаних Націй щодо заснування Міжнародного кримінального суду, наголошувалось на тому, що терористичні акти, ким би і де б вони не були вчинені, незалежно від їхніх форм, методів чи мотивів, є серйозними злочинами, що викликають занепокоєння міжнародної спільноти, бо становлять серйозну загрозу міжнародному миру та безпеці [20].

Вважається, що однією з перепон досягнення міжнародним співтовариством консенсусу щодо загального визначення поняття тероризму виступив його політичний аспект. Головною проблемою при його формулюванні стала відсутність однозначної оцінки національно-визвольних рухів, пов'язаних із збройною боротьбою [6, с. 43].

Право народів на самовизначення у сучасному світі визнається природним і невідчужуваним. Це право закріплюється у чисельних нормах міжнародного права, напр., у п. 2 ст. 1, ч. 1 ст. 55 Статуту ООН, ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 1 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р.

У ході етнічних конфліктів і рухів за незалежність народи нерідко звертаються до цього права, як права, що отримало широке визнання і гарантування в основоположних джерелах міжнародного права. Як зазначає О. Р. Дашковська свобода і природні права нації є похідними від свободи і прав людини. Тому обов'язок підпорядкування державної влади інтересам людини обумовлюється її повагою до прав і свобод людини. В іншому випадку у народу виникає природне право на непокору владі, яка порушує права людини, що може проявлятися у вчиненні незаконних або неконституційних дій. Такі дії можуть полягати як у мирному, ненасильницькому опору населення політиці влади чи громадянській непокорі, а можуть набувати і більш радикального характеру, аж до повстання [21].

Водночас, у рішенні Спеціального трибуналу по Лівану (STL), також відомого як Ліванський трибунал або Трибунал Харірі, було визнано, що тероризм це: 1) умисне діяння, яке створює суспільну небезпеку, або погроза вчинення такого діяння; 2) яке вчиняється з використанням засобів, які становлять суспільну небезпеку, та 3) має спеціальну мету – викликати стан терору [22]. При цьому, на думку Спеціального Трибуналу мотиви вчинення такого діяння значення не мають. На підставі цього рішення можна зробити висновок, що на міжнародному рівні більше не визнається допустимим (виправданим) застосування актів тероризму навіть під час національно- визволеної боротьби.

Зважаючи на відсутність консенсусу щодо єдиного уніфікованого визначення поняття тероризму у міжнародно-правових актах, міжнародне співтовариство з 1960-х років почало розробляти конвенції, які засуджують різні види (прояви) тероризму. Так, з 1963 року під егідою Організації Об'єднаних Націй та Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) було розроблено 19 «секторальних» міжнародно-правових документів щодо запобігання певним видам терористичних актів [23], зокрема у сфері: 1) протидії тероризму у цивільній авіації; 2) протидії тероризму щодо осіб, які перебувають під міжнародним захистом: 3) протидії захопленню заручників; 4) захисту ядерного матеріалу; 5) щодо безпеки морського судноплавства; 6) поводження з вибуховими речовинами; 7) щодо фінансування тероризму; 8) проти ядерного тероризму.

Дослідження змісту положень цих документів свідчить, що за винятком Міжнародної конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997 р.), Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999 р.) та Міжнародної кон-

венції про боротьбу з актами ядерного тероризму (2005 р.) в інших міжнародно-правових актах поняття «тероризм» взагалі не вживається. Водночас, у цих документах містяться рекомендації щодо: а) криміналізації конкретних видів суспільно небезпечної поведінки, б) встановлення екстериторіальної юрисдикції та в) міжнародної співпраці у сфері судового переслідування або екстрадиції підозрюваних (принцип aut dedere aut judicare) [24, с. 118, 191].

Не містять загального визначення поняття «тероризм» й Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму 2005 року, Глобальна контртерористична стратегія ООН 2006 року, Декларація про заходи ліквідації міжнародного тероризму 1994 року. Зокрема, в останній наголошується на тому, що злочинні акти, які спрямовані або розраховані на створення обстановки терору серед населення, груп осіб або конкретних осіб задля досягнення політичних цілей, за жодних обставин не можуть бути виправдані міркуваннями політичного, філософського, ідеологічного, расового, етнічного, релігійного або будь-якого іншого характеру, які можуть бути приведені в їх виправдання.

Натомість, у Міжнародній конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму закріплені положення, зміст яких найбільш наближений до загального визначення тероризму. Так, відповідно до п. b ч. 1 ст. 2 цієї Конвенції відповідальності за фінансування тероризму повинна підлягати будь-яка особа «за вчинення будь-якого іншого діяння, спрямованого на те, щоб викликати смерть будь-якої цивільної особи або будь-якої іншої особи, яка не бере активної участі у воєнних діях в ситуації збройного конфлікту, або заподіяти їй тяжке тілесне ушкодження, коли мета такого діяння в силу його характеру чи контексту полягає в тому, щоб залякати населення чи змусити уряд чи міжнародну організацію вчинити будь-яку дію або утриматись від неї» [25].

За відсутності консенсусу на міжнародному рівні у сфері формулювання загального визначення поняття тероризму певного прогресу у вирішенні цього питання було досягнуто на регіональному рівні. Зокрема, у Європі діють три міжурядові організації, які займаються питаннями боротьби з тероризмом, результати роботи яких становлять частину загальної універсальної системи заходів реагування на тероризм у європейському регіоні: Рада Європи, Європейський Союз (далі – ЄС) та Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Основним документом Ради Європи у сфері боротьби з тероризмом є Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму (CETS № 196 від 2005 р.), яка замінила Європейську конвенцію про припинення тероризму (CETS № 90 від 1977 р.). У той час як міжнародні конвенції зосереджені на визначенні загального поняття тероризму або формулюванні переліку терористичних злочинів, Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму зміщує акцент на супутні діяння, які забезпечують або сприяють вчиненню терористичних актів: публічне заклики до вчинення терористичних злочинів, вербування та підготовка до тероризму. У Додатковому протоколі до цієї Конвенції, який був прийнятий 22 жовтня 2015 р., було розширено перелік діянь, які сприяють вчиненню тероризму. Зокрема, до терористичних злочинів було віднесено: 1) участь у терористичній організації або групі; 2) проходження навчання тероризму; 3) виїзд за кордон з терористичною метою; 4) фінансування виїзду за кордон з терористичною метою; 5) організація чи сприяння іншим способом виїзду за кордон з терористичною метою [26]. Тим самим, цей документ вперше на міжнародному рівні оголосив самостійним кримінальним правопорушенням підготовку вчинення терористичних актів на початковому етапі (вербування, навчання, підготовка та фінансування поїздок з метою тероризму).

Європейський Союз (далі – ЄС) також приділяє багато уваги питанням боротьби з тероризмом. Заходи організації протидії цьому соціально небезпечному феномену ґрунтуються на Стратегії ЄС щодо боротьби з тероризмом, яка була прийнята у 2005 року Європейською радою. У Стратегії не надається загального

визначення поняттю тероризм, проте окреслюються пріоритетні напрямки боротьби з ним: 1) запобігання зверненню людей до тероризму та зупинення появи майбутніх поколінь терористів; 2) захист громадян та критично важливої інфраструктури шляхом зниження вразливості до атак; 3) переслідування та розслідування діяльності терористів, перешкоджання плануванню, поїздкам та зв'язку, перекривання доступу до фінансування та матеріалів; 4) притягнення терористів до відповідальності [27].

Стратегія регулярно переглядається. Зокрема, у 2014 Рада прийняла Стратегію ЄС щодо боротьби з радикалізацією та вербуванням до терористичних організацій, у якій наголосила пріоритетними напрямками протидію онлайн-радикалізації та вербуванню терористів [28].

Крім Стратегії боротьби з тероризмом, яка є впливовим інструментом з організації та впровадження заходів протидії тероризму, на держави-члени ЄС у цій сфері покладаються обов'язки, які визначаються в межах узгодженого правового рамкового документа ЄС. Зокрема, Рамкове рішення Ради від 13 червня 2002 року про боротьбу з тероризмом [29] передбачає обов'язок щодо зближення визначення терористичних злочинів у всіх державах-членах ЄС, включаючи злочини, пов'язані з терористичними групами, а також відповідальності за їхнє вчинення. Замість визначення тероризму у Рамковому рішенні міститься перелік конкретних злочинів, вчинення яких з терористичною метою, а саме: а) серйозного залякування населення, б) неправомірного примусу уряду чи міжнародної організації до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії, або в) серйозної дестабілізації чи руйнування основних політичних, конституційних, економічних чи соціальних структур країни чи міжнародної організації, дає підстави для визнання їх терористичними актами. Також, у цьому документі закріплена вимога щодо встановлення відповідальності за супутні злочини, що вчиняються з терористичною метою: а) злочини, пов'язані з терористичною групою (організація, керування такою групою або участь у неї), б) злочини, пов'язані з терористичною діяльністю (крадіжка, вимагання, вчиненні з метою вчинення терористичних злочинів, складання підроблених офіційних документів з цією метою); в) підбурювання, пособництво або сприяння, а також спроба вчинення терористичного злочину.

Згодом, це Рамкове Рішення було замінено Директивою (ЄС) 2017/541 Європейського Парламенту та Ради, у якій було сформульовано вимоги щодо уніфікації поняття «терористичні злочини» у внутрішньому законодавстві країн-членів Європейського Союзу [30]. У Директиві встановлено мінімальні правила до визначення терористичних злочинів та діяльності, що пов'язана з їхнім вчиненням, а також до заходів щодо захисту, підтримки та допомоги жертвам тероризму. Крім цього встановлено вичерпний перелік суспільно небезпечних діянь, які країни ЄС повинні визнати терористичними злочинами, якщо вони були вчинені з терористичною метою, а саме: 1) серйозне залякування населення; 2) надмірний примус уряду чи міжнародної організації до вчинення чи утримання від скоєння будь-яких дій; 3) серйозна дестабілізація або знищення фундаментальних політичних, конституційних, економічних чи соціальних структур країни чи міжнародної організації. Також Директива містить перелік діянь, які країни ЄС повинні карати як кримінальні правопорушення, навіть якщо терористичний злочин фактично не був вчинений: а) злочини, пов'язані з терористичною групою (тобто керівництво такою групою або свідома участь у її діяльності), а також злочини, пов'язані з терористичною діяльністю; б) поширення, як в інтернеті, так і в реальному житті повідомлень з метою підбурювання до вчинення терористичного акту (наприклад, пропаганда терористичних актів або публічні заклики до їх вчинення) та вербування іншої особи для вчинення терористичного злочину; в) навчання або набуття знань з терористичною метою (наприклад, виготовлення або використання вибухових речовин, вогнепальної зброї або небезпечних речовин), поїздки всередині, за межі або до ЄС з метою тероризму (наприклад, для

участі у діяльності терористичної групи або для здійснення терористичного акту); г) організація та сприяння таким поїздкам (наприклад, надання логістичної чи матеріальної підтримки шляхом придбання квитків або планування маршруту тощо); ґ) надання або збирання коштів з наміром використовувати їх або з усвідомленням того, що вони будуть використані для вчинення терористичних злочинів.

У Директиві Європейського Парламенту і Ради ЄС 2015/849 від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму (ЄС) 2015/849), одним з пріоритетним напрямком була визнана боротьба з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму.

До інших ключових документів, розроблених Європейською комісією, пов'язаних з запобіганням терористичним діям та усуненням їх наслідків, також належить План дій щодо хімічних, біологічних, радіаційних і ядерних матеріалів, який спрямований на запобігання несанкціонованому доступу до цих небезпечних матеріалів; забезпечення можливості їх виявлення; реагування на їх незаконне використання від 12 листопада 2009 № 15505/1/09 [32].

Питанням боротьби з тероризмом приділяє увагу й Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка, у першу чергу, спрямовує свої зусилля на подолання розбіжностей у правовому регулюванні та зміцненні співпраці країн у цій сфері. Незважаючи на те, що рішення ОБСЄ не є обов'язковими, проте вони мають певний координаційний вплив на розвиток законодавства країн-учасниць. Так, ОБСЄ прийняло низку важливих рішень, серед яких, наприклад, Рішення № 1 щодо боротьби з тероризмом (MC(9)DEC/1 (2001)), додаток до нього, Бухарестський план дій щодо боротьби з тероризмом (2001 р.), Хартія ОБСЄ щодо запобігання та боротьбу з тероризмом (2001 р.) тощо. У цих документах не міститься визначення тероризму, проте визнається, що незважаючи на причини та мотиви його вчинення, він не може мати виправдання. Головною метою прийняття цих актів є сприяння спільній та скоординованій протидії тероризму на всіх рівнях: загальнодержавному, урядовому (галузевому), оперативному, міжурядовому (міждержавному).

Висновки. Таким чином, незважаючи на те, що упродовж десятиріч тривають спроби щодо формулювання загального визначення поняття «тероризм», через політичні розбіжності та різне тлумачення цього суспільно небезпечного явища, у міжнародному праві й досі відсутній консенсус у цьому аспекті. Натомість, замість вироблення універсальної дефініції, на міждержавному рівні використовується «секторальний (конвенційний) підхід». Світове співтовариство концентрує свої зусилля на прийнятті окремих конвенцій, що забороняють конкретні прояви терористичної діяльності, з метою формування єдиного переліку цих суспільно небезпечних діянь. У європейському регіоні ключовим нормативно-правовим актом є Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму, яка акцентує увагу, у тому числі, на супутніх діяннях, які забезпечують або сприяють вчиненню терористичних актів: публічні заклики, вербування, підготовка терористів тощо. Ці міжнародні підходи обов'язково повинні бути враховані українським законодавцем при реформуванні антикорупційних норм кримінального права України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Resolution 1566 (2004) Adopted by the Security Council at its 5053rd meeting, on 8 October 2004 URL: https://docs.un.org/en/S/RES/1566(2004)

2. Institute for Economics & Peace. Global Terrorism Index 2025: Measuring The Impact of Terrorism, Sydney, March 2025. URL: https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/

3. Скорина Л. П., Скорина О. А. Латинсько-український, українсько-латинський словник. Київ: Обереги, 2004. 448 с.

4. Кульчицький С.В., Примаченко Я.Л. Терор і тероризм. *Енциклопедія історії України.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Teroryzm

5. Mateo Corrales Hoyos Including the Crime of Terrorism Within the Rome Statute: Likelihood and Prospects. *Global Politics* 2017. Review 3, no. 1, April. P. 25–38.

6. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти: навчальний посібник / кол. авторів; за заг. ред. проф. В.К. Грищука. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 328 с.

7. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-право-а протидія: монографія / В. В. Середа, І. Р. Серкевич; за заг. ред. С. Канціра. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 188 с.

8. Johannes Dillinger 5 Early Modern Forerunners of Terrorism in Europe. *The Oxford handbook of the history of terrorism.* Editor(s) Carola Dietze, Claudia Verhoeven. 2022. 640 p. Pp. 108–125

9. Нуруллаєв І. Становлення та розвиток екстрадиційних відносин як напрямку міжнародно-правового співробітництва у боротьби зі злочинністю. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*, 2016, № 6 (ч. 1), стр. 156–160.

10. Ben Saul Defining Terrorism in International Law. *GlobaLex.* 2021. URL: https://www.nyulawglobal.org/globalex/defining_terrorism_international_law.html

11. Ахтирська Н. М. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ: Логос, 2019. 576 с.

12. Morawski Konrad Sebastian. The assassination of King Alexander I of Yugoslavia in the light of archival press articles. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 1 listopad 2016, T. 51, nr 1, s. 47–76. URL: https://sdr-ihpan.edu.pl/images/volume51no1SI/03-Morawski.pdf

13. Грабовий В., Криштопа І., Ловінська Л., Міжнародне та національне регулювання з питань протидії тероризму та його фінансуванню в системі фінансового моніторингу. *Міжнародна економічна політика*. 2024. № 1. С. 7–47.

14. Convention pour la prévention et la répression du terrorisme (Genève, le 16 novembre 1937.). URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ls/RM/LoN_Convention_on_Terrorism.pdf

15. Saul Ben, The Legal Response of the League of Nations to Terrorism. *Journal of International Criminal Justice*. 2006. Vol. 4, No. 1, pp. 78–102. *Sydney Law School Research Paper* No. 11/50. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1912261

16. Draft Code of Offences against the Peace and Security of Mankind. *UN. General Assembly* (9th sess. : 1954) Adopted at the 504th plenary meeting, 4 Dec. 1954. In: Resolutions adopted by the General Assembly during its 9th session, 21 September-17 December 1954. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_3_1954.pdf

17. Resolution 895 (IX) of 4 December 1954. *UN. General Assembly* URL: https://digitallibrary.un.org/record/211927?v=pdf

18. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind. *UN. International Law Commission (43rd sess. : 1991 : Geneva). Drafting Committee.* 5 July 1991. URL: https://digitallibrary.un.org/record/115703?v=pdf

19. Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/7_4_1996.pdf

20. United Nations Diplomatic Conference of Plenipotentiaries on the Establishment of an International Criminal Court Rome, 15 June – 17 July 1998. Volume I. Final Act, 17 July 1998, UN Doc A/Conf.183/10, annex, Resolution E. P. 71 URL: https://legal.un.org/icc/rome/proceedings/E/Rome%20Proceedings_v1_e.pdf

21. Дашковська О. Р. Право нації на самовизначення як особлива форма опосередкування свободи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2016. Вип. 41(1). С. 11–14. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0cc83aa4-a582-488a-afb3-ce07e33186ef/content

22. Judgment STL-11-01/T/TC. 18 August 2020. *Special Tribunal for Lebanon (Trial Chamber), The Netherlands*URL: https://dovjacobs.com/wp-content/uploads/2020/08/20200818-f3839-public-full-judgement-annexes-filed-en-web-version-v0.2.pdf. P. 2015–2030

23. International Legal Instruments. Office of Counter-Terrorism. *United Nations.* URL: https://www.un.org/counterterrorism/international-legal-instruments

24. Kosianenko S.O. Aut dedere aut judicare principle in international law. The thesis… of the Doctor of Philosophy in specialty 081 (Law). Odesa: National University «Odesa Law Academy», 2024. 234 c.

25. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму: Резолюція від 9 грудня 1999 р. № 54/109. *Генеральна Асамблея ООН.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518#Text

26. Додатковий протокол до Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму. CETS № 217 від 22 жовтня 2015. *Рада Європи*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-15#Text

27. The European Union Counter-Terrorism strategy. 30 November 2005. Brussels. *Council of the European Union.* URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2014469%202005%20REV%204/EN/pdf

28. Revised EU Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism. 19 May 2014. *Council of the European Union.* URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2014469%202005%20REV%204/EN/pdf

29. Council Framework Decision of 13 June 2002 on combating terrorism: Council Framework Decision of 13 June 2002 on combating terrorism (2002/475/JHA). *The Council of the European Union.* URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec_framw/2002/475/oj

30. Directive (EU) 2017/541 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2017/541/oj/eng

31. Council conclusions on strengthening chemical, biological, radiological and nuclear (CBRN) security in the European Union -an EU CBRN Action Plan of 12 November 2009 № 15505/1/09. *Council of the European Union.* URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2015505%202009%20REV%201/EN/pdf

32. Council conclusions on strengthening chemical, biological, radiological and nuclear (CBRN) security in the European Union -an EU CBRN Action Plan of 12 November 2009 № 15505/1/09. *Council of the European Union.* URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2015505%202009%20REV%201/EN/pdf

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 341.123:341.62
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.30

СТАТУТ ООН ЯК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОСНОВА ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ, СТОРОНАМИ ЯКИХ Є МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Кононенко Максим Олексійович,
orcid.org/0009-0009-4349-3953
аспірант кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті досліджено місце Статуту Організації Об'єднаних Націй у міжнародно-правовій основі врегулювання спорів, сторонами або учасниками яких є міжнародні організації. Обґрунтовано, що значення Статуту не обмежується його роллю установчого договору ООН. Він одночасно визначає правові засади функціонування Організації, закріплює основні принципи сучасного міжнародного права, зокрема принцип мирного врегулювання міжнародних спорів, систематизує головні засоби такого врегулювання та створює інституційну основу для участі органів ООН і Міжнародного Суду ООН у відповідних процесах.

Особливу увагу приділено співвідношенню пункту 3 статті 2 та статті 33 Статуту. Доведено, що пункт 3 статті 2 безпосередньо адресований державам-членам і сам по собі не встановлює договірного обов'язку для міжнародних організацій. Водночас принцип мирного врегулювання, закріплений у Статуті, має ширше загальне міжнародно-правове значення й визначає нормативний та інтерпретаційний контекст діяльності міжнародних організацій. Перелічені у статті 33 мирні засоби утворюють відкриту й неієрархічну систему загальновизнаних процедур, якими можуть користуватися й міжнародні організації. Їх доступність, однак, не означає існування загального обов'язку застосувати певну процедуру або послідовно переходити від переговорів до арбітражу чи судового розгляду. Вибір конкретного засобу залежить від характеру спору, компетенції організації, згоди сторін, lex specialis та правил відповідного форуму.

Статут ООН розглянуто як центральну, але не самодостатню складову системи core rules (засадничих, базових правил), що визначають вихідні нормативні, компетенційні, процедурні та інституційні параметри врегулювання конкретного спору. Включення Статуту Міжнародного Суду ООН до установчої системи Організації надає цій основі судово-юрисдикційного виміру, хоча позовне провадження перед Судом залишається доступним лише державам. Зроблено висновок, що Статут ООН не встановлює завершеного процесуального режиму для всіх спорів за участю міжнародних організацій, а формує загальну правову рамку, у межах якої конкретні права, обов'язки, юрисдикційні підстави та порядок врегулювання визначаються установчими актами організацій, спеціальними договорами, арбітражними угодами, нормами про імунітети й відповідальність, а також правилами відповідних процедур.

Ключові слова: *Статут ООН, міжнародні організації, мирне врегулювання міжнародних спорів, міжнародна правосуб'єктність, установчий акт, Міжнародний Суд ООН, консультативна юрисдикція, core rules.*

Kononenko Maksym. The un Charter as an International Legal Basis for the Settlement of Disputes to Which International Organizations are Parties

The article examines the place of the Charter of the United Nations in the international legal basis for the settlement of disputes to which international organizations are parties or participants. It is argued that the significance of the Charter is not limited to its role as the constituent treaty of the United Nations. It simultaneously defines the legal foundations for the functioning of the Organization, enshrines the fundamental principles of contemporary international law, in particular the principle of the peaceful settlement of international disputes, systematizes the principal means of such settlement, and creates the institutional basis for

the participation of United Nations organs and the International Court of Justice in the relevant processes.

Particular attention is paid to the relationship between Article 2, paragraph 3, and Article 33 of the Charter. It is demonstrated that Article 2, paragraph 3, is directly addressed to Member States and does not, in itself, establish a treaty obligation for international organizations. At the same time, the principle of peaceful settlement enshrined in the Charter has broader general international legal significance and defines the normative and interpretative context for the activities of international organizations. The peaceful means listed in Article 33 form an open and non-hierarchical system of generally recognized procedures which may also be used by international organizations. Their availability, however, does not imply a general obligation to employ a particular procedure or to proceed sequentially from negotiations to arbitration or judicial settlement. The choice of a specific means depends on the nature of the dispute, the competence of the organization, the consent of the parties, lex specialis, and the rules of the relevant forum.

The UN Charter is considered a central, though not self-sufficient, component of the system of core rules, which determine the initial normative, competence-related, procedural, and institutional parameters for the settlement of a particular dispute. The incorporation of the Statute of the International Court of Justice into the constituent system of the Organization gives this basis a judicial-jurisdictional dimension, although contentious proceedings before the Court remain open only to States. It is concluded that the UN Charter does not establish a complete procedural regime for all disputes involving international organizations but forms a general legal framework within which specific rights, obligations, jurisdictional bases, and settlement procedures are determined by constituent instruments of organizations, special treaties, arbitration agreements, rules on immunities and responsibility, and the rules of the relevant procedures.

Key words: *UN Charter, international organizations, peaceful settlement of international disputes, international legal personality, constituent instrument, International Court of Justice, advisory jurisdiction, core rules.*

Постановка проблеми. Міжнародні організації дедалі частіше вступають у правовідносини, в межах яких вони набувають права і обов'язки, укладають міжнародні договори та приватно-правові угоди, здійснюють операційну й нормотворчу діяльність, формують трудові відносини та можуть нести міжнародно-правову відповідальність. Розширення цього кола правових зв'язків закономірно супроводжується виникненням спорів з державами-членами, третіми державами, іншими міжнародними організаціями, приватними особами та власним персоналом.

Правовий режим таких спорів не є однорідним. Він визначається природою спірного правовідношення, функціональною правосуб'єктністю організації, межами її спеціальної компетенції, правилами формування та вираження інституційної волі, наявністю юрисдикційної підстави й особливостями відповідного форуму. Тому здатність міжнародної організації бути носієм матеріально-правової вимоги не тотожна її процесуальній правоздатності перед конкретним судом або трибуналом, а загальна доступність певного мирного засобу ще не означає існування обов'язку звернутися саме до нього.

Установчий акт міжнародної організації становить первинну міжнародно-правову основу її участі у спорах: створює організацію як інституційно відокремленого суб'єкта, визначає межі її правосуб'єктності й компетенції та закладає первинну нормативну архітектуру доступних процедур. Статут ООН потребує окремого аналізу, оскільки, залишаючись установчим актом конкретної організації, він водночас закріплює основні принципи сучасного міжнародного права, систематизує мирні засоби врегулювання міжнародних спорів і створює інституційну систему, центральне місце в якій посідає Міжнародний Суд ООН.

Отже, наукова проблема полягає у визначенні того, яким чином договірні, конституційно-установчі, нормативні, процедурні та судово-юрисдикційні приписи Статуту співвідносяться зі спорами, сторонами яких є міжнародні організації, і яке місце вони посідають у функціонально визначеній системі *core rules*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання договірної та конститу-

ційно-установчої природи Статуту ООН розкриваються у працях К. Брьольманн, А. Петерс, Х. Альвареса, Б. Фассбендера, Б. Зімми, П.-М. Дюпюї, Р. Макдональда, К. Альборн, Ж.-П. Кота, Г. Шермерса і Н. Блоккера, а також у дослідженнях П. Квейла, Т. Сато й А. Реміро Бротонса, присвячених особливостям тлумачення установчих актів міжнародних організацій і застосуванню до них права міжнародних договорів. Українська доктрина представлена працями А. В. Войціховського, Т. Л. Сироїд, В. Н. Денисова, О. М. Шпакович, С. А. Владики та С. Д. Білоцького, у яких Статут розглядається як універсальний багатосторонній договір особливого значення, установча основа діяльності ООН та акт, що закріплює загальновизнані принципи сучасного міжнародного права.

Міжнародна правосуб'єктність ООН, принцип спеціальності, функціональна автономія, «передбачувані» повноваження, правоздатність та імунітети Організації розкриті у практиці Міжнародного Суду ООН, передусім у консультативних висновках у справах «Відшкодування шкоди, зазнаної на службі Організації Об'єднаних Націй», «Певні видатки Організації Об'єднаних Націй» та «Законність застосування державою ядерної зброї в збройному конфлікті», а також у працях К. Томушата, К. Циглер, С. Честермана, І. Джонстона, Д. Мелоуна, П. Беккера, Б. Конфорті та К. Фокареллі. Ці джерела дають змогу відмежувати загальну міжнародну правосуб'єктність організації від її компетенції та процесуальної здатності у конкретному спорі.

Застосовність загальних джерел міжнародного права і принципу мирного врегулювання міжнародних спорів до міжнародних організацій аналізується у працях Е. Вейль, Ж. Каена, М. Форто, К. Даугірдас і К. Томушата, а також у попередніх дослідженнях автора щодо генези та дії принципу мирного вирішення міжнародних спорів. У цьому блоці доктрина дозволяє розмежувати безпосередню договірну дію п. 3 ст. 2 Статуту ООН, ширше значення відповідного принципу як елемента загального міжнародного права та спеціальні процесуальні обов'язки, що виникають лише за наявності окремої правової підстави.

Засоби мирного врегулювання, передбачені ст. 33 Статуту ООН, їх відкритий характер, неієрархічність і залежність від згоди сторін досліджуються у працях К. Томушата, Д. Карона, Е. де Брабандере, Л. Кафліша, А. Пелле, К. Оллерс-Фрам, А. Петерс, А. Абасса, П. Дайє, М. Форто, А. Мірона, Н. К. Діна, В. Чудгарі, Дж. Р. Крука, а також у Довіднику ООН з мирного врегулювання міжнародних спорів. Український науково-навчальний контекст у цій частині представлений працями Т. Л. Сироїд, З. В. Тропіна та М. М. Антонович. Практика використання таких засобів у спорах за участю міжнародних організацій системно узагальнена у доповідях Спеціального доповідача Комісії міжнародного права ООН А. Райніша.

Судово-юрисдикційний вимір врегулювання спорів за участю міжнародних організацій, зокрема межі доступу до Міжнародного Суду ООН, консультативна юрисдикція, інформаційна участь міжнародних організацій у провадженнях Суду та роль спеціального арбітражу, висвітлені у працях Г. Тірлвея, Ш. Розенна, П.-М. Дюпюї, Х. Хосса, Е. Лагранж, К. Оллерс-Фрам, П. д'Аржана і А. Паулюса. Водночас у наявній літературі бракує комплексного підходу, який би поєднав договірну, установчу, принципову, процедурну та судово-юрисдикційну функції Статуту ООН у межах єдиної функціональної моделі правового режиму спору за участю міжнародної організації.

Метою статті є визначення місця та функцій Статуту ООН у міжнародно-правовій основі врегулювання спорів, сторонами яких є міжнародні організації, через аналіз його договірного, установчого, нормативного, процедурного, системоутворювального та судово-юрисдикційного вимірів.

Виклад основного матеріалу

1. Договірна природа Статуту ООН та її значення для врегулювання спорів

За способом виникнення Статут ООН є загальним багатостороннім міжнародним договором [1, с. 229]. Його укладення стало формою узгодженого волевиявлення держав, спрямованого на створення постійної міжнародної орга-

нізації, визначення її цілей, структури, компетенції та порядку функціонування [2, с. 273–274]. Договірна природа Статуту становить вихідний пункт для з'ясування його місця у міжнародно-правовій основі врегулювання спорів: саме вона пояснює обов'язковість Статуту для держав-членів, застосовність до нього загальних норм права міжнародних договорів і залежність юрисдикційних зобов'язань від належним чином вираженої згоди.

К. Брьольманн описує цю специфіку через співіснування двох правових площин. З одного боку, установчий акт залишається міждержавним договірним режимом, заснованим на згоді його сторін. З іншого – після створення організації він стає основою самостійного інституційного правопорядку, у межах якого організація здійснює власні функції, формує практику та певною мірою віддаляється від безпосереднього контролю держав-засновниць. Тому установчий акт не може бути належно пояснений ані як звичайний міжнародний договір, ані як цілком самодостатня конституція: право міжнародних договорів застосовується до нього з урахуванням додаткового нормативного шару, утвореного правилами та практикою організації [3, с. 113–115].

«Гібридна» або подвійна природа установчого акта [4, с. 206] дістала нормативне відображення у ст. 5 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, відповідно до якої Конвенція застосовується до договорів, що є установчими актами міжнародних організацій, без шкоди для відповідних правил організації [5]. Зміст цієї норми полягає не у виведенні установчих актів зі сфери права міжнародних договорів, а у визнанні того, що загальні договірні правила взаємодіють зі спеціальним інституційним правом, сформованим на підставі відповідного установчого акта. Як слушно зазначає К. Брьольманн, цей інституційний шар ускладнює безпосереднє застосування загального права міжнародних договорів, але не усуває його [3, с. 115].

Збереження договірної природи Статуту має принципове значення для встановлення меж його обов'язкової сили. Практично універсальне членство в ООН, особливе місце Статуту у сучасному міжнародному правопорядку та пріоритет зобов'язань за ним відповідно до ст. 103 не скасовують загального правила *pacta tertiis nec nocent nec prosunt*. Суб'єкт, який не є стороною Статуту, не стає безпосереднім адресатом усіх його договірних положень лише внаслідок їх універсального політичного або нормативного значення. Для виникнення відповідного обов'язку необхідна окрема міжнародно-правова підстава – міжнародний звичай, спеціальний договір, установчий акт цього суб'єкта або інша форма юридично вираженої згоди [6, с. 78–79].

На збереженні принципу згоди держав як вихідної засади Статуту особливо наголошує Х. Альварес. За його оцінкою, первісна конструкція Статуту значною мірою відповідала позитивістській моделі міжнародного права: це був міждержавний акт, який не створював світового уряду, не наділяв органи ООН загальною нормотворчою владою і не запроваджував обов'язкової судової юрисдикції для всіх міжнародних спорів. Держави-засновниці свідомо не надали ані Генеральній Асамблеї, ані Міжнародному Суду загального повноваження на остаточне тлумачення Статуту, так само як не погодилися на автоматичну передачу міжнародно-правових спорів Суду [7, с. 87–92].

Договірна природа Статуту зумовлює застосовність до нього загальних правил тлумачення міжнародних договорів. Відповідно до ст. 31 Віденської конвенції договір має тлумачитися добросовісно, згідно зі звичайним значенням його термінів у контексті та у світлі об'єкта і мети [5]. Міжнародний Суд ООН послідовно розглядає це правило як норму міжнародного звичаєвого права [8, с. 303–305]. Особливий установчий характер Статуту ООН не виключає застосування до нього цього загального правила тлумачення.

Водночас установчі акти, за усталеною формулою Міжнародного Суду ООН, є «договорами особливого типу» [9, с. 157]. Їхній предмет полягає не лише у встановленні прав і обов'язків між державами, а й у створенні нового суб'єкта права, наділеного певною автономією та покликаного реалізовувати

спільні цілі [10, п. 19, с. 74–75]. Через це під час тлумачення мають враховуватися природа створеної організації, покладені на неї завдання, вимоги ефективного здійснення функцій та її власна практика [3, с. 116–117; 11, с. 853–855].

Особливий характер установчого договору, однак, не дає підстав розчиняти його текст у міркуваннях інституційної доцільності. Аналіз практики Міжнародного Суду ООН, здійснений П. Квейлом, засвідчує, що текст установчого акта зберігає первинне значення: достатньо ясне формулювання є визначальним; тлумачення не може позбавляти положення практичного змісту; підготовчі матеріали виконують допоміжну функцію і не можуть використовуватися для зміни однозначного змісту установчого тексту [11, с. 856–862].

Значення практики не слід абсолютизувати. Вона має враховуватися лише настільки, наскільки узгоджується з текстом Статуту, цілями Організації, розподілом компетенції та принципом спеціальності. Інакше тлумачення може перетворитися на неформальну зміну установчого акта в обхід установленої процедури. Т. Сато слушно застерігає, що надмірне телеологічне або еволюційне тлумачення здатне вийти за межі встановлення змісту норми й фактично набути характеру її модифікації [12, с. 231–232]. Тому інституційна ефективність не є самостійною підставою компетенції, а практика не може легітимізувати дії, які явно суперечать Статуту.

Тлумачення Статуту ООН відбувається у просторі між двома полюсами. Суто договірний підхід, який зводить зміст Статуту до початкової волі держав-засновниць, не враховує автономного функціонування створеної ними Організації. Водночас необмежений конституціоналізм, що дозволяє виводити нові повноваження виключно з потреб інституційної ефективності, послаблює принцип згоди та юридичну визначеність. Збалансований підхід передбачає застосування загальних правил права міжнародних договорів із належним урахуванням особливої природи установчого акта, цілей Організації, принципу спеціальності та послідовної практики її органів.

Статут створює інституційну можливість судового з'ясування змісту власних положень, але не запроваджує загальної обов'язкової юрисдикції щодо спорів про їх тлумачення або застосування. Пункт 2 ст. 36 Статуту Міжнародного Суду ООН відносить тлумачення міжнародного договору до категорій правових спорів, щодо яких держави можуть визнати обов'язкову юрисдикцію Суду [13]. Проте сама належність спору до цієї категорії не замінює згоди на юрисдикцію. У позовному провадженні Суд може тлумачити Статут лише за наявності належної юрисдикційної підстави, а в консультативному – на запит компетентного органу або спеціалізованої установи та в межах поставленого юридичного питання.

Отже, договірна природа Статуту ООН має для врегулювання спорів три основні наслідки. По-перше, вона визначає, звідки походить обов'язкова сила його положень і на кого вони поширюються. По-друге, вона зумовлює застосування до Статуту загальних правил тлумачення міжнародних договорів з урахуванням його установчої специфіки. По-третє, вона означає, що передання спору щодо тлумачення або застосування Статуту до суду чи арбітражу потребує окремої юрисдикційної підстави. Особливе місце Статуту у міжнародному правопорядку саме по собі такої юрисдикції не створює. Його конституційні та інституційні властивості доповнюють договірну основу, але не замінюють її.

2. Статут ООН як конституційно-установча основа автономного функціонування Організації та її міжнародної правосуб'єктності

Після набрання чинності Статут ООН почав діяти не лише як багатосторонній договір, що закріплює взаємні права й обов'язки держав-членів, а й як установча основа постійної міжнародної організації, наділеної власними органами, компетенцією, внутрішнім правопорядком і здатністю формувати та виражати волю, юридично відокремлену від індивідуальної волі держав-засновниць. Саме ця установча дія Статуту зумовлює його конституційний вимір: він не втрачає договірної природи, але водночас визначає

засади існування, структуру, цілі, функції та межі автономного функціонування створеної ним Організації [14, с. 924; 15, с. 264].

У доктрині конституційний вимір Статуту ООН розглядається принаймні у двох взаємопов'язаних, але не тотожних значеннях. У першому Статут постає як конституція самої Організації – первинний акт її інституційного правопорядку. У другому йому приписується ширше значення конституційної основи міжнародного співтовариства [16, с. 429]. Змішування цих рівнів призводить до перебільшення юридичних наслідків конституційної характеристики Статуту. Якщо його значення як установчої конституції ООН безпосередньо випливає з факту створення Організації, то теза про Статут як конституцію всього міжнародного співтовариства залишається доктринальною конструкцією, обґрунтованість і межі якої потребують окремої оцінки.

Так, Б. Зімма характеризує Статут ООН як зародкову конституцію міжнародного співтовариства, що інституціоналізувала спільні інтереси держав і створила органи для їх забезпечення. На відміну від класичного двостороннього міжнародного права, система Статуту закріпила нормативні й інституційні механізми захисту інтересів міжнародного співтовариства як цілого. Водночас цей самий акт зафіксував політичний компроміс 1945 року та привілейоване становище держав-переможниць, передусім через постійне членство у Раді Безпеки, право вето й особливий порядок внесення змін [17, с. 256–258]. Конституційний елемент Статуту, таким чином, не усуває його політико-договірної основи, а співіснує з нею.

Б. Фассбендер виходить із того, що конституційне значення Статуту не може бути пояснене лише майже універсальним членством в ООН. Універсальність Організації зміцнює конституційну функцію Статуту, однак сама собою не перетворює міжнародний договір на первинну норму, незалежну від загального міжнародного права. Статут залишається актом, юридична обов'язковість якого первісно ґрунтується на згоді держав і принципі *pacta sunt servanda* [6, с. 77–79]. Водночас, за твердженням А. В. Войціховського та В.Н. Денисова, його універсальна спрямованість, закріплення основоположних принципів, створення центральних органів міжнародного співробітництва та пріоритет зобов'язань за ст. 103 надають йому значення, яке істотно перевищує функцію звичайного багатостороннього договору [1, с. 229; 18, с. 776].

П.-М. Дюпюї пропонує розрізняти матеріальну та інституційну конституційність Статуту. Матеріальний вимір полягає у закріпленні основоположних принципів і цінностей міжнародного правопорядку та визначенні їхнього співвідношення з іншими нормами. Інституційний вимір охоплює створення системи органів, розподіл між ними функцій і повноважень та встановлення процедур реалізації спільних інтересів [19, с. 2–4]. Для дослідження врегулювання спорів це розмежування має принципове значення: матеріальна конституційність визначає нормативні засади мирного врегулювання, тоді як інституційна – компетенцію Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Міжнародного Суду та Генерального секретаря ООН щодо запобігання спорам і сприяння їх урегулюванню.

Одним із визначальних юридичних наслідків установчої дії Статуту стало виникнення ООН як суб'єкта міжнародного права, відокремленого від держав-членів. Міжнародна правосуб'єктність є зовнішнім юридичним проявом інституційної автономії Організації: вона дає змогу ООН бути носієм власних міжнародних прав і обов'язків, вступати у правовідносини від власного імені та захищати юридично визнані інтереси незалежно від індивідуальних дій держав-членів. Як зазначає К. Томушат, здатність міжнародної організації формувати власну волю та втілювати її в автономних рішеннях відрізняє її від тимчасової міждержавної конференції, а міжнародна правосуб'єктність є юридичним виявом такої автономії [20, с. 124–125].

К. Циглер звертає увагу на те, що автономія ООН виявляється не лише в її міжнародній правосуб'єктності, а й у здатності діяти в межах національних правопорядків держав-членів, передбаченій ст. 104 Статуту ООН

[21, с. 2785–2788]. Це положення конкретизовано у статті I Конвенції про привілеї та імунітети ООН 1946 року, яка визнає за Організацією право укладати договори, набувати й відчужувати рухоме та нерухоме майно, а також бути стороною судового провадження [22]. Важливо відмежовувати міжнародну правосуб'єктність ООН від її правоздатності у внутрішньому праві: перша визначає статус Організації як суб'єкта міжнародного права, тоді як друга забезпечує можливість практично реалізовувати свої функції на території конкретної держави.

Вирішальне значення для встановлення міжнародно-правового статусу ООН мав консультативний висновок Міжнародного Суду у справі «*Відшкодування шкоди, зазнаної на службі Організації Об'єднаних Націй*». Суд виходив із того, що суб'єкти будь-якої правової системи не обов'язково є однаковими за своєю природою або обсягом прав, а їхнє юридичне становище залежить від потреб відповідного співтовариства. Проаналізувавши цілі, функції, структуру та надані ООН повноваження, Суд установив, що Організація не була задумана лише як форум для узгодження дій держав. Статут наділив її постійними органами, власними функціями, правами стосовно держав-членів, правоздатністю, привілеями та імунітетами, а практика підтвердила її здатність укладати міжнародні угоди й діяти окремо від членів [23, с. 178–180].

Суд також сформулював положення, згідно з яким права й обов'язки міжнародної організації залежать від її цілей і функцій, визначених або таких, що випливають з установчого акта та розвинулися у практиці [23, с. 180]. У поєднанні з висновком про те, що ООН повинна вважатися наділеною тими повноваженнями, які, хоча прямо й не передбачені Статутом, необхідно випливають із нього як істотні для виконання покладених функцій, це положення заклало основу доктрини «передбачуваних» повноважень [24, с. 188–189]. Однак такі повноваження не є способом довільного розширення компетенції: вони можуть визнаватися лише за наявності необхідного функціонального зв'язку з прямо закріпленими статутними завданнями.

С. Честерман, І. Джонстон і Д. Мелоун пов'язують міжнародну правосуб'єктність ООН із її здатністю вступати у юридично обов'язкові відносини з державами та іншими суб'єктами, укладати міжнародні договори і приватноправові контракти, набувати майно, користуватися привілеями й імунітетами та пред'являти вимоги для захисту власних прав і прав своїх агентів [25, с. 114–116]. При цьому окремі правові можливості Організації не повинні автоматично виводитися з абстрактного факту наявності правосуб'єктності. Правосуб'єктність означає принципову здатність бути носієм прав та обов'язків, тоді як кожне конкретне повноваження має ґрунтуватися на Статуті, правилах Організації або випливати з них за необхідністю.

У даному контексті необхідно розрізняти такі поняття, як «міжнародна правосуб'єктність», «компетенція» та «процесуальна здатність». Міжнародна правосуб'єктність означає загальну здатність ООН бути носієм міжнародних прав і обов'язків. Компетенція визначає предметні та функціональні межі, у яких Організація або її конкретний орган можуть реалізовувати такі права й обов'язки [26, с. 81]. Процесуальна здатність характеризує можливість використати певну процедуру захисту або врегулювання. Наявність матеріального права чи обов'язку не означає автоматичної можливості звернутися до будь-якого міжнародного суду або трибуналу: така можливість залежить від установчих документів відповідного органу, правил про доступ до нього, юрисдикційної згоди та компетенції органу ООН, що діє від імені Організації.

Тому визнання ООН суб'єктом міжнародного права створює необхідну, але недостатню передумову її участі у спірних правовідносинах. Статут надає Організації принципову здатність бути стороною міжнародної вимоги, укладати угоди, погоджувати способи врегулювання та вступати у правовідносини, з яких може виникнути спір. Проте конкретна форма її участі – пред'явлення вимоги, укладення компромісу, погодження на арбітраж,

звернення до спеціального механізму або участь в іншій процедурі – повинна мати самостійну компетенційну та юрисдикційну підставу.

Отже, конституційно-установча дія Статуту проявляється у створенні не лише системи органів, а й автономного суб'єкта міжнародного права, здатного вступати у власні правовідносини та захищати власні юридичні інтереси. Водночас ця автономія не є суверенною чи необмеженою. Її нормативним джерелом, функціональною основою та юридичною межею залишається сам Статут. Поєднання інституційної самостійності ООН із принципом спеціальності визначає її процесуальне становище у сфері врегулювання спорів: Організація може бути учасником спірних правовідносин лише в межах своєї компетенції, а доступ до кожної конкретної процедури потребує окремої правової підстави.

3. Статут ООН як акт, що закріплює основні принципи міжнародного права

Статут ООН має нормативний вимір, що виходить за межі внутрішнього правопорядку створеної ним Організації. Його преамбула, статті 1 і 2 не лише визначають програмні орієнтири діяльності ООН, а й закріплюють цілі, цінності та принципи, які набули значення засадничих параметрів сучасного міжнародного правопорядку. У даному контексті О. Шпакович та С. Владика слушно характеризують Статут ООН як універсальний багатосторонній договір особливого типу і значення, що визначає права й обов'язки держав-членів та водночас закріплює загальновизнані норми і принципи міжнародного права. Саме тому Статут може розглядатися як одне з основних джерел сучасного міжнародного права [27, с. 245]. У цьому виявляється його відмінність від установчих актів, спрямованих переважно на регулювання внутрішньоорганізаційних відносин: окремі положення Статуту одночасно виконують установчу, компетенційну та загальнонормативну функції.

На взаємозв'язок преамбули, цілей і принципів Статуту звертає увагу Ж.-П. Кот. За його спостереженням, початкова формула «Ми, народи Об'єднаних Націй» відображає прагнення надати Статуту значення, ширше за звичайну міждержавну угоду. Водночас завершальна частина преамбули повертається до традиційної договірної конструкції, відповідно до якої уряди держав через своїх представників погодилися на створення Організації [28, пп. 1-12]. Отже, нормативний універсалізм Статуту поєднується з міждержавним способом його укладення: проголошені ним цінності та принципи претендують на загальне значення, однак юридичні наслідки кожного положення повинні визначатися з урахуванням його тексту, адресатів і місця у системі міжнародного права.

Такий спосіб побудови глави I Статуту ООН свідчить, що закріплені в ній положення мають неоднакову юридичну функцію. Цілі спрямовують діяльність Організації, визначають предметні межі її компетенції та слугують орієнтиром для тлумачення інших статутних норм. Принципи встановлюють основні правила поведінки Організації та держав-членів. Водночас не кожна мета безпосередньо породжує суб'єктивне право або процесуальний обов'язок, так само як належність певного положення до ст. 2 не усуває необхідності встановити його конкретних адресатів і нормативний зміст.

Для цілей цього дослідження ключове значення має принцип мирного врегулювання міжнародних спорів. У попередніх працях автора його розглянуто не лише як логічний наслідок (*a corollary*) заборони застосування сили, а й як самостійний обов'язок належної поведінки (obligation of conduct), що вимагає від суб'єктів міжнародного права добросовісно шукати правомірний і справедливий спосіб мирного врегулювання [29, с. 162–163; 30, с. 865–866]. Тому цей принцип не можна зводити до політичної декларації. Він вказує загальний нормативний напрям поведінки суб'єктів міжнародного права, однак сам по собі не завжди встановлює конкретну процедуру, належний форум чи юридичні наслідки врегулювання.

Пункт 1 ст. 1 Статуту ООН визначає однією з цілей ООН проведення мирними засобами, відповідно до принципів

справедливості та міжнародного права, залагоджування або вирішення міжнародних спорів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру [13]. У цій нормі мирне врегулювання є елементом функціонального призначення Організації та засобом досягнення її головної мети – підтримання міжнародного миру й безпеки. Посилання на справедливість і міжнародне право додатково засвідчує, що мирний характер процедури не вичерпує вимог до врегулювання: діяльність ООН має залишатися в межах права і враховувати нормативні критерії, закріплені у самому Статуті.

Пункт 3 ст. 2 конкретизує відповідну мету як обов'язок поведінки держав-членів, встановлюючи, що вони вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир, безпеку та справедливість [13]. Водночас буквальний зміст цієї норми має визначальне значення для встановлення її *ratione personae*: вона прямо адресована «членам Організації», тобто державам, які є сторонами Статуту. Тому питання про її застосування до міжнародних організацій не може вирішуватися шляхом ототожнення загального значення принципу з договірною обов'язковістю конкретного статутного положення.

Найпослідовніше такий обережний підхід обґрунтовує Е. Вейль. На її думку, п. 3 ст. 2 Статуту ООН не створює прямого договірного обов'язку для міжнародних організацій, оскільки його адресатами прямо названо членів ООН, тобто держави – сторони Статуту [31, с. 23–27]. Міжнародна організація, яка не є стороною Статуту, не може бути зв'язана цим положенням лише внаслідок власної правосуб'єктності або універсального політичного значення відповідної норми. Принцип *pacta tertiis nec nocent nec prosunt* вимагає окремої правової підстави для виникнення такого обов'язку.

Аргументація Е. Вейль не обмежується формальним посиланням на договірну природу Статуту. Вона також пов'язує формування п. 3 ст. 2 із міждержавною забороною силового врегулювання спорів. Первісний нормативний зміст принципу був спрямований насамперед на запобігання застосуванню сили державами, тоді як міжнародні організації не володіють загальною компетенцією у сфері застосування сили і не перебувають у становищі, тотожному державному. Через це механічне перенесення міждержавної конструкції на міжнародні організації спотворювало б як текст, так і функціональну логіку норми [31, с. 23–25, 34–35].

Подібне застереження міститься і в підході Ж. Каена. Він не заперечує застосування загального міжнародного права до міжнародних організацій, але наголошує, що кожна конкретна норма має оцінюватися з огляду на природу та компетенцію відповідного суб'єкта [32, с. 522]. Якщо правило нерозривно пов'язане із суверенними повноваженнями держави, його буквальне перенесення на міжнародну організацію може не мати юридичного сенсу. Стосовно принципу мирного врегулювання це вимагає розрізняти загальний обов'язок діяти мирними засобами та конкретні процесуальні наслідки, сформовані у відносинах між державами.

Окреслений підхід має дві істотні переваги. По-перше, він зберігає розмежування між договірною дією п. 3 ст. 2 Статуту ООН і можливим існуванням аналогічної звичаєвої норми. По-друге, не дає змоги виводити конкретні процесуальні обов'язки з абстрактного твердження про міжнародну правосуб'єктність організації. Водночас надмірно вузьке розуміння загального міжнародного права створює ризик фактичного виведення міжнародних організацій зі сфери дії основних принципів лише тому, що історично вони були сформульовані в міждержавному контексті.

Інший, ширший підхід обґрунтовують М. Форто, К. Даугірдас і К. Томушат. Його вихідною тезою є те, що міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права не можуть бути ізольовані від загальних джерел міжнародного права. М. Форто заперечує існування загального правила, за яким міжнародні організації були б виведені з-під дії звичаєвого міжнародного права або загальних принципів права. На його думку, до них застосовуються норми, які за своїм предметом і природою здатні регулювати поведінку будь-якого суб'єкта міжнарод-

ного права, якщо спеціальний режим конкретної організації не передбачає іншого [33, с. 269–270, 274–275].

У свою чергу К. Даугірдас стверджує, що міжнародне право пов'язує міжнародні організації тією самою мірою, що й держави. На її переконання, звичаєве міжнародне право та загальні принципи права застосовуються до міжнародних організацій як базове (вихідне) правило, тоді як договори, за окремими винятками, не створюють для них зобов'язань без їхньої згоди. Норми установчого акта можуть становити *lex specialis*, що конкретизує або модифікує застосування загального міжнародного права, насамперед, у відносинах організації з її державами-членами. Водночас установчий акт не утворює герметичного правового режиму: він не допускає відступу від норм *jus cogens*, а загальне міжнародне право продовжує діяти як вихідна нормативна основа, зокрема у відносинах організації з державами, які не є її членами [34, с. 5–7, 64–69].

У цьому підході принцип мирного врегулювання міжнародних спорів може поширюватися на міжнародні організації не тому, що п. 3 ст. 2 безпосередньо створює для них договірний обов'язок, а тому, що закріплений у ньому принцип набув самостійного загального міжнародно-правового значення. Міжнародна організація, будучи суб'єктом міжнародного права, не може претендувати на загальне звільнення від фундаментальної вимоги вирішувати міжнародні спори мирними способами. Водночас конкретний зміст цієї вимоги має визначатися з урахуванням її функціональної спеціалізації, компетенції та спеціальних правил.

Отже, зміст доктринальної дискусії не вичерпується питанням про застосовність принципу мирного врегулювання міжнародних спорів до міжнародних організацій. Вона охоплює принаймні три взаємопов'язані питання: чи є п. 3 ст. 2 Статуту ООН безпосередньою договірною підставою обов'язку міжнародної організації; чи сформувався поза Статутом загальний принцип, обов'язковий для організацій; який конкретний процесуальний зміст може мати цей принцип щодо суб'єкта, компетенція якого є похідною і спеціальною.

На перше питання слід дати негативну відповідь: п. 3 ст. 2 текстуально адресований державам-членам і не може автоматично створювати договірний обов'язок для міжнародних організацій. Друге питання потребує диференційованого підходу. Міжнародні організації не можуть бути виведені з-під дії загального міжнародного права, а тому принцип мирного врегулювання спорів у його основному нормативному значенні може поширюватися на них як на суб'єктів міжнародного правопорядку. У цій частині погляди М. Форто, К. Даугірдас і К. Томушата повніше відображають системну єдність міжнародного права та функціональну природу правосуб'єктності міжнародних організацій.

Водночас загальна застосовність принципу не означає автоматичного перенесення на міжнародні організації повного змісту міждержавного обов'язку. Його дія повинна визначатися *mutatis mutandis*: з урахуванням природи організації, меж її компетенції, характеру спірних правовідносин та наявності спеціального правового режиму [30, с. 868–869]. У цьому полягає раціональне ядро застереження Ж. Каена щодо матеріальної сумісності норми з природою відповідного суб'єкта [32, с. 522].

Третє питання стосується конкретних позитивних процесуальних обов'язків. Навіть якщо визнати, що міжнародна організація загалом пов'язана принципом мирного врегулювання міжнародних спорів, із цього не випливає обов'язок застосувати певний засіб, погодитися на арбітраж чи судову юрисдикцію або забезпечити досягнення конкретного результату. Такі обов'язки виникають на підставі установчого акта, міжнародного договору, угоди про штаб-квартиру, конвенції про привілеї та імунітети, арбітражного застереження, контракту або іншого належного правового акта.

У такому розумінні принцип установлює для міжнародних організацій загальну вимогу утримуватися від використання неправомірних способів розв'язання спорів, діяти добросовісно, не загострювати спір і не перешкоджати застосуванню погоджених мирних процедур. Водночас конкретний обов'язок

вести переговори, передати спір на арбітраж, звернутися до судового чи іншого механізму або виконати рішення виникає лише за наявності спеціальної компетенційної, договірної чи іншої міжнародно-правової підстави. Отже, у діяльності міжнародних організацій цей принцип виявляється не як універсальна процесуальна схема, а як загальна вимога правомірної та добросовісної поведінки, що конкретизується спеціальними правовими режимами.

Практичним підтвердженням окресленого підходу є договірна практика самих міжнародних організацій. Угоди про штаб-квартиру, договори про привілеї та імунітети, а також інші міжнародні угоди за їхньою участю нерідко містять переговорні або арбітражні застереження. Такі застереження перетворюють загальну вимогу мирного врегулювання спорів на конкретний процесуальний обов'язок [30, с. 868]. Вирішальною у цих випадках є не дія п. 3 ст. 2 Статуту ООН *per se*, а наявність спеціальної правової підстави, яка прямо передбачає відповідну процедуру. Цей висновок узгоджується з позицією Спеціального доповідача Комісії міжнародного права ООН А. Райніша, який наголошує на різноманітності спорів за участю міжнародних організацій і залежності належного способу їх урегулювання від конкретної міжнародно-правової підстави [35, с. 11–12, 69; 36, с. 12, 84, 97].

4. Стаття 33 Статуту ООН – універсальний каталог мирних засобів врегулювання міжнародних спорів

Окремого аналізу потребує ст. 33 Статуту ООН, оскільки саме в ній загальний принцип мирного врегулювання набуває процедурної конкретизації. Норма адресована «сторонам будь-якого спору», продовження якого може загрожувати підтриманню міжнародного миру й безпеки, і вимагає від них насамперед самостійно шукати його розв'язання. Її розміщення на початку глави VI відображає поєднання двох засад: первинної відповідальності сторін за врегулювання та допоміжної інституційної відповідальності ООН щодо спорів, здатних набути безпекового виміру [37, с. 1404–1406; 38, с. 166–168].

Статтю 33 слід тлумачити у системному зв'язку з п. 3 ст. 2 Статуту. Вона не встановлює відокремленого від нього універсального обов'язку й сама по собі не змінює кола суб'єктів, зв'язаних Статутом як міжнародним договором. Її призначення полягає у визначенні способів реалізації вже наявної вимоги мирної поведінки, а також у закріпленні обов'язку сторін не залишатися пасивними перед небезпекою тривалого спору. Тому договірна застосовність цієї норми до міжнародних організацій залежить від окремої правової підстави, тоді як наведений у ній каталог має ширше системне значення.

Універсальність ст. 33 полягає не в автоматичному поширенні кожного її припису на всіх суб'єктів міжнародного права, а в узагальненні основних моделей мирного врегулювання. Як зазначають Д. Карон і К. Томушат, процедури, названі у цій статті, орієнтують також інших суб'єктів міжнародного права тією мірою, якою на них поширюється принцип мирного врегулювання і відповідний засіб є для них доступним [38, с. 168]. Для міжнародних організацій це розмежування має особливе значення: загальна доступність певного виду процедури ще не означає наявності компетенції конкретної організації або юрисдикції конкретного органу.

Поняття «мирні засоби» охоплює процедури, що виключають односторонній примус як спосіб вирішення спору та ґрунтуються на юридичній рівності учасників. Водночас ступінь процесуальної формалізації цієї рівності є різним: у переговорах сторони безпосередньо контролюють предмет, порядок і результат взаємодії, тоді як в арбітражі або судовому розгляді рівність забезпечується заздалегідь визначеними правилами, незалежністю третьої сторони й однаковими процесуальними можливостями. Саме тому ст. 33 не створює єдиного механізму, а об'єднує неоднорідні за правовою природою процедури в систему мирного врегулювання.

У доктрині цей каталог традиційно поділяють на дві великі групи. До дипломатично-політичних засобів належать переговори, добрі послуги, розслідування або встановлення фактів, посе-

редництво, примирення та врегулювання у межах міжнародних організацій чи конвенційних систем. Вони не завершуються рішенням, обов'язковим для сторін незалежно від їхньої подальшої згоди. Міжнародні засоби ад'юдикації, відомі також як правові, юридичні чи юрисдикційні засоби, – арбітраж і судовий розгляд – передбачають передання спору незалежній третій стороні, яка застосовує право та ухвалює обов'язкове рішення у межах наданої їй компетенції [39, с. 533–546; 40, с. 273–290; 41, с. 356–366; 42, с. 238–250; 43, с. 469–475].

Послідовність переліку в ст. 33 не є цілком випадковою: від переговорів до юрисдикційних процедур загалом зростають формалізація, інтенсивність участі третьої сторони та значення правових критеріїв [42, с. 239–240; 44, пп. 36–38]. Проте ця функціональна градація не перетворює перелік на юридичну ієрархію. Перший у тексті засіб не має автоматичного пріоритету над наступним, а судовий розгляд не є лише останньою сходинкою, доступною після безрезультатного використання всіх інших процедур. Вибір визначається природою спору, згодою сторін і спеціальним правовим режимом [37, с. 1420; 39, с. 530–531; 44, п. 31; 45, с. 437; 46, с. 7; 47, с. 191].

Перелік має відкритий характер, що безпосередньо випливає з формули «інші мирні засоби за своїм вибором» [13]. Зокрема, ст. 33 не згадує добрих послуг (*good offices*), хоча вони давно визнані самостійним засобом мирного врегулювання [48, с. 508]. Сторони можуть також модифікувати відому процедуру, поєднати кілька засобів у межах одного механізму або створити нову гібридну модель [44, п. 60-67; 49, с. 1164–1165]. Отже, каталог виконує не вичерпну кодифікаційну, а типологічну функцію: фіксує базові способи врегулювання, залишаючи простір для процесуальної автономії та інституційного розвитку.

Переговори посідають у цій системі особливе, але не привілейоване місце. Вони є найменш формалізованим способом, не потребують зовнішнього учасника й дають сторонам найбільший контроль над предметом та можливим компромісом. Обмін позиціями часто становить практичний мінімум добросовісного пошуку рішення, оскільки без комунікації важко визначити розбіжність і погодити іншу процедуру. Однак із цього не випливає загальна вимога обов'язково провести або вичерпати переговори до звернення до іншого доступного засобу [39, с. 533–534; 40, с. 275–276; 41, с. 357; 42, с. 240–241; 43, с. 469–470; 48, с. 495–502; 49, с. 1168–1172; 50, с. 387–388].

Розслідування, або встановлення фактів, спрямоване насамперед на усунення розбіжностей щодо фактичних обставин. Незалежний орган не обов'язково пропонує остаточне врегулювання, але створює спільну доказову основу, без якої переговори чи інша процедура можуть бути заблоковані. Цей засіб здатний діяти автономно або як елемент складнішого механізму – наприклад, передувати примиренню, арбітражу чи розгляду спору міжнародним органом. Його значення особливо помітне у спорах, де юридична оцінка безпосередньо залежить від технічних, фінансових або операційних фактів [39, с. 537–538; 40, с. 277–279; 41, с. 360–362; 42, с. 243–244; 43, с. 471–472; 48, с. 502–507; 49, с. 1174–1176; 50, с. 390].

Добрі послуги, посередництво і примирення об'єднує участь третьої сторони без повноваження нав'язати обов'язкове рішення. За добрих послуг третя сторона відновлює контакт і створює умови для переговорів; посередник активніше бере участь у пошуку взаємоприйнятної формули; примирювальний орган, як правило, досліджує факти та подає сторонам мотивовані пропозиції. Межі між цими формами можуть бути рухомими, а їхня ефективність залежить від довіри, належного мандата й готовності сторін співпрацювати, оскільки запропонований результат сам по собі не є обов'язковим [39, с. 535–537; 40, с. 276–277, 279–283; 41, с. 359–360, 363; 42, с. 242–245; 43, с. 470–472; 48, с. 507–513; 49, с. 1173–1174, 1176–1178; 50, с. 388–389, 391–392].

Звернення до регіональних органів або конвенційних систем вирізняється тим, що третя сторона виступає не лише посередником, а й суб'єктом, наділеним

заздалегідь визначеною інституційною компетенцією. Регіональний механізм може надавати добрі послуги, проводити розслідування, здійснювати примирення або пропонувати іншу процедуру, пристосовану до особливостей відповідного правопорядку [40, с. 283; 42, с. 250–254; 44, п. 53-59; 49, с. 1193–1202; 50, с. 392; 51, с. 649-650]. Цей елемент каталогу підкреслює його інституційну відкритість: ст. 33 охоплює не лише способи дій сторін, а й організаційні середовища, у яких такі способи можуть реалізовуватися на універсальному, регіональному чи спеціалізованому рівні.

Арбітраж поєднує обов'язковість результату з широкою процесуальною автономією. Сторони можуть визначити склад трибуналу, межі його компетенції, застосовне право, правила провадження та режим конфіденційності [39, с. 541–544; 40, с. 294–300; 41, с. 363–365; 42, с. 247–249; 43, с. 472–474; 48, с. 513–521; 49, с. 1211–1231; 51, с. 652–653]. Саме ця гнучкість робить арбітраж особливо придатним для спорів за участю міжнародних організацій, коли постійний судовий орган не має необхідної юрисдикції *ratione personae*. Водночас доступ до арбітражу не виникає із самого згадування цього засобу у ст. 33: він потребує арбітражної угоди, компетенції організації погодитися на неї та процедури, здатної забезпечити обов'язковий і виконуваний результат [35, с. 69, 76–78; 36, с. 32, 34, 97–98].

Судове врегулювання також належить до способів вирішення спору незалежною третьою стороною з ухваленням обов'язкового рішення. Проте його інституційна форма, коло суб'єктів, які мають доступ до суду, та межі компетенції визначаються статутом конкретного судового органу й юрисдикційною згодою [39, с. 544-546; 40, с. 285–286; 42, с. 249–250; 43, с. 474–475; 49, с. 1231–1268; 50, с. 392–398; 51, с. 653–658]. Отже, ст. 33 визнає судовий розгляд як загальний вид мирного засобу, але не відкриває автоматичного доступу до будь-якого міжнародного суду. Для міжнародних організацій принциповим є розмежування між належністю засобу до загального каталогу та процесуальною доступністю конкретного форуму (спеціальні межі доступу до Міжнародного Суду ООН розглядаються у частині 6 цієї статті).

Свобода вибору засобу врегулювання передбачає наявність згоди сторін і водночас окреслює межі її реалізації. Жодна зі сторін не може односторонньо нав'язати іншій посередництво, примирення, арбітраж чи судовий розгляд, якщо обов'язок вдатися до відповідної процедури не встановлений попередньою домовленістю або іншою належною правовою підставою. Форма такої згоди залежить від характеру й ступеня формалізації обраного засобу: участь у переговорах або посередництві може підтверджуватися поведінкою сторін і конклюдентними діями, тоді як арбітраж чи судове врегулювання зазвичай потребують чіткої юрисдикційної підстави. Для міжнародної організації ця згода додатково має узгоджуватися з її установчим актом, межами компетенції та принципом спеціальності. [35, с. 16–17, 69, 76–78; 36, с. 83–84, 97–98].

Відсутність ієрархії мирних засобів врегулювання спорів означає також відсутність загального обов'язку сторін послідовно вичерпати всі передбачені ст. 33 Статуту ООН процедури перед зверненням до іншого засобу. У цьому контексті А. Петерс слушно заперечує існування в загальному міжнародному праві своєрідної «драбини» процедур урегулювання спорів, яка нібито вимагала б руху від найменш інтенсивних і найбільш чутливих до суверенітету засобів до більш інституціоналізованих або юрисдикційних механізмів. Такий підхід, на її думку, ґрунтується на застарілому уявленні про суверенітет як «фундаментальне право», відступ від якого можливий лише у формі поступової міжнародно-правової поступки [52, с. 14–15]. Відповідно, незавершені дипломатичні переговори або консультації самі по собі не блокують звернення до доступного юрисдикційного чи іншого погодженого механізму врегулювання спору.

Подібна логіка простежується і у поглядах Л. Кафліша та К. Оллерс-Фрам, які пов'язують вибір конкретного

засобу передусім із добровільною співпрацею та згодою сторін, а не з формальним пріоритетом одного способу врегулювання над іншим [40, с. 273–275; 45, с. 437]. Водночас така свобода вибору не усуває загального обов'язку сторін діяти добросовісно та продовжувати пошук мирного рішення спору.

Загальна свобода вибору може бути конкретизована *lex specialis*. Установчий акт, міжнародний договір або спеціальна угода можуть передбачати обов'язкові консультації, строк для переговорів, подальше примирення, а в разі їх безрезультатності – арбітраж чи судовий розгляд. Тоді послідовність має юридичне значення не через порядок слів у ст. 33, а внаслідок попередньо вираженої згоди сторін. Така конструкція не заперечує процесуальної автономії: її реалізація переноситься на момент укладення договору, після чого погоджені передумови та строки стають обов'язковими для учасників [38, с. 170; 39, с. 530–531].

Пункт 2 ст. 33 доповнює автономію сторін інституційним компонентом: Рада Безпеки може, якщо вважає це необхідним, закликати їх урегулювати спір такими засобами. Йдеться про сприяння поверненню сторін до мирної процедури, а не про автоматичне вилучення спору з-під їхнього контролю. Цей механізм слід відмежовувати від примусових заходів глави VII, які мають іншу правову природу. Таким чином, ст. 33 координує первинну відповідальність сторін і превентивну функцію ООН, не змішуючи мирне врегулювання з примусовим підтриманням миру [37, с. 1405; 38, с. 166–167].

Для міжнародних організацій каталог ст. 33 має значення передусім як систематизований перелік доступних процедурних механізмів. У консультативному висновку у справі «*Відшкодування шкоди, зазнаної на службі Організації Об'єднаних Націй*» 1949 року Міжнародний Суд визнав спроможність ООН пред'являти міжнародні вимоги й використовувати звичайні способи їх урегулювання: «компетенція висувати міжнародну претензію означає для тих, хто нею володіє, здатність вдаватися до звичаєвих методів, визнаних міжнародним правом, для встановлення, пред'явлення та врегулювання претензій. Серед цих методів можна назвати протест, запит про проведення розслідування, переговори, а також клопотання про передання справи на розгляд арбітражного трибуналу або Суду» [23, с. 178–180; 53, с. 41]. Проте вибір кожної процедури має ґрунтуватися на функціях і компетенції організації, згоді іншої сторони, предметі спору та правилах відповідного форуму. Ст. 33 не замінює жодної з цих спеціальних підстав.

Міжнародні організації можуть бути не лише сторонами спору, а й організаторами та адміністраторами процедур мирного врегулювання: надавати добрі послуги, здійснювати посередництво, встановлювати факти, проводити примирення або адмініструвати арбітраж. У цьому виявляється ще один аспект універсальності каталогу: він описує водночас процесуальні можливості сторін і функції міжнародних інституцій. Така рамка дає змогу порівнювати різні процедури за їх доступністю, гнучкістю, обов'язковістю та інституційною придатністю до конкретного спору. Отже, для спорів за участю міжнародних організацій ст. 33 виконує класифікаційну, орієнтаційну та інтерпретаційну функції, тоді як обов'язковість, суб'єктний склад і юридичний результат конкретної процедури визначаються *lex specialis*, тобто спеціальним правовим режимом.

5. Статут ООН у системі *core rules* врегулювання спорів за участю міжнародних організацій

Доктринальне осмислення міжнародно-правової основи врегулювання спорів за участю міжнародних організацій виявляє дві методологічні крайнощі. Її не можна зводити лише до основних принципів міжнародного права, які не визначають усіх компетенційних, юрисдикційних і процедурних умов. Водночас недоцільно ототожнювати її з усім правом міжнародних організацій, значна частина якого безпосередньо спору не стосується і не впливає на його врегулювання.

Для подолання цих крайнощів у дослідженні пропонується використовувати концепцію *core rules* (засадничих, базових правил) як аналітичну модель, за допомогою якої міжнародно-правова

основа постає функціонально визначеним нормативним ядром. До нього належать принципи і норми, які безпосередньо регулюють відносини, пов'язані із виникненням, розглядом, врегулюванням конкретного спору та реальним втіленням у життя (виконанням) результатів його врегулювання [54, с. 23–24]. *Core rules* не є новим джерелом права чи самостійною, формально відокремленою нормативною категорією.

Критерієм віднесення норми до *core rules* є не її місце у формальній системі джерел, а безпосередня й необхідна функція у правовому режимі відповідного спору. Основні принципи міжнародного права входять до цього ядра саме як системоутворювальний елемент: вони задають нормативну рамку, в якій належно тлумачяться спеціальні правила. Такий підхід поєднує загальні та спеціальні приписи, не змішуючи їхніх ролей.

Функціонально *core rules* групуються навколо чотирьох питань: правової здатності організації бути учасником спору (тобто, її «спороздатності»); доступного засобу мирного врегулювання й форуму; матеріальних меж правомірної поведінки міжнародної організації та інших учасників спору; юридичного ефекту результату врегулювання спору. Типологія є умовною: одна норма може виконувати кілька функцій, а конкретний склад ядра змінюється залежно від сторін, предмета та обраної процедури. У цій перспективі слід проаналізувати і Статут ООН.

Статут є системоутворювальним, але не вичерпним центром *core rules*. Він визначає цілі й принципи ООН (ст. 1-2), систему її органів (ст. 7), розподіл компетенції між основними органами та засади зовнішньої діяльності [13]. Проте не кожне його положення має значення для кожного спору: належність до нормативного ядра встановлюється функціонально, через зв'язок із предметом, учасниками, процедурою та результатом врегулювання.

Перший блок утворюють положення про правосуб'єктність і компетенцію. Хоча Статут прямо не проголошує ООН юридичною особою, її цілі, організаційна структура та правоздатність (ст. 1, 7, 22, 104) дали Міжнародному Суду ООН підстави визнати Організацію носієм міжнародних прав і обов'язків, здатним пред'являти вимоги [23, с. 178–180]. Без цього неможливо визначити її участь у спірному правовідношенні.

Правосуб'єктність не тотожна необмеженій дієздатності. Орган, уповноважений формувати й виражати волю ООН, а також межі його представницьких повноважень визначаються розподілом компетенції між Генеральною Асамблеєю (ст. 10–17), Радою Безпеки (ст. 24–26), Секретаріатом (ст. 97–101) і Судом (ст. 92–96). Правоздатність у внутрішніх правопорядках та імунітети (ст. 104–105) можуть водночас спрямувати спір від національного суду до переговорів, арбітражу або іншого механізму [13].

Другий блок охоплює спосіб і форум врегулювання. У межах Статуту ООН каталог мирних засобів та інституційні механізми (ст. 33-38) співіснують із судовим і консультативним механізмами (ст. 92-96) [13]. Однак ці положення не створюють єдиного провадження. Вони формують загальну процесуальну архітектуру, всередині якої доступ до конкретного засобу залежить від компетенції, згоди та правил форуму.

Стаття 33 належить до *core rules* як орієнтаційна норма, але не як самодостатня юрисдикційна підстава. Її відкритий каталог дозволяє визначити можливі види процедур, проте не надає організації автоматичного доступу до арбітражу чи суду. Такий доступ встановлюють установчий акт, спеціальний договір, арбітражне застереження, статут судового органу або інша форма належно вираженої згоди [37, с. 1404–1406; 38, с. 166–171].

Конфігурація процесуальних *core rules* змінюється залежно від категорії спору. Для спору ООН із державою визначальними можуть бути міжнародний договір та арбітражне застереження; для спору з контрагентом – умови контракту, імунітет та погоджений альтернативний засіб; для службового спору – правила внутрішнього правосуддя (ст. 22, 101) [13]. Статут створює інституційну передумову цих режимів, але не підміняє їхнього спеціального процесуального змісту.

Консультативна юрисдикція (ст. 96) ілюструє багатофункціональність норм: вона відкриває органові процедурний канал звернення до Суду, тоді як висновок може уточнити обсяг повноважень Організації або спеціалізованої установи. У висновках у справі «*Певні видатки Організації Об'єднаних Націй*» 1962 року [9] та «*Законність застосування державою ядерної зброї в збройному конфлікті*» 1996 року [10] процесуальна норма стала інструментом визначення компетенційних і матеріальних меж.

Відсутність у Статуті завершеної моделі для всіх спорів не спростовує запропонованої концепції, а підтверджує її функціональний характер. Доповіді Спеціального доповідача Комісії міжнародного права ООН А. Райніша засвідчують множинність учасників, предметів і процедур: переговори застосовуються широко, тоді як арбітраж або судовий розгляд часто залежать від наявності спеціально створеного механізму [35, с. 11, 69, 76–78; 36, с. 10–14, 83–84; 53, с. 11, 14, 39–42]. Тому склад нормативного ядра має визначатися для кожного конкретного спору, а не абстрактно.

Третій блок становлять матеріальні критерії оцінки поведінки: мирне врегулювання (п. 3 ст. 2; ст. 33), незастосування сили (п. 4 ст. 2), суверенна рівність (п. 1 ст. 2), добросовісне виконання зобов'язань (п. 2 ст. 2), а також положення глав VI і VII [13]. Ці принципи не конкурують зі спеціальними правилами, а виконують системоутворювальну функцію: окреслюють нормативні межі, у яких тлумачяться компетенція, процедура та матеріальні права.

Проте значення статутної норми саме по собі ще не зумовлює її включення до *core rules* кожного спору. Повноваження Ради Безпеки (ст. 39-42), право на самооборону (ст. 51) або положення про міжнародне співробітництво (ст. 55-56) набувають такого статусу лише за наявності зв'язку з предметом конкретних правовідносин [13]. Функціональний критерій запобігає включенню до нормативного ядра всього Статуту лише з огляду на його юридичну й політичну вагу.

Так само загальний обов'язок мирної поведінки (п. 3 ст. 2; ст. 33) не встановлює для міжнародної організації повного набору процесуальних обов'язків. Щоб вимога провести переговори, передати спір до арбітражу або прийняти обов'язкове рішення стала елементом правового режиму, необхідна компетенційна чи договірна підстава. У такий спосіб виявляється взаємодія системоутворювальних принципів і спеціальних *core rules*.

Статутне ядро матеріального регулювання не є самодостатнім. Критерії правомірності можуть випливати зі звичаєвого міжнародного права, норм *jus cogens*, загальних принципів права, норм про відповідальність міжнародних організацій, угод про привілеї та імунітети й договору, з якого виник спір. Отже, Статут визначає вихідні орієнтири, тоді як склад застосовного права формується через взаємодію загальних і спеціальних міжнародно-правових норм.

Четвертий блок визначає юридичні наслідки результату врегулювання: обов'язковість рішень Ради Безпеки для держав-членів (ст. 25), виконання рішень Міжнародного Суду ООН (ст. 94), вирішення колізії між статутними та договірними зобов'язаннями (ст. 103) [13]. Належність цих норм до *core rules* залежить від форми завершення спору – рекомендації, обов'язкового рішення, арбітражної угоди, консультативного висновку чи іншого погодженого результату.

Багатофункціональність положень не руйнує запропонованої типології. Стаття 103 одночасно визначає застосовне право й наслідок колізії; ст. 25 поєднує компетенцію Ради Безпеки з обов'язковістю її рішень; ст. 96 встановлює процесуальний канал, здатний породити компетенційні та матеріальні наслідки. Отже, групи *core rules* є не рубриками джерел, а функціональними напрямами, через які розкривається правовий режим спору.

Статут ООН посідає центральне, але не монопольне місце у системі *core rules*. Він створює суб'єкта, розподіляє компетенцію, закріплює принципи, каталог процедур, інституційні канали та правила визначення юридичних наслідків. Прогалини заповнюють договори, правила організації (*rules of the organization*), угоди про штаб-квартиру, норми про

імунітети й відповідальність, арбітражні застереження та статути судових органів. Їхня функціональна взаємодія забезпечує юридичну можливість, процедурну визначеність і результативність урегулювання спору.

6. Статут Міжнародного Суду ООН у системі врегулювання спорів за участю міжнародних організацій

Судово-юрисдикційний вимір Статуту ООН зумовлений особливим становищем Міжнародного Суду як головного судового органу Організації та включенням його Статуту до установчої системи ООН. Це поєднання створює єдину нормативну конструкцію, у межах якої загальний принцип мирного врегулювання спорів співвідноситься з інституційно оформленою судовою функцією, а компетенція Суду визначається одночасно Статутом ООН, Статутом Суду та ухваленими на його підставі процесуальними актами.

Б. Конфорті та К. Фокареллі зазначають, що Суд створено передусім для судового врегулювання правових спорів між державами, а його організація визначається Статутом, доданим до Статуту ООН та інтегрованим до нього [55, с. 151-153]. Водночас включення Суду до системи ООН надає його функціям ширшого інституційного значення. Він не лише вирішує передані йому міждержавні спори, а й через консультативну юрисдикцію бере участь у правовому забезпеченні діяльності Організації та її спеціалізованих установ.

Інкорпорація Статуту Суду до Статуту ООН має не лише формальне, а й системне значення. Участь у Статуті ООН автоматично означає участь у Статуті Суду відповідно до п. 1 ст. 93 [13]. Таким чином, держави-члени одночасно включаються до політичної та судової інституційної системи ООН. Вони не можуть залишатися членами Організації, відмовившись в односторонньому порядку від статусу учасника Статуту Суду. Водночас участь у Статуті Суду не означає автоматичного визнання його юрисдикції щодо будь-якого спору: остання, як і раніше, залежить від спеціально вираженої згоди держав.

Статус Суду як головного судового органу не перетворює його на міжнародний аналог національного верховного або конституційного суду. Г. Тірлвей наголошує, що Суд не має універсальної юрисдикції та не посідає інституційно вищого становища щодо держав або інших міжнародних судів. Він є постійним механізмом мирного вирішення міждержавних спорів, доступним тією мірою, якою держави погодилися визнати його юрисдикцію [56, с. 3–4].

Водночас характеристика Суду як головного судового органу підкреслює його незалежність. Ст. 7 Статуту ООН ставить Суд в один ряд з іншими головними органами Організації [13], але не створює між ними відносин підпорядкування. Як зазначає Ш. Розенн, формула «головний судовий орган» означає, що під час здійснення судових функцій Суд не є підзвітним або підконтрольним жодній зовнішній інституції. Його місце серед головних органів визначається принципом *par in parem non habet imperium*, а не ієрархічною моделлю [57, с. 107–116, 140–145].

Тому статус Суду доцільно визначати через поєднання інституційної належності та функціональної незалежності. Він не є окремою міжнародною організацією і не володіє самостійною міжнародною правосуб'єктністю, тотожною правосуб'єктності ООН. Суд є органом Організації, створеним її установчою системою, однак наділеним нормативно відокремленою судовою компетенцією, власною внутрішньою структурою та спеціальними гарантіями незалежності.

Для врегулювання спорів за участю міжнародних організацій принципове значення має закріплена Статутом Суду асиметрія між міжнародною правосуб'єктністю та процесуальним доступом. У консультативному висновку «*Відшкодування шкоди, зазнаної на службі Організації Об'єднаних Націй*» Суд визнав здатність ООН бути носієм міжнародних прав, пред'являти вимоги й використовувати звичайні способи їх урегулювання [23, с. 178–180]. Однак така матеріально-правова здатність не тотожна *locus standi*: міжнародна організація може бути носієм права або обов'язку, що становить предмет спору, але не набуває через це статусу сторони у провадженні перед Судом.

Пункт 1 ст. 34 Статуту Суду прямо встановлює, що сторонами у справах перед Судом можуть бути лише держави [13]. Йдеться про чітке обмеження юрисдикції *ratione personae*, яке не може бути подолане розширювальним тлумаченням міжнародної правосуб'єктності організацій. Саме ця процесуальна норма, а не відсутність у міжнародної організації матеріальних прав або міжнародної правосуб'єктності, виключає її з кола позивачів і відповідачів.

Обмеження п. 1 ст. 34 має істотні практичні наслідки. Міжнародна організація не може безпосередньо звернутися до Суду з вимогою про порушення державою укладеної з нею міжнародної угоди. Так само держава не може пред'явити позов проти міжнародної організації, навіть якщо вважає, що остання порушила міжнародне зобов'язання. Спроба перенести відповідний спір у позовне провадження шляхом звернення проти держав-членів організації також не завжди є юридично можливою, оскільки права, обов'язки та поведінка організації не можуть автоматично приписуватися її членам.

Виключення міжнародних організацій із кола сторін не означає їх повного усунення з позовного провадження. Відповідно до п. 2 ст. 34 Суд може запитувати у публічних міжнародних організацій інформацію, що має значення для справи, та приймати інформацію, подану ними з власної ініціативи. Якщо постає питання тлумачення установчого акта міжнародної організації або міжнародної конвенції, ухваленої на його підставі, п. 3 ст. 34 зобов'язує Секретаря Суду повідомити відповідну організацію та передати їй письмові матеріали. Така участь сприяє повноті розгляду, але не перетворює організацію на позивача чи відповідача [58, с. 662–666].

У консультативному провадженні роль міжнародних організацій є ширшою. Стаття 96 Статуту ООН та стаття 65 Статуту Суду дозволяють Генеральній Асамблеї і Раді Безпеки звертатися з будь-яким юридичним питанням, а іншим органам ООН і спеціалізованим установам – за наявності уповноваження та у межах їхньої діяльності [59, с. 2590–2594; 60, с. 1789–1795]. У такий спосіб юридичні питання, пов'язані з правами, обов'язками, компетенцією або відповідальністю міжнародної організації, можуть бути передані на розгляд Суду поза межами позовного провадження.

Консультативна юрисдикція має власну правову природу. Як зазначає Г. Тірлвей, її підставою є не індивідуальна згода сторін конкретного спору, а колективна згода держав, виражена у Статуті ООН, Статуті Суду та, за потреби, інших міжнародних угодах [56, с. 61–64]. Тому відсутність згоди держави або міжнародної організації, безпосередньо заінтересованої у відповіді, не усуває компетенції Суду. Вона може враховуватися під час вирішення питання про доцільність надання висновку та необхідність зберегти судовий характер процедури.

Консультативна процедура не повинна, однак, ототожнюватися з позовним провадженням або використовуватися як його простий замінник. Запит подає компетентний міжнародний орган, а не сторона спірних правовідносин; саме цей орган формулює юридичне питання; формальних позивача і відповідача немає; Суд надає відповідь органу, що звернувся, а не ухвалює рішення *inter partes*. Навіть коли запит фактично пов'язаний з існуючим спором, міжнародна організація не набуває *locus standi*, якого не має за п. 1 ст. 34 Статуту Міжнародного Суду ООН [13].

Учасники консультативного провадження не контролюють його предмет і не набувають статусу сторін. Міжнародна організація може подати інформацію та правову аргументацію, необхідні для представлення її інституційної перспективи, але не може самостійно змінити поставлене питання, вимагати вирішення власної позовної вимоги або автоматично призначити суддю *ad hoc*. Жодна держава чи організація за загальним правилом не зв'язана консультативним висновком так, як сторони позовної справи зв'язані рішенням Суду [56, с. 109–110].

Відповідно до п. 2 ст. 66 Статуту Суду міжнародна організація, яку Суд вважає здатною надати релевантну інформацію, може бути запрошена подати письмове або усне пояснення. Пункт 4 ст. 66 також допускає коментування позицій,

поданих іншими державами й організаціями, у межах, визначених Судом. Це забезпечує представлення інституційної перспективи організації та дозволяє Суду одержати інформацію, якої він не міг би отримати лише від держав [61, с. 1822–1824].

Отже, ст. 34 і 66 утворюють дві різні процесуальні моделі участі міжнародних організацій. У позовних справах їх залучення має обмежений інформаційний характер і підпорядковане предмету міждержавного спору. У консультативному провадженні можливості подати письмові й усні пояснення та прокоментувати позиції інших учасників є ширшими, проте також не створюють статусу сторони. Саме це розмежування не дозволяє розглядати консультативний механізм як спосіб обходу персональних меж позовної юрисдикції Суду.

Г. Тірлвей звертає увагу на те, що ст. 59, обмежуючи обов'язкову силу рішення сторонами конкретної справи, водночас не усуває ширшого авторитету практики Суду. Його попередні рішення формально не є загальнообов'язковими прецедентами, однак Суд послідовно враховує власну практику, а сформульовані ним правові позиції впливають на тлумачення і розвиток міжнародного права [56, с. 133–138].

У певних випадках спеціальний договір може надати консультативному висновку обов'язкової сили для його учасників. Такий ефект походить не безпосередньо зі ст. 65-68 Статуту Суду, а з попередньої договірної згоди суб'єктів прийняти майбутній висновок як остаточне вирішення визначеного правового питання. Тому навіть ця модель не перетворює консультативне провадження на позовне: вона лише поєднує загальний статутний механізм із спеціальною юрисдикційною підставою.

Отже, судово-юрисдикційний компонент *core rules* не обмежується положеннями про існування Суду. Він охоплює норми, що визначають місце Суду в системі ООН, його незалежність від інших головних органів, джерела компетенції, суб'єктний склад проваджень, форми участі міжнародних організацій, підстави позовної та консультативної юрисдикції, юридичні наслідки рішень і висновків, а також співвідношення цих механізмів з іншими процедурами врегулювання спорів.

Статут Міжнародного Суду ООН водночас виявляє структурне обмеження системи ООН: попри визнання міжнародних організацій суб'єктами міжнародного права, їхній доступ до позовної юрисдикції головного судового органу Організації залишається закритим, оскільки сторонами у справах перед Судом можуть бути лише держави [35, с. 28–29; 53, с. 11, 30–31]. Передбачена ст. 34 Статуту Суду можливість подання інформації міжнародними організаціями, а також консультативне провадження не замінюють їхнього *locus standi* у позовному процесі й лише частково пом'якшують цю прогалину [35, с. 29, 47]. За таких умов найбільш прямою юрисдикційною альтернативою часто виступає спеціальний арбітраж: саме в арбітражній угоді сторони можуть погодити суб'єктний склад спору, межі компетенції трибуналу, застосовне право, правила провадження та інші процесуальні параметри. Тому арбітражні застереження використовуються в установчих актах окремих організацій, угодах про штаб-квартиру, привілеї та імунітети, а також інших договорах міжнародних організацій [35, с. 17–22, 75–78; 36, с. 31–34, 97–98].

У підсумку положення Статуту ООН і Статуту Міжнародного Суду формують інтегрований, але не універсально доступний судово-юрисдикційний сегмент системи *core rules*. Для держав він передбачає позовне врегулювання на основі згоди та обов'язковий результат у конкретній справі. Для міжнародних організацій доступ залишається переважно непрямим – через подання інформації, участь у консультативному провадженні та погодження спеціального арбітражу. Така суб'єктна асиметрія не заперечує міжнародної правосуб'єктності організацій, але визначає межі реалізації їхніх прав у головному судовому органі ООН.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави визначити Статут ООН як багатофункціональний системоутворювальний елемент міжнародно-правової основи врегулювання спорів за участю

міжнародних організацій. Його договірна природа визначає межі обов'язкової сили, правила тлумачення та залежність судового чи арбітражного розгляду від належної юрисдикційної підстави. Конституційно-установча дія Статуту створює автономний правопорядок ООН і наділяє Організацію функціональною міжнародною правосуб'єктністю, але не усуває принципу спеціальності та необхідності окремої компетенційної підстави для кожної процесуальної дії.

Принцип мирного врегулювання, закріплений у п. 3 ст. 2 Статуту, не може автоматично поширюватися на міжнародні організації як договірний обов'язок, оскільки безпосередніми адресатами цього положення є держави-члени. Проте як основний принцип міжнародного права він визначає нормативний та інтерпретаційний контекст діяльності міжнародних організацій. Стаття 33 конкретизує цей принцип через відкритий і неієрархічний каталог мирних засобів, загалом доступних міжнародним організаціям, але не створює для них обов'язку застосувати певну процедуру. Вибір засобу та обов'язковість його застосування залежать від компетенції організації, згоди сторін, спеціального договору й правил відповідного форуму; безрезультатність неюрисдикційного засобу сама по собі не зумовлює переходу до арбітражу чи судового розгляду.

У системі *core rules* (засадничих, базових правил) Статут виконує рамкову функцію: визначає правосуб'єктність і компетенцію ООН, загальні нормативні орієнтири, інституційні канали та юридичні наслідки окремих рішень. Водночас правовий режим конкретного спору формується лише у взаємодії Статуту зі спеціальними договорами, правилами організації, угодами про штаб-квартиру, арбітражними положеннями, нормами про імунітети, відповідальність і доступ до правосуддя. Тому *core rules* не є закритим переліком джерел, а функціонально визначеним нормативним ядром.

Статут Міжнародного Суду формує судово-юрисдикційний вимір цієї конструкції. Суд інституційно належить до ООН, але є функціонально незалежним; його позовна юрисдикція доступна лише державам, тоді як міжнародні організації можуть подавати інформацію або брати участь у консультативному провадженні без набуття статусу сторони. Консультативна процедура частково компенсує відсутність прямого доступу, але не замінює позовного провадження. Отже, Статут ООН не встановлює завершеної процесуальної моделі спорів за участю міжнародних організацій, а визначає загальну нормативну та інституційну архітектуру, що потребує конкретизації спеціальними правовими механізмами.

Перспективи подальших досліджень полягають у конкретизації запропонованої моделі *core rules* щодо окремих категорій спорів за участю міжнародних організацій: спорів між організаціями та державами, приватноправових спорів із контрагентами, службових спорів, а також спорів, пов'язаних з імунітетами, відповідальністю та доступом до правосуддя. Окремого аналізу потребує співвідношення універсальних положень Статуту ООН із спеціальними договірними, арбітражними та внутрішньоорганізаційними механізмами врегулювання таких спорів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.

2. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 628 с.

3. Brölmann C. The Institutional Veil in Public International Law: International Organisations and the Law of Treaties. Oxford; Portland: Hart Publishing, 2007. P. 113–123. DOI: 10.5040/9781472564054.

4. Peters A. L'acte constitutif de l'organisation internationale. Droit des organisations internationales / Sous la direction de E. Lagrange, J.-M. Sorel. Paris : LGDJ : Lextenso éditions, 2013. P. 201–245.

5. Vienna Convention on the Law of Treaties, done at Vienna on 23 May 1969. United Nations, Treaty Series. 1980. Vol. 1155. P. 331. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (дата звернення: 22.06.2026).

6. Fassbender B. The United Nations Charter as the Constitution of the International Community. Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2009. 216 p.

7. Alvarez J. E. The Impact of International Organizations on International Law. Leiden; Boston: Brill Nijhoff, 2017. 479 p.

8. Remiro Brotóns A. The Law of Treaties. The Cambridge Companion to the International Court of Justice / ed. by C. Espósito, K. Parlett. Cambridge : Cambridge University Press, 2023. P. 303–331.

9. Certain Expenses of the United Nations (Article 17, paragraph 2, of the Charter), Advisory Opinion of 20 July 1962. I.C.J. Reports 1962. P. 151. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/49/049-19620720-ADV-01-00-EN.pdf (дата звернення: 22.06.2026).

10. Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflict, Advisory Opinion. I.C.J. Reports 1996. P. 66. URL: https://icj-cij.org/sites/default/files/case-related/93/093-19960708-ADV-01-00-EN.pdf (дата звернення: 22.06.2026).

11. Quayle P. Treaties of a Particular Type: The ICJ's Interpretative Approach to the Constituent Instruments of International Organizations. *Leiden Journal of International Law*. 2016. Vol. 29, Issue 3. P. 853–877. DOI: 10.1017/S0922156516000340.

12. Sato T. Evolving Constitutions of International Organizations: A Critical Analysis of the Interpretative Framework of the Constituent Instruments of International Organizations. The Hague; London; Boston: Kluwer Law International, 1996. 316 p.

13. Charter of the United Nations. San Francisco, 26 June 1945. United Nations Treaty Series. Vol. 1. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/charter-all-lang.pdf (дата звернення: 14.06.2026).

14. Schermers H. G., Blokker N. M. International Institutional Law : Unity within Diversity. 7th rev. ed. Leiden : Brill/Nijhoff, 2025. 1409 p.

15. Macdonald R. St. J. The Charter of the United Nations as a World Constitution. International Law Studies. 2002. Vol. 75. P. 263-300. URL: https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1426&context=ils (дата звернення: 22.06.2026).

16. Ahlborn C. The Rules of International Organizations and the Law of International Responsibility. *International Organizations Law Review*. 2011. Vol. 8, No. 2. P. 397–482. DOI: 10.1163/157237411X634970.

17. Simma B. From Bilateralism to Community Interest in International Law. Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye. Leiden, the Netherlands: Martinus Nijhoff, 1994. Vol. 250. P. 217-384.

18. Денисов В.Н. Статут ООН. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. Т. 3. М-Я / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін. ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2019. С. 776–779.

19. Dupuy P.-M. The Constitutional Dimension of the Charter of the United Nations Revisited. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 1997. Vol. 1. P. 1–33.

20. Tomuschat C. International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century. Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye. Leiden, the Netherlands: Martinus Nijhoff, 1999. Vol. 281. P. 9–438.

21. Ziegler K. S. Article 104. The Charter of the United Nations: A Commentary / ed. by B. Simma et al. 4th ed. Oxford : Oxford University Press, 2024. Vol. II. P. 2783-2804. DOI: 10.1093/law/9780192864536.003.0125.

22. Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations. New York, 13 February 1946. *United Nations Treaty Series*. Vol. 1. P. 15 ; Vol. 90. P. 327. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1946/12/19461214%2010-17%20PM/Ch_III_1p.pdf (дата звернення: 22.06.2026).

23. Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory Opinion. I.C.J. Reports 1949. P. 174–188. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/4/004-19490411-ADV-01-00-EN.pdf (дата звернення: 22.06.2026).

24. Білоцький С.Д. Право міжнародних організацій. Міжнародне публічне право: підручник: у 2 т. / [В.В. Мицик, М.В. Буроменський, М.М. Гнатовський та ін.]; за заг. ред. В.В. Мицика. Т. 2 : Основні галузі. Харків : Право, 2018. С. 182–211.

25. Chesterman S., Johnstone I., Malone D. M. Law and Practice of the United Nations : Documents and Commentary. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2016. 741 p.

26. Bekker P. H. F. The Legal Position of Intergovernmental Organizations : A Functional Necessity Analysis of Their Legal Status and Immunities. 2nd rev. ed. Leiden ; Boston : Brill/ Nijhoff, 2025. 354 p.

27. Shpakovych O. M., Vladyka S. A. Constituent Instruments of International Organizations as a Special Source of the Law of International Organizations. *Statute Law Review.* 2019. Vol. 40, Issue 3. P. 236–248. DOI: 10.1093/slr/hmy006.

28. Cot J.-P. United Nations Charter. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Oxford Public International Law. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e539?rskey=Nhps6X&result=2&prd=OPIL (дата звернення: 22.06.2026).

29. Кононенко М. О. Ґенеза принципу мирного вирішення міжнародних спорів. Травмований світ: сучасні конфлікти та управління ними : монографія / Л. М. Алексеєнко, Л. М. Герасіна, А. Ю. Кравець та ін. ; Аналітичний центр сучасної гуманітаристики. Харків : Право, 2026. С. 142–180. DOI: 10.31359/9786178848514.

30. Кононенко М. О. Принцип мирного вирішення міжнародних спорів у діяльності міжнародних організацій. Scientific development in a changing world. Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference. SPC "Sci-conf.com.ua". Lviv, Ukraine. 2026. С. 865–871. URL: https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2026/03/SCIENTIFIC-DEVELOPMENT-IN-A-CHANGING-WORLD-16-18.03.2026.pdf (дата звернення: 24.06.2026).

31. Weil E. L'obligation de règlement des différends à la charge des organisations internationales : thèse de doctorat en droit international public / Cergy Paris Université ; dir. M. Cosnard. Cergy, 2021. 512 p.

32. Cahin G. La coutume internationale et les organisations internationales. L'incidence de la dimension institutionnelle sur le processus coutumier. Paris : Pedone, 2001. 782 p.

33. Forteau M. Organisations internationales et sources du droit. Droit des organisations internationales / sous la direction de E. Lagrange, J.-M. Sorel. Paris : LGDJ ; Lextenso éditions, 2013. P. 257–285.

34. Daugirdas K. How and Why International Law Binds International Organizations. Jean Monnet Working Paper. 2015. No. 16/15. New York : NYU School of Law. 69 p. URL: https://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/JMWP-16-Daugirdas.pdf (дата звернення: 24.06.2026).

35. United Nations. International Law Commission. Second report on the settlement of disputes to which international organizations are parties, by August Reinisch, Special Rapporteur. A/CN.4/766. New York : United Nations, 2024. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/020/29/pdf/n2402029.pdf (дата звернення: 24.06.2026).

36. United Nations. International Law Commission. Third report on the settlement of disputes to which international organizations are parties, by August Reinisch, Special Rapporteur. A/CN.4/782. New York : United Nations, 2025. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g25/013/15/pdf/g2501315.pdf (дата звернення: 24.06.2026).

37. Tomuschat C. Article 33. The Charter of the United Nations : A Commentary / ed. by B. Simma, D.-E. Khan, G. Nolte, A. Paulus. 4th ed. Oxford : Oxford University Press, 2024. P. 1401–1426. DOI: 10.1093/law/9780192864536.003.0044.

38. Caron D. D., Tomuschat C. Article 33. The Statute of the International Court of Justice: A Commentary / ed. by A. Zimmermann, C. J. Tams. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2019. P. 166–178. DOI: 10.1093/law/9780198814894.003.0005.

39. de Brabandere E. The Principles and Methods of International Dispute Settlement. International Law / ed. Malcolm Evans. 6th ed. Oxford : Oxford University Press, 2024. P. 528–554. DOI: 10.1093/he/9780192848642.003.0018.

40. Caflisch L. C. Cent ans de règlement pacifique des différends interétatiques. Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye. The Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 2002. Vol. 288. P. 245–467.

41. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право: підручник / Т.Л. Сироїд; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 648 с.

42. Тропін З. В. Мирні засоби вирішення міжнародних спорів. Міжнародне публічне право: підручник: у 2 т. / [В.В. Мицик, М.В. Буроменський, М.М. Гнатовський та ін.]; за заг. ред. В.В. Мицика. Т. 2 : Основні галузі. Харків : Право, 2018. С. 235–255.

43. Антонович М. Міжнародне публічне право: підруч. для студ. закладів вищої освіти. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 516 с.

44. Pellet A. Peaceful Settlement of International Disputes. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Oxford Public International Law. Para. 31. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e70?print=pdf (дата звернення: 20.06.2026).

45. Oellers-Frahm K. Nowhere to Go? The Obligation to Settle Disputes Peacefully in the Absence of Compulsory Jurisdiction. A Wiser Century? Judicial Dispute Settlement, Disarmament and the Laws of War 100 Years after the Second Hague Peace Conference / ed. by T. Giegerich. Berlin : Duncker & Humblot, 2009. P. 435–454. DOI: 10.3790/978-3-428-53040-3.

46. Handbook on the Peaceful Settlement of International Disputes. New York : United Nations, 1992. P. 7. URL: https://legal.un.org/cod/books/handbookonpsd.pdf (дата звернення: 20.06.2026).

47. Кононенко М. О. Ґенеза поняття спору у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 92, ч. 5. С. 190–202. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.92.5.27.

48. Abass A. International law: text, cases, and materials. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2014. 759 p.

49. Daillier P., Forteau M., Miron A., Dinh N. Q., Pellet A. Droit international public. 9e éd. Paris : LGDJ, 2022. 2048 p.

50. Choudhary V. Peaceful Settlement of International Disputes. Public International Law : a multi-perspective approach / ed. by S. González Hauck, R. Kunz, M. Milas. 1st ed. Abingdon ; New York : Routledge, 2024. P. 379–399. DOI: 10.4324/9781003451327-14.

51. Crook J. R. Dispute Settlement. The Oxford Handbook of International Organizations / ed. by J. K. Cogan, I. Hurd, I. Johnstone. Oxford : Oxford University Press, 2016. P. 644–662. DOI: 10.1093/law/9780199672202.003.0030.

52. Peters A. International Dispute Settlement: A Network of Cooperational Duties. *European Journal of International Law*. 2003. Vol. 14. No. 1. P. 1–34. URL: https://www.ejil.org/pdfs/14/1/401.pdf (дата звернення: 24.06.2026).

53. United Nations. International Law Commission. First report on the settlement of disputes to which international organizations are parties, by August Reinisch, Special Rapporteur. A/CN.4/756. New York : United Nations, 2023. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/034/04/pdf/n2303404.pdf (дата звернення: 27.06.2026).

54. Кононенко М. О. Міжнародно-правова основа урегулювання спорів, сторонами яких є міжнародні організації. *Український політико-правовий дискурс*. 2026. URL: https://zenodo.org/records/18876823 (дата звернення: 27.06.2026).

55. Conforti B., Focarelli C. The Law and Practice of the United Nations. 5th rev. ed. Leiden ; Boston : Brill Nijhoff, 2016. 524 p.

56. Thirlway H. W. A. The International Court of Justice. Oxford : Oxford University Press, 2016. 223 p. DOI: 10.1093/law/9780198779070.001.0001.

57. Rosenne S. The Law and Practice of the International Court, 1920–2005. 4th ed. Vol. I: The Court and the United Nations. Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2006. 521 p.

58. Dupuy P.-M., Hoss C. Article 34. The Statute of the International Court of Justice: A Commentary / ed. by A. Zimmermann, C. J. Tams. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2019. P. 661–683. DOI: 10.1093/law/9780198814894.003.0046.

59. Lagrange E., Oellers-Frahm K. Article 96. The Charter of the United Nations: A Commentary / ed. by B. Simma et al. 4th ed. Oxford : Oxford University Press, 2024. Vol. II. P. 2585–2606. DOI: 10.1093/law/9780192864536.003.0117.

60. d'Argent P. Article 65. The Statute of the International Court of Justice: A Commentary / ed. by A. Zimmermann, C. J. Tams. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2019. P. 1784–1811. DOI: 10.1093/law/9780198814894.003.0081.

61. Paulus A. Article 66. The Statute of the International Court of Justice: A Commentary / ed. by A. Zimmermann, C. J. Tams. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2019. P. 1812–1834. DOI: 10.1093/law/9780198814894.003.0082.

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.31

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ПІСЛЯ ВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Круглик Валерій Володимирович,
orcid.org/0009-0002-4298-8021
аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Наукова стаття присвячена дослідженню теоретичних і практичних аспектів процесуального правонаступництва після виконання судового рішення. Проаналізовано сучасні підходи до розуміння процесуального правонаступництва як інституту цивільного процесуального права та його реалізації на стадії виконання судових рішень. Особливу увагу приділено проблемі можливості здійснення процесуального правонаступництва після завершення виконавчого провадження та після фактичного виконання судового рішення.

На підставі аналізу практики Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду досліджено еволюцію підходів до вирішення питання щодо заміни сторони виконавчого провадження правонаступником після закінчення виконавчого провадження. Встановлено, що сучасна судова практика виходить із необхідності забезпечення ефективного судового захисту та поширення на правонаступника усіх правових наслідків судового рішення, незалежно від факту його виконання.

Обґрунтовано, що процесуальне правонаступництво після виконання судового рішення має самостійне значення та може бути необхідним для реалізації прав правонаступника на перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, здійснення повороту виконання судового рішення, участі у процедурах банкрутства боржника, а також для реалізації інших процесуальних прав, пов'язаних із законною силою судового рішення.

Особливу увагу приділено правовим позиціям Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду щодо можливості заміни сторони у виконавчому документі та виконавчому провадженні. На підставі аналізу судової практики сформульовано висновки щодо сучасного стану правового регулювання та перспектив його вдосконалення.

Ключові слова: *процесуальне правонаступництво, правонаступник, виконавче провадження, виконання судового рішення, заміна сторони виконавчого провадження, законна сила судового рішення, поворот виконання, Верховний Суд.*

Kruglyk Valerii. Procedural Legal Succession after the Execution of a Court Decision: Certain Issues of Theory and Practice

The scientific article is dedicated to theoretical and practical aspects of procedural succession after the execution of a court judgment. The study analyzes modern approaches to understanding procedural succession as an institution of civil procedural law and its implementation at the stage of enforcement of judicial decisions. Particular attention is paid to the issue of the possibility of procedural succession after the completion of enforcement proceedings and after the actual execution of a court judgment.

Based on an analysis of the case law of the Supreme Court and the Grand Chamber of the Supreme Court, the evolution of judicial approaches to the replacement of a party to enforcement proceedings by its successor after the completion of enforcement proceedings is examined. It is established that contemporary judicial practice is aimed at ensuring effective judicial protection and extending all legal consequences of a court judgment to the successor regardless of whether the judgment has already been executed.

The article substantiates that procedural succession after the execution of a court judgment has independent legal significance and may be necessary for exercising the successor's rights to seek review of a judgment based on newly discovered or exceptional circumstances, to apply for

restitution after reversal of execution, to participate in insolvency proceedings, and to exercise other procedural rights arising from the legal force of a judicial decision.

Particular attention is paid to the legal positions of the Supreme Court and the Grand Chamber of the Supreme Court regarding the possibility of replacing a party in an enforcement document and enforcement proceedings. Based on the analysis of judicial practice, conclusions are formulated regarding the current state of legal regulation and prospects for its improvement.

Key words: *procedural succession, legal successor, enforcement proceedings, execution of court judgment, replacement of party in enforcement proceedings, legal force of judgment, restitution of execution, Supreme Court.*

Постановка проблеми. Однією із гарантій ефективного захисту прав та законних інтересів особи є не лише ухвалення законного та обґрунтованого судового рішення, а й його реальне виконання. Саме тому завершальною стадією цивільного судочинства виступає стадія виконання судового рішення, у межах якої забезпечується фактичне відновлення порушених прав та інтересів учасників спірних правовідносин.

Водночас у практичній діяльності нерідко виникають ситуації, коли після ухвалення рішення суду або навіть після завершення виконавчого провадження відбувається вибуття однієї зі сторін відповідного матеріального правовідношення. Таке вибуття може бути зумовлене смертю фізичної особи, припиненням юридичної особи, відступленням права вимоги, переведенням боргу, спадкуванням або іншими юридичними фактами, які тягнуть перехід суб'єктивних прав та обов'язків до іншої особи. У таких випадках виникає питання про можливість здійснення процесуального правонаступництва та межі його застосування після ухвалення й виконання судового рішення.

Особливої актуальності ця проблема набула у зв'язку з формуванням Верховним Судом нових підходів до вирішення питань заміни сторони виконавчого провадження та заміни сторони у виконавчому документі. Судова практика останніх років демонструє поступовий відхід від суто формального розуміння виконавчого провадження як єдиної процесуальної форми реалізації правонаступництва та формування ширшого підходу, спрямованого на забезпечення ефективного судового захисту.

Питання процесуального правонаступництва неодноразово ставали предметом дослідження вітчизняних учених-процесуалістів. Значний внесок у розроблення теоретичних засад цього інституту здійснили С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, М. Й. Штефан, Т. В. Цюра, С. С. Бичкова, В. В. Комаров, Д. Д. Луспеник та інші науковці.

Окремі аспекти правонаступництва у виконавчому провадженні досліджувалися також у працях, присвячених проблемам виконання судових рішень. У науковій літературі справедливо наголошується, що процесуальне правонаступництво є похідним від матеріального правонаступництва та не може існувати за відсутності переходу відповідних матеріальних прав і обов'язків.

Разом із тим питання процесуального правонаступництва після завершення розгляду справи судом та після закінчення виконавчого провадження залишаються дискусійними, що підтверджується як різноманітністю наукових підходів, так і еволюцією судової практики.

Метою статті є комплексне дослідження процесуального правонаступництва після виконання судового рішення, аналіз сучасної практики Верховного Суду та вироблення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання відповідних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Конституція України закріплює принцип обов'язковості судового рішення, встановлюючи, що судове рішення є обов'язковим до виконання, а держава забезпечує його виконання у визначеному законом порядку. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд (стаття 129-1 Конституції України) [1].

Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень у цивільному судочинстві, врегульовані розділом VI Цивільного процесуального кодексу України. Одним із таких питань є заміна сторони виконавчого провадження її пра-

вонаступником. Відповідно до частини першої статті 442 ЦПК України, у разі вибуття однієї із сторін виконавчого провадження суд замінює таку сторону її правонаступником [2].

Відповідно до статті 15 Закону України «Про виконавче провадження», у разі вибуття однієї із сторін виконавець, сторона або інша заінтересована особа мають право звернутися до суду із заявою про заміну сторони її правонаступником. Для правонаступника всі дії, вчинені до його вступу у виконавче провадження, є обов'язковими тією мірою, якою вони були б обов'язковими для особи, яку він замінив. Таким чином, законодавець забезпечує безперервність виконавчого процесу та унеможливлює необхідність повторного здійснення вже проведених виконавчих дій [3].

У юридичній літературі правонаступництво у виконавчому провадженні розглядають як заміну сторони (правопопередника) іншою особою (правонаступником) у зв'язку з вибуттям із виконавчого провадження суб'єкта встановленого або підтвердженого рішенням суду матеріального правовідношення, за якої до правонаступника переходять усі права й обов'язки право попередника у виконавчому провадженні [4, с. 6].

Відповідно до положень статті 55 ЦПК України процесуальне правонаступництво допускається у випадках смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у правовідносинах, щодо яких виник спір [2].

Таким чином, законодавець пов'язує виникнення процесуального правонаступництва саме з наявністю матеріального правонаступництва. Перехід матеріального права або обов'язку є передумовою переходу відповідного процесуального статусу. Саме тому більшість учених справедливо наголошують на похідному характері процесуального правонаступництва [5; 6].

На стадії виконання судового рішення зазначений зв'язок проявляється особливо виразно. Заміна сторони виконавчого провадження можлива лише за умови доведення факту переходу до іншої особи матеріального права вимоги або відповідного обов'язку. У цьому випадку процесуальне правонаступництво виступає юридичним механізмом забезпечення реалізації прав, які вже перейшли до нового суб'єкта у матеріальному правовідношенні.

Водночас правова природа правонаступництва після ухвалення рішення має певну специфіку. Якщо під час розгляду справи процесуальне правонаступництво спрямоване на забезпечення безперервності судового процесу, то після набрання рішенням законної сили його основною метою стає забезпечення можливості реалізації результатів судового захисту новим носієм матеріального права.

Саме тому питання про допустимість заміни сторони після завершення виконавчого провадження набуває принципового значення. Від його вирішення залежить можливість правонаступника реалізувати право на виконання судового рішення та отримати належний йому результат судового захисту.

Тривалий час у судовій практиці переважав підхід, відповідно до якого процесуальне правонаступництво можливе лише за наявності відкритого виконавчого провадження. Такий підхід ґрунтувався на буквальному тлумаченні положень процесуального законодавства та законодавства про виконавче провадження [3].

Однак розвиток цивільного обороту та активне використання механізму відступлення права вимоги зумовили виникнення значної кількості спорів щодо можливості заміни сторони вже після завершення виконавчого провадження або за відсутності відкритого виконавчого провадження взагалі.

У таких ситуаціях відмова у здійсненні процесуального правонаступництва фактично позбавляла нового кредитора можливості реалізувати набуте ним право вимоги, що суперечило принципу ефективного судового захисту та обов'язковості судового рішення.

Саме необхідність забезпечення балансу між процесуальною формою та ефективністю судового захисту зумовила формування Верховним Судом нових пра-

вових підходів щодо застосування інституту процесуального правонаступництва після ухвалення та виконання судового рішення

Аналіз сучасної судової практики свідчить про суттєву трансформацію підходів до розуміння правової природи процесуального правонаступництва на стадії виконання судових рішень. Вирішальну роль у формуванні відповідної правозастосовної практики відіграла Велика Палата Верховного Суду, яка у своїх рішеннях сформувала концептуальний підхід до розмежування процесуального правонаступництва та заміни сторони виконавчого провадження. Зазначені правові висновки стали підґрунтям для розширеного розуміння процесуального правонаступництва як механізму забезпечення реалізації права на судовий захист не лише під час розгляду справи чи виконання судового рішення, а й після завершення виконавчого провадження у випадках, коли зберігається потреба у реалізації процесуальних прав, що випливають із законної сили судового рішення [7].

У постанові Верховного Суду від 27 листопада 2019 року у справі № 496/2685/13-ц було звернуто увагу на те, що заміна сторони виконавчого провадження має на меті забезпечення реалізації прав особи, до якої перейшли відповідні матеріальні права та обов'язки. Суд підкреслив, що процесуальне правонаступництво є похідним від матеріального правонаступництва та не може розглядатися ізольовано від останнього. У зазначеній справі Верховний Суд фактично визнав необхідність забезпечення можливості реалізації прав нового кредитора незалежно від зміни суб'єктного складу відповідних правовідносин. [8].

Особливого значення для формування єдиної судової практики набула постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 листопада 2020 року у справі № 916/16/17. У цій справі було досліджено питання співвідношення заміни сторони у виконавчому провадженні та заміни сторони у виконавчому документі. Велика Палата дійшла висновку, що процесуальне правонаступництво не обмежується виключно межами відкритого виконавчого провадження. Суд наголосив, що відсутність відкритого виконавчого провадження сама по собі не може бути безумовною підставою для відмови у заміні сторони, якщо відбулося належне матеріальне правонаступництво. Фактично зазначена правова позиція стала важливим кроком до розширення гарантій судового захисту прав правонаступників. Велика Палата виходила з того, що судове рішення має не декларативний, а реальний характер, а тому правонаступник повинен мати можливість скористатися усіма процесуальними механізмами для його виконання [9].

Подальший розвиток відповідна правова позиція отримала у постанові Великої Палати Верховного Суду від 16 лютого 2021 року у справі № 911/3411/14. У цьому рішенні Велика Палата продовжила формування підходу щодо допустимості правонаступництва на стадії виконання судових рішень та наголосила на необхідності забезпечення ефективного доступу особи до правосуддя. Суд зазначив, що право на виконання судового рішення є складовою права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Відтак процесуальні механізми не можуть тлумачитися таким чином, щоб фактично позбавляти правонаступника можливості реалізувати належне йому право вимоги [10].

Значний інтерес становить також постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 11 березня 2021 року у справі № 910/2954/17. У ній суд звернув увагу на необхідність розмежування матеріального та процесуального правонаступництва. Було наголошено, що факт укладення договору про відступлення права вимоги сам по собі свідчить про перехід матеріального права, однак для набуття процесуального статусу необхідним є здійснення відповідної процесуальної заміни сторони [11].

Такий підхід видається обґрунтованим, оскільки забезпечує баланс між принципом диспозитивності цивільного процесу та принципом юридичної визначеності. З одного боку, новий кредитор

набуває відповідне матеріальне право, а з іншого – суд має перевірити наявність підстав для процесуального правонаступництва та належним чином оформити заміну сторони.

Найбільш комплексний підхід до вирішення проблеми процесуального правонаступництва після завершення виконавчого провадження було сформульовано Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 8 лютого 2022 року у справі № 2-7763/10. Саме це рішення стало одним із ключових для сучасної практики. У зазначеній постанові Велика Палата наголосила, що процесуальне правонаступництво має забезпечувати ефективність судового захисту та реальне виконання судового рішення. Суд звернув увагу на те, що після закінчення виконавчого провадження не виключається можливість подальшого руху справи як у межах перегляду рішення суду (апеляційний, касаційний перегляд, перегляд за нововиявленими або виключними обставинами), так і в межах виконання рішення суду (поворот виконання, оскарження постанови про закінчення виконавчого провадження), а також у зв`язку із судовим контролем за виконанням рішення суду. Тож навіть після закінчення виконавчого провадження в учасника справи може виникати ряд процесуальних питань, пов`язаних із захистом його прав та охоронюваних інтересів. Закінчення виконавчого провадження, у тому числі й у випадку фактичного виконання в повному обсязі рішення згідно з виконавчим документом, не виключає подальшого існування процесуальних правомочностей учасника справи в межах судового провадження, тож не має наслідком заборону здійснення процесуального правонаступництва щодо них. Питання процесуального правонаступництва в усіх випадках вирішується судом, який при його вирішенні повинен дослідити по суті обставини та підстави правонаступництва [12].

Суд констатував, що заміна сторони може здійснюватися не лише в межах відкритого виконавчого провадження, а й у виконавчому документі, якщо така заміна необхідна для подальшої реалізації прав нового кредитора.

Фактично Велика Палата Верховного Суду сформувала концепцію автономного значення заміни сторони у виконавчому документі. Такий підхід дозволив усунути численні практичні труднощі, які виникали у випадках відступлення права вимоги після завершення виконавчого провадження або повернення виконавчого документа стягувачу.

Узагальнюючи наведені правові позиції, можна констатувати поступову еволюцію підходів Верховного Суду до розуміння процесуального правонаступництва. Якщо раніше переважала концепція жорсткої прив’язки процесуального правонаступництва до наявності відкритого виконавчого провадження, то сучасна практика виходить із необхідності забезпечення ефективності судового захисту та реального виконання судового рішення.

Незважаючи на сформовану практику Верховного Суду, окремі питання процесуального правонаступництва після виконання судового рішення залишаються дискусійними.

По-перше, відсутнє чітке законодавче врегулювання порядку заміни сторони після закінчення виконавчого провадження. Значною мірою відповідні питання вирішуються саме на підставі правових висновків Верховного Суду, що не завжди забезпечує належний рівень правової визначеності.

По-друге, у практиці продовжують виникати труднощі щодо розмежування заміни сторони у виконавчому провадженні та заміни сторони у виконавчому документі. Незважаючи на сформовані правові позиції Великої Палати Верховного Суду, окремі суди продовжують застосовувати формальний підхід до вирішення таких заяв.

По-третє, дискусійним залишається питання про межі судового контролю під час розгляду заяв про процесуальне правонаступництво. Зокрема, потребує подальшого уточнення обсяг обставин, які повинен перевіряти суд для встановлення факту матеріального правонаступництва.

Крім того, потребує додаткового наукового осмислення проблема співвідношення процесуального право-

наступництва та принципу юридичної визначеності. З одного боку, правонаступник повинен мати можливість реалізувати набуті ним права, а з іншого – процесуальні процедури мають гарантувати стабільність правового становища інших учасників відповідних правовідносин.

Аналіз чинного законодавства та сучасної судової практики свідчить про те, що інститут процесуального правонаступництва після виконання судового рішення перебуває на етапі активного розвитку. Незважаючи на формування Верховним Судом достатньо послідовної правозастосовної практики, окремі аспекти відповідних правовідносин залишаються недостатньо врегульованими на законодавчому рівні, що зумовлює необхідність подальшого вдосконалення нормативного регулювання [7; 9; 12].

Передусім потребує уточнення співвідношення положень статті 55 ЦПК України, яка визначає загальні засади процесуального правонаступництва, та статті 442 ЦПК України, що регулює заміну сторони виконавчого провадження. Аналіз зазначених норм свідчить про відсутність чіткої регламентації особливостей здійснення правонаступництва після завершення виконавчого провадження або за відсутності відкритого виконавчого провадження. Саме ця законодавча прогалина стала однією з причин виникнення різних підходів у судовій практиці та необхідності формування відповідних правових висновків Великою Палатою Верховного Суду.

На мій погляд, доцільним є нормативне закріплення положення про можливість заміни сторони не лише у виконавчому провадженні, а й безпосередньо у виконавчому документі незалежно від того, чи відкрито виконавче провадження на момент звернення правонаступника до суду. Такий підхід відповідав би сучасній практиці Верховного Суду та сприяв би реалізації принципу правової визначеності.

Крім того, потребує законодавчого уточнення питання щодо процесуального статусу правонаступника у випадках, коли виконавче провадження вже завершене. Наразі відсутність чіткої законодавчої процедури нерідко призводить до неоднакового застосування норм процесуального права судами різних інстанцій. У результаті особи, які набули відповідні права на законних підставах, змушені витрачати значний час та ресурси для підтвердження свого процесуального статусу.

Важливим напрямом удосконалення законодавства є також визначення єдиних стандартів доказування під час розгляду заяв про процесуальне правонаступництво. На практиці суди по-різному підходять до оцінки документів, що підтверджують факт переходу матеріальних прав та обов’язків. Це особливо актуально у випадках багатоступеневого відступлення права вимоги, реорганізації юридичних осіб або складних спадкових правовідносин.

Наукового та законодавчого опрацювання потребує також питання процесуальних наслідків заміни сторони після спливу строку пред’явлення виконавчого документа до виконання. У таких випадках виникає необхідність узгодження інституту процесуального правонаступництва з механізмом поновлення процесуальних строків та принципом правової визначеності. Законодавче врегулювання відповідних аспектів дозволило б забезпечити однаковий підхід до вирішення таких справ та мінімізувати ризики суперечливого тлумачення процесуальних норм.

Окрему увагу слід приділити цифровізації процедур виконавчого провадження та впровадженню сучасних електронних механізмів підтвердження правонаступництва. Подальший розвиток електронного судочинства та електронної взаємодії між судами, органами примусового виконання та учасниками виконавчого провадження створює передумови для спрощення відповідних процедур і скорочення строків розгляду заяв про заміну сторони.

У контексті європейської інтеграції України важливим є також урахування практики Європейського суду з прав людини щодо права на виконання судового рішення як складової права на справедливий суд. У зв’язку з цим подальше вдосконалення інституту процесуального правонаступництва має бути спрямоване не лише на формальне врегулювання від-

повідних процедур, а й на забезпечення реальної можливості особи ефективно реалізувати результати судового захисту.

Таким чином, перспективи розвитку законодавчого регулювання процесуального правонаступництва після виконання судового рішення пов'язані із закріпленням на нормативному рівні правових підходів, сформованих Верховним Судом, усуненням наявних прогалин правового регулювання та подальшим удосконаленням механізмів реалізації права на виконання судового рішення. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню ефективності судового захисту, забезпеченню єдності правозастосовної практики та зміцненню принципу верховенства права в Україні.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави для висновку, що процесуальне правонаступництво є одним із важливих механізмів забезпечення безперервності цивільних процесуальних правовідносин та гарантією реалізації права особи на ефективний судовий захист. Його сутність полягає у заміні суб'єкта процесуального правовідношення у зв'язку з переходом до іншої особи відповідних матеріальних прав та обов'язків. Саме тому процесуальне правонаступництво має похідний характер щодо матеріального правонаступництва та не може існувати поза ним.

Розвиток цивільного обороту, поширення практики відступлення права вимоги, реорганізації юридичних осіб, спадкового правонаступництва та інших форм переходу суб'єктивних прав обумовлює необхідність забезпечення належного процесуального механізму реалізації прав нових суб'єктів матеріальних правовідносин не лише під час судового розгляду, а й після ухвалення судового рішення та на стадії його виконання.

Встановлено, що найбільш складні питання виникають саме на стадії виконання судових рішень. Тривалий час у судовій практиці переважав підхід, відповідно до якого процесуальне правонаступництво пов'язувалося виключно з наявністю відкритого виконавчого провадження. Така позиція призводила до ситуацій, коли особа, яка законно набула право вимоги, фактично була позбавлена можливості реалізувати його шляхом примусового виконання судового рішення.

У результаті, можна констатувати, що сучасна практика Верховного Суду орієнтована насамперед на забезпечення принципу ефективного судового захисту. Суд виходить із того, що право на виконання судового рішення є невід'ємною складовою права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Відтак процесуальні норми повинні тлумачитися таким чином, щоб не створювати штучних перешкод для реалізації прав правонаступника.

Разом із тим, вивчення даного питання дозволяє виявити низку проблем, які потребують подальшого вирішення. Насамперед це стосується недостатньої нормативної визначеності порядку заміни сторони після завершення виконавчого провадження. Значна частина відповідних питань нині врегульовується виключно шляхом судового тлумачення, що не завжди забезпечує однаковість правозастосування.

Отже, процесуальне правонаступництво після виконання судового рішення слід розглядати як самостійний та важливий елемент механізму реалізації права на судовий захист. Сучасна практика Верховного Суду свідчить про поступове формування правозастосовної моделі, у центрі якої перебуває не формальна процесуальна конструкція, а забезпечення реального та ефективного виконання судового рішення. Саме такий підхід найбільшою мірою відповідає принципам верховенства права, справедливості та доступу до правосуддя, а також сучасним тенденціям розвитку цивільного процесуального права України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 17.06.2026).

2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 17.06.2026).

3. Про виконавче провадження : Закон України від 02 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19 (дата звернення: 17.06.2026).

4. Бичкова С.С. Правонаступництво у виконавчому провадженні. *Науковий* вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-2. Т. 2. С. 5–8.

5. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : академічний курс. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.

6. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Теорія нотаріального процесу. Київ : Алерта, 2012. 920 с.

7. Практика Великої Палати Верховного Суду під час розгляду заяв про заміну сторони виконавчого провадження. Верховний Суд. 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zamina_storonu_Vukonavch_provadgennya.pdf (Дата звернення: 17.06.2026).

8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 листопада 2019 року у справі № 496/2685/13-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86139379 (Дата звернення: 17.06.2026).

9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 листопада 2020 року у справі № 916/16/17. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93217981 (Дата звернення: 17.06.2026).

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 лютого 2021 року у справі № 911/3411/14. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96208264 (Дата звернення: 17.06.2026).

11. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 11 березня 2021 року у справі № 910/2954/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95502222 (Дата звернення: 17.06.2026).

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 лютого 2022 року у справі № 2-7763/10. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104076441 (Дата звернення: 17.06.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 18.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.72:336.71(477)(091)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.32

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗКРИТТЯ БЕНЕФІЦІАРНИХ ВЛАСНИКІВ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Мазнов Андрій Олександрович,
orcid.org/0009-0009-7230-2466
аспірант кафедри приватного права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз становлення та розвитку правового регулювання розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб в Україні. Досліджено передумови формування відповідного законодавства, зумовлені як внутрішньою потребою посилення прозорості структури власності юридичних осіб з метою боротьби з корупцією, легалізацією доходів, одержаних незаконним шляхом, та фінансуванням тероризму, так і необхідністю виконання міжнародних зобов'язань України, насамперед у сфері імплементації стандартів FATF та законодавства Європейського Союзу. На підставі ретроспективного аналізу законодавства виокремлено основні етапи еволюції правового регулювання розкриття кінцевих бенефіціарних власників та охарактеризовано особливості кожного з них. Проаналізовано зміни до законодавства, що стосувалися визначення поняття кінцевого бенефіціарного власника, порядку подання та оновлення відповідної інформації, запровадження обов'язку розкриття структури власності юридичних осіб, механізмів ідентифікації, верифікації та моніторингу достовірності відомостей, а також удосконалення процедур державної реєстрації. Встановлено, що розвиток законодавства супроводжувався поступовим розширенням вимог щодо розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників, формуванням комплексної системи забезпечення прозорості структури власності, посиленням контролю за актуальністю відомостей та вдосконаленням механізмів юридичної відповідальності за порушення у цій сфері. Зроблено висновок, що еволюція правового регулювання розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників характеризується переходом від формального декларування таких відомостей до створення комплексної системи забезпечення прозорості структури власності юридичних осіб, яка поєднує механізми ідентифікації, верифікації, актуалізації, контролю та відповідальності. Визначено перспективні напрями подальшого розвитку правового регулювання, пов'язані з його гармонізацією з правом Європейського Союзу, удосконаленням процедур перевірки інформації та підвищенням ефективності функціонування механізму розкриття кінцевих бенефіціарних власників.

Ключові слова: *кінцевий бенефіціарний власник, структура власності, прозорість, боротьба з корупцією, протидія легалізації доходів, одержаних незаконним шляхом.*

Maznov Andrii. Evolution of the Legal Regulation of Disclosure of Ultimate Beneficial Owners of Legal Entities

The article presents a comprehensive historical and legal analysis of the formation and development of the legal regulation of the disclosure of information on ultimate beneficial owners of legal entities in Ukraine. It examines the prerequisites for the development of the relevant legislative framework, driven both by the domestic need to enhance the transparency of legal entities' ownership structures as anti-corruption measures, and combat the laundering of illegal proceeds and the financing of terrorism, as well as by Ukraine's obligation to fulfil its international commitments, particularly with regard to the implementation of the FATF Standards and the European Union law. Based on a retrospective analysis of legislation, the article identifies the principal stages in the evolution of the legal regulation of ultimate beneficial ownership disclosure and characterizes the distinctive features of each stage. It analyses legislative amendments concerning the definition of the concept of an ultimate beneficial

owner, the procedures for submitting and updating relevant information, the introduction of the obligation to disclose the ownership structure of legal entities, the implementation of mechanisms for the identification, verification, and monitoring of the accuracy of beneficial ownership information, as well as the improvement of state registration procedures. The study establishes that the development of legislation has been accompanied by a gradual expansion of disclosure requirements concerning ultimate beneficial owners, the establishment of a comprehensive framework for ensuring ownership transparency, strengthened control over the accuracy of disclosed information, and the enhancement of legal liability mechanisms for violations in this area. The article concludes that the evolution of the legal regulation of ultimate beneficial ownership disclosure has been characterized by a transition from the formal declaration of beneficial ownership information to the establishment of a comprehensive system for ensuring the transparency of legal entities' ownership structures, integrating mechanisms for identification, verification, updating, monitoring, and legal accountability. The study also identifies prospective directions for the further development of the legal framework, including its continued harmonization with European Union law, the improvement of information verification procedures, and the enhancement of the effectiveness of the ultimate beneficial ownership disclosure mechanism.

Key words: *ultimate beneficial owner, ownership structure, transparency, anti-corruption, anti-money laundering.*

Постановка проблеми. В умовах посилення міжнародних стандартів прозорості структури власності юридичних осіб та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму питання правового регулювання розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників набуває особливої актуальності. Сучасний стан законодавства у цій сфері є результатом тривалого процесу його становлення та розвитку. Дослідження правового регулювання у сфері розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників буде неповним без встановлення історичних передумов та особливостей його становлення. Дослідження цієї тематики в ретроспективному вимірі необхідне для виявлення недоліків та проблем, що історично мали місце в процесі розвитку правового регулювання у зазначеній сфері, а також для аналізу кроків, здійснених для їх подолання. У сукупності такий підхід дає змогу більш комплексно оцінити ефективність законодавчих трансформацій та визначити перспективи подальшого вдосконалення механізмів розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників. Таким чином, аналіз історичного розвитку законодавства у цьому напрямку має важливе як теоретичне, так і практичне значення для всебічного дослідження правового регулювання у сфері розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників та пошуку шляхів підвищення його ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питань, пов'язаним з розвитком та становленням правового регулювання розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників, приділяла увагу низка дослідників, таких як В. Владимиров, О. Бригінець, І. Черкаський, В. Савенкова, Т. Ямненко, О. Федоренко, А. Дядюк, П. Білан, В. Махінчук та інші. При цьому у своїх працях більшість науковців переважно зосереджує увагу лише на окремих аспектах регулювання розкриття кінцевих бенефіцарних власників в історичному контексті або висвітлює лише обмежений період формування відповідного законодавства. Комплексних же досліджень еволюції правового регулювання у сфері розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників від початкового етапу до сьогодення не проводилося.

Метою статті є комплексне дослідження процесу становлення і розвитку правого регулювання розкриття відомостей про кінцевих бенефіціарних власників та особливостей, притаманних різним періодам його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Початок нормотворчого процесу запровадження обов'язку розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників (далі – КБВ), включення такої інформації до центрального реєстру із забезпе-

ченням до неї вільного доступу був обумовлений як внутрішніми чинниками, пов'язаними з посиленням боротьби з корупцією після Революції гідності, так і міжнародними зобов'язаннями, які взяла на себе Україна у сфері запобігання та протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму.

Так, в рамках боротьби з корупцією в Антикорупційній стратегії на 2014–2017 роки, що була затверджена Законом України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки» № 1699-VII від 14 жовтня 2014 року [1], визначалася необхідність прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на встановлення обов'язку фіксації фактичних вигодоодержувачів юридичних осіб під час їх державної реєстрації та включення відповідної інформації до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (нині – Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань) (далі – ЄДР), а також вільного доступу до такої інформації.

В міжнародному аспекті Україна взяла на себе зобов'язання згідно з Конвенцією Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму [2] враховувати рекомендації Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). У 2012 році FATF затвердила оновлену версію Міжнародних стандартів щодо боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму та розповсюдженням зброї масового знищення [3]. В Рекомендації 24 FATF визначила, що країни мають забезпечити наявність адекватної, точної та своєчасної інформації про бенефіціарну власність і контроль юридичних осіб, яку або доступ до якої можуть оперативно отримати компетентні органи, та розглянути спрощення доступу до інформації про бенефіціарну власність і контроль для фінансових установ та визначених нефінансових установ і професій, що здійснюють заходи належної перевірки клієнта.

Історія правового регулювання розкриття інформації про КБВ юридичних осіб в Україні налічує вже понад десятиліття, беручи свій початок з 2014 року. Ретроспективний аналіз законодавства у цій сфері дозволяє простежити еволюцію відповідного правового регулювання та виокремити три основні етапи його розвитку.

Етап становлення та первинного розвитку (2014–2018 рр.). Цей етап характеризується введенням понятійно-категоріального апарату, започаткуванням процесу ідентифікації КБВ та включення інформації про них до центрального реєстру з відкритим режимом доступу, впровадженням нормативних механізмів забезпечення актуальності відомостей про КБВ в центральному реєстрі та запровадженням адміністративної відповідальності за порушення у сфері розкриття КБВ.

Правове регулювання розкриття інформації про КБВ юридичних осіб на законодавчому рівні було започатковано Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів» № 1701-VII від 14 жовтня 2014 року [4], який набрав чинності 25 листопада 2014 року (далі – Закон № 1701-VII). Хоча при цьому вказаний закон і не оперував на той час поняттям «кінцевий бенефіціарний власник», а використовував близький за значенням термін «кінцевий вигодоодержувач».

Законом № 1701-VII року було закріплено поняття «кінцевий вигодоодержувач юридичної особи» в Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» № 249-IV від 28 листопада 2002 року [5] (далі – Закон про фінансовий моніторинг від 2002 року). Так, кінцевий вигодоодержувач юридичної особи позначав фізичну особу, яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність юридичної особи безпосередньо або через інших осіб, що здійснюється, зокрема, шляхом реалізації права воло-

діння або користування всіма активами чи їх значною часткою, права вирішального впливу на формування складу, результати голосування, а також вчинення правочинів, які надають можливість визначати умови господарської діяльності, давати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління, або яка має можливість здійснювати вплив шляхом прямого або опосередкованого (через іншу фізичну чи юридичну особу) володіння однією особою самостійно або спільно з пов'язаними фізичними та/або юридичними особами часткою в юридичній особі у розмірі 25 чи більше відсотків статутного капіталу або прав голосу в юридичній особі.

Окрім визначення самого поняття кінцевого вигодоодержувача Законом № 1701-VII також було запроваджено включення інформації про кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб до ЄДР. З цією метою в Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» № 755-IV від 15 травня 2003 року [6] (далі – Закон про державну реєстрацію) було встановлено обов'язок для засновників юридичних осіб надавати державному реєстратору інформацію про кінцевих вигодоодержувачів під час реєстрації юридичних осіб. Що ж до раніше зареєстрованих юридичних осіб, то вони були зобов'язані подати до ЄДР відомості про своїх кінцевих вигодоодержувачів упродовж шести місяців з дня набрання чинності Законом № 1701-VII. При цьому законодавець не встановив вимоги щодо подання державному реєстратору будь-яких документів, які б підтверджували відомості про кінцевих вигодоодержувачів.

Обсяг відомостей про кінцевих вигодоодержувачів, що підлягали внесенню в ЄДР, включав: ім'я, країну громадянства, паспортні дані, місце проживання, реєстраційний номер облікової картки платника податків (за наявності). Зазначені відомості, окрім реєстраційного номера облікової картки платника податків, ставали відкритими і загальнодоступними.

Законом № 1701-VII внесено доповнення до Господарського кодексу України № 436-IV від 16 січня 2003 року [7] (далі – «Господарський кодекс»). Вони передбачали обов'язок підприємств встановлювати свого кінцевого вигодоодержувача, зберігати інформацію про нього та надавати її державному реєстратору у випадках та в обсязі, передбачених законом, а також регулярно оновлювати ці відомості. Водночас законодавець не встановив строків для актуалізації даних про кінцевого вигодоодержувача у разі його зміни чи зміни відомостей про нього.

Очевидно, що низка юридичних осіб з огляду на форму власності, мету та специфіку діяльності апріорі не могли мати фізичних осіб – -кінцевих вигодоодержувачів. У зв'язку з цим законодавець встановив винятки з обов'язку повідомляти державного реєстратора про вигодоодержувачів для деяких юридичних осіб. До них належали державні органи, органи місцевого самоврядування, державні та комунальні підприємства політичні партії, адвокатські об'єднання, торгово-промислові палати тощо. Цей перелік винятків надалі неодноразово змінювався: до нього як додавалися, так і вилучалися окремі юридичні особи.

Фактична можливість подання до ЄДР відомостей про вигодоодержувачів з'явилася 17 грудня 2014 року, коли набрав чинності Наказ Міністерства юстиції України «Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 14 жовтня 2011 року № 3178/5» № 2046/5 від 03 грудня 2014 року [8], яким у форми реєстраційних карток (у сфері державної реєстрації юридичних осіб) були внесені зміни, що дозволили вносити відомості про вигодоодержувачів.

З метою забезпечення виконання нововведених зобов'язань у сфері розкриття відомостей про вигодоодержувачів Законом № 1701-VII було впроваджено адміністративну відповідальність за порушення у цій сфері. Водночас вона не була достатньо суворою та характеризувалася обмеженим об'єктом правопорушення. Так, Кодекс України про адміністративні правопорушення [9] (далі – Кодекс про адміністративні правопорушення) було доповнено положеннями, які передбачали відповідальність керівника юридичної особи або особи, уповноваженої діяти

від імені юридичної особи (виконавчого органу) у вигляді штрафу в розмірі від 5 100 грн. до 8 500 грн. за нерозкриття юридичною особою інформації про своїх вигодоодержувачів. Як бачимо, санкція передбачалася лише за сам факт нерозкриття інформації про вигодоодержувачів, проте не поширювалася на випадки несвоєчасного розкриття. Таким чином, за порушення строків, встановлених Законом № 1701-VII для внесення юридичними особами своїх кінцевих вигодоодержувачів в ЄДР, відповідальність була відсутня.

Одночасно з Законом № 1701-VII було прийнято Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» № 1702-VII від 14 жовтня 2014 року [10] (далі – Закон про фінансовий моніторинг від 2014 року), який набрав чинності 06 лютого 2015 року та скасував Закон про фінансовий моніторинг від 2002 року. У новому законі замість терміну «кінцевий вигодоодержувач» вводився та вживався вже термін «кінцевий бенефіціарний власник (контролер)». При цьому його законодавче визначення було ідентичним тому, яке наводилося для позначення «вигодоодержувача» в Законі про фінансовий моніторинг від 2002 року.

Через недоліки юридичної техніки, допущені під час прийняття Закону про фінансовий моніторинг від 2014 року, термін «кінцевий вигодоодержувач», що вживався в інших законах, таких як Законі № 1701-VII, Законі про державну реєстрацію, Господарському кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення, не був замінений на новий термін «кінцевий бенефіціарний власник (контролер)». Таким чином, з набранням чинності Законом про фінансовий моніторинг від 2014 року в українському законодавстві, хоч і недовго, вживалися одночасно два різних терміни «кінцевий вигодоодержувач» та «кінцевий бенефіціарний власник (контролер)», які позначали одне й те саме поняття. На практиці відсутність уніфікованої термінології призводила до правової невизначеності та можливих різних підходів до правозастосування норм відповідних законів.

Зазначені недоліки в термінології були здебільшого усунені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» № 198-VIII від 12 лютого 2015 року [11] (далі – Закон про забезпечення діяльності антикорупційних органів), який набрав чинності 04 березня 2015 року та у всіх чинних на той час законах, окрім Закону № 1701-VII, термін «кінцевий вигодоодержувач» замінив на «кінцевий бенефіціарний власник (контролер)».

В. Владимиров та О. Бригінець [12, с. 84] пов’язують початок повноцінного державного регулювання механізму розкриття кінцевих бенефіціарних власників саме з Законом про забезпечення діяльності антикорупційних органів. Проте такий висновок видається дещо спірним. Оскільки більш ранній Закон України № 1701-VII вже на достатньому рівні, хоч і з певними правовими прогалинами, унормував правове регулювання механізму розкриття КБВ, які на той час позначалися терміном «кінцеві вигодоодержувачі».

Із набранням чинності 26 травня 2015 року Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відомостей про кінцевого бенефіціарного власника (контролера) юридичної особи» № 475-VIII від 21 травня 2015 року [13] термінологія в Законі № 1701-VII була приведена у відповідність з іншими законами. Окрім цього вказаним законом також було унормовано порядок дій юридичних осіб у випадках відсутності в них КБВ та на чотири місяці було продовжено термін розкриття КБВ юридичними особами, зареєстрованими до набрання чинності Законом № 1701-VII.

Для часткового вирішення проблеми, пов’язаної із забезпеченням актуального стану та постійного оновлення відомостей про КБВ Міністерство юстиції України видало наказ «Про внесення змін до деяких форм заяв у сфері державної реє-

страції юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» № 2824/5 від 29 серпня 2018 року. Цим нормативно-правовим актом були оновлені форми реєстраційних карток, що зобов'язували юридичних осіб повідомляти про своїх КБВ кожного разу при проведенні будь-якої реєстраційної дії, за винятком припинення в результаті ліквідації. Як наслідок, відбувалося оновлення даних про КБВ юридичних осіб після кожної реєстраційної дії. Проте невирішеним залишалося питання актуалізації змінених даних про КБВ, якщо юридична особа не потребувала реєструвати будь-які інші зміни в ЄДР протягом тривалого періоду. Окрім повідомлення про КБВ вказаним наказом вимагалося додатково зазначати тип бенефіціарного володіння, відсоток частки статутного капіталу або відсоток права голосу в юридичній особі, а також відомості про юридичних осіб в структурі власності, через яких здійснювався опосередкований вплив. Можна припустити, що цей наказ слугував «технічним» рішенням для часткової імплементації в українське законодавство вимоги Директиви (ЄС) 2015/849 Європейського Парламенту та Ради від 20 травня 2015 р. про запобігання використанню фінансової системи для цілей відмивання грошей або фінансування тероризму, що вносить зміни до Регламенту № 648/2012 Європейського Парламенту і Ради, а також скасовує Директиву 2005/60/ЕС Європейського Парламенту і Ради та Директиву Комісії 2006/70/ЕС [14] (далі – Директива (ЄС) 2015/849) щодо забезпечення наявності в центральному реєстрі актуальних відомостей про КБВ та інформації про характеристики бенефіціарних інтересів.

Аналіз законодавства, прийнятого в період з 2014 по 2018 рік, дає підстави для висновку, що тоді був закладений належний фундамент для здійснення правового регулювання розкриття КБВ. Але не вирішеними залишалися питання, пов'язані із (а) незалежною ідентифікацією та верифікацією КБВ, (б) строками для оновлення юридичними особами відомостей про своїх КБВ у разі їх зміни, (в) забезпеченням моніторингу за актуальним станом та достовірністю відомостей про КБВ, г) відповідальністю за несвоєчасне розкриття КБВ. При цьому право ЄС та стандарти FATF прямо передбачали низку вимог щодо регулювання цих важливих аспектів, які на той час ще не знайшли свого відображення в українському законодавстві. Таким чином, наявність зазначених прогалин та невідповідність окремих елементів вітчизняного правового поля вимогам права ЄС та стандартів FATF обумовили перехід до наступного етапу розвитку законодавчої бази.

Етап системного удосконалення (2019–2021 рр.). Цей етап став логічним продовженням попереднього нормотворчого процесу, що ознаменувався оновленням визначення поняття КБВ, удосконаленням процедури їх розкриття. Крім того, законодавець підвищив вимоги до прозорості структури власності та КБВ юридичних осіб, впровадив механізми ідентифікації і верифікації інформації про КБВ та встановив систему моніторингу її актуальності та достовірності, що було пов'язано із необхідністю подальшої імплементації вимог, закріплених в праві ЄС, а саме – Директиві (ЄС) 2015/849, та стандартах FATF.

Новий етап розвитку правового регулювання бенефіціарної власності та розкриття інформації про КБВ розпочинається з прийняттям нового Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» № 361-IX від 6 грудня 2019 року [15] (далі – Закон про фінансовий моніторинг від 2019 року), який набрав чинності 28 квітня 2020 року та замінив Закон про фінансовий моніторинг від 2014 року. Як зазначає Г. Савенкова зі співавторами, Закон про фінансовий моніторинг від 2019 року забезпечив більш чітке визначення понять та критеріїв, що стосуються кінцевих бенефіціарних власників. Це сприяло уникненню двозначності тлумачень і допомогло привести законодавство у відповідність з нормами міжнародного права. Такий підхід усунув недоліки попереднього законодавства та підвищив рівень довіри до реєстру та інших державних інституцій, відповідальних за боротьбу з корупцією [16, с. 453].

Саме цим законом було сформульовано нове визначення поняття «кінцевий бенефіціарний власник», яке залишається чинним донині і означає будь-яку фізичну особу, яка здійснює вирішальний вплив (контроль) на діяльність клієнта та/або фізичну особу, від імені якої проводиться фінансова операція. Закон деталізує перелік КБВ для юридичних осіб, трастів та інших подібних правових утворень, а також наводить ознаки прямого та непрямого вирішального впливу для визначення КБВ.

А. Дядюк влучно звертає увагу на те, що якщо до прийняття Закону про фінансовий моніторинг від 2019 року вимагалось визначення КБВ лише для юридичних осіб, то відтепер законодавство передбачає також встановлювати їх для трастів та «інших подібних правових утворень». Розширення кола учасників правовідносин, в яких мають визначатись КБВ, очевидно, відповідає меті законодавства про запобігання легалізації протиправно одержаних активів [17].

Окрім оновлення визначення КБВ Законом про фінансовий моніторинг від 2019 року було також розширено обсяг відомостей про КБВ, що підлягають внесенню та оприлюдненню в ЄДР. Цей обсяг було доповнено, зокрема, відомостями про характеристики бенефіціарного володіння такими, як характер та міра (рівень, ступінь, частка) бенефіціарного володіння (вигоди, інтересу, впливу).

Додатково до розкриття відомостей про КБВ встановлено обов'язок для юридичних осіб подавати свою структуру власності до ЄДР у відповідності із встановленими формою та змістом. Відповідні положення були закріплені в Законі про державну реєстрацію. Форма та зміст структури власності були затверджені наказом Міністерства фінансів України «Про затвердження Положення про форму та зміст структури власності» № 163 від 19 березня 2021 року [18], що набрав чинності 11 липня 2021 року. Зазначений наказ встановив, що структура власності за формою є офіційним документом, в якому мають схематично відображатися всі особи, які прямо або опосередковано володіють юридичною особою самостійно чи спільно з іншими особами або незалежно від формального володіння мають можливість значного впливу на керівництво чи діяльність юридичної особи. При цьому від юридичних осіб вимагається надавати офіційні документи, що підтверджують їх структуру власності. Як зазначає П. Білан, цей крок докорінно змінив перелік обов'язкових документів, які подаються органам державної реєстрації у процесі створення юридичної особи та внесення змін до відомостей про неї до ЄДР [19, с. 95].

Положення про форму та зміст структури власності нормативно зафіксувало уніфіковані підходи до відображення структури власності, що забезпечують простеження всього ланцюга володіння та контролю юридичної особи. Водночас вимоги зазначеного положення щодо відображення всіх осіб, які прямо або опосередковано володіють юридичною особою, спричинили проблеми практичної реалізації таких вимог юридичними особами, в структурі власності, яких є публічні акціонерні компанії. Враховуючи, що в таких компаніях можуть бути десятки та сотні тисяч акціонерів, які до того ж постійно змінюються, відобразити кожного з них у структурі власності і забезпечити вчасне оновлення даних у разі зміни їхнього складу апріорі є неможливим на практиці.

Впровадження на рівні закону обов'язку реєструвати в ЄДР схематичну структури власності та додаткову інформацію про характеристики бенефіціарного володіння значною мірою сприяли підвищенню прозорості структури власності та КБВ юридичних осіб. Прозорість є важливим аспектом в контексті розкриття КБВ. Адже, як вказують Н. Пришва та Т. Ямненко, прозорість означає, що інформація є доступною, чіткою та недвозначною [20].

Закон про фінансовий моніторинг від 2019 року спочатку вимагав від юридичних осіб розкрити інформацію про своїх КБВ та структуру власності згідно з оновленими правилами протягом трьох місяців після затвердження форми та змісту структури власності. Вочевидь, відведений строк виявився занадто коротким для виконання зазначеної вимоги. Тому 8 жовтня 2021 року Верховна Рада

України прийняла Закон України «Про внесення зміни до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» № 1805-IX [21], яким цей строк було збільшено до одного року.

З метою забезпечення ідентифікації та верифікації інформації про КБВ Закон про фінансовий моніторинг від 2019 року зобов'язав державних реєстраторів встановлювати КБВ на підставі документів, що подаються юридичними особами, а також використовувати для цього дані з інших державних реєстрів. Також було впроваджено механізм контролю за достовірністю та актуальним станом даних про КБВ, що передбачав обов'язок суб'єктів первинного фінансового моніторингу повідомляти Державну службу фінансового моніторингу України про виявлені розбіжності між інформацією про КБВ, отриманою ними в результаті здійснення належної перевірки клієнта, і відомостями про КБВ, що містяться в ЄДР.

Окрім цього, було удосконалено регулювання щодо забезпечення оновлення інформації про КБВ та структури власності в ЄДР. З цією метою в Законі про державну реєстрацію встановили обов'язок для юридичних осіб підтримувати інформацію про КБВ та структуру власності в актуальному стані, оновлювати її та подавати до ЄДР зміни протягом 30 робочих днів з дня їх виникнення. При цьому за відсутності змін в структурі власності та інформації про КБВ юридичні особи повинні були підтверджувати це кожного разу при проведенні державної реєстрації змін до будь-яких інших відомостей, що містилися про них в ЄДР. Додатково на рівні закону закріпили обов'язок подавати нотаріально засвідчену копію документа, що посвідчує особу КБВ, та структуру власності при проведенні більшості реєстраційних дій в ЄДР щодо юридичних осіб, якщо на момент державної реєстрації відповідних змін інформація про КБВ, внесена в ЄДР, була не актуальною. Окрім цього було також впроваджено вимогу для юридичних осіб щорічно підтверджувати відомості про своїх КБВ з додаванням структури власності.

Зміни торкнулися також і адміністративної відповідальності за порушення у сфері розкриття інформації про КБВ, яку було розширено. Так, до Кодексу про адміністративні правопорушення внесли зміни, які поширили відповідальність на керівника юридичної особи або особу, уповноважену діяти від її імені (виконавчого органу), не лише за сам факт неподання державному реєстратору інформації про КБВ, але і за несвоєчасне подання таких даних. Також адміністративна відповідальність передбачалася і за неподання чи несвоєчасне подання інформації про відсутність КБВ або документів для підтвердження відомостей про КБВ. При цьому розміри адміністративних штрафів за такі порушення були збільшені до 17 000 грн – 51 000 грн. [9].

Підсумовуючи результати розвитку законодавства на другому етапі, можна констатувати, що правове регулювання у цій сфері набуло системного та більш комплексного характеру. Це проявилося в запровадженні механізмів ідентифікації, верифікації та контролю за достовірністю і актуальністю інформації про КБВ. Важливим результатом цього етапу стало підвищення рівня прозорості структури власності юридичних осіб, зокрема через запровадження обов'язку внесення в ЄДР схематичної структури власності та розширеного обсягу відомостей про КБВ. Трансформація законодавства в цей період була також значною мірою обумовлена необхідністю імплементації вимог ЄС та стандартів FATF. Водночас слід зауважити, що деякі новоприйняті вимоги щодо забезпечення актуального стану відомостей про КБВ мали дещо надмірний характер. Окрім цього, продовжував існувати правовий недолік, що полягав у відсутності відповідальності самих юридичних осіб за порушення у сфері розкриття КБВ. Також назрівала потреба в нормативному закріпленні більш чітких орієнтирів визначення КБВ. Зазначені обставини дали поштовх для подальшого розвитку правового регулювання розкриття КБВ.

Етап оптимізації та підвищення ефективності регулювання

(2022 р. – дотепер). Цей етап позначений пом'якшенням вимог щодо забезпечення актуальності відомостей про КБВ, унормуванням відповідальності юридичних осіб за порушення у сфері розкриття КБВ, удосконаленням процедури їх визначення, а також впливом повномасштабної збройної агресії Російської Федерації.

Початок цього етапу можна пов'язати із Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення регулювання кінцевої бенефіціарної власності та структури власності юридичних осіб» № 2571-IX від 6 вересня 2022 року [22], який набрав чинності 29 грудня 2022 року (далі – Закон про вдосконалення розкриття КБВ).

Цим законом було скасовано вимогу щорічного підтвердження відомостей про КБВ. Можна припустити, що це було зроблено з огляду на те, що законодавств вже передбачало вимогу для юридичних осіб оновлювати інформацію про КБВ та структуру власності протягом 30 робочих днів з дня виникнення відповідних змін. Наявність такої вимоги видається достатньо для забезпечення актуального стану відомостей про КБВ та структури власності. Відтак, не вбачається практичної необхідності в обов'язку юридичних осіб додатково щорічно підтверджувати своїх КБВ.

Законом про вдосконалення розкриття КБВ також було суттєво скорочено перелік реєстраційних дій в ЄДР, під час проведення яких юридичні особи зобов'язані подавати інформацію про своїх КБВ та структуру власності. Такі реєстраційні дії тепер охоплюють лише створення юридичної особи, включення до ЄДР відомостей про юридичну особу, зареєстровану до 1 липня 2004 року, та реєстрацію змін відомостей про КБВ. Крім того, додатково вимагається подавати структуру власності у разі змін в самій структурі власності, а також змін розміру статутного капіталу, розміру часток у статутному капіталі чи складу учасників товариств з обмеженою відповідальністю та товариств з додатковою відповідальністю.

Одночасно з пом'якшенням вимог щодо забезпечення актуального стану відомостей про КБВ Законом про вдосконалення розкриття КБВ було впроваджено відповідальність юридичних осіб у вигляді штрафу в розмірі від 17 000 грн. до 340 000 грн. за порушення у сфері розкриття КБВ. Зазначений штраф застосовується за (а) неподання або несвоєчасне подання інформації про КБВ або про його відсутність та (б) внесення завідомо неправдивих відомостей про КБВ або про його відсутність до документів, що подаються для державної реєстрації створення юридичної особи або зміни учасників. Втім відповідальність за неподання або несвоєчасне подання інформації про КБВ або про його відсутність не застосовується у випадку, якщо юридична особа не отримає на свій запит інформацію, необхідну для внесення чи актуалізації в ЄДР інформації про КБВ та структуру власності.

Аналогічний штраф передбачено і для українських засновників (учасників) та КБВ, які є резидентами України, за ненадання ними на запит юридичної особи інформації, необхідної юридичній особі для внесення або актуалізації в ЄДР інформації про КБВ та структуру власності.

Повноваження з притягнення до відповідальності були покладені на Міністерство юстиції України. Також Міністерство юстиції України замінило Державну службу фінансового моніторингу України як орган, якому суб'єкти первинного фінансового моніторингу повідомляють про виявлені розбіжності між інформацією про КБВ та структуру власності, отриманою ними в результаті здійснення належної перевірки клієнта, та відомостями про КБВ і структуру власності, що містяться в ЄДР.

Поряд із цим зазначений Закон про вдосконалення розкриття КБВ розширив перелік юридичних осіб, на які не поширюються вимоги щодо розкриття КБВ та структури власності. Наразі цей перелік включає з-поміж іншого політичні партії, професійні спілки, адвокатські бюро, державні органи, органи місцевого самоврядування, публічні компанії (акції яких допущені до торгів принаймні на одній фондовій біржі (регульованому ринку) з переліку іноземних фондових бірж (регульованих ринків), сформованого

в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, на які розповсюджуються вимоги щодо розкриття інформації про КБВ, рівнозначні тим, що прийняті в ЄС), державні та комунальні підприємства, установи, організації та низку інших юридичних осіб.

Окремо слід зазначити, що Закон про вдосконалення розкриття КБВ мав на меті також забезпечити більш ефективний процес визначення КБВ, передбачивши потребу в прийняття відповідної методології. У вересні 2023 року було затверджено Методологію визначення юридичною особою кінцевого бенефіціарного власника [23], яка набрала чинності 3 жовтня 2023 року. Цей документ став важливим елементом нормативної конкретизації порядку визначення КБВ, оскільки деталізував практичні підходи до встановлення прямого та непрямого вирішального впливу. Методологія містить чіткі орієнтири та етапи визначення КБВ або встановлення факту його відсутності, наводить особливості визначення КБВ для окремих типів юридичних осіб, таких як, наприклад, повні та командитні товариства, неприбуткові організації тощо, а також містить настанови з проведення моніторингу та актуалізації інформації про КБВ.

З метою подальшого удосконалення порядку відображення структури власності та конкретизації її складових елементів 02 квітня 2024 року Міністерство фінансів України видало Наказ № 161 «Про внесення змін до наказу Міністерства фінансів України від 19 березня 2021 року № 163» [24] (далі – Наказ № 161), яким виклало Положення про форму та зміст структури власності в новій редакції. Оновлене Положення про форму та зміст структури власності конкретизує підходи до відображення ланцюга контролю/володіння юридичної особи, встановлює дещо змінений обсяг інформації, що має вказуватися з метою ідентифікації осіб в структурі власності, закріплює уніфіковані технічні та графічні стандарти оформлення схематичного зображення структури власності.

Окрім цього, оновлене Положення розв'язує проблему розкриття структури власності, в якій наявні акціонерні товариства. Під час відображення ланцюга володіння, в якому є акціонерні товариства, зазначаються лише їхні ключові учасники, що на практиці є здійсненним. При цьому, якщо акції публічних акціонерних товариств допущені до торгів на фондових біржах (регульованих ринках), із затвердженого Кабінетом Міністрів України переліку іноземних фондових бірж (регульованих ринків), на які розповсюджуються вимоги щодо розкриття інформації про КБВ [25], то вважається, що в такому публічному товаристві відсутні ключові учасники, і їх розкривати взагалі не потрібно.

Необхідно зазначити, що на правове регулювання розкриття КБВ на третьому етапі його розвитку вплинула повномасштабна збройна агресія Російської Федерації. Такий вплив простежується насамперед у відтермінуванні строків набрання чинності Наказом № 161, яким викладено в новій редакції Положення про форму та зміст структури власності, та строків для подання і оновлення в окремих випадках інформації про КБВ на період після припинення або скасування воєнного стану в Україні.

Окрім цього, впливу зазнав і режим доступу до інформації про КБВ резидентів Дефенс Сіті та інших юридичних осіб, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони. З безпекових міркувань впроваджено механізми тимчасового обмеження доступу до відомостей про зазначених юридичних осіб, що містяться в ЄДР, включаючи до відомостей їхніх КБВ, протягом дії воєнного стану та певного періоду після його припинення чи скасування [26].

Висновки. Процес становлення правового регулювання розкриття інформації про КБВ в Україні розпочався відразу після Революції Гідності. Його зумовили як внутрішні запити суспільства на посилення боротьби з корупцією та відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням тероризму, так і потреба виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань у сфері фінансового моніторингу. Вагомий вплив на формування відповідного національного законодавства справили стандарти FATF та вимоги права Європейського Союзу.

Аналіз законодавства в історичній ретроспективі дозволяє виокремити три основні етапи розвитку правового регулювання розкриття КБВ. Перший етап (2014–2018 рр.) характеризувався започаткуванням механізму розкриття КБВ, становленням базового понятійно-категоріального апарату та впровадженням обов'язку внесення інформації про КБВ до ЄДР. Другий етап (2019–2021 рр.) став періодом системного удосконалення законодавства. Це проявилося в оновленні визначення поняття КБВ, запровадженні обов'язку розкриття структури власності в ЄДР, розширенні обсягу відомостей про КБВ, що підлягають внесенню до ЄДР, та впровадженні механізмів їх верифікації й контролю. Третій етап (2022 р. – дотепер) характеризується з одного боку оптимізацією та підвищенням ефективності регулювання, зокрема пом'якшенням окремих надмірних вимог, удосконаленням порядку визначення КБВ завдяки ухваленій методології, а з другого боку – встановленням додаткової відповідальності за порушення у сфері розкриття КБВ та впливом російської збройної агресії.

Загалом розвиток законодавства у цій сфері чітко демонструє поступовий перехід від формального декларування КБВ до формування більш комплексної системи забезпечення прозорості структури власності юридичних осіб. Ця система включає механізми верифікації, моніторингу, актуалізації інформації та відповідальності за порушення відповідних вимог. Можна очікувати, що правове регулювання сфери розкриттям КБВ продовжить розвиватися та зазнавати змін, спрямованих на його подальшу гармонізацію з правом ЄС, підвищення автоматизації процесів верифікації та моніторингу відомостей про КБВ, зокрема, шляхом впровадження технологій штучного інтелекту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки : Закон України від 14.10.2014 № 1699-VII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18/ed20141014#Text (дата звернення 05.04.2025).

2. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму : Конвенція Ради Європи від 16.05.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text (дата звернення 05.04.2025).

3. International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism and Proliferation updated 15 February 2012 / FATF. URL: https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf?nocache=true (дата звернення 05.04.2025).

4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів : Закон України від 14.10.2014 № 1701-VII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-18/ed20250828#Text (дата звернення 05.04.2025).

5. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму : Закон України від 28.11.2002 № 249-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249-15/ed20150206#Text (дата звернення 05.04.2025).

6. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15/ed20251118#Text (дата звернення 05.04.2025).

7. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/ed20141014#Text (дата звернення 05.04.2025).

8. Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 14 жовтня 2011 року № 3178/5 : Наказ Міністерства юстиції України від 03.12.2014 № 2046/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1561-14/ed20141203#Text (дата звернення 19.04.2025).

9. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X / *Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text (дата звернення 19.04.2025).

10. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 14.10.2014 № 1702-VII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18/ed20141014#Text (дата звернення 19.04.2025).

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції : Закон України від 12.02.2015 № 198-VIII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-19/ed20150212#Text (дата звернення 19.04.2025).

12. Владимиров В. В., Бригінець О. О. Підходи до визначення бенефіціарного власника: проблеми правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2023. №. 1. С. 83–86. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2023.17 (дата звернення 19.04.2025).

13. Про внесення змін до деяких законів України щодо відомостей про кінцевого бенефіціарного власника (контролера) юридичної особи : Закон України від 21.05.2015 № 475-VIII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-19#Text (дата звернення 19.04.2025).

14. Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation (EU) No 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC (Text with EEA relevance). *Official Journal of the European Union*. 2015. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2015/849/oj/eng (дата звернення 19.04.2025).

15. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20/ed20191206#Text (дата звернення 02.05.2025).

16. Савенкова В. Г., Ямненко Т. М., Федоренко О. П. Розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників: від теорії до практики. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2024. №1. С. 452–456. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.80 (дата звернення 02.05.2025).

17. Дядюк А. Л. Теоретико-практичні проблеми встановлення кінцевих бенефіціарних власників учасниками господарських правовідносин. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки*. 2021. № 2. URL: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-2-6969 (дата звернення 02.05.2025).

18. Про затвердження Положення про форму та зміст структури власності : Наказ Міністерства фінансів України від 19.03.2021 № 163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0768-21/ed20210319#Text (дата звернення 21.05.2025).

19. Білан П.В. Новели законодавства, щодо оприлюднення відомостей про кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 95–97. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/22 (дата звернення 21.05.2025).

20. Пришва Н. Ю., Ямненко Т. М. Бенефіціарний власник у міжнародних фінансових структурах. *Академічні візії*. 2024. № 31. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.11160497 (дата звернення 21.05.2025).

21. Про внесення зміни до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» : Закон України від 08.10.2021

№ 1805-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-IX#Text (дата звернення 21.05.2025).

22. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення регулювання кінцевої бенефіціарної власності та структури власності юридичних осіб : Закон України від 06.09.2022 № 2571-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2571-20#n96 (дата звернення 21.05.2025).

23. Про затвердження Методології визначення юридичною особою кінцевого бенефіціарного власника : Постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 19.09.2023 № 1011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1011-2023-%D0%BF#Text (дата звернення 10.06.2025).

24. Про внесення змін до наказу Міністерства фінансів України від 19 березня 2021 року № 163 : Наказ Міністерства фінансів України від 02.04.2024 № 161. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0560-24#n4 (дата звернення 10.06.2025).

25. Про затвердження Порядку формування переліку іноземних фондових бірж (регульованих ринків), на які розповсюджуються вимоги щодо розкриття інформації про кінцевих бенефіціарних власників : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2023 № 602. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-2023-%D0%BF#n9 (дата звернення 10.06.2025).

26. Про публічні електронні реєстри : Закон України від 18.11.2021 № 1907-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text (дата звернення 29.06.2025).

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.3/.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.33

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВІДМЕЖУВАННЯ ПЕРЕДАЧІ АБО ЗБИРАННЯ ВІДОМОСТЕЙ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ СЛУЖБОВУ ІНФОРМАЦІЮ, ЗІБРАНУ У ПРОЦЕСІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ, КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, У СФЕРІ ОБОРОНИ КРАЇНИ, ВІД ІНШИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ

Мелеховець Євгенія Костянтинівна,
orcid.org/0009-0003-9398-7915
аспірант кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена порівняльному дослідженню передачі або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни та низки інших кримінальних правопорушень, що посягають на інформаційну безпеку, зокрема, встановлений законом режим обігу інформації з обмеженим доступом, а також критеріям та проблемним аспектам їх розмежування в процесі кримінально-правової кваліфікації.

Серед іншого, проаналізовано теоретичні концепції суміжних складів кримінальних правопорушень та їх розмежування (відмежування), виокремлено основні ознаки складів кримінальних правопорушень, за якими зазвичай проводиться розмежування останніх. Досліджено поняття «інформаційна безпека» в законодавстві та науці кримінального права, та основні підходи представників доктрини до доцільності виділення кримінальних правопорушень, що посягають на інформаційну безпеку, конкретних складів кримінальних правопорушень, які до них віднесено, та варіантів їх класифікації.

Значну увагу приділено практичній складовій відмежування кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, від суміжних кримінальних правопорушень, що посягають на інформаційну безпеку – зокрема, державної зради (стаття 111), шпигунства (стаття 114), розголошення державної таємниці (стаття 328) та втрата документів, що становлять державну таємницю (стаття 329), розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (стаття 422), кримінальних правопорушень у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (розділ XVI), низки інших кримінальних правопорушень, предметом яких є інформація з обмеженим доступом. Виокремлено основні недоліки закону про кримінальну відповідальність в цій частині та сформульовано практичні рекомендації для правозастосовців.

Ключові слова: *національна безпека, інформаційна безпека, суміжні кримінальні правопорушення, службова інформація, державна таємниця, розмежування складів кримінальних правопорушень.*

Melekhovets Yevheniia. Problem Aspects of Distinguishing the Transmission or Collection of Official Information Obtained in the Process of Operational and Investigative Activities, Counterintelligence Activities, in the Sphere of National Defense, from other Criminal Offenses Against Information Security

The article presents a comparative study regarding the transmission or collection of data constituting official information – specifically information obtained during operational-investigative and counter-intelligence activities or within the sphere of national defense – and a range of other criminal offenses that infringe upon information security (particularly the statutory regime governing the handling of restricted-access information), as well as

the criteria and problematic aspects involved in distinguishing between them for the purposes of criminal law qualification.

Among other things, the study analyzes theoretical concepts regarding related criminal offenses and the criteria for distinguishing between them, identifying the key elements used to differentiate these offenses. It examines the concept of «information security» within legislation and criminal law scholarship, as well as prevailing doctrinal views on the advisability of categorizing offenses that infringe upon information security, the specific offenses included in this category, and various classification approaches.

Significant attention is paid to the practical aspects of distinguishing the criminal offense provided for in Article 330 of the Criminal Code of Ukraine from related criminal offenses infringing upon information security – specifically, high treason (Article 111), espionage (Article 114), disclosure of state secrets (Article 328) and loss of documents constituting state secrets (Article 329), disclosure of military information constituting state secrets or loss of documents or materials containing such information (Article 422), criminal offenses involving the use of electronic computing machines (computers), systems, computer networks, and telecommunications networks (Section XVI), as well as a number of other criminal offenses involving restricted-access information. The main shortcomings of the law on criminal liability in this regard are identified, and practical recommendations for law enforcement practitioners are formulated.

Key words: *national security, information security, related criminal offenses, official information, state secret, differentiation of the elements of criminal offenses.*

Постановка проблеми. Коректність кримінально-правової кваліфікації будь-якого діяння не в останню чергу залежить від вміння правильно розмежовувати між собою склади кримінальних правопорушень, наділених спільними ознаками, які в науці кримінального права іменуються суміжними. Так, з етимологічної точки зору слово «суміжний» в українській мові означає: 1) такий, який межує з ким-, чим-небудь, прилеглий до чогось; 2) розташований поруч, сусідній; 3) нерозривно пов'язаний з чим-небудь, близький до чогось; 4) має спільні ознаки з ким-, чим-небудь [1, с. 836]. Іншими словами, суміжними правовими категоріями вважаються ті, які є подібними між собою, близькими за змістом та наділені спільними ознаками [2, с. 2].

При цьому, як справедливо уточнює Л.П. Брич, у випадку із суміжними складами кримінальних правопорушень, їх диференціація є можливою лише за умови, що вони мають не лише певну кількість тотожних за змістом ознак, а і хоча б одну відмінну [3, с. 112]. Цю тезу уточнює В.О. Савченко, зауважуючи, що у вузькому розумінні суміжними є лише склади злочинів, які не просто характеризуються спільними ознаками, але й водночас містять протилежні взаємовиключні ознаки, які вказують на одні й ті самі характеристики складу злочину, проте набувають різного прояву [2, с. 6].

У випадку з кримінальним правопорушенням, передбаченим статтею 330 КК України, з огляду на громіздкість та складність його диспозиції, яка містить чимало обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення, відмежування від суміжних кримінальних правопорушень набуває особливого значення та може бути викликом при правозастосуванні, що обумовлює актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінальні правопорушення, що посягають на інформаційну безпеку загалом, та кримінальні правопорушення, що посягають на встановлений законом режим поводження з інформацією з обмеженим доступом зокрема, а також їх співвідношення та розмежування досліджувалось в окремих аспектах такими фахівцями, як В.І. Борисов, Л.П. Брич, Т.Ю. Вислоцька, М.М. Денисенко, М.В. Карчевський, О.О. Пащенко, В.О. Савченко, В.В. Сергійчук, М.І. Хавронюк та інші. Водночас, спеціалізованих досліджень, присвячених відмежуванню кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, від суміжних кримінальних правопорушень у сфері інформаційної безпеки, в науці кримінального права обмаль.

Мета статті. Метою статті є проведення порівняльного дослідження складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, та

суміжних з ним складів кримінальних правопорушень, що посягають на інформаційну безпеку, аналіз їх спільних та відмінних ознак, виявлення проблема їх розмежування на практиці та формулювання можливих шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. За загальною практикою в законі про кримінальну відповідальність суміжні склади кримінальних правопорушень здебільшого розташовані в межах одного розділу Особливої частини і почасти – в «сусідніх» статтях; водночас, досить поширеною є і практика поміщення, наприклад, спеціальних складів кримінального правопорушення у інших розділах, ніж загальний (зокрема, це характерно для посягань на життя та здоров'я або на власність, спеціальні склади яких, в залежності від предмета посягання (злочини проти власності) або потерпілого (злочини проти життя та здоров'я) передбачені одночасно в декількох різних розділах Особливої частини КК України.

У випадку з кримінальним правопорушенням, передбаченим статтею 330 КК України («Передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни») ситуація є дещо нетиповою, оскільки розділ Особливої частини, в якому знаходиться зазначена стаття (Розділ XIV «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації»), характеризується значною неоднорідністю об'єктів посягань, що, в свою чергу, призводить до того, що більшість статей відповідного розділу Особливої частини КК України мають замало спільних ознак, щоб говорити про суміжність з аналізованим нами в межах цієї статті складом кримінального правопорушення (за винятком лише очевидно суміжних з ним складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 328 та 329 КК України).

В той самий час, доволі значна кількість складів кримінальних правопорушень, поміщених в інші розділи Особливої частини КК України, мають одну чи декілька спільних ознак з правопорушенням, передбаченим статтею 330 – передусім це стосується прямо згаданих в диспозиції статті 330 державної зради та шпигунства (статті 111, 114), низки інших посягань на основи національної безпеки, посягань на встановлений законодавством режим обігу інших видів інформації з обмеженим доступом тощо.

З цього приводу слід відмітити, що в науці кримінального права досить часто критикується підхід законодавця до певною мірою штучного об'єднання складів кримінальних правопорушень з різними об'єктами посягань в межах Розділу XIV Особливої частини. Зокрема, з подібною критикою виступає Т.Ю. Вислоцька, яка називає таке розміщення норм не зовсім обґрунтованим і таким, що не враховує спільності об'єкта посягання кримінальних правопорушень, які хоч і передбачені в розділах I (статті 111, 114 тощо), XIV (статті 328, 329) та XIX (стаття 422) Особливої частини КК України, проте однаковою мірою посягають саме на національну безпеку України [4, с. 94–95].

В цьому контексті не можна не звернути увагу на таке поняття, яке чинним законодавством України визначається як складова національної безпеки України, як «інформаційна безпека», і, відповідно, на таку групу суміжних складів злочинів, як кримінальні правопорушення, що посягають на інформаційну безпеку. Так, в КК України термін «інформаційна безпека» вживається одного разу – в диспозиції статті 111 «Державна зрада», в якій остання визначається як «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду […] обороноздатності, державній, економічній чи *інформаційній* безпеці України». В свою чергу, Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685, визначає інформаційну безпеку як «складову частину національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави […], за якого існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через […] несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом» [5].

З огляду на зазначене, кримінальні посягання на встановлений законодавством порядок обігу державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом становлять загрозу інформаційній – а отже, і національній – безпеці. Відповідно, щонайменше через наявність спільного об'єкта кримінальні посягання в сфері обігу різних видів інформації з обмеженим доступом є здебільшого суміжними складами кримінальних правопорушень, а отже, підлягають розмежуванню.

Попри відсутність відповідного розділу в Особливій частині КК України, кримінальні правопорушення, що посягають на інформаційну безпеку, досить часто виділяються в окрему групу в науці кримінального права; при цьому коло таких правопорушень різні представники доктрини окреслюють по-різному. Так, подекуди розуміння кримінальних правопорушень проти інформаційної безпеки звужується лише до кримінальних правопорушень, предметом посягання яких є державна таємниця – тобто, державної зради (стаття 111) та шпигунства (стаття 114), розголошення та втрата державної таємниці (статті 328, 329), а також розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю). Аргументом прихильників такого підходу є те, що інформаційна безпека в контексті статті 111 КК України, яка є єдиним випадком нормативного закріплення даного поняття на рівні закону України, означає захищеність України від витоку інформації, що складає державну таємницю [6, с. 257–258], і не поширюється на інші види інформації з обмеженим доступом, навіть якщо вони є чутливим для держави та суспільства.

Водночас, низка фахівців все ж відстоюють ширші підходи до інформаційної безпеки як об'єкта посягання. Так, зокрема, М.В. Карчевський відносить до кримінальних правопорушень, що посягають на інформаційну безпеку, відносить: весь розділ Особливої частини КК України, присвячений злочинам у сфері використання ЕОМ, систем, комп'ютерних мереж та мереж електрозв'язку (статті 361 – 363-1 КК України); кримінальні правопорушення, які полягають в незаконному поводженні з різними видами інформації з обмеженим доступом (ст.ст. 111, 114, 132, 145, 159, 163, 168, 182, 231, 232, 328-330, 381, 387, 422 КК); в поданні неправдивої інформації або неповідомлення певної інформації (ст.ст. 218, 383, 384 КК); в посяганні на суспільні відносини у сфері формування інформаційного ресурсу: чч. 2, 3 ст. 109, ст.ст. 110, 161, 171, 258-2, 295, 300, 301 тощо. [7, с. 28–29].

В.І. Борисов та О.О. Пащенко, окрім кримінальних правопорушень, що посягають на інформаційну безпеку як складову національної безпеки, передбачених розділом 1 Особливої частини, включають до таких діянь також кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці та іншої інформації, що забезпечує обороноздатність держави (статті 328-330, 422 КК України); кримінальні правопорушення у сфері використання ЕОМ, систем, комп'ютерних мереж та мереж електрозв'язку (розділ XVI Особливої частин КК України) та окрему групу кримінальних правопорушень, пов'язаних з інформаційною сферою, що посягають на мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок (зокрема, пропаганда війни (стаття 436), ч. 2 ст. 442 КК України (в частині публічних закликів до геноциду), окремі діяння об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, передбачених статтями 437 (злочин агресії) та 438 (воєнні злочини) [8].

Ще один варіант групування кримінальних правопорушень проти інформаційної безпеки пропонує М.М. Денисенко, класифікуючи їх на кримінальні правопорушення, які посягають на інформаційну безпеку держави або її органів (статті 111, 111-1, 114, 114-2; ч. 2 ст. 163; статті 328-330, 359, 387, 422, 436-2); кримінальні правопорушення, які посягають на інформаційну безпеку суспільства: (статті 161, 238, 300, 436-1); кримінальні правопорушення, які посягають на інформаційну безпеку людини або юридичних осіб приватного права: (статті 132, 145, 163, 168, 182, 231, 232, 232-2) та кримінальні правопорушення, які посягають на безпеку інформаційної технічної інфраструктури

або на достовірність інформації, що міститься на матеріальних носіях: (розділ XVI) [9, с. 13].

Не вдаючись в глибокий аналіз обґрунтованості тієї чи іншої з представлених вище класифікацій кримінальних правопорушень проти інформаційної безпеки, в межах нашого дослідження сконцентруємось на тих з них, які спрямовані саме на порушення встановленого законодавством режиму зберігання та поширення того чи іншого виду інформації з обмеженим доступом, оскільки, приміром, в складах кримінальних правопорушень, пов'язаних з поширенням закликів до геноциду, агресивної війни чи повалення конституційного ладу України інформація є скоріше засобом вчинення кримінального правопорушення, ніж предметом посягання, а отже, такі правопорушення не мають достатньої кількості спільних ознак з кримінальним правопорушенням, передбаченим статтею 330 КК України.

З-поміж суміжних з досліджуваним нами кримінальних правопорушень, що посягають на інформаційну безпеку, передусім слід відмежувати передачу або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, від державної зради та шпигунства, оскільки відповідні кримінальні правопорушення прямо згадані в диспозиції самої статті 330 КК України (що, до речі, є досить нетиповою для КК України правовою конструкцією).

Склади кримінальних правопорушень, передбачених статтями 114 та 330, та статтею 111 (в частині шпигунства) є очевидно суміжними, оскільки мають спільні ознаки об'єктивної сторони (діяння). Водночас, найбільш очевидним критерієм розмежування між ними є предмет кримінального правопорушення, яким в усіх трьох складах кримінальних правопорушень є інформація з обмеженим доступом, проте в статтях 111 та 114 – виключно відомості, що становлять державну таємницю, тоді як в ст. 330 – службова інформація чітко визначених в диспозиції зазначеної статті різновидів. Крім того, в якості додаткових критеріїв відмежування можна відзначити коло суб'єктів (в статті 330 суб'єкт є спеціальним, в статті 111 – загальний (будь-який громадянин України), в статті 114 – лише іноземець або особа без громадянства). Варто також відзначити, що мета зазначених діянь хоча і є близькою, проте не тотожною, оскільки основною метою вчинення державної зради, в тому числі у формі шпигунства, є завдання шкоди суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, тоді як диспозиція статті 330 КК України такої спеціальної мети не містить.

Аналогічно передусім за предметом посягання відмежовуються від складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, кримінальні правопорушення, передбачені статтями 328, 329 та 422 КК України, оскільки в усіх трьох останніх предметом є відомості, що становлять державну таємницю. Водночас, окрім предмету, між зазначеними складами кримінальних правопорушень існують і інші відмінні ознаки. Зокрема, складам кримінальних правопорушень, передбачених статтями 328, 329 та 330 КК України, притаманні різні конструкції суб'єктивної сторони, а саме форми вини. Так, якщо діяння, передбачене статтею 330 КК України, може бути вчинено лише з прямим умислом, то втрата документів, що містять державну таємницю (стаття 329) може бути вчинено лише з необережності, а діяння, передбачене статтею 328 КК України, може мати змішану форму вини, а саме, умисел щодо діяння, а необережність щодо наслідку (наприклад, у випадках, коли розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, сталось внаслідок умисного порушення умов зберігання вказаної інформації, і як наслідок, сталось необережне розголошення таких відомостей іншій особі, яка отримала доступ до неї) [10].

Ще дві розмежувальних ознаки між зазначеними трьома складами кримінальних правопорушень стосуються їх кваліфікованих складів. Так, першою з таких ознак є наслідки – адже на відміну від злочинів, передбачених ст. 328 і ст. 329 КК, у злочині, передбаченому ст. 330, згадано не загалом про тяжкі наслідки,

а про «тяжкі наслідки для інтересів держави» – отже, йдеться лише про випадки, коли в результаті розголошення відповідних відомостей саме державі в особі того чи іншого органу державної влади було заподіяно значної матеріальної шкоди чи шкоди організаційного характеру [6, с. 826]. Другою ж з таких ознак може виступати наявність у суб'єкта корисливого мотиву, яке передбачено в якості кваліфікуючої ознаки кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330, проте не згадується як така в статтях 328 та 329 відповідно [10].

Всі наведені вище висновки щодо відмежування від кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, кримінальних правопорушень, передбачених статтями 328 та 329 КК України, рівною мірою стосуються і кримінального правопорушення, передбаченого статтею 422 КК України («Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості»), яке по суті повністю дублює диспозиції статей 328 та 329 КК України та є спеціальною відносно них, з єдиною відмінністю – в складі кримінального правопорушення, передбаченого у статті 422, спеціальним суб'єктом є військовослужбовець.

Ще одним складом кримінального правопорушення, який є суміжним з кримінальним правопорушенням, передбаченим статтею 330 КК України, є несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (стаття 114-2 КК України). Так, зважаючи на те, що предметом зазначеного кримінального правопорушення є інформація у сфері оборони України, а саме інформація про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів; про переміщення, рух або розташування Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, на практиці таку інформацію може бути доволі складно відрізнити від «відомостей, що становлять службову інформацію у сфері оборони країни», яка є предметом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України.

В даному випадку, на нашу думку, визначальним фактором має бути факт присвоєння відповідній інформації грифу «Для службового користування» (в разі відсутності в інформації оборонного характеру такого статусу її розголошення, за відповідності іншим вимогам, викладеним в диспозиціях частин 1, 2 статті 114-2 КК України, може бути кваліфіковано за відповідною частиною статті, і водночас однозначно не може кваліфікуватись за статтею 330 КК України) та факт наявності мети передачі такої інформації саме іноземній фізичній чи юридичній особі (на відміну від статті 330 КК України, в статті 114-2 КК України така мета не є обов'язковою ознакою). В якості додаткових критеріїв розмежування між зазначеними статтями можна також використовувати обстановку (кваліфікація за статтею 114-2 КК України можлива лише за умови вчинення передбаченого нею діяння в умовах воєнного або надзвичайного стану, тоді як для кваліфікації за статтею 330 КК України така умова не є обов'язковою) та ознаку спеціального суб'єкта (яка, на відміну від складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, у статті 114-2 КК України відсутня).

Менш проблематичним є відмежування кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, від діянь, що полягають в несанкціонованому збиранні та/або розголошенні інших видів інформації з обмеженим доступом (наприклад, лікарської, комерційної, банківської таємниць, інсайдерської інформації, професійної таємниці адвоката, таємниці усиновлення (удочеріння) тощо) – в такому випадку достатнім критерієм розмежування є предмет кримінального правопорушення, який доволі чітко відрізняється на практиці.

Певні труднощі при правозастосуванні може викликати відмежування від досліджуваного нами складу кримінальн-

ного правопорушення діяння, передбаченого статтею 387 КК України («Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування»), предмет яких перетинається в частині інформації, створеної в процесі оперативно-розшукової діяльності (в статті 387 використано поняття «даних оперативно-розшукової діяльності»). Видається, що в даному випадку визначальною ознакою для кваліфікації відповідного діяння за статтею 387 КК України, як і у випадку з розмежуванням зі статтею 114-2 КК України, є факт відсутності грифу «Для службового користування», присвоєного відповідній інформації, а також відсутність мети передачі відповідної інформації іноземним фізичним та юридичним особам. Крім того, в порівнюваних складах кримінальних правопорушень також по-різному сформульовано ознаку спеціального суб'єкта, хоч на практиці «особи, яким така інформація була довірена або стала відома» частково перетинатимуться з колом суб'єктів, вказаних у статті 387 КК України, якими є судді, прокурори, слідчі, дізнавачі тощо, а також особи, яких було попереджено в установленому порядку про обов'язок не розголошувати такі дані.

На окрему увагу заслуговує питання відмежування кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, від так званих «комп'ютерних злочинів», передбачених розділом XVI, передусім – статтями 361-2 («Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації») та 362 КК України («Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї»), зокрема, її ч. 2, яка передбачає кримінальну відповідальність за несанкціоновані перехоплення або копіювання інформації, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, якщо це призвело до її витоку, вчинені особою, яка має право доступу до такої інформації.

Обидва вищезазначених склади кримінальних правопорушень мають суміжні ознаки з кримінальним правопорушенням, передбаченим статтею 330 КК України – зокрема, діяння, яке в статті 361-2 є різновидом передачі інформації, а в статті 362 – різновидом її збирання; крім того, предметом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 361-2, також є інформація з обмеженим доступом, а в частині 2 статті 362 дещо подібним чином до диспозиції статті 330 визначено спеціального суб'єкта («особа, яка має право доступу до такої інформації»).

Зважаючи на наявність низки подібних ознак, відмежування зазначених складів кримінальних правопорушень від складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, на практиці може викликати певні труднощі. Як справедливо зазначає з цього приводу В.В. Денисенко, норми статей 361-2 та 362 КК фактично конкурують з усіма нормами, що охороняють ре жим обмеженого доступу до інформації (включаючи службову інформацію, яка є предметом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України), оскільки така інформація може бути розміщена на електронному носії. Така конкуренція норм обумовлюється в тому числі недоліками диспозицій статей розділу XIV Особливої частини КК України, які є, по-перше, надміру перевантаженими технічними термінами (до того ж досить застарілими станом на сьогодні, як приміром, «електронно-обчислювальна машина»), які ускладнюють кваліфікацію і в тому числі відмежування від суміжних кримінальних правопорушень, а по-друге, тим, що при визначенні предмета злочину за статтями 361-2 та 362 КК як критерій використано носій інформації, тоді як в інших розділах для визначення предмета використано зміст самої інформації або інші її характеристики. А оскільки ці критерії не є взаємовиключ-

ними - інформація, що становить предмет злочину, передбаченого ст. 330 КК, також може бути предметом злочину, передбаченого ст. 361-2 КК, оскільки може зберігатися в електронно-обчислювальних машинах [9, с. 15–16] – це робить фактично неможливим розмежування зазначених кримінальних правопорушень саме за предметом.

М.М. Денисенко пропонує все-таки проводити відмежування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 361-2 та 362 КК України, від інших кримінальних правопорушень проти інформаційної безпеки, саме за предметом, пропонуючи відносити до предмету кримінальних правопорушень, передбачених зазначеними статтями, лише таку інформацію, яка не може існувати в іншому вигляді, ніж електронний, або не може бути використана інакше, ніж за допомогою комп'ютерів, як-то: програмне забезпечення, бази даних (їхні дампи), великі масиви персональних даних користувачів тощо [9, с. 15–16]. Однак така думка видається нам хибною, оскільки невиправдано звужує зміст зазначених статей закону про кримінальну відповідальність порівняно зі змістом, який вочевидь було закладено в них законодавцем.

Тому відмежування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 361-2 та 362 КК України від кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, необхідно все ж проводити за іншими ознаками. Зокрема, обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, є мета передачі такої інформації іноземній фізичній чи юридичній особі, тоді як «комп'ютерні» злочини такої мети не мають [11]. Крім того, кримінальні правопорушення, передбачені статтями 361-2 та 330 відповідно, можуть також бути розмежовані за ознакою спеціального суб'єкта – перше із зазначених діянь може бути вчинено загальним суб'єктом, безвідносно того, в якому порядку такий суб'єкт отримав доступ до відповідної інформації.

Висновки та рекомендації. Таким чином, переважна більшість кримінальних правопорушень, які є суміжними з кримінальним правопорушенням, передбаченим статтею 330 КК України, можуть бути віднесені до умовної групи «кримінальних правопорушень, що посягають на інформаційну безпеку», яка, однак, не виділяється прямо законом про кримінальну відповідальність. Серед таких кримінальних правопорушень найбільш близькими до передачі або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, є державна зрада (ст. 111), шпигунство (ст. 114), розголошення державної таємниці (ст. 328) та розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю (ст. 422), основним критерієм відмежування яких від досліджуваного кримінального правопорушення є предмет посягання – державна таємниця та службова інформація відповідно. Також доволі непроблематичним на практиці є відмежування за предметом посягання від кримінальних правопорушень, предметом посягання в яких є інші види інформації з обмеженим доступом (зокрема, банківська, комерційна, професійна таємниці, інсайдерська інформація тощо).

Дещо складнішими на практиці є випадки відмежування суміжних кримінальних правопорушень від кримінального правопорушення, передбаченого статтею 330 КК України, за іншими ознаками – зокрема, метою та спеціальним суб'єктом, до яких правозастосовцям здебільшого доводиться звертатись у випадках, коли розмежування кримінальних правопорушень за предметом є неможливим (зокрема, у випадку з «комп'ютерними злочинами», які можуть стосуватись будь-яких видів інформації, розміщених на електронному носії), або ускладненим (зокрема, при відмежуванні від кримінальних правопорушень, передбачених статтею 387 КК України (предметом якої є дані оперативно-розшукової діяльності, що є подібним до «службової інформації, отриманої в процесі оперативно-розшукової діяльності») та статтею 114-2 КК України, предмет якої частково перетинається з «службовою

інформацією в сфері оборони країни». У випадках з останніми двома складами кримінальних правопорушень визначальним є факт наявності чи відсутності присвоєного відповідній інформації грифу «Для службового користування», проте не менше значення має також і наявність чи відсутність мети передачі такої інформації саме іноземним фізичним чи юридичним особам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Словник української мови : в 11 т. / [І. К. Білодід, А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін.]. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. IX : С. 1978. 916 с.

2. Савченко В. О. Суміжність складів злочинів у контексті ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. URL: https://jes.nuoua.od.ua/archive/3_2016/24.pdf

3. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія / Л.П. Брич. – Львів: ЛДУВС, 2013. 712 с.

4. Вислоцька Т. Ю. Кримінально-правова охорона таємниці в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2017. 275 с.

5. Стратегія інформаційної безпеки, затверджена Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685. *Урядовий кур'єр* від 30.12.2021 № 251.

6. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 8-е вид., перероб. і доп. Х. : Фактор, 2011. 1280 с.

7. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: монограф. / М.В. Карчевський; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 528 с.

8. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки в Україні: монографія / [В. І. Борисов, О. О. Пащенко, Д. П. Євтєєва та ін.]; за заг. ред. В. І. Борисова, О. О. Пащенка; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2024. 328 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178518899.

9. Денисенко М.М. (2025) Проблеми кримінально-правового забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства, держави. URL: https://journals.uran.ua/ispss/article/view/312694

10. Сергійчук В.В. Розмежування розголошення державної таємниці від суміжних злочинів за суб'єктивною стороною. URL: http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/law/41dec2019/33.pdf

11. Карчевський М.В. Злочини в сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (тези лекцій). URL: http://it-crime.at.ua/index/tezi_lekcij/0-31.

Дата першого надходження статті до видання: 26.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.72.037:347.724
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.34

СПОСОБИ ВІДНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОГО КОНТРОЛЮ УЧАСНИКА ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ

Негода Ілля Антонович,
orcid.org/0009-0007-6531-7999
помічник судді Господарського суду Київської області

Стаття присвячена з'ясуванню малодослідженого питання корпоративних правовідносин – класифікації способів відновлення корпоративного контролю учасника товариства з обмеженою відповідальністю. Акцентовано увагу на тому, що частка у статутному капіталі товариства є особливим об'єктом цивільних прав, яка зумовлює виникнення корпоративного контролю. Для відновлення такого контролю застосовуються речово-правові способи захисту через пред'явлення вимог віндикаційного, кондикційного та реституційного характеру.

На підставі комплексного аналізу існуючих теоретичних підходів до класифікації способів захисту корпоративних прав визначено критерії поділу та обґрунтовано їх систематизацію, яка враховує сутність корпоративного контролю учасника товариства. Запропоновано класифікацію способів відновлення корпоративного контролю, з їх поділом, залежно від результату застосування, на три групи: способи охоронно-забезпечувального характеру за допомогою яких підтверджується наявність в учасника корпоративного контролю (відбувається зміна правовідношення шляхом переведення прав та обов'язків покупця частки у статутному капіталі); способи відновлювального характеру, за допомогою яких поновлюється корпоративний контроль учасника (реституція, визначення розміру статутного капіталу товариства та розмірів часток учасників у такому товаристві, а також зобов'язання надати інформацію, зобов'язання скликати, організувати та провести загальні збори учасників, визнання реорганізації товариства недійсною); присікальні способи (визнання недійсними рішення загальних зборів учасників).

Досліджено доцільність виокремлення самостійного способу захисту як відновлення корпоративного контролю та висновується, що для відновлення корпоративного контролю достатнім є застосування способів захисту, визначених ст. 16 ЦК України.

Ключові слова: *способи захисту корпоративних прав, корпоративний контроль, відновлення, частка у статутному капіталі, учасник товариства з обмеженою відповідальністю.*

Nehoda Illia. Methods for Restoring the Corporate Control of a Participant in a Limited Liability Company: Problematic Issues of Classification

This article examines an underexplored issue in corporate law, namely the classification of legal remedies for restoring the corporate control of a participant in a limited liability company (LLC). It argues that a share in the charter capital of a company constitutes a distinct object of civil rights, the ownership of which gives rise to corporate control. The restoration of such control is effected through proprietary remedies, including vindicatory, condictionary, and restitutionary claims.

Drawing upon a comprehensive analysis of existing theoretical approaches to the classification of remedies for the protection of corporate rights, the article identifies the principal criteria for their classification and proposes a coherent systematization that reflects the legal nature of a participant's corporate control. It advances a classification of remedies for restoring corporate control according to their legal effect, distinguishing three categories. The first category comprises protective and confirmatory remedies, which establish or confirm the existence of a participant's corporate control by modifying the relevant legal relationship, including the transfer of the rights and obligations of the purchaser of a share in the company's charter capital. The second category

consists of restorative remedies aimed at reinstating corporate control, including restitution, determination of the amount of the company's charter capital and the proportional interests of the participants, orders compelling the disclosure of information, the convening, organization, and holding of the general meeting of participants, as well as the invalidation of the company's reorganization. The third category encompasses preventive remedies, including the invalidation of resolutions adopted by the general meeting of participants.

The article further considers whether the restoration of corporate control should be recognized as an autonomous legal remedy. It concludes that the restoration of corporate control may be effectively achieved through the legal remedies provided for in Article 16 of the Civil Code of Ukraine, without the need to recognize it as a separate remedy.

Key words: *corporate law remedies, protection of corporate rights, corporate control, restoration of corporate control, share in the charter capital, limited liability company, Civil Code of Ukraine.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку корпоративного права, зокрема діяльності товариств з обмеженою відповідальністю(далі – ТОВ), як основної організаційно-правої форми юридичних осіб, створених з метою отримання прибутку, проблема класифікації способів відновлення корпоративного контролю їх учасників має пріоритетне значення. Саме окреслення чіткої системи таких способів безпосередньо свідчить про ефективність захисту корпоративних прав загалом. Хоча й варто констатувати, що сьогодні така система відсутня, що призводить до застосування неефективних способів захисту корпоративних прав учасників таких товариств та, відповідно, до неможливості (у кращому випадку, значної складності) відновлення корпоративного контролю.

У ст. 16 ЦК України закріплено широкий перелік способів захисту цивільних прав, ряд із яких також застосовується для захисту корпоративних прав учасників ТОВ, зокрема й для відновлення корпоративного контролю. Між тим, у ряді наукових публікацій зроблено висновок, що для відновлення корпоративного контролю учасника має використовуватись окремий непоіменований у ст. 16 ЦК України спосіб захисту, – відновлення корпоративного контролю. Зокрема, А. В. Жук вважає, що «відновлення корпоративного контролю є комплексним спеціальним способом захисту, що спрямований на повернення учаснику юридичної особи корпоративного типу можливості своїми рішеннями впливати на діяльність останньої шляхом відновлення права власності на протиправно відібрані від нього корпоративні права» [1, с. 19]. Відсутність у правовій доктрині та правозастосовній практиці єдиного підходу до розуміння не лише сутності корпоративного контролю, але і способів його відновлення, зумовлює потребу з'ясувати: 1) правову природу корпоративного контролю та 2) класифікувати способи його відновлення учасниками ТОВ. Наведене сприятиме застосуванню ефективних способів як захисту корпоративних прав, так і відновлення корпоративного контролю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню захисту корпоративних прав присвячений ряд дисертаційних досліджень, зокрема М. К. Богуш «Захист прав та інтересів суб'єктів корпоративних правовідносин», І. М. Галіяна «Захист корпоративних прав учасників господарських товариств: цивільно-правові аспекти», А. В. Киричока «Форми захисту прав учасників господарських товариств» Н. А. Сліпенчук «Цивільно-правові способи захисту корпоративних прав», Г. Ю. Смірнова «Корпоративні права: особливості здійснення та захисту», а також низка наукових статей О. А. Беляневич, В. Г. Жорнокуй, І. В. Спасибо-Фатєєвої та інших науковців. Проте у вказаних роботах не аналізувалось питання способів відновлення корпоративного контролю та їх класифікації.

Метою цього дослідження є з'ясування загальнотеоретичних підходів до класифікації способів відновлення корпоративного контролю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Способами захисту цивільних прав є передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть бути

досягнуті припинення, попередження, усунення порушень права, його відновлення і (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права. Класифікація способів захисту цивільних прав є доволі важливим теоретичним питанням з огляду на те, що вибір певного її критерію безпосередньо впливає як на здійснення права, так і на його захист, оскільки визначає ефективність певного способу захисту у конкретній ситуації. Найпоширенішою є класифікація способів захисту цивільних прав як результат та характер наслідків їх застосування для відновлення порушеного права: сукупність способів, застосування яких спрямоване на підтвердження існування відповідного права або на припинення чи зміну відповідного обов'язку; способи, за допомогою яких забезпечується запобігання порушенню права або усунення вже розпочатого неправомірного впливу; способи, що мають на меті відновити порушене право та/або компенсувати завдані у зв'язку з цим втрати [2, с. 237]. Водночас пропонуються й інші підходи. Наприклад, О. А. Беляневич, на основі критерію правового результату, що досягається застосуванням того чи іншого способу захисту, запропонувала таку класифікацію способів захисту корпоративних прав учасників господарських товариств, зокрема акціонерів: 1) способи, використання яких підтверджує або посвідчує право, змінює чи припиняє правовідношення (визнання прав та акції (частки), переведення прав та обов'язків покупця акцій (часток, паїв); 2) способи, використання яких попереджає чи припиняє порушення права (визначення недійсними рішень загальних зборів учасників, наглядової ради тощо); 3) способи, застосування яких відновлює порушене право чи компенсує витрати, завдані у зв'язку з порушенням права (усунення наслідків недійсності правочину, відшкодування збитків, завданих товариству його посадовою особою) [3, с. 16].

У свою чергу, І. М. Галіян запропонував класифікувати спеціальні способи захисту корпоративних прав за видом їх порушення (порушення, що випливають з управління товариством, придбання чи відчуження частки (акцій) у статутному (складеному) капіталі, прийняття органами товариства рішення, що не відповідає вимогам законодавства або статуту товариства, укладення договорів із порушенням встановленого законодавством та статутом товариства порядку, неправомірного припинення корпоративних прав тощо) на чотири групи: 1) способи захисту порушених корпоративних прав учасників господарських товариств, що випливають з їх участі в управлінні товариством; 2) способи захисту порушених корпоративних прав учасників господарських товариств, що випливають з неправомірного припинення їх участі в товаристві; 3) способи захисту прав на придбання (відчуження) частки у статутному (складеному) капіталі (акцій); 4) способи захисту порушених корпоративних прав учасників господарських товариств, що застосовуються у випадку неправомірного припинення корпоративних прав [4, с. 107–108].

Вважаємо, що зазначені вище класифікації є цінними та відображають цивільно-правову природу корпоративних правовідносин, однак вимагають певного уточнення щодо відновлення корпоративного контролю учасника ТОВ.

При класифікації способів відновлення корпоративного контролю учасника ТОВ потрібно виходити з його правової природи. На думку Ю. М. Жорнокуя «характерними ознаками, що встановлюють специфіку корпоративної організації у рамках конструкції юридичної особи, є: 1) поділ статутного капіталу на частки, що є формою фіксації корпоративних прав; 2) існування відносин участі в управлінні такою організацією» [5; с. 46]. Корпоративні права учасника товариства розщеплюються на дві основні групи: права на частку в статутному капіталі товариства та права з частки. Отже, корпоративний контроль учасника опосередковується майновою участю у формуванні статутного капіталу товариства, оскільки виникає з факту внесення вкладу до статутного капіталу при створенні товариства або з набуттям прав на частку в статутному капіталі, розмір частки у статутному капіталі визначає кількість голосів учасника, яку останній має при голосуванні на загальних зборах учасників, на засіданнях яких

приймаються ключові управлінські рішення щодо діяльності товариства.

З огляду на наявність двох груп корпоративних прав учасників товариства, способи відновлення корпоративного контролю можна класифікувати залежно від виду таких порушених прав на: 1) способи відновлення у разі порушення прав на частку в статутному капіталі, які містять способи захисту, спрямовані на повернення часток у статутному капіталі; 2) способи відновлення, у разі порушення прав з частки в статутному капіталі.

Частка у статутному капіталі товариства є об'єктом широкого кола цивільних правовідносин: насамперед корпоративних, які посвідчують участь у товаристві, а також спадкових, зобов'язальних, речових (поділ спільного майна подружжя), які не мають корпоративної природи, мають різні механізми здійснення цих прав, їх захист, а також юрисдикцію судів, які їх вирішують. Отже, до способів захисту прав на частку у статутному капіталі товариства, що покликані відновити корпоративний контроль учасника, можна віднести визнання правочину недійсним, витребування учасником ТОВ частки (частини частки) у статутному капіталі з чужого незаконного володіння. Наслідком віндикації частки є повернення учаснику відсотку впливу на товариство, який існував до позбавлення прав на частку у статутному капіталі та завершується державною реєстрацією змін до відомостей про склад учасників ТОВ на підставі судового рішення про витребування з володіння відповідача частки у статутному капіталі товариства.

Способами відновлення корпоративного контролю, у разі порушення прав з частки, є переведення прав та обов'язків покупця частки у статутному капіталі товариства, визначення розміру статутного капіталу та розмірів часток учасників ТОВ, визнання недійсними рішень загальних зборів учасників ТОВ, зобов'язання надати інформацію, зобов'язання скликати, організувати та провести загальні збори учасників, визнання реорганізації товариства недійсною.

Варто зауважити на умовності цієї класифікації, оскільки права на частку та права з частки утворюють єдиний комплекс прав учасника товариства, порушення права на частку призводить до порушення права з частки. Потрібно ще застерегти, що предмет доказування у справах з однаковими позовними вимогами буде суттєво відрізнятись залежно від підстав втрати корпоративного контролю. Так, «розмиття частки» учасника може мати місце як внаслідок конвертації часток при реорганізації товариства, так й внаслідок невнесення додаткового вкладу при збільшенні статутного капіталу.

Системний поділ способів відновлення корпоративного контролю має здійснюватись за найбільш практично значущим критерієм – за результатом, на який розраховано їх застосування, особливостей порушень, особи порушника та інших факторів, що надасть можливість вибудувати систему способів, що є сукупністю ефективних заходів щодо відновлення корпоративного контролю.

Способи відновлення корпоративного контролю можна поділити на три групи. До першої варто віднести способи, що мають охоронно-забезпечувальний характер і застосування яких дозволяє підтвердити (засвідчити) право: 1) заміна правовідношення (п. 6 ч. 2 ст. 16 ЦК України) та 2) визнання права на частку в статутному капіталі. Метою застосування такого способу захисту як зміна правовідношення є створення умов для реалізації суб'єктивного права. Для відновлення корпоративного контролю спосіб захисту реалізується шляхом переведення прав і обов'язків покупця на привілейовану особу (ст. 20 Закону України «Про ТОВ та ТДВ»).

До другої групи відносяться способи, які мають відновлювальний характер, вони спрямовані на усунення наслідків правопорушення, повернення сторін у початковий стан або реальне виконання обов'язку. Про використання зазначеного способу йдеться, коли припинення порушення суб'єктивного права та притягнення винної особи до відповідальності недостатньо, а необхідно поновити порушене право у повному обсязі (наприклад, застосувати реституцію) [6, с. 256–257]. До цієї групи спо-

собів належать відновлення становища, що існувало до порушення, примусове виконання обов'язку в натурі, відшкодування збитків, моральної шкоди, а також визнання права чи правочину недійсним. Виходячи з визначених теоретичних засад та з урахуванням положень ч. 5 ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» способами відновлення корпоративного контролю є визначення розміру статутного капіталу товариства та розмірів часток учасників у такому товаристві, а також зобов'язання надати інформацію, зобов'язання скликати, організувати та провести загальні збори учасників, визнання реорганізації товариства недійсною.

Третю групу складають способи, як мають присікальний характер: припинення дій, які порушують право (п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України) – визнання недійсними рішень загальних зборів, визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України).

Відновлення корпоративного контролю учасника відбувається внаслідок застосування різних способів захисту – шляхом пред'явлення віндикаційного позову, визнання правочину недійсним, визнання недійсними рішень загальних зборів, зобов'язання вчинити дії тощо. Відтак закономірним є питання про те чи можна відновити корпоративний контроль за допомогою одного способу, який може застосовуватись незалежно від підстав порушення або втрати такого контролю. Аналіз наукових публікацій свідчить, що питання існування окремого способу відновлення корпоративного контролю є малодослідженим.

Послідовно закріплює доцільність застосування окремого способу захисту, такого як відновлення корпоративного контролю І. М. Галіян, який зауважує, що «це допоможе розв'язати два взаємопов'язаних між собою питання: 1) повернення власнику втраченої частки (акцій) шляхом застосування реституції чи віндикації; 2) відновлення корпоративних прав, які не могли бути ним реалізовані через втрату корпоративного контролю» [4, с. 127]. Водночас Н. С. Нецька зазначає, що «вимога про відновлення корпоративного контролю не потребує багатостадійного, послідовного застосування сукупності інших способів захисту, а тому значно полегшує судовий захист прав учасників товариства» [7; с. 71].

Якщо допустити наявність існування окремого непоіменованого у ст. 16 ЦК України способу захисту – відновлення корпоративного контролю, то найперше що слід мати на увазі, що оскільки частка у статутному капіталі є показником ступеню такого контролю, то наслідком його відновлення є присудження частки у процентному відношенні, незалежно від того чи змінювалась її номінальна вартість. Зазначений результат досягається задоволенням позовної вимоги про витребування частки, що може бути наслідком застосування способів захисту, що висновують з чотирьох різних видів позову. Це, зокрема реституційний, віндикаційний, зобов'язально-договірний і кондикційний. Спільним у цих позовів є те, що вони мають спільну позовну вимогу, однак виникають з абсолютно різних правовідносин, мають під собою абсолютно різні підстави та предмет доказування [8, с. 31]. Зауважимо, що зазначені способи захисту використовуються, якщо розмір частки у статутному капіталі не зазнав змін. У випадку зміни процентного виразу частки у статутному капіталі внаслідок збільшення статутного капіталу за рахунок додаткових вкладів, частка може бути «розмита», що відповідно, призводить до зміни ступеню корпоративного контролю або навіть його втрати. Відповідно, у цих випадках ефективним способом відновлення корпоративного контролю учасника є визначення розміру статутного капіталу та розміру часток, що кореспондується зі способом захисту, визначеним у п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України – відновлення становища, що існувало до порушення.

Висновки. Цивільно-правова природа корпоративних прав зумовлює переважне використання учасниками товариства передбачених ст. 16 ЦК України універсальних способів їх захисту. Аналіз наукових підходів щодо класифікації способів захисту корпоративних прав дає підстави для висновку про те, що класи-

фікація способів відновлення корпоративного контролю має здійснюватись за таким критерієм як результат застосування: правопідтверджуючі, відновлювальні, присікальні. Вибір конкретного способу захисту для відновлення корпоративного контролю обумовлюється характером та змістом порушеного права учасника ТОВ.

Виокремлення окремого способу захисту – відновлення корпоративного контролю на сучасному етапі розвитку корпоративних правовідносин не є актуальним, оскільки традиційні способи захисту, визначені у ЦК України та які застосовуються для захисту у речових чи зобов'язальних правовідносинах є достатніми й для відновлення корпоративного контролю. Концепція відновлення корпоративного контролю не замінить речові за своєю сутністю вимоги про повернення частки у статутному капіталі за допомогою вимог реституційного, віндикаційного та кондикційного характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жук А. Відновлення становища, яке існувало до порушення, як спосіб захисту корпоративних прав. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 4. С. 16–22. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.03

2. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М.Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

3. Беляневич О. А. Про способи захисту корпоративних прав. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*: за ред. д-ра юрид. наук, проф. Васильєвої В. А. Випуск 3. Івано-Франківськ: Фоліант, 2016. с. 14–23.

4. Галіян І.М. Захист корпоративних прав учасників господарських товариств: цивільно-правові аспекти : дис. … докт. філософ. наук : спец. 081 «Право». Київ, 2020. 264 с.

5. Жорнокуй Ю.М. Юридична особа v корпорація : чи доцільно змінювати національні традиції // В кн. Корпоративне право крізь призму судової практики: монографія за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021 с. 30–61.

6.Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно–правові аспекти) : Монографія / Луць В. В., Васильєва В. А., Калаур І. Р., Кашина О. В., Кобецька Н. Р., Саракун І. Б.; за заг. ред. В. В. Луця. –Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. 320 с.

7. Нецька Л. С. Про способи захисту корпоративних прав : реалії та перспективи. Охорона корпоративних прав : *матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару. Івано–Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*, 2011. с. 69–74.

8. Романюк Я.М., Майстренко Л.О. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного суду України.* 2014. № 10 (170). С. 22–31.

Дата першого надходження статті до видання: 02.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.5:341.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.35

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ДЕРЖАВОЮ: ІМУНІТЕТ ДЕРЖАВИ ТА КОНТРОЛЬОВАНИХ НЕЮ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ (ALTER EGO) У ПРАКТИЦІ СУДІВ КОРОЛІВСТВА НІДЕРЛАНДІВ

Радецький Василь Миколайович,
orcid.org/0009-0002-0231-4719
аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
юрист адвокатського об'єднання
«Ей.Джи.Ей та Партнери»

Статтю присвячено дослідженню юрисдикційного імунітету держави та контрольованих нею юридичних осіб у контексті визнання та виконання рішень судів України про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації (РФ) проти України. Актуальність теми зумовлена тим, що, попри сформовану практику судів України щодо незастосування імунітету РФ у відповідній категорії справ, реальне стягнення присуджених сум часто залежить від можливості звернення до іноземних юрисдикцій, у яких перебувають активи РФ або пов'язаних із нею осіб. У статті проаналізовано практику судів Королівства Нідерландів щодо заяв про визнання та виконання рішень судів України, винесених як безпосередньо проти РФ, так і проти юридичних осіб, визначених судами України як alter ego РФ. Особливу увагу приділено підходам Окружного суду Гааги та Апеляційного суду Гааги до співвідношення суверенного імунітету держави, деліктного винятку, права на доступ до суду та правового статусу контрольованих державою компаній. Обґрунтовано, що нідерландські суди не переносять автоматично підхід судів України щодо незастосування імунітету РФ на стадію визнання та виконання рішень за кордоном, а здійснюють самостійну оцінку юрисдикційного імунітету відповідно до міжнародного права та власної судової практики. Водночас практика Апеляційного суду Гааги за заявами ПрАТ «КУА Славутич-Інвест» та ФГ «СЮ Жнива» свідчить про важливе розмежування між економічним інтересом держави в контрольованій юридичній особі та юридичним правом держави на майно такої особи. Зроблено висновок, що виконання рішень проти юридичних осіб, визначених як alter ego держави, може бути потенційно перспективним напрямом транскордонного стягнення шкоди, однак не усуває необхідності подальшої перевірки умов визнання та виконання таких рішень.

Ключові слова: *юрисдикційний імунітет, імунітет держави, відшкодування шкоди, збройна агресія, рішення судів України, визнання та виконання іноземних судових рішень, Гаазька конвенція про судові рішення, alter ego, контрольовані державою юридичні особи, Королівство Нідерландів.*

Radetskyi Vasyl. Compensation for Damages Caused by the State: Immunity of the State and Legal Entities Under its Control (alter ego) in the Judicial Practice of the Kingdom of the Netherlands

The article examines the jurisdictional immunity of a State and legal entities controlled by it in the context of recognition and enforcement of judgments of Ukrainian courts awarding compensation for damage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The relevance of the topic stems from the fact that, although Ukrainian courts have developed a consistent approach to denying Russia jurisdictional immunity in this category of cases, the actual recovery of awarded damages often depends on access to foreign jurisdictions where assets of Russia or Russia-related entities may be located. The article analyses the case law of the courts of the Kingdom of the Netherlands concerning applications for recognition and enforcement of judgments of Ukrainian courts rendered both directly against Russia and against legal entities characterised by Ukrainian courts as Russia's alter ego. Particular attention is paid to the approaches of the District Court of The Hague and the Court of Appeal

of The Hague to the relationship between State immunity, the tort exception, the right of access to a court, and the legal status of State-controlled companies. The article argues that Dutch courts do not automatically transpose the approach of Ukrainian courts to the non-application of Russia's immunity at the stage of recognition and enforcement abroad, but conduct an independent assessment of jurisdictional immunity under international law and their own case law. At the same time, the case law of the Court of Appeal of The Hague on the applications of PrJSC "AMC Slavutych-Invest" and Farm Enterprise "SY Zhnyva" demonstrates an important distinction between a State's economic interest in a controlled legal entity and the State's legal title to that entity's assets. The article concludes that enforcement of judgments against legal entities identified as a State's alter ego may represent a potentially promising avenue for cross-border recovery of damage caused by a State; however, it does not eliminate the need for further judicial assessment of the conditions for recognition and enforcement of such judgments.

Key words: *jurisdictional immunity, State immunity, compensation for damage, armed aggression, judgments of Ukrainian courts, recognition and enforcement of foreign judgments, Hague Judgments Convention, alter ego, State-controlled legal entities, Kingdom of the Netherlands.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, спричинило масштабну майнову та немайнову шкоду фізичним і юридичним особам, а також державі. За даними дослідження «Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA5)», станом на кінець 2025 року прямі збитки оцінювалися в 195,1 млрд доларів США, економічні та соціальні втрати – у 666,7 млрд доларів США, а потреби у відбудові та відновленні України протягом наступних десяти років – у 587,7 млрд доларів США [52]. У зв'язку з цим постраждалі особи знаходяться в пошуку ефективних механізмів притягнення РФ до відповідальності, отримання судових рішень про відшкодування шкоди та їх реального виконання.

Починаючи з квітня 2022 року, суди України, спираючись на практику Верховного Суду, сформували підхід, за яким РФ не користується юрисдикційним імунітетом у справах про відшкодування шкоди, завданої її збройною агресією [2; 4; 9; 29; 43]. Це дало змогу позивачам отримувати рішення судів України проти РФ та пов'язаних із нею юридичних осіб. Водночас реальне стягнення присуджених сум часто залежить від наявності активів у юрисдикціях інших держав і від готовності судів таких держав визнати та допустити відповідні рішення до виконання.

Можливість визнання та виконання рішень судів України за кордоном, зокрема в Королівстві Нідерландів, передбачена Конвенцією про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах від 2 липня 2019 року («Гаазька конвенція про судові рішення»), що набула чинності для України з 1 вересня 2023 року [27]. Однак застосування Конвенції не усуває питання юрисдикційного імунітету відповідача, яке суд держави виконання зобов'язаний перевіряти самостійно.

У практиці судів Королівства Нідерландів така перевірка здійснюється ex officio і не зводиться до відтворення висновків суду держави походження рішення [23; 24; 25; 38; 39; 40; 41]. Суд держави виконання може враховувати практику українського Верховного Суду та мотиви рішення, щодо якого подано заяву про визнання і виконання, однак самостійно оцінює, чи поширюється на відповідача імунітет. Це питання є особливо комплексним у випадках, коли рішення суду України винесене не лише проти держави, а й проти юридичної особи, визначеної як alter ego цієї держави.

Отже, проблема дослідження полягає у визначенні того, як суди держави виконання, на прикладі судів Королівства Нідерландів, застосовують юрисдикційний імунітет у провадженнях щодо визнання та виконання рішень судів України про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ, у тому числі коли відповідачем є контрольована державою юридична особа.

Аналіз нещодавніх досліджень та публікацій. Проблематика юрисдикційного імунітету досліджувалася

у працях О. Г. Бортнік, Т. В. Степаненко, М. В. Буроменського, І. М. Доляновської, Ю. М. Жорнокуя, О. В. Зозуляк, І. О. Кас'яновського, В. І. Карасьова, Р. А. Майданика, М. О. Медведєвої, В. І. Нагнибіди, Ю. І. Парути, С. О. Погрібного, Є. В. Попка, К. О. Соломонової, В. В. Фісуна та інших авторів. Питання деліктної відповідальності держави та відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ проти України, аналізувалися у працях В. І. Бондар, Є. В. Дуліби, Д. В. Кравчук, В. М. Махінчука, І. Р. Мудрої, Л. А. Музики, О. О. Отраднової, Е. А. Писарєвої, В. І. Теремецького, А. Л. Федорової, Г. О. Христової та інших.

Водночас питання застосування юрисдикційного імунітету на стадії визнання та виконання рішень судів України за кордоном, особливо щодо контрольованих державою юридичних осіб (*alter ego*), залишається недостатньо дослідженим. Це зумовлено новизною відповідної судової практики та її активним формуванням у судах іноземних держав, зокрема Королівства Нідерландів.

Метою дослідження є визначення підходів судів Королівства Нідерландів до застосування юрисдикційного імунітету держави та контрольованих нею юридичних осіб у провадженнях про визнання та виконання рішень судів України щодо відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після отримання рішення суду України про відшкодування шкоди перед позивачем постає питання його фактичного виконання. Станом на 2026 рік потенційними шляхами є звернення до Міжнародного реєстру збитків для України (RD4U) [28] та/або звернення до суду іноземної держави із заявою про визнання та виконання відповідного рішення. Оскільки міжнародний компенсаційний механізм перебуває на етапі формування і не забезпечує автоматичного повного відшкодування за судовим рішенням, виконання судового рішення за кордоном може залишатися практично важливим інструментом для постраждалих осіб.

Королівство Нідерландів є однією з юрисдикцій, у яких уже формується практика щодо таких заяв. Інтерес до цієї юрисдикції пояснюється, зокрема, наявністю в Нідерландах активу, пов'язаного з групою «Газпром»: акцій газовидобувної компанії Wintershall Noordzee B.V., якими опосередковано володіє російське ПАТ «Газпром» і вартість яких у 2024 році оцінювалася в 334 млн євро [51]. За заявами постраждали заявників, на цей актив були накладені забезпечувальні заходи у вигляді арешту та заборони відчуження [30]. Саме тому питання юрисдикційного імунітету держави та контрольованих нею юридичних осіб набуває в цій юрисдикції безпосереднього практичного значення.

У межах цього дослідження проаналізовано чотири справи та сім рішень судів Королівства Нідерландів, у яких викладено правові висновки щодо застосування юрисдикційного імунітету у відповідній категорії справ.

А. Визнання та виконання рішення суду України у справі за позовом юридичної особи до РФ

У цій справі заявник, ТОВ «Луганськгаз Збут», звернувся до Окружного суду Гааги із заявою про визнання та виконання рішення Господарського суду міста Києва від 16 січня 2024 року у справі № 910/14477/23, яким було вирішено стягнути з РФ на користь заявника збитки в розмірі 3 161 365 073,00 грн. Шкода виникла у зв'язку з окупацією Луганської області та відповідним позбавленням заявника можливості здійснювати господарську діяльність із постачання природного газу [35]. У межах розгляду справи в суді України заявник визначив відповідачем саме державу – РФ. У частині юрисдикційного імунітету Господарський суд міста Києва, із посиланням на практику Верховного Суду, зазначив, що судовий імунітет РФ на спірні правовідносини не поширюється [35].

4 лютого 2026 року Окружний суд Гааги виніс рішення, яким визнав себе таким, що не має юрисдикції розглядати заяву ТОВ «Луганськгаз Збут» через наявність у РФ юрисдикційного імунітету [40]. В обґрунтування свого рішення Окружний суд Гааги навів такі аргументи.

По-перше, імунітет застосовується до дій іноземної держави, вчинених під

час здійснення нею суверенних владних повноважень, тобто до acta iure imperii, але не до випадків, коли іноземна держава вступає у правові відносини з приватними особами на рівних умовах, тобто до acta iure gestionis. Останнє має місце, зокрема, у комерційній діяльності, коли держава бере участь у правовідносинах як суб'єкт приватного права. Суд встановив, що воєнні дії РФ в Україні та окупація Луганської області є саме суверенними діями РФ (acta iure imperii), а тому на такі відносини поширюється імунітет держави.

По-друге, суд відхилив аргументи заявника, які, зокрема, ґрунтувалися на правовому висновку професора М. В. Буроменського про те, що дії РФ можуть розглядатися як комерційні приватно-правові акти (acta iure gestionis). Заявник посилався на те, що його майно було фактично експропрійовано й експлуатується окупаційним органом управління РФ у Луганській області, а тому РФ отримує комерційну вигоду від своїх дій. Окружний суд Гааги встановив, що цей аргумент не розглядався Господарським судом міста Києва під час ухвалення відповідного рішення, а тому не може братися до уваги на етапі його визнання та виконання в Королівстві Нідерландів.

По-третє, суд встановив, що жоден із аргументів заявника щодо можливого винятку із юрисдикційного імунітету РФ не застосовується у вказаній справі.

Зокрема, суд зазначив, що стаття 12 Конвенції ООН «Про юрисдикційні імунітети держав та їх власності», яка передбачає так званий «деліктний виняток» з імунітету, не застосовується в цьому випадку, оскільки такий виняток може бути застосований судами держави, на території якої було завдано шкоду [53]. Оскільки шкоду було завдано діями РФ на території України, суд Королівства Нідерландів не має повноважень застосовувати деліктний виняток.

Більше того, суд припустив, що з огляду на рішення Міжнародного суду ООН від 3 лютого 2012 року у справі «Німеччина проти Італії» (Греція як третя сторона) деліктний виняток статті 12 Конвенції ООН не поширюється на дії збройних сил держав у збройному конфлікті [49; 53]. Окрім цього, суд зауважив, що деліктний виняток застосовується виключно до реальної шкоди, а не до втраченої вигоди, яка становила основну частину позовних вимог заявника [40].

Насамкінець суд зауважив, що виняток з імунітету не застосовується лише з огляду на характер або серйозність поведінки держави – завдавача шкоди. Держави користуються імунітетом унаслідок самого факту їхнього суверенного статусу. При цьому, відповідно до рішення Міжнародного суду ООН від 3 лютого 2012 року у справі «Німеччина проти Італії» (Греція як третя сторона), право на імунітет не обмежується навіть у разі звинувачення держави у найсерйозніших порушеннях міжнародного гуманітарного права або законів війни [49]. Відтак суд дійшов висновку, що факт порушення РФ суверенітету України, визнання РФ державою-спонсором тероризму, накладення санкцій на РФ, замороження активів РФ низкою держав ЄС тощо не призводять до втрати нею імунітету.

З огляду на викладене суд визнав себе таким, що не має юрисдикції розглядати заяву ТОВ «Луганськгаз Збут» у зв'язку з юрисдикційним імунітетом відповідача – РФ [40].

Б. Визнання та виконання рішення суду України у справі за позовом фізичної особи до РФ

У цій справі заявник – фізична особа – звернувся до Окружного суду Гааги із заявою про визнання та виконання рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області від 6 березня 2023 року у справі № 369/6555/22, яким з РФ було стягнуто 1 703 705,00 грн збитків за шкоду, завдану знищенням квартири в с. Горенка Київської області внаслідок збройної агресії та ракетної атаки військових формувань РФ навесні 2022 року [36]. Суд України виходив із того, що РФ не вправі посилатися на судовий імунітет, оскільки, порушивши низку міжнародних договорів, вона вийшла за межі своїх суверенних прав і є державою-агресором [36].

2 квітня 2025 року Окружний суд Гааги відмовив у визнанні та виконанні цього

рішення у зв'язку з відсутністю юрисдикції через імунітет РФ [39]. Суд, зокрема, зазначив, що участь РФ у провадженні не означає автоматичної згоди на юрисдикцію, якщо держава посилається на імунітет як на аргумент захисту [39; 40]. Крім того, для кваліфікації дій РФ як acta iure imperii не мало значення, чи описуються вони як воєнні дії, чи як дії в межах так званої «спеціальної військової операції» [39].

Окремо суд першої інстанції відхилив аргумент про те, що визнання юрисдикційного імунітету РФ позбавить заявника права на доступ до правосуддя. Він виходив із того, що застосування судового імунітету може обмежувати доступ до суду, однак саме по собі не становить порушення цього права; при цьому для визнання імунітету держави-відповідача не є вирішальним, чи доступні позивачу інші засоби захисту [39].

19 травня 2026 року Апеляційний суд Гааги залишив рішення суду першої інстанції без змін [23]. В апеляційній скарзі заявник, посилаючись на підхід ЄСПЛ у справі «Аль-Адсані проти Сполученого Королівства», доводив, що надання РФ імунітету щодо її воєнних дій в Україні не переслідує законної мети та є непропорційним обмеженням права на доступ до суду [47]. Однак Апеляційний суд Гааги, врахувавши практику Міжнародного суду ООН, ЄСПЛ та Верховного Суду Королівства Нідерландів, дійшов висновку, що право держави на імунітет від юрисдикції зберігається навіть у разі найсерйозніших порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права [26; 47; 48; 49]. Отже, наведені аргументи не були достатніми для висновку про відсутність у РФ юрисдикційного імунітету.

Таким чином, і суд першої інстанції, і Апеляційний суд Гааги підтвердили відсутність юрисдикції розглядати заяву про визнання та виконання рішення суду України у зв'язку з юрисдикційним імунітетом РФ.

В. Визнання та виконання рішень судів України у справах проти юридичних осіб, визначених як *alter ego* РФ

Іншими позивачами, які зазнали шкоди внаслідок повномасштабного вторгнення РФ, є ПрАТ «КУА Славутич-Інвест» («Славутич-Інвест») та ФГ «СЮ Жнива» («СЮ Жнива»). Для цілей цієї статті справи цих позивачів доцільно розглядати в сукупності, оскільки вони використали спільний алгоритм відшкодування шкоди, завданої РФ унаслідок збройної агресії: спочатку отримали рішення проти РФ, а потім – рішення проти юридичних осіб, визначених як *alter ego* РФ, зокрема ТОВ «Газпром Інтернешнл Лімітед» («Газпром Інтернешнл»). Далі по тексту статті рішення 2023 року, винесені безпосередньо проти РФ, позначаються як рішення проти РФ, а рішення 2024 року проти компаній групи «Газпром» – як рішення проти компаній, визначених як *alter ego* РФ.

а. Рішення судів України у справах щодо відшкодування шкоди, завданої РФ

Унаслідок повномасштабного вторгнення РФ та окупації частини Запорізької області «Славутич-Інвест» втратило вісім земельних ділянок, розташованих у Мелітопольському районі Запорізької області, загальною вартістю 439 243 988,76 грн. У свою чергу, «СЮ Жнива» внаслідок окупації частин Херсонської та Запорізької областей втратило 304 763,00 тонни сільськогосподарської продукції (пшениці, насіння соняшника, кукурудзи) загальною вартістю 3 812 140 896,11 грн [32; 34].

Обидві постраждалі юридичні особи звернулися до Господарського суду Запорізької області з позовами до РФ про відшкодування шкоди, завданої внаслідок повномасштабного вторгнення та окупації частин Запорізької і Херсонської областей, що мало наслідком втрату зазначеного майна.

2 лютого 2023 року та 4 травня 2023 року Господарський суд Запорізької області виніс рішення у справах № 908/1100/22(908/2455/22) та № 908/1955/22(908/747/23), якими задовольнив позовні вимоги відповідно «СЮ Жнива» та «Славутич-Інвест» у повному обсязі [32; 34]. Суд вирішив стягнути з РФ на користь «СЮ Жнива» збитки за завдану шкоду в розмірі 3 812 140 896,11 грн, а на користь «Славутич-Інвест» – у розмірі

439 243 988,76 грн. У рішеннях проти РФ суд зазначив, що РФ не користується судовим імунітетом з огляду на наявність «деліктного винятку», виражену відмову РФ від імунітету, можливе порушення статті 6 Європейської конвенції з прав людини щодо доступу до суду, зобов'язання України щодо боротьби з тероризмом та інші аргументи, підкріплені відповідною практикою Верховного Суду щодо імунітету РФ [32; 34].

Проте, отримавши рішення проти РФ, позивачі не звернулися до іноземних судів, у тому числі судів Королівства Нідерландів, із заявами про їх визнання та виконання.

Натомість на наступному етапі позивачі подали нові позови до Господарського суду Запорізької області, але цього разу – до юридичних осіб, яких вони визначили як alter ego держави РФ, а саме: ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та «Газпром Інтернешнл». При цьому РФ була визначена як третя особа, що не заявляє самостійних вимог. Суть позовних вимог зводилася до того, що зазначені юридичні особи, попри de jure організаційну та майнову відокремленість, de facto є інструментами РФ, які вона використовує у внутрішній та міжнародній політиці. Іншими словами, позивачі стверджували, що такі юридичні особи є alter ego РФ з огляду на відносини контролю між РФ та відповідними компаніями, наділення їх суспільно значущими функціями, використання для задоволення внутрішніх і зовнішньополітичних потреб РФ, функціонування в межах особливого правового режиму, законодавче закріплення контрольного пакета акцій за РФ, відсутність інституційної незалежності та фактичне використання РФ майна юридичних осіб як власного попри формальну майнову відокремленість [31; 33].

На цих підставах та з огляду на раніше ухвалені рішення проти РФ позивачі в межах нових позовів просили визнати ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та «Газпром Інтернешнл» солідарними боржниками за збитки, завдані РФ унаслідок повномасштабного вторгнення. Сам факт завдання шкоди та відповідальність РФ за неї були встановлені рішеннями Господарського суду Запорізької області від 2 лютого 2023 року у справі № 908/1100/22(908/2455/22) щодо «СЮ Жнива» та від 4 травня 2023 року у справі № 908/1955/22(908/747/23) щодо «Славутич-Інвест» [32; 34].

Так, рішенням від 15 серпня 2024 року у справі № 908/1955/22(908/1534/24) Господарський суд Запорізької області задовольнив позовні вимоги «Славутич-Інвест» та постановив стягнути солідарно з ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та «Газпром Інтернешнл» збитки в розмірі 439 642 487,99 грн, завдані діями РФ та окупацією частини Запорізької області, на якій знаходилися земельні ділянки «Славутич-Інвест» [31].

Схожим чином Господарський суд Запорізької області рішенням від 27 серпня 2024 року у справі № 908/1100/22(908/1655/24) задовольнив позовні вимоги «СЮ Жнива» та вирішив стягнути солідарно з ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та «Газпром Інтернешнл» збитки в розмірі 3 812 140 896,11 грн, завдані діями РФ та втратою сільськогосподарської продукції, що була власністю «СЮ Жнива» [33]. При цьому в межах рішень проти компаній, визначених як alter ego РФ, питання юрисдикційного імунітету таких юридичних осіб окремо не розглядалося.

Таким чином, станом на серпень 2024 року «Славутич-Інвест» та «СЮ Жнива» отримали рішення Господарського суду Запорізької області про відшкодування шкоди за рахунок юридичних осіб, визнаних судом alter ego РФ, у тому числі «Газпром Інтернешнл». Саме із заявами про визнання та виконання цих рішень проти компаній, визначених як alter ego РФ, позивачі звернулися до судів Королівства Нідерландів.

б. Позиція Окружного суду Гааги щодо юрисдикційного імунітету контрольованої юридичної особи

Рішенням від 5 червня 2025 року Окружний суд Гааги визнав себе таким, що не має юрисдикції розглядати заяву «СЮ Жнива» про визнання та виконання рішення Господарського суду Запорізької області від 27 серпня 2024 року через юрисдикційний імунітет [41]. 17 липня 2025 року Окружний суд Гааги виніс схоже рішення щодо відсутності

юрисдикції розглядати заяву «Славутич-Інвест» про визнання та виконання рішення Господарського суду Запорізької області від 15 серпня 2024 року [38].

Позиція суду щодо юрисдикційного імунітету в цих справах пояснювалася таким чином. Воєнні дії РФ, унаслідок яких «Славутич-Інвест» та «СЮ Жнива» було завдано шкоду, були суверенними діями держави, тобто acta iure imperii. На цій підставі суд зазначив, що якби позивачі зверталися із заявами про визнання та виконання рішень проти РФ, суд визнав би себе таким, що не має повноважень розглядати такі заяви [38; 41].

На цій підставі суд також вказав, що рішення проти РФ тісно пов'язані з рішеннями проти компаній, визначених як alter ego РФ, у тому числі «Газпром Інтернешнл». На думку суду першої інстанції, Господарський суд Запорізької області вирішив стягнути на користь позивачів збитки, завдані діями РФ, із юридичних осіб – alter ego саме з тієї причини, що останні були визнані єдиним цілим із РФ. Окружний суд Гааги також зазначив, що його обов'язок перевірити наявність юрисдикції в процесі визнання та виконання рішення зберігається навіть у випадках, коли відповідна держава формально не є стороною провадження, але спір фактично стосується її імунітету [38; 41].

Оскільки у відповідних рішеннях судів України «Газпром Інтернешнл» розглядалося як єдине ціле з РФ, а стягнення відповідних сум збитків повністю ґрунтувалося на відповідальності РФ, суд першої інстанції дійшов висновку, що визнання рішень проти компаній, визначених як alter ego РФ, у Нідерландах суперечило б міжнародно-правовому принципу суверенітету РФ [38; 41].

в. Позиція Апеляційного суду Гааги щодо юрисдикційного імунітету контрольованої юридичної особи

Рішення Окружного суду Гааги від 5 червня 2025 року та 17 липня 2025 року були оскаржені позивачами до Апеляційного суду Гааги. За результатами апеляційного перегляду суд задовольнив апеляційні вимоги заявників, визнав, що юрисдикційний імунітет у цих справах не застосовується, та передав справи для подальшого розгляду по суті до Окружного суду Гааги [24; 25].

У постановах від 9 червня 2026 року за заявами «Славутич-Інвест» та «СЮ Жнива» Апеляційний суд Гааги не погодився з підходом суду першої інстанції та провів принципове розмежування між юрисдикційним імунітетом держави та правовим становищем юридичної особи, яка в рішенні суду України була визначена як alter ego цієї держави [24; 25].

Насамперед Апеляційний суд Гааги зазначив, що сам по собі факт визнання ПАТ «Газпром», ТОВ «Газпром Капітал» та «Газпром Інтернешнл» alter ego РФ у рішеннях Господарського суду Запорізької області не означає, що такі юридичні особи автоматично набувають юрисдикційного імунітету держави. Інакше кажучи, ототожнення юридичної особи з державою для цілей матеріально-правової відповідальності за правом України не є тотожним поширенню на таку юридичну особу процесуального імунітету держави в провадженні про визнання та виконання іноземного судового рішення [24; 25].

При цьому суд виходив із того, що «Газпром Інтернешнл» має власну правосуб'єктність, відокремлену від РФ, власні корпоративні органи та акціонерну структуру. Наявність непрямої участі РФ у групі «Газпром», у тому числі через володіння часткою в ПАТ «Газпром», не була визнана достатньою для висновку про те, що майно «Газпром Інтернешнл» є майном самої РФ або що провадження щодо визнання та виконання рішення суду України безпосередньо зачіпає юридичні права чи обов'язки РФ [24; 25].

Окремо Апеляційний суд Гааги підкреслив, що надання дозволу на виконання рішень судів України проти «Газпром Інтернешнл» не призведе до звернення стягнення на активи РФ у Королівстві Нідерландів. Хоча виконання таких рішень потенційно може вплинути на активи компанії, в якій РФ має непрямий економічний інтерес, зв'язок між активами «Газпром Інтернешнл» та РФ є занадто віддаленим для висновку про те, що предметом спору є майно РФ. Можливе зменшення вартості непрямої участі РФ у групі «Газпром» може вплинути на її

економічний інтерес, однак не становить втручання в її юридичний інтерес або право власності [24; 25].

З цієї причини Апеляційний суд Гааги не побачив підстав для існування норми міжнародного звичаєвого права, яка вимагала б надання юрисдикційного імунітету юридичній особі лише тому, що держава має в ній непряму участь або економічну зацікавленість. Такий підхід фактично обмежує можливість розширювального тлумачення державного імунітету на користь контрольованих державою компаній, якщо провадження формально й матеріально спрямоване проти майна такої компанії, а не проти майна держави [24; 25].

Не переконав суд і аргумент про те, що виконання рішень судів України проти «Газпром Інтернешнл» може спричинити в цієї компанії регресні або інші вимоги до РФ і тому нібито вплинути на правове становище держави. Апеляційний суд Гааги зазначив, що такого потенційного та опосередкованого інтересу недостатньо для застосування юрисдикційного імунітету. Якщо в майбутньому «Газпром Інтернешнл» заявлятиме регресні чи компенсаційні вимоги до РФ, такі вимоги мають розглядатися окремо; при цьому РФ зможе посилатися на імунітет у відповідному провадженні, якщо для цього існуватимуть підстави [24; 25].

Важливим є також те, що Апеляційний суд Гааги відмежував питання юрисдикційного імунітету від подальшої перевірки умов визнання та виконання судового рішення за Гаазькою конвенцією про судові рішення. Питання про те, чи можуть рішення судів України проти «Газпром Інтернешнл» бути визнані та виконані в Нідерландах з огляду на підстави відповідальності РФ, ототожнення юридичних осіб групи «Газпром» із РФ та можливі заперечення за Конвенцією, має оцінюватися вже на наступній стадії розгляду. Такі питання стосуються суті заяв про визнання та виконання, а не наявності чи відсутності юрисдикції нідерландського суду [24; 25; 27].

Отже, на відміну від справ, у яких заяви про визнання та виконання були подані безпосередньо проти РФ, у справах «Славутич-Інвест» та «СЮ Жнива» Апеляційний суд Гааги визнав, що державний імунітет РФ не перешкоджає нідерландському суду розглядати заяви щодо виконання рішень проти окремої юридичної особи – «Газпром Інтернешнл», яка хоч і визнана alter ego РФ. Саме ця відмінність робить аналізовані постанови ключовими для формування практики щодо контрольованих державою юридичних осіб та потенційного застосування концепції alter ego у транскордонному стягненні шкоди, завданої державою [24; 25].

Висновки. Проведене дослідження свідчить, що практика судів Королівства Нідерландів щодо визнання та виконання рішень судів України про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ, формується на перетині міжнародного приватного права та міжнародного публічного права. Гаазька конвенція про судові рішення створює процесуальний механізм для транскордонного визнання та виконання таких рішень, однак не усуває необхідності окремої перевірки юрисдикційного імунітету відповідача судом держави виконання.

У справах, поданих безпосередньо проти РФ, нідерландські суди виходять із класичного розуміння державного імунітету: воєнні дії РФ на території України кваліфікуються як *acta iure imperii*, а не як приватно-правові чи комерційні дії. Відповідно, ні серйозність порушень міжнародного права, ні статус РФ як держави-агресора, ні санкційний режим, ні відсутність для заявника іншого ефективного індивідуального механізму відшкодування шкоди самі по собі не були визнані достатніми підставами для відступу від юрисдикційного імунітету. Деліктний виняток також тлумачиться вузько та, на думку судів, не застосовується ними до шкоди, завданої на території України, внаслідок воєнних дій РФ.

Водночас справи «Славутич-Інвест» та «СЮ Жнива» проти «Газпром Інтернешнл» демонструють інший підхід. Апеляційний суд Гааги розмежував відповідальність держави за завдану шкоду, матеріально-правове ототожнення контрольованої юридичної особи з державою за концепцією *alter ego* та процесуальне питання юрисдикційного імунітету. Сам

факт того, що суд України визнав юридичну особу *alter ego* РФ, не означає автоматичного поширення на неї імунітету держави в Нідерландах. Вирішальним стало те, що непрямий економічний інтерес РФ у групі «Газпром» не був ототожнений із юридичним правом РФ на майно «Газпром Інтернешнл».

Отже, пряме визнання та виконання рішень судів України проти РФ у Королівстві Нідерландів наразі має обмежені перспективи через послідовне застосування державного імунітету. Натомість виконання рішень проти окремих юридичних осіб, визначених як *alter ego* держави, може бути перспективнішим напрямом транскордонного стягнення. Водночас постанови Апеляційного суду Гааги від 9 червня 2026 року лише усунули юрисдикційну перешкоду у вигляді імунітету та не вирішили остаточно питання про визнання і виконання рішень судів України проти «Газпром Інтернешнл». На наступному етапі суди мають оцінити інші умови та можливі підстави для відмови, передбачені Гаазькою конвенцією про судові рішення.

Таким чином, підхід судів України до незастосування імунітету РФ не переноситься автоматично на стадію іноземного виконання. Суди держави виконання здійснюють власну оцінку імунітету відповідно до міжнародного права та своєї судової практики. Водночас практика Апеляційного суду Гааги у справах щодо «Газпром Інтернешнл» створює важливий орієнтир: контроль держави над юридичною особою та її можливе визнання *alter ego* держави не повинні автоматично перетворювати таку юридичну особу на носія державного імунітету.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бортнік О. Г., Степаненко Т. В. Особливості розгляду судових справ, пов'язаних із обмеженням юрисдикційного імунітету іноземної держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 130–136. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.20

2. Дуліба Є. В., Теремецький В. І. Правові позиції Верховного Суду щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданих під час війни в Україні. *Dictum Factum*. 2026. № 1 (19). С. 85–92. DOI: https://doi.org/10.32703/2663-6352/2026-1-19-85-92

3. Жорнокуй Ю. М. Відповідальність юридичних осіб публічного права в рамках імунітету іноземної держави, яка їх створила. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2026. № 70. С. 60–73. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2023.4.05

4. Жорнокуй Ю. М. Обмеження юрисдикційного імунітету РФ щодо шкоди, завданої фізичним та юридичним особам в Україні, унаслідок збройної агресії. *Нове українське право*. 2023. № 5. С. 12–18. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.5.2

5. Жорнокуй Ю. М. Проблеми притягнення до відповідальності юридичних осіб публічного права, створених іноземною країною, в рамках її юрисдикційного імунітету. Стан і засади реформування цивільного та житлового законодавства України : матеріали XXII наук.-практ. конф., присвяч. 102-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харківського юридичного інституту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (м. Харків, 9 лютого 2024 р.). Харків: ЕКУС, 2024. С. 134–138.

6. Жорнокуй Ю. М. Розуміння сутності категорії «юрисдикційний імунітет» у співвідношенні зі змістом однопорядкової термінології. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 12. С. 98–101. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/20

7. Зозуляк О., Парута Ю. Національні та міжнародно-правові механізми відшкодування шкоди підприємницьким юридичним особам, завдані збройною агресією. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2026. № 70. С. 2.35–2.46. DOI: https://doi.org/10.15330/apiclu.70.2.34-2.46

8. Карасьов В. І., Доляновська І. М. Alter Ego у перехідному правосудді: інструмент для деконструкції державної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 248–251. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/57

9. Кас'яновський І. О. Обмеження юрисдикційного імунітету Росії в судовій практиці України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Т. 2, № 80. С. 322–329. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.52

10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 02.07.2026).

11. Кравчук Д. Умови цивільно-правової відповідальності держави. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 195–201. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.1952

12. Кравчук Д., Бондар В. Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок воєнних дій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. Вип. 2 (121). С. 42–49. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/2.121-7

13. Майданик Р. А. Визнання та виконання в іноземних юрисдикціях рішень судів України про деліктну відповідальність за шкоду, завдану внаслідок збройної агресії РФ проти України: стан, ризики, перспективи. *Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* : збірник матеріалів VIII науково-практичного круглого столу (м. Київ, 12 червня 2025 р.) / упоряд. В. М. Короленко. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. С. 75–89.

14. Махінчук В. М. Від репарацій та контрибуції до нових засад щодо компенсації шкоди, завданої внаслідок військової агресії РФ проти України. *Юридична Україна*. 2022. № 4. С. 6–18. DOI: https://doi.org/10.37749/2308-9636-2022-4(232)-1

15. Медведєва М. Юрисдикційні імунітети держав у контексті відшкодування росією шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1 (122). С. 44–52. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-1-44-52

16. Мудра І. Р. Інституційні та правові механізми відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії : дис. … доктора філософії : 081 Право / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України. Київ, 2025. 241 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1062 (дата звернення: 02.07.2026).

17. Музика Л. А. Проблеми відшкодування шкоди, завданої внаслідок російської агресії в Криму і на Сході України. *Дні науки Національного університету «Києво-Могилянська академія» на факультеті правничих наук, 2016. Науково-практичний семінар «Правові проблеми відшкодування збитків у сучасних умовах»* : тези наук. доповідей та повідомлень, 3 лютого 2016 р. / редкол.: Д. С. Азаров, В. І. Галаган, Р. Ю. Ханик-Посполітак ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Ф-т правничих наук. Київ: НаУКМА, 2016. С. 68–72. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/items/c45207bb-a3e7-421e-aaca-7d716651df15 (дата звернення: 02.07.2026).

18. Нагнибіда В. І. Імунітет держави від виконання судових рішень на території третіх держав: питання теорії і практики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2022. № 55. С. 94–101. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.55.19

19. Отраднова О. О. Деліктна відповідальність: поняття, сутність та співвідношення із деліктним зобов'язанням. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3 (47). С. 152–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_3_24

20. Писарєва Е. А. Деякі особливості відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ проти України пошкодженням і знищенням об'єктів нерухомості. *Відновлення України у повоєнні часи: виклики, стратегічні пріоритети, ресурсне забезпечення, потенціал майбутнього розвитку* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю переміщення Донец. нац. ун-ту імені Василя Стуса до м. Вінниці (10–11 жовтня 2024 р.). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2024. С. 316–319. URL: https://jrupp.donnu.edu.ua/article/view/16621 (дата звернення: 02.07.2026).

21. Писарєва Е. А., Клапоущак Д. С. До питання про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації проти України. *Академічні візії*. 2022. Вип. 13. Секція «Право». DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7508222

22. Попко Є. В. Тенденції розвитку юрисдикційного імунітету іноземної держави за континентальним правом. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2024. Т. 3, № 81. С. 335–345. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.51

23. Постанова Апеляційного суду Гааги (Королівство Нідерландів) від 19 травня 2026 року. ECLI:NL:GHDHA:2026:1746. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:GHDHA:2026:1746 (дата звернення: 02.07.2026).

24. Постанова Апеляційного суду Гааги (Королівство Нідерландів) від 9 червня 2026 року. ECLI:NL:GHDHA:2026:1876. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:GHDHA:2026:1876 (дата звернення: 02.07.2026).

25. Постанова Апеляційного суду Гааги (Королівство Нідерландів) від 9 червня 2026 року. ECLI:NL:GHDHA:2026:1843. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:GHDHA:2026:1843 (дата звернення: 02.07.2026).

26. Постанова Верховного Суду Королівства Нідерландів від 25 серпня 2023 року. ECLI:NL:HR:2023:1132. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:HR:2023:1132 (дата звернення: 02.07.2026).

27. Про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах : Конвенція від 02.07.2019. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001-19#Text (дата звернення: 02.07.2026).

28. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України (Register of Damage for Ukraine, RD4U): офіційний вебсайт. URL: https://rd4u.coe.int/uk/ (дата звернення: 02.07.2026).

29. Радецький В. М. Обмеження юрисдикційного імунітету у контексті відшкодування шкоди, завданої державою: судова практика та перспективи законодавчого закріплення. *Оновлений Цивільний кодекс України: перспективи та проблеми праворозуміння і правозастосування:* збірник матеріалів XV Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 3 квітня 2026 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2026. С. 180–184.

30. Рішення суду Амстердама (Королівство Нідерландів) від 14 серпня 2025 року. ECLI:NL:RBAMS:2025:5971. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBAMS:2025:5971 (дата звернення: 02.07.2026).

31. Рішення Господарського суду Запорізької області від 15 серпня 2024 року у справі № 908/1955/22(908/1534/24). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121173701 (дата звернення: 02.07.2026).

32. Рішення Господарського суду Запорізької області від 2 лютого 2023 року у справі № 908/1100/22(908/2455/22). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108847341 (дата звернення: 02.07.2026).

33. Рішення Господарського суду Запорізької області від 27 серпня 2024 року у справі № 908/1100/22(908/1655/24). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121272364 (дата звернення: 02.07.2026).

34. Рішення Господарського суду Запорізької області від 4 травня 2023 року у справі № 908/1955/22(908/747/23). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110741713 (дата звернення: 02.07.2026).

35. Рішення Господарського суду міста Києва від 16 січня 2024 року у справі № 910/14477/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117306057 (дата звернення: 02.07.2026).

36. Рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області від 6 березня 2023 року у справі № 369/6555/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109355424 (дата звернення: 02.07.2026).

37. Рішення Окружного суду Гааги (Королівство Нідерландів) від 15 серпня 2024 року. ECLI:NL:RBDHA:2024:13221. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2024:13221 (дата звернення: 02.07.2026).

38. Рішення Окружного суду Гааги (Королівство Нідерландів) від 17 липня 2025 року. ECLI:NL:RBDHA:2025:14067. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2025:14067 (дата звернення: 02.07.2026).

39. Рішення Окружного суду Гааги (Королівство Нідерландів) від 2 квітня 2025 року. ECLI:NL:RBDHA:2025:5598. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2025:5598 (дата звернення: 02.07.2026).

40. Рішення Окружного суду Гааги (Королівство Нідерландів) від 4 лютого 2026 року. ECLI:NL:RBDHA:2026:2519. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2026:2519 (дата звернення: 02.07.2026).

41. Рішення Окружного суду Гааги (Королівство Нідерландів) від 5 червня 2025 року. ECLI:NL:RBDHA:2025:9883. Rechtspraak.nl: офіційна база даних судових рішень Нідерландів. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2025:9883 (дата звернення: 02.07.2026).

42. Соломонова К. О. Щодо можливості позбавлення Російської Федерації юрисдикційного імунітету. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право».* 2023. № 38. С. 165–173. DOI: https://doi.org/10.34142/23121661.2023.38.29

43. Степаненко Т. В. Щодо розгляду судами справ про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ проти України. Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 травня 2023 р.). Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 242–248. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/17000 (дата звернення: 02.07.2026).

44. Степаненко Т. В. Юрисдикційний імунітет держави: еволюція доктрини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2 (101). С. 55–71. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2023.2.37

45. Федорова А., Христова Г. Відшкодування шкоди, завданої життю та здоров'ю осіб унаслідок російської агресії проти України крізь призму практики Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2024. № 3. С. 45–59. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2024-03-045

46. Фісун В. В. Окремі цивільно-правові способи захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України : дис. … доктора філософії / 081 Право. Ірпінь, 2026. 217 с.

47. Al-Adsani v. the United Kingdom, заява № 35763/97: рішення Європейського суду з прав людини від 21 листопада 2001 року. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59885%22]} (дата звернення: 02.07.2026).

48. J.C. and Others v. Belgium, заява № 11625/17: рішення Європейського суду з прав людини від 12 жовтня 2021 року. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-13427%22]} (дата звернення: 02.07.2026).

49. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening) : Judgment / International Court of Justice. 2012. 3 February. URL: https://www.icj-cij.org/node/103207 (дата звернення: 02.07.2026).

50. Popko Y. Jurisdictional Immunity of a Foreign State under English Law. *Legal Horizons.* 2023. Vol. 18, No. 3. P. 39–50. DOI: https://doi.org/10.54477/lh.25192353.2023.3.pp.39-50

51. Russia's Gazprom launches tender to sell its gas assets in the North Sea. *Enerdata*. 2024. 6 March. URL: https://www.enerdata.net/publications/daily-energy-news/gazprom-sells-gas-north-sea.html (дата звернення: 02.07.2026).

52. Ukraine. Fifth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA5). Main Report (February 2022 – December 2025). *World Bank Group*. 2026. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099022026094036395/pdf/P514499-22f93f3a-4278-42bc-b907-db9553d12069.pdf (дата звернення: 02.07.2026).

53. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property : text of the Convention, adopted by the General Assembly on 2 December 2004. *2004.* 18 p. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/4_1_2004.pdf (дата звернення: 02.07.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.5
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.36

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ОБОВ'ЯЗКОВОГО СТРАХУВАННЯ ВЛАСНИКІВ НАЗЕМНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Репецький Василь Геннадійович,
orcid.org/0009-0002-5443-9599,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ,
адвокат, керуючий партнер Адвокатського об'єднання «Автопоміч»

У статті здійснено комплексний аналіз становлення та розвитку інституту обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів в Україні. Проаналізовано джерела правового регулювання обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів, їх особливості та вплив на розвиток інституту. Розглянуто історичні передумови еволюції цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну транспортними засобами, що були сформовані у XX ст., коли вже існувала концепція підвищеної відповідальності володільця джерела небезпеки, проте страховий механізм компенсації потерпілим був відсутній.

Виокремлено етапи формування системи джерел правового регулювання обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності в незалежній Україні – від прийняття Декрету Кабінету Міністрів України «Про страхування» в 1993 році до нового Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», який вступив в силу з 2025 року та масштабно змінив підходи до захисту прав учасників відповідних правовідносин.

Проаналізовано динаміку становлення обов'язкового автострахування виходячи з правових реалій та європейського досвіду. Виявлено потенційні прогалини у новому законодавчому регулюванні, які в тому числі, пов'язані із війною та її впливом на правовідносини обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності. Окреслено перспективи подальшого законодавчого регулювання та розвитку інституту обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності з врахуванням впливу нововведень на страховий ринок та на захист прав усіх учасників цих відносин.

Ключові слова: *цивільно-правова відповідальність, відшкодування шкоди, обов'язкове страхування, страхування цивільно-правової відповідальності, транспортний засіб.*

Repetskyi Vasyl. The Genesis of the Legal Regulation of the Institution of Mandatory Insurance for Motor Vehicles Owners

The article carries out a comprehensive analysis of the establishment and development of the institution of mandatory civil and legal liability insurance for motor vehicles owners in Ukraine. It analyses sources of legal regulation of mandatory civil and legal liability insurance for motor vehicle owners, their characteristics and influence on the development of the institution. The article examines historical preconditions of the evolution of the civil liability for the damage caused by vehicles, which were formed in the 20th century, when the concept of increased liability of an owner of a source of enhanced danger already existed but there was no insurance mechanism for providing compensation to victims.

The article singles out stages of the development of the system of sources of legal regulation of mandatory civil and legal liability insurance in independent Ukraine: from the adoption of The Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On Insurance» in 1993 to the new Law of Ukraine «On Mandatory Civil and Legal liability Insurance for Motor Vehicles Owners», which came into force in 2025 and profoundly transformed approaches to the protection of rights of participants in the corresponding legal relationships.

The article analyses the dynamics of the establishment of mandatory vehicle insurance on the basis of legal realities and the European experience. It discovers potential lacunae in

the new legislative regulation, which, inter alia, are linked to the war and its impact on the legal relationships of mandatory civil and legal liability insurance. It outlines the prospects of further legislative regulation and development of the institution of mandatory civil and legal liability insurance, taking into consideration the influence of the reforms on the insurance market and the protection of rights of all participants in these relationships

Key words: *civil and legal liability, compensation for damage, mandatory insurance, civil and legal liability insurance, motor vehicle.*

Постановка проблеми. Інститут обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів є фундаментальним механізмом захисту прав як потерпілих у ДТП, так і всіх учасників дорожнього руху загалом. Його генезис правового регулювання в Україні, що триває з 1991 року, демонструє шлях до створення ефективної системи відшкодування шкоди, особливо враховуючи історичну концепцію підвищеної відповідальності володільця транспортного засобу як джерела підвищеної небезпеки.

Однак постійна динаміка соціально-економічних відносин та необхідність інтеграції у європейську правову систему вимагають безперервного вдосконалення національної правової моделі. У цьому контексті комплексний аналіз джерел правового регулювання обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів є важливим для окреслення шляхів подальшого вдосконалення інституту з урахуванням сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти питання обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності висвітлювали у своїх працях такі науковці як В. Д. Базилевич, Л. А. Зубкова, І. С. Канзафарова, О. О. Кульчій, Ю. В. Лесько, Ю. А. Малашенко, В. М. Никифорак, І. Е. Шинкаренко, Я. П. Шумелда та інші.

Метою статті є дослідження становлення та розвитку правового регулювання інституту обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів, а також визначення сучасних тенденцій його реформування.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день інститут страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів в Україні все ще перебуває на етапі свого розвитку, зумовленого євроінтеграційними процесами. Незважаючи на нещодавні масштабні зміни у правовому регулюванні цього інституту, значна кількість положень є декларативними та пов'язана із майбутнім потенційним розвитком України як європейської держави та трансформацією вітчизняного законодавства в цілому. Зміни до Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» (далі – Закон № 3720-IX) є дуже важливими для євроінтеграції України та оцінки перспектив розвитку цього інституту. Водночас для ефективного прогнозування векторів подальшого розвитку інституту страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів в Україні, важливо зрозуміти й історичний аспект його становлення.

Передумови виникнення цього інституту було закладено ще задовго до прийняття Закону № 3720-IX та формування національного законодавства незалежної України. Звичайно ж, і до відновлення незалежності України в 1991 році були норми, які тією чи іншою мірою регулювали як цивільно-правову відповідальність за шкоду, заподіяну транспортними засобами, так і страхування в цілому.

Варто згадати, що у Європі скандинавські та британські країни були на передовій у вирішенні цього питання. Першу схему обов'язкового автострахування запровадила Данія у 1918 р., за нею Норвегія у 1926 р. та Швеція у 1929 р. При цьому автомобільне страхування як таке було започатковано саме в Англії. Скандинавські країни мали механізми – компенсаційні фонди, які гарантували виплати потерпілим, навіть якщо винуватець ДТП був незастрахований або невідомий. Більшість країн регіону використовувала ліміти (наприклад, Данія та Швеція). Однак Фінляндія запровадила необмежене покриття відшкодування за тілесні ушкодження [1].

Перший поліс зі страхування транспортного засобу було видано у 1898 році у Великій Британії. Наприкінці XIX ст. страхові поліси англійських страховиків поєднували страховий захист учасників дорожнього руху: автомобіль від пошкоджень при ДТП, водія від наслідків аварії та настання його цивільно-правової відповідальності. Вже в XX столітті було прийнято закон про регулювання дорожнього руху та руху автомобілів, а також інших аспектів дорожнього руху та руху транспортних засобів на них, про захист третіх осіб від ризиків, що виникають внаслідок використання автомобілів. Автострахування вперше стало обов'язковим у Великій Британії після прийняття Закону про дорожній рух 1930 року [2].

Однак така форма страхового захисту водіїв від цивільно-правової відповідальності найменше відповідала інтересам потерпілих у ДТП, оскільки страхові відносини існували лише між страховиком та страхувальником, а страхове відшкодування отримувала особа, яка застрахувала свою відповідальність і безпосередньо завдала шкоди. Тому не було гарантій, що страхувальник, отримавши страхове відшкодування, передасть його потерпілій особі. Така система автострахування не знайшла підтримки в суспільстві, адже не враховувала інтереси потерпілих у ДТП. Саме це призвело до пошуку нових правових механізмів, які б не дозволили ухилення від цивільно-правової відповідальності [3, с. 238].

Поступове введення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів на територіях більшості європейських країн зумовило потребу поширення такого страхування на власників транспортних засобів, що прибули з інших держав. Тому виникла необхідність уніфікації такої системи на міжнародному рівні.

У травні 1948 року Спеціальною резолюцією Транспортного комітету ООН європейській спільноті було рекомендовано запровадити міжнародну систему страхування автоцивільної відповідальності, засновану на концепції, що діяла в скандинавських країнах. Це заклало основу для створення системи, яка отримала назву «Зелена картка» та була офіційно запроваджена у 1949 році. Уже на початку 50-х років майже усі європейські країни визнали обов'язковість «автоцивілки» [3, с. 238].

Після відновлення незалежності у 1991 році, враховуючи досвід різних правових систем, Україна розпочала процеси, які були покликані закріпити на законодавчому рівні обов'язкове автострахування для власників транспортних засобів.

Питання періодизації становлення інституту обов'язкового договірного страхування цивільно-правової відповідальності (далі – ОСЦПВ) власників транспортних засобів в Україні досліджував О.О. Кульчій. Науковець умовно виокремив такі етапи еволюції цього інституту: I етап: 15.01.1994 р. – 13.01.1995р.; II етап: 07.06.1996р. – 2002р.; III етап: 2002 р. – 01.07.2004 р.; IV етап: 01.01.2005 р. – 2008 р.; V етап: від 2008 р. [4]. Не применшуючи значення наукового доробку О.О. Кульчія, вважаємо, що ця періодизація потребує внесення певних коректив та уточнень щодо меж запропонованих ним етапів та доповнення новими етапами.

Варто зауважити, що першим кроком на шляху інституційного становлення стало прийняття Декрету Кабінету Міністрів України «Про страхування» № 47-93 від 10.05.1993 (далі – Декрет КМУ № 47-93) [5]. Цей нормативний акт не лише визначив основи функціонування страхового ринку в Україні, а й передбачив створення Моторного (транспортного) страхового бюро України (далі – МТСБУ), якому відводилася роль координатора страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів та міжнародної системи «Зелена картка». Страховикам на той час було дозволено здійснювати страхування відповідальності власників транспортних засобів за шкоду, заподіяну третім особам. Відповідно до п. 3 ст. 12 Декрету КМУ №47-93 вони зобов'язані були створити МТСБУ, яке б функціонувало як юридична особа, що утримуватиметься за рахунок коштів цих же страховиків [5]. На виконання цієї законодавчої вимоги у березні 1994 року відбулася установча конференція стра-

ховиків, на якій засновано МТСБУ. Однак Декретом КМУ № 47-93 страхування відповідальності власників транспортних засобів за шкоду, заподіяну третім особам, ще не визначалося обов'язковим.

7 червня 1994 року Постановою Кабінету Міністрів України № 372 було затверджено Положення про порядок і умови обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів, яке фактично започаткувало механізм обов'язкового страхування наземних транспортних засобів. У п. 7 цього Положення було закріплено, що власник з моменту придбання транспортного засобу зобов'язаний укласти договір обов'язкового страхування, а в разі користування ним за межами території України – додатковий договір відповідно до вимог міжнародної системи моторного страхування «Зелена картка» [6].

28 грудня 1994 р. Верховна Рада України видала постанову «Про страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів» № 333/94-ВР [7], якою зупинено дію Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок і умови обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів» № 372 від 07.06.1994 на невизначений термін. Основними мотивами прийняття такої постанови були значні порушення допущені під час укладення договорів страхування [4, с. 174].

Подальший крок у розвитку досліджуваного інституту відбувся з прийняттям Закону України «Про страхування» № 85/96-ВР від 07.03.1996, який законодавчо закріпив основи ринку страхових послуг [8]. Того ж року Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову № 1175, якою затвердив нову редакцію Положення про порядок і умови проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів, що деталізувала умови й порядок здійснення ОСЦПВ. Зокрема, у п. 20 оновленого Положення передбачалося, що особи, які експлуатують транспортний засіб без наявності страхового поліса, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством, а контроль за наявністю такого поліса у власника чи водія транспортного засобу під час його експлуатації здійснюється органами внутрішніх справ [9]. Поряд із цим також було закріплено, що експлуатація транспортних засобів за відсутності у власника чи водія діючого полісу обов'язкового страхування не допускається. Однак всі ці норми мали переважно декларативний характер і на практиці прописані механізми не були дієвими.

Фундаментальним кроком у розвитку досліджуваного інституту стало прийняття у 2003 році Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), який закріпив сучасний підхід до відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки (статті 1187–1194), та основних аспектів страхування, в тому числі й страхування відповідальності за заподіяну шкоду особі або її майну (статті 979-999). Саме ці норми лягли в основу правового механізму страхування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну наземними транспортними засобами.

ЦК України у ст. 1194 передбачено, що особа, яка застрахувала свою цивільну відповідальність, у разі недостатності страхової виплати (страхового відшкодування) для повного відшкодування завданої нею шкоди зобов'язана сплатити потерпілому різницю між фактичним розміром шкоди і страховою виплатою (страховим відшкодуванням) [10]. На практиці це означало, що цивільно-правова відповідальність за відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому джерелом підвищеної небезпеки, а саме транспортним засобом, покладалася на страховика, в якого особа застрахувала свою відповідальність. Надалі такий підхід стане ключовим при формуванні судової практики з питань, пов'язаних із визначенням того, хто є відповідальним за відшкодування шкоди, коли деліктні правовідносини поєднуються з договірними правовідносинами обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів.

До того ж у ЦК України закладено основи страхування в цілому: визначено предмет та істотні умови договору страхування, порядок його укладення тощо.

Ключовим законодавчим актом у процесі становлення досліджуваного інституту став Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» № 1961-IV від 01.07.2004 (далі – Закон № 1961-IV) [11]. Він визначив структуру ОСЦПВ: порядок укладення договорів, ліміти відповідальності, механізм врегулювання, механізм регламентних виплат із фондів МТСБУ тощо. Закон № 1961-IV діяв 20 років аж до прийняття нового закону та став основою сучасної практики у правовідносинах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, заподіяної наземними транспортними засобами.

З 2005 року по 2020 рік відбувається інституційний розвиток та цифровізація у сфері ОСЦПВ. Цей період можна умовно розділити на декілька етапів: з 2005 р. по 2008 р., з 2009 р. по 2014 р., з 2015 по 2020 р. Протягом цього часу Україна інтегрувалася до міжнародної системи «Зелена картка», поступово зростали страхові суми, удосконалювався механізм страхових (регламентних) виплат, а також запроваджувалися стандарти врегулювання збитків, наближені до європейських. Серед важливих джерел правового регулювання у цей період варто виділити міжнародні нормативно-правові акти.

У період з 2005 року по 2008 рік нових законодавчих джерел правового регулювання не було напрацьовано. При цьому важливими для утвердження системи ОСЦПВ було внесення у 2008 році змін до Закону № 1961-IV.

Визначальним у період з 2009 року по 2014 рік стало прийняття Директиви Європейського Парламенту і Ради 2009/103/ЄС від 16 вересня 2009 року про страхування цивільної відповідальності у зв'язку з використанням моторних транспортних засобів та забезпечення виконання обов'язку щодо страхування такої відповідальності (далі – Директива 2009/103/ЄС) [12]. Значний поштовх до змін у цей період був пов'язаний із засадами, закріпленими в цій Директиві. Це перший міжнародно-правовий акт, який став основою для визначення подальшого вектору розвитку правового регулювання інституту.

У 2011 році було детальніше врегульовано порядок здійснення страхової виплати, права та обов'язки учасників правовідносин ОСЦПВ. Ще одним нововведенням стало право водіїв, за певних умов, спільно складати Європротокол – повідомлення про ДТП без участі працівників ДАІ (зараз Управління патрульної поліції) та залишити місце ДТП без негативних правових наслідків.

З метою усунення колізій законодавства в період з 2015 року по 2020 рік змінами було передбачено, що у разі виникнення суперечностей з іншими нормами цивільного законодавства пріоритет належатиме саме Закону № 1961-IV. У 2016 році впроваджується система прямого врегулювання збитків на договірних засадах, що дає можливість у певних випадках звертатися за отриманням відшкодування до страховика, в якого потерпілий застрахований. З лютого 2018 року офіційно стартував електронний поліс ОСЦПВ, що суттєво спростило процедуру придбання й перевірки полісів для водіїв та правоохоронних органів.

Попри значну кількість законодавчих змін, які впроваджувалися протягом цих років, багато правових норм залишалися колізійними, що закономірно породжувало різноманітні спори. Накопичувалася судова практика, яка часто суперечила попередній з однієї й тієї самої проблематики.

Серед судових спорів була значна кількість справ, у яких позивачі-потерпілі залучали осіб, які застрахували свою цивільно-правову відповідальність, до спору як співвідповідачів, або зверталися з окремим позовом до них. Часто це було пов'язано з недостатніми розмірами страхових відшкодувань: коли розмір заподіяної шкоди перевищує ліміт відповідальності страховика, або коли страховик не покриває ті чи інші витрати відповідно до законодавства (коефіцієнт фізичного зносу транспортного засобу, франшиза, експертна оцінка тощо).

Незважаючи на те, що поняття «судовий прецедент» не закріплено в законодавстві України, значення судової практики важко переоцінити. Це стосується, зокрема, й впливу рішень судів найвищої інстанції на правовідносини, що випли-

вають з ОСЦПВ. Особливо це проявилося в період з 2015 року по 2020 рік. Такий вплив є непересічним, адже виходячи з правових висновків та правових позицій судів найвищої інстанції та усталеної судової практики з відповідної проблематики, вносилися пропозиції на різних рівнях щодо змін до законодавства.

Спостерігалася систематична розрізненість правозастосування норм Закону № 1961-IV та ЦК України на рівні місцевих судів. У 2015–2018 роках суди найвищої інстанції систематизували підходи правозастосування. З'явилися чіткі висновки про те, що страховик – перший належний відповідач у межах поліса страхування, про механізми суброгації і регресу, про те, як трактувати відмови страховиків. До 2021 року судова практика уточнювала питання строків звернення, методики визначення розміру відшкодування і роль МТСБУ при банкрутстві страховиків [13].

Показовим в цьому питанні стали висновки про правильне застосування норм права, викладені в Постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.07.2018 у справі № 755/18006/15-ц [14]. У цій постанові, зокрема, зазначається, що володілець джерела підвищеної небезпеки має відшкодувати потерпілому вартість відновлювального ремонту, що перевищує ліміт відповідальності страховика з врахуванням зносу та франшизи (якщо така передбачена в договорі).

Ще однією поширеною проблематикою, яка проявилася в судовій практиці, стало питання підстав для регресних позовів страховиків до страхувальників. Це, в свою чергу, наштовхувало законодавця на зміни правового регулювання. Однією з підстав була формальна відсутність повідомлення страховика про страховий випадок зі сторони страхувальника. З цією підставою страховики доволі часто зверталися до осіб, які застрахували свою відповідальність, і користуючись цією формальною вимогою стягували кошти із них.

Цю тенденцію змінила правова позиція Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України, викладена у Постанові від 16.09.2015 у справі №6-284цс15. Суд дійшов висновку, що сам факт неповідомлення страховика про ДТП особою, яка застрахувала свою відповідальність, не може бути підставою для прийняття рішення за регресним позовом страховика. Адже коли факт ДТП зафіксовано правоохоронними органами, а потерпілому здійснено страхову виплату, то страховик вважається таким, що отримав належний обсяг інформації про страховий випадок. Відтак він мав можливість перевірити обставини події і, за наявності відповідних підстав, запобігти необґрунтованим виплатам [15].

Отже, значна кількість спорів, зумовлених невідповідністю тогочасного законодавчого регулювання правовим реаліям, а також сформовані правові позиції вищих судових інстанцій, визначили вектор подальших законодавчих змін.

Наступний етап, який тривав з 2021 року по 2024 рік, характеризується підготовкою до оновлення правового регулювання та реформування інституту ОСЦПВ. У листопаді 2021 року був прийнятий новий Закон України «Про страхування» № 1909-IX [16], який гармонізував національне законодавство з європейськими стандартами. Цим Законом було встановлено, що об'єктом страхування може бути відповідальність за шкоду, заподіяну особі або її майну, а також виділено окремий клас страхування – «Страхування відповідальності, яка виникає внаслідок використання наземного транспортного засобу (у т.ч. відповідальності перевізника)».

Окрім того, початок цього періоду саме у 2021 році значною мірою зумовлений і тим, що було прийнято Директиву Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2021/2118 від 24 листопада 2021 року про внесення змін до Директиви 2009/103/ЄС (далі – Директива 2021/2118) [17].

Головними новаціями Директиви 2021/2118 були: 1) підходи до компенсації потерпілим у випадках неплатоспроможності (банкрутства) страховика – вимога до держав створити компенсаційний механізм або надати відповідні повноваження вже існуючому органу; 2) уніфіковані мінімальні суми страхового покриття з періодичним пере-

глядом; 3) право страхувальників отримувати стандартизовану довідку про страхову історію для визначення тарифів; 4) перевірки страхування й інструменти контролю та створення технічної інфраструктури (бази даних, обміну інформацією); 5) розширення переліку транспортних засобів («інші моторні пристрої») – простір для розширення кола засобів, що підпадає під обов'язкове страхування (наприклад, легкі електричні засоби руху).

Більшість із новацій, які передбачалися Директивою 2021/2118, з адаптацією до національного законодавства, були закладені в законопроєкт № 8300, зареєстрований наприкінці 2022 року у Верховній Раді України, який згодом трансформувався у новий Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» № 3720-IX від 21.05.2024 (далі – Закон № 3720-IX) [18]. Вони спрямовувалися на євроінтеграційний курс правового регулювання досліджуваного інституту. При цьому питання розширення переліку засобів, що допускаються до дорожнього руху та відносяться до категорії транспортних засобів, було закріплено в окремому законі. Зокрема, Законом України «Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів» № 2956-IX від 24.02.2023 визначено поняття легкого персонального електричного транспортного засобу [19].

У постанові Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 15.03.2023 у справі № 127/5920/22 сформульовано висновок про те, що використання електросамоката чи іншого подібного засобу (моноколеса, сегвея тощо) для переміщення особи як учасника дорожнього руху є джерелом підвищеної небезпеки в розумінні ст. 1187 ЦК України, якщо в конкретному випадку такий засіб приводився в рух за допомогою встановленого на ньому електричного двигуна [20].

Відтак, законодавством закріплено поняття легких персональних електричних транспортних засобів, а судова практика віднесла їх до джерел підвищеної небезпеки. Однак таке нормативне регулювання є недостатнім. Адже відкритим залишається питання віднесення осіб, які керують такими транспортними засобами, до відповідної категорії учасників дорожнього руху, визначення їхніх прав та обов'язків, в тому числі й обов'язку страхування цивільно-правової відповідальності.

Важливою зміною, імплементованою на виконання Директиви 2021/2118, стало чіткіше закріплення механізму компенсації потерпілим у випадках неплатоспроможності (банкрутства) страховика – відповідні повноваження закріплено за МТСБУ. Раніше МТСБУ могло виконувати ці зобов'язання лише після офіційного визнання страхової компанії банкрутом на підставі судового рішення. Завдяки змінам процедура компенсації стала суттєво спрощена. Запроваджена процедура стала прозорішою та зрозумілішою, що продемонструвало свою ефективність вже з першого місяця 2025 року, тобто одразу після набрання законної сили Закону № 3720-IX. Так, за статистикою МТСБУ, у січні 2025 року регламентні виплати за зобов'язаннями страховиків, які втратили членство у МТСБУ, становили найбільшу частку в загальній структурі виплат.

Перспектива зміни мінімальних розмірів страхового покриття окреслена перехідними положеннями нового Закону № 3720-IX. З 1 січня 2025 року ліміт страхового відшкодування змінено та вже встановлено в сумі 500 тис. грн. на одного потерпілого за шкоду заподіяну його життю і здоров'ю, за шкоду заподіяну майну потерпілого ліміт відшкодування становить 250 тис. грн. З 1 січня 2026 року, але не раніше скасування воєнного стану в Україні, цей ліміт за шкоду заподіяну життю і здоров'ю потерпілого становитиме 1 млн. грн. на одного потерпілого, а за шкоду заподіяну майну потерпілого – 2 млн. грн., а з 1 січня наступного року після року вступу України до ЄС ліміт відшкодування за шкоду заподіяну життю і здоров'ю потерпілого становитиме до 10 млн. грн., та ліміт за майнову шкоду – до 10 млн. грн. Кінце-

вим лімітом закріпленим новим законом є сума у розмірі, еквівалентному не менше 1,3 мільйона євро на одну потерпілу фізичну особу за шкоду заподіяну життю і здоров'ю потерпілих осіб, за шкоду майну потерпілих осіб – на один страховий випадок.

Щодо розширення переліку транспортних засобів, які підлягають обов'язковому страхуванню, то Законом № 3720-IX вже змінено коло транспортних засобів, що вважаються наземними. Нововведенням є віднесення інших транспортних засобів, що призначені для перевезення пасажирів, вантажу, багажу, пошти та/або обладнані спеціальним устаткуванням з вимогою про те, що відомості про такі транспортні засоби внесено до Єдиного державного реєстру транспортних засобів. При цьому легкі персональні електричні транспортні засоби (самокати, електровелосипеди, моноколеса тощо) до наземних транспортних засобів не віднесено.

Певною мірою проблематику правового регулювання цих електричних транспортних засобів покликаний вирішити проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху (користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів)». Автори цього проєкту пропонують визнати користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів повноцінними учасниками дорожнього руху [21].

Окремо питання цивільно-правової відповідальності власників та користувачів персональних електричних транспортних засобів не врегульовано на даний час. Кількість ДТП з такими учасниками дорожнього руху постійно збільшується, а потерпілі можуть отримати відшкодування лише за загальними правилами відшкодування шкоди, передбаченими ЦК України. Однак такі транспортні засоби перебувають не лише в персональному користуванні, а також здаються в прокат. Варто було б прийняти нормативний акт, яким передбачити, для початку, страхування цивільно-правової відповідальності таких електричних транспортних засобів, що використовуються в комерційних цілях. У подальшому впроваджувати й загальне страхування цивільно-правової відповідальності для цієї категорії транспортних засобів.

Зараз триває етап стабілізації оновленого інституту ОСЦПВ, що почався з січня 2025 року, тобто після набрання законної сили новим Закону № 3720-IX. Пройшло не так багато часу, однак вже виявляються певні нормативні прогалини, які не знайшли свого остаточного врегулювання. У найближчі декілька років очікується накопичення проблематики, яку потрібно буде аналізувати для того, щоб в подальшому виносити на розгляд нові якісні пропозиції щодо змін правового регулювання інституту.

Окрім перспектив розвитку, зумовлених євроінтеграцією, в Україні, певною мірою, рушієм прогресу є війна. В умовах війни формується потреба належного нормативного регулювання обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну військовою технікою, яка не охоплюється категорією транспортних засобів, та не підлягає обов'язковому страхуванню. Проблематика полягає в тому, що права потерпілих цивільних осіб не захищені належним чином, а відшкодування шкоди за загальними нормами цивільного законодавства часто є неефективним. Однак ця проблематика є самостійним напрямом дослідження.

Висновки. Підсумовуючи, варто окреслити етапи становлення інституту ОСЦПВ в Україні. Перший період з 1991 року по 1993 рік характеризується відсутністю правового регулювання інституту ОСЦПВ. Період з 1993 року по 1996 рік був початковим етапом становлення та формування джерел правового регулювання відповідного інституту. Всі законодавчі акти цього періоду вже втратили чинність. Однак саме вони створили інституційний та нормативний фундамент ОСЦПВ. На третьому етапі з 1997 року по 2002 рік суттєвих зрушень не прослідковувалося. Однак у цей період велася законопроєктна робота щодо формування належного законодавчого закріплення норм досліджуваного інституту. Четвертим етапом можна

виділити період з 2003 року по 2005 рік як період кодифікації та спеціального регулювання інституту ОСЦПВ. За час п'ятого етапу з 2005 року по 2008 рік відбувалися точкові зміни в правовому регулюванні. Шостий етап з 2009 року по 2014 рік знаменується початком імплементації міжнародно-правових актів, що регулюють правовідносини, що виникають з ОСЦПВ. Сьомий етап охоплює період з 2015 року по 2020 рік став важливим, виходячи з судової практики, яка була сформована в питанні вирішення спорів, що виникають з ОСЦПВ. Восьмий етап з 2021 року по 2024 рік – проводиться підготовка до оновлення правового регулювання інституту на основі європейських стандартів, а також прийнято новий Закон № 3720-IX. Дев'ятий етап розпочався у 2025 році після набрання чинності нового Закону № 3720-IX та триває по сьогоднішній день.

Розвиток інституту обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності в Україні продовжує рух в напрямку європейської інтеграції. Законодавчі акти змінюються під впливом європейського законодавства та національної судової практики. Це сприяє підвищенню рівня правової визначеності, стабільності ринку страхових послуг і довіри громадян до системи страхового захисту, цифрової модернізації та посилення гарантій компенсаційної функції права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Frank Astill. Compulsory Automobile Insurance in Europe. URL: https://www.casact.org/sites/default/files/database/proceed_proceed59_59001.pdf

2. Road Traffic Act, 1930 (втратив чинність). URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1930/43/pdfs/ukpga_19300043_en.pdf

3. Малашенко Ю.А. Становлення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів: світовий та вітчизняний досвід. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Економіка*. 2013. Вип. 21. С. 237-240. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoa_2013_21_53

4. Кульчій О.О. Становлення обов'язкового договірного страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 173–177.

5. Про страхування: Декрет Кабінету Міністрів України від 10.05.1993 № 47-93 (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47-93/ed19930510#Text

6. Про затвердження Положення про порядок і умови обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.1994 № 372 (втратила чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372-94-%D0%BF#Text

7. Про страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів: постанова Верховної Ради України від 28.12.1994 № 333/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333/94-%D0%B2%D1%80#Text

8. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР (в редакції Закону від 04.10.2001 № 2745-III) (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text

9. Про порядок і умови проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.09.1996 № 1175 (втратила чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1175-96-%D0%BF?utm_source=chatgpt.com#Text

10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40-44.

11. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 01.07.2004 №1961-IV (втратив чинність). URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1961-15

12. Директива Європейського Парламенту і Ради 2009/103/ЄС від 16 вересня 2009 року про страхування цивільної відповідальності у зв'язку з використанням моторних

транспортних засобів та забезпечення виконання обов'язку щодо страхування такої відповідальності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-09#Text

13. Судова практика Верховного Суду у справах щодо страхування. 6 листопада 2020 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_strah_Krat.pdf

14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.07.2018 у справі №755/18006/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296543

15. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16.09.2015 у справі №6-284цс151. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/50862711

16. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text

17. Directive (EU) 2021/2118 of the European Parliament and of the Council of 24 November 2021 amending Directive 2009/103/EC relating to insurance against civil liability in respect of the use of motor vehicles, and the enforcement of the obligation to insure against such liability. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021L2118

18. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 21.05.2024 № 3720-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3720-20/conv#Text

19. Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів: Закон України від 24.02.2023 № 2956-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2956-20#Text

20. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 15 березня 2023 року у справі № 127/5920/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109674942

21. Проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху (користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів)» від 06.02.2020 № 3023. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/684

Дата першого надходження статті до видання: 19.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.951:35.078:004.8
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.37

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Сидорук Андрій Вікторович,
orcid.org/0009-0004-1709-0660
аспірант кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства та
природокористування

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правових інструментів державного регулювання використання систем штучного інтелекту у сфері охорони здоров'я. Автор обґрунтовує актуальність проблематики стрімким розширенням можливостей алгоритмічних систем, які дедалі частіше виконують завдання, що традиційно належали виключно до компетенції лікаря, зокрема інтерпретацію медичних зображень та формування рекомендацій щодо лікування. Наголошується, що цей процес супроводжується прогалинами правового супроводу, зокрема відсутністю механізмів розподілу відповідальності між розробником, постачальником і медичним закладом, а також невизначеністю процедур контролю безпечності алгоритмічних рішень, логіка яких є змінною і не піддається одноразовій верифікації.

В межах огляду наукових джерел автор аналізує позиції зарубіжних і вітчизняних дослідників щодо ціннісних засад Акту про штучний інтелект та їхньої структуризації у блоки публічного адміністрування, розмежування компетенції між Європейським Союзом і державами-членами щодо регулювання систем штучного інтелекту в національних системах охорони здоров'я, співвідношення секторального і горизонтального підходів до регулювання, а також проблеми інформованої згоди й цифрової асиметрії. Окрему увагу приділено вітчизняному досвіду, зокрема пілотним проєктам використання штучного інтелекту в медичних закладах України, функціонуванню Європейського простору даних охорони здоров'я та прогалинам національного законодавства.

За результатами дослідження автор доходить висновку, що адміністративно-правове регулювання штучного інтелекту в охороні здоров'я має поєднувати продуктовий рівень регулювання з організаційно-управлінським рівнем публічного адміністрування, а правові гарантії безпеки пацієнтів потребують розвитку інфраструктури управління медичними даними. Встановлено, що ситуація в Україні характеризується розривом між темпами впровадження технологій і відсутністю системного нормативного супроводу, а ризик-орієнтована модель ЄС визначена як найбільш придатний орієнтир для вдосконалення національного законодавства з огляду на євроінтеграційний курс держави.

Ключові слова: *штучний інтелект, адміністративно-правове регулювання, охорона здоров'я, державна політика у сфері охорони здоров'я, правові гарантії безпеки пацієнтів.*

Sydoruk Andrii. Administrative and Legal Instruments of State Regulation of the Use of Artificial Intelligence Systems in the Sphere of Health Care European Experience and Prospects for Ukraine

The article is devoted to the study of administrative and legal instruments of state regulation of the use of artificial intelligence systems in the field of healthcare. The author justifies the relevance of the issue by the rapid expansion of the capabilities of algorithmic systems, which increasingly perform tasks that traditionally belonged exclusively to the competence of a doctor, in particular the interpretation of medical images and the formation of treatment recommendations. It is emphasized that this process is accompanied by gaps in legal support, in particular the lack of mechanisms for distributing responsibility between the developer, supplier

and medical institution, as well as the uncertainty of procedures for controlling the safety of algorithmic solutions, the logic of which is variable and not subject to one-time verification.

Within the framework of a review of scientific sources, the author analyzes the positions of foreign and domestic researchers on the value principles of the Artificial Intelligence Act and their structuring into public administration blocks, the delimitation of competence between the European Union and the member states regarding the regulation of artificial intelligence systems in national healthcare systems, the ratio of sectoral and horizontal approaches to regulation, as well as the problems of informed consent and digital asymmetry. Special attention is paid to domestic experience, in particular, pilot projects of the use of artificial intelligence in medical institutions of Ukraine, the functioning of the European Health Data Space and gaps in national legislation.

Based on the results of the study, the author concludes that the administrative and legal regulation of artificial intelligence in healthcare should combine the product level of regulation with the organizational and managerial level of public administration, and legal guarantees of patient safety require the development of a medical data management infrastructure. It has been established that the situation in Ukraine is characterized by a gap between the pace of technology implementation and the lack of systemic regulatory support, and the EU risk-oriented model has been identified as the most suitable benchmark for improving national legislation given the country's European integration course.

Key words: *artificial intelligence, administrative and legal regulation, healthcare, state policy in the field of healthcare, legal guarantees of patient safety.*

Постановка проблеми. Те, що відбувається сьогодні у сфері застосування штучного інтелекту в медицині, важко охарактеризувати єдиним терміном. Якщо раніше алгоритмічні інструменти виконували переважно допоміжні функції у сфері обробки даних, то впродовж останніх років їхня роль суттєво розширилась. Мова йде про те, що штучний інтелект та пов'язані з ним системи поступово перебирають на себе функції, які традиційно вважались виключною прерогативою лікаря: вони інтерпретують знімки, розраховують ризики ускладнень, пропонують варіанти лікування.

Динаміку поширення таких технологій можливо оцінити крізь призму економічних показників. Так, за даними Fortune Business Insights, обсяг європейський ринок ШІ в охороні здоров'я демонструє стрімке зростання: $11,05 мільярда – оцінка вартості європейського ринку медичного ШІ станом на 2025 рік. $15,73 мільярда – прогнозований обсяг цього ж ринку в Європі на 2026 рік [1]. У державах-членах Європейського Союзу алгоритмічні системи вже інтегруються в процеси діагностики, виявлення патологій і управління клінічними протоколами. В Україні впровадження залишається фрагментарним і здійснюється переважно у форматі пілотних проєктів в окремих медичних закладах, однак і ця стадія є індикатором того, що процес розпочато.

Реакцією Європейського Союзу на виклики пов'язані з ШІ стало формування розгалуженої регуляторної системи. Регламент 2024/1689 (AI Act)[2] запровадив ризик-орієнтовану модель класифікації систем штучного інтелекту, у межах якої переважна більшість медичних застосувань віднесена до категорії високого ризику зі встановленням підвищених вимог до прозорості, тестування та контролю. Цей регламент функціонує у взаємозв'язку з Регламентом (ЄС) 2017/745 про медичні вироби [3], Загальним регламентом про захист даних (GDPR) [4] та іншими нормативно-правовими актами, утворюючи єдину нормативну систему, у якій безпечність технологій є комплексною, а не галузево локалізованою категорією.

Для України актуальність відповідного регулювання обумовлена двома чинниками. Перший полягає у зобов'язаннях, що випливають із євроінтеграційного курсу держави, зокрема щодо поступової адаптації національного законодавства до права ЄС. Другий пов'язаний з внутрішньою потребою у впорядкуванні процесів, що вже відбуваються у вітчизняній системі охорони здоров'я. Наявна нормативно-правова база у сферах охорони здоров'я, захисту персональних даних і ліцензування медичної діяльності не містить спеціальних положень, що регулювали б використання штучного інтелекту у клінічній практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика використання штучного інтелекту у сфері охорони здоров'я останніми роками привертає дедалі більшу увагу як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. У наукових працях досліджуються питання правового статусу алгоритмічних систем, захисту персональних даних, стандартизації медичних алгоритмів, визначення відповідальності суб'єктів, залучених до їх розробки та використання, а також особливості державного регулювання відповідних технологій.

Так, З. С. Скалецька зазначає, що впровадження штучного інтелекту в охорону здоров'я, незважаючи на значний потенціал для розвитку медичної діагностики, комп'ютерного зору та управління медичними даними, супроводжується фрагментарністю правового регулювання, відсутністю єдиних міжнародних стандартів, а також недостатньою визначеністю процедур контролю, відповідальності та захисту даних. Окремо дослідниця звертає увагу на проблему алгоритмічної справедливості, яка пов'язана з непрозорістю алгоритмічних рішень та відсутністю уніфікованих підходів до навчання, тестування і валідації медичних моделей [5].

Позиція дослідниці є важливою з огляду на те, що ефективне функціонування систем штучного інтелекту в медичній сфері неможливе без належного нормативного забезпечення процедур їх оцінки та контролю. Водночас питання правового регулювання не може обмежуватися лише встановленням технічних вимог до алгоритмів. Не менш важливим є формування комплексного адміністративно-правового механізму, який забезпечував би взаємозв'язок між вимогами до безпечності технологій, захистом прав пацієнтів, державним наглядом та відповідальністю суб'єктів, залучених до процесу їх використання.

У свою чергу, О. Россильна звертає увагу на те, що права, обов'язки та правовий статус суб'єктів правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням елементів штучного інтелекту у сфері медицини, залишаються недостатньо дослідженими та практично не врегульованими на нормативному рівні. Науковиця наголошує на необхідності належного врегулювання договірних відносин між розробниками технологій штучного інтелекту та медичними провайдерами, зокрема щодо показників ефективності алгоритмів, гарантій їх функціонування та розподілу ризиків у разі завдання шкоди [6].

Порушене авторкою питання має особливе значення в умовах поступового впровадження штучного інтелекту в медичну практику. Наявність договірних механізмів сама по собі не здатна вирішити проблему відповідальності за наслідки використання алгоритмічних систем, оскільки відповідні правовідносини виходять за межі приватноправового регулювання та охоплюють питання державного контролю, ліцензування, сертифікації, оцінки ризиків і захисту публічного інтересу у сфері охорони здоров'я. Саме тому визначення місця та ролі адміністративно-правових засобів у системі регулювання таких відносин потребує подальшого наукового осмислення.

Метою статті є дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання використання штучного інтелекту у сфері охорони здоров'я в Європейському Союзі та визначення можливостей імплементації відповідних підходів у законодавство України.

Виклад основного матеріалу. Вихідною точкою для розуміння того, як Європейський Союз вибудовує систему регулювання штучного інтелекту в медичній сфері, є дослідження команди A. Barucci, V. Colcelli, S. De Masi та інших співавторів, присвячене етичним і регуляторним аспектам застосування ШІ в клінічних дослідженнях. AI Act, за спостереженням авторів, не вигадує нових принципів під технологію – він спирається на класичні цінності права ЄС: гідність людини, самовизначення, солідарність, принцип обережності, необхідність і пропорційність [7]. Наведене спостереження має вагу для адміністративно-правової науки. Регулювання штучного інтелекту в охороні здоров'я в ЄС – не реакційний продукт технологічної паніки, а свідома спроба вписати нову технологію в уже існуючу архітектуру захисту прав людини. Для України звідси випли-

ває конкретний методологічний висновок: майбутнє адміністративно-правове регулювання ШІ у вітчизняній медицині варто вибудовувати не як ізольовану галузь права, а як продовження вже задекларованих конституційних гарантій права на охорону здоров'я та захист персональних даних.

Абстрактні етичні засади автори структурують у функціональні блоки, кожен з яких по суті є прообразом конкретного адміністративно-правового інструменту. Перший такий блок стосується захисту прав людини та персональних даних, і саме тут проявляється прямий зв'язок із правовими гарантіями безпеки пацієнтів, оскільки дані про здоров'я належать до особливо чутливої категорії, а AI Act прямо передбачає недопущення дискримінації та посилений захист даних неповнолітніх [7].

Другий блок автори визначають як людську автономію та прозорість, тобто вимогу, щоб система ШІ залишалася контрольованою людиною, а пацієнт чи лікар розумів, що взаємодіє саме з алгоритмом [7]. У термінах публічного адміністрування це конкретний обов'язок постачальника розкривати межі можливостей системи та забезпечувати інформовану згоду.

Третій блок охоплює технічну надійність і принцип обережності, тобто стійкість ШІ-систем до кіберзагроз і несанкціонованих змін, що для медичної сфери є питанням не просто комплаєнсу, а буквально безпеки пацієнта [7].

Четвертий блок стосується соціального добробуту, солідарності й пропорційності, тобто захисту вразливих категорій населення та врахування довгострокового впливу технології на суспільство [7].

П'ятий, і останній, блок присвячено підзвітності: автори наголошують на необхідності створення механізмів внутрішнього та зовнішнього аудиту, підготовки оціночних звітів і розподілу відповідальності між розробником, постачальником і користувачем у цивільному, адміністративному та кримінальному вимірі [7].

З позицій адміністративного права ця структура читається доволі однозначно. Автори фактично описують модель, що поєднує превентивний (ex ante) контроль – класифікацію систем за рівнем ризику, обов'язкову реєстрацію, технічну документацію – з наглядовим (ex post) контролем: аудитом, звітністю, юридичною відповідальністю за наслідки використання. Саме ця подвійність, на нашу думку, найбільш придатна для запозичення в національну державну політику у сфері охорони здоров'я, оскільки дозволяє балансувати між заохоченням інновацій і убезпеченням пацієнта від недосконалості алгоритму.

Дослідник José Vida Fernández звертає увагу на інший пласт секторального регулювання, який легко випустити з поля зору, зосередившись лише на AI Act, а саме на регулюванні самих національних систем публічної охорони здоров'я. Організація та управління публічними послугами залишаються виключною компетенцією держав-членів, а оскільки значна частина систем охорони здоров'я функціонує саме як публічна адміністрація, Союз не має повноважень втручатися й в організацію та функціонування національних адміністрацій загалом [8]. Звідси випливає доволі чітке розмежування: держави-члени можуть самостійно визначати умови інтеграції систем ШІ у власну систему охорони здоров'я, регулюючи його або через законодавство про охорону здоров'я, або через загальні норми про організацію публічної адміністрації, але вони не можуть втручатися в регулювання самих медичних ШІ-систем як продуктів, оскільки тут діє виключна компетенція Союзу над єдиним ринком, що поширюється і на ШІ-системи, і на медичні вироби.

Для державної політики у сфері охорони здоров'я в Україні цей висновок має практичне значення: навіть передові правові системи ЄС поки що не випередили свій час у питанні організаційно-адміністративного регулювання ШІ в медицині, регулюючи переважно процедурний, а не змістовий бік питання. Указане не означає, що Україна може дозволити собі пасивно чекати, поки сформується остаточна європейська модель, але це знімає певний психологічний тиск щодо начебто катастрофічного відставання – натомість

відкриває можливість одночасно вибудовувати власну модель розмежування компетенцій, спираючись на досвід тих держав, які вже роблять перші кроки.

Інше, концептуально важливе застереження висловлює Martin Ebers, який ставить питання про співвідношення секторального регулювання (Регламенту про медичні вироби) і горизонтального регулювання (AI Act). Автор пропонує серйозно розглянути, чи варто в медичній сфері відмовитися від горизонтального підходу AIA на користь секторального регулювання, оскільки спеціальний акт здатен значно краще врахувати особливості робототехнічних і ШІ-пристроїв у терапевтичному та доглядовому контексті, ніж загальний закон, який встановлює універсальні критерії для всіх застосувань ШІ без винятку [9]. Окреслене питання має не лише теоретичне значення: воно прямо стосується того, наскільки ефективними виявляться правові гарантії безпеки пацієнтів, якщо вони формулюються в загальному, а не спеціалізованому нормативному акті.

Якщо поєднати спостереження обох авторів, вибудовується доволі цілісна картина того, чого ще не вистачає навіть у найбільш розвиненій моделі регулювання. Розмежування компетенцій між Союзом і державами-членами, на яке вказує Vida Fernández [8], залишає простір для національного регулювання організаційного рівня, а пропозиції Ebers щодо стандартів, підготовки персоналу й внутрішньої прозорості [9] якраз і заповнюють цей простір змістом. Для перспектив України це означає, що адміністративно-правове регулювання ШІ в охороні здоров'я доцільно розбудовувати не як одноразовий переклад європейського горизонтального акту, а як систему, що одночасно враховує продуктовий рівень регулювання (сертифікація, відповідність стандартам) і організаційно-управлінський рівень публічного адміністрування (підготовка кадрів, процедури впровадження, внутрішня звітність закладів охорони здоров'я перед профільним органом державної влади).

Окрему проблему, яку важливо вписати в загальну логіку дослідження, піднімає Скалецька З. С., звертаючи увагу на те, наскільки ускладнюється питання інформованої згоди саме у випадку систем штучного інтелекту. Традиційні форми згоди передбачають, що пацієнт розуміє конкретну мету обробки своїх даних, але цього розуміння може бути недостатньо, коли йдеться про систему, яка здатна продовжувати навчання на нових даних, застосовувати вторинний аналіз чи передавати інформацію зовнішнім дослідницьким групам. Саме тому в багатьох країнах розвивається концепція динамічної згоди, за якою пацієнт поступово ухвалює рішення щодо різних аспектів використання своїх даних і може змінювати ці рішення в будь-який момент. [10] Проте реалізація такого підходу потребує складних цифрових платформ і достатнього рівня цифрової грамотності населення, що для країн з обмеженими технічними ресурсами є додатковим викликом цифровізації медицини.

Авторка також звертає увагу на глобальну нерівність доступу до технологій штучного інтелекту: поки одні країни з високим рівнем цифровізації охорони здоров'я вже переходять до автономних діагностичних систем, інші лише починають впроваджувати базові медичні інформаційні технології, що формує ризик цифрової асиметрії, коли якість медичної допомоги й обсяг даних для досліджень залежатимуть від рівня технологічного розвитку держави [10].

Зі своєї точки зору підкреслимо, що адміністративно-правове регулювання не може обмежуватися лише питаннями сертифікації продукту, а має включати й механізми контролю якості та репрезентативності даних, на яких система навчається, оскільки саме це безпосередньо визначає правові гарантії безпеки пацієнтів.

Українські дослідники Шостакович-Корецька Л. Р. та Копча С. з практичної сторони підтверджують актуальність саме цих етичних застережень. На їхню думку, особливої уваги з етичного погляду потребують прозорість алгоритмів, механізми ухвалення рішень, збереження приватності пацієнтів і відповідальність за клінічні наслідки, до яких причетна система штучного інтелекту, причому в кризових умовах не менш важ-

ливою за ефективність є довіра – пацієнтів, лікарів і суспільства загалом. Цінність їхньої роботи для нас полягає в тому, що йдеться не про абстрактну гіпотезу, а про реальний досвід: пілотні проєкти у Львові, Вінниці, Хмельницькому та Полтаві демонструють життєздатність рішень на основі штучного інтелекту навіть в умовах воєнного стану [11].

У рамках нашого дослідження це підтверджує, що Україна не починає з нуля: практична база для майбутньої державної політики у сфері охорони здоров'я вже частково сформована, і завдання адміністративного права полягає не в тому, щоб створити її штучно, а в тому, щоб надати їй системної правової форми.

Цікаво порівняти цей фрагментарний національний досвід із тим, як аналогічну проблему даних вирішує Європейський Союз на інституційному рівні, про що пише Луков П. М., аналізуючи Європейський простір даних охорони здоров'я. Цей простір даних розглядається як один із ключових елементів Європейського союзу охорони здоров'я та частина загальної стратегії ЄС щодо даних, а його правова основа закріплена окремим регламентом, що формує уніфіковану правову, технічну й організаційну інфраструктуру для обробки, обміну та повторного використання електронних медичних даних і, по суті, єдину архітектуру медичних інформаційних технологій у межах усього Союзу [12].

Принципово важливим є поділ на первинне використання даних, тобто безпосереднє надання медичної допомоги, і вторинне використання – для наукових досліджень, інновацій та регуляторної діяльності, що дозволяє враховувати водночас потреби клінічної практики і стратегічні завдання розвитку системи охорони здоров'я. Окремо передбачено й функціонування спеціалізованих органів доступу до даних, які видають дозволи на використання інформації за чітко визначеними умовами, що створює контрольоване середовище для розвитку доказової медицини та персоналізованого лікування, включно із системами штучного інтелекту [12].

Для українського контексту ця модель цікава насамперед як приклад того, як питання, порушені Скалецькою щодо динамічної згоди й контролю за вторинним використанням даних, можуть отримати інституційне вирішення – не на рівні окремих лікарень, а на рівні єдиної державної архітектури управління медичними даними.

Підсумуємо цю частину аналізу дослідженням Щамбура Д. В., який на основі вивчення українського законодавства й практики виокремлює системні прогалини вітчизняного регулювання. Серед них – відсутність загальнонаціональної методики інтеграції медичних даних та оцінки їх достовірності, правова невизначеність щодо телемедичних консультацій, рецептури й відповідальності лікаря за дистанційне лікування, брак чітких правил сертифікації, моніторингу та аудиту систем штучного інтелекту в медичній сфері, ризики витоку персональних даних через недостатній контроль за трансграничною передачею інформації та хмарними сервісами, а також цифровий розрив між регіонами й соціальними групами населення [13].

Зводячи ці чотири позиції в одну лінію аргументації, картина виходить доволі послідовною. Проблеми, на які звертає увагу Скалецька – динамічна згода, цифрова асиметрія, упередженість моделей, – це не гіпотетичні ризики, а цілком конкретні викривлення, з якими вже стикається українська практика, описана Шостакович-Корецькою і Копчею. Європейський простір даних охорони здоров'я, який аналізує Луков, демонструє, як ці самі ризики можна впорядкувати інституційно, на рівні цілої держави, а не окремого закладу. А. Щамбура, по суті, формулює технічне завдання для українського законодавця: яких саме елементів цієї інституційної архітектури – стандартизації даних, сертифікації систем штучного інтелекту, механізмів відповідальності, цифрової грамотності – Україні наразі не вистачає.

Саме поєднання цих чотирьох рівнів аналізу й дає підстави стверджувати, що перспективи розвитку адміністративно-правового регулювання штучного інтелекту в українській охороні здоров'я лежать не в одноразовому запозиченні окремої норми, а в побудові

цілісної системи управління медичними даними та медичними інформаційними технологіями, що одночасно відповідає європейським стандартам, втілює правові гарантії безпеки пацієнтів і спирається на вже накопичений вітчизняний практичний досвід реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що адміністративно-правове регулювання штучного інтелекту в охороні здоров'я є складним, багаторівневим завданням, яке неможливо звести до ухвалення одного нормативного акта. Європейський досвід демонструє, що ефективна модель поєднує продуктовий рівень регулювання, тобто сертифікацію та технічну відповідність систем штучного інтелекту як медичних виробів, з організаційно-управлінським рівнем публічного адміністрування, який визначає, як саме заклади охорони здоров'я впроваджують ці технології у внутрішні процедури. Водночас правові гарантії безпеки пацієнтів неможливо забезпечити без паралельного розвитку інституційної інфраструктури управління медичними даними, прикладом чого є Європейський простір даних охорони здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. AI in Healthcare Market Size, Share, Growth Report, 2034. Consulting & Growth Advisory Services | Fortune Business Insights. URL: https://www.fortunebusinessinsights.com/industry-reports/artificial-intelligence-in-healthcare-market-100534

2. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng

3. Regulation (EU) 2017/745 of the European Parliament and of the Council of 5 April 2017 on medical devices, amending Directive 2001/83/EC, Regulation (EC) No 178/2002 and Regulation (EC) № 1223/2009 and repealing Council Directives 90/385/EEC and 93/42/EEC. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/745/oj/eng

4. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj

5. Скалецька З.С. Міжнародно-правове регулювання медичних алгоритмів: виклики та перспективи контролю штучного інтелекту в сфері охорони здоров'я. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Т. 5, № 92. С. 250-257. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.34

6. Россильна О. Правові засади застосування штучного інтелекту у правовідносинах у сфері персоналізованої медицини. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 156-162. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2334

7. Ethical and Regulatory Frameworks for Artificial Intelligence in Clinical Research: A European Perspective on the Artificial Intelligence Act for Ethics Committees and Researchers / A. Barucci et al. European Cardiology Review. 2026. DOI: https://doi.org/10.15420/ecr.2025.59

8. José Vida Fernández. Regulation of Artificial Intelligence in Healthcare within the European Union. *European Review of Digital Administration & Law – Erdal.* 2023. Vol. 4. Iss. 1, pp. 33-48. DOI: https://doi.org/10.53136/9791221811285 04

9. Ebers M. AI Robotics in Healthcare Between the EU Medical Device Regulation and the Artificial Intelligence Act. *Oslo Law Review*. 2024. Vol. 11, no. 1. P. 1–12. DOI: https://doi.org/10.18261/olr.11.1.2

10. Скалецька З.С. Захист персональних медичних даних у системах штучного інтелекту: міжнародно-правові механізми та проблеми їх імплементації. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Т. 3, № 6. С. 481–486. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.73

11. Шостакович-Корецька Л. Р., Копча В. С. Використання штучного інтелекту в клінічній медицині й наукових дослідженнях. *Медична освіта*. 2025. № 1. С. 99–107. DOI: https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2025.1.15382

12. Луков П. Міжнародні концепції та кращі практики державного регулювання використання штучного інтелекту в охороні здоров'я. *Суспільство та національні інтереси.* 2026. № 5(25). DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1572-2026-5(25)-1767-1780

13. Щамбура Д.В. Інформаційні технології у сфері охорони здоров'я: правові засади забезпечення реалізації права на здоров'я. *Право та державне управління*. 2025. № 2. С. 302–309. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2025.2.40

Дата першого надходження статті до видання: 27.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.38

РЕЧОВІ МОДЕЛІ ЗАМІЩЕННЯ ПРАВА ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ВІДАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ DCFR

Турчин Софія Андріївна,
orcid.org/0009-0005-0658-2528
магістр права, юрисконсульт (радник юридичний)
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена комплексному аналізу речово-правових моделей, зафіксованих у Модельних правилах європейського приватного права (Draft Common Frame of Reference, DCFR), як потенційної цивілістичної альтернативи радянським рудиментам у праві України – праву оперативного управління та праву господарського відання.

Актуальність дослідження зумовлена реформуванням майнової основи публічного сектору економіки України, разом із прийняттям Закону України № 4196-IX «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» та втратою чинності Господарським кодексом України.

Автор акцентує увагу на тому, що право оперативного управління та право господарського відання є штучними пострадянськими конструкціями, які не мають аналогів у правових системах держав континентальної Європи, розмивають межі майнової відповідальності підприємств та суперечать принципам ефективної ринкової економіки.

У межах роботи проведено оцінювання чотирьох груп речових прав, визначених Книгою VIII DCFR: забезпечувальних прав, прав користування, прав на набуття та прав довірчої власності.

Крізь призму критеріїв стабільності речового титулу, повноти правомочностей володіння і користування, публічності та відповідності принципу numerus clausus, проаналізовано спроможність кожної із груп замістити ліквідовані радянські інститути.

Доведено, що забезпечувальні права, попри їхню важливість для кредитування, не забезпечують автономії суб'єкта в управлінні активами. Права на набуття та довірча власність розглядаються як обмежено придатні або ризикові через загрозу прозорості публічних активів та їхню невідповідність цілям поточного управління майном.

Ключовим висновком статті є обґрунтування того, що саме «права користування» (use rights), які в українській доктрині реалізуються через інститут узуфрукту, мають найвищу системну спроможність до заміщення господарського відання та оперативного управління.

Водночас наголошено на необхідності запровадження суворих законодавчих запобіжників при імплементації цих моделей для уникнення відтворення дискреційних патологій публічного власника.

Ключові слова: *речові права, Draft Common Frame of Reference (DCFR), оперативне управління, господарське відання, узуфрукт, numerus clausus, права користування, публічна власність, реформування цивільного законодавства.*

Turchyn Sofiia. Proprietary models for replacing the right of operational management and economic jurisdiction through the prism of the DCFR

The article is devoted to a comprehensive analysis of the property law models incorporated in the Draft Common Frame of Reference (DCFR) as a potential civil law alternative to the Soviet remnants in the Ukrainian legal system – the right of operational management and the right of economic control.

The relevance of the study is driven by the reform of the property basis of Ukraine's public economic sector, along with the adoption of the Law of Ukraine No. 4196-IX «On the specifics of regulating the business activities of certain types of legal entities and their associations during the transition period» and the repeal of the Commercial Code of Ukraine.

The author emphasizes that the right of operational management and the right of economic control are artificial post-Soviet constructs that lack analogs in the legal systems of continental European states, blur the boundaries of corporate liability, and contradict the principles of an efficient market economy.

The study evaluates four groups of property rights defined by Book VIII of the DCFR: security rights, use rights, acquisition rights, and trust-related rights.

Through the lens of criteria such as the stability of the property title, the scope of possession and usage powers, publicity, and compliance with the numerus clausus principle, the capacity of each group to replace the abolished Soviet institutions is analyzed.

It is demonstrated that security rights, despite their importance for lending, do not provide the entity with autonomy in asset management. Acquisition rights and trust-related rights are considered to be of limited suitability or carry significant risks due to potential threats to the transparency of public assets and their mismatch with the objectives of day-to-day asset management.

The core conclusion of the article is that "use rights," which in the Ukrainian doctrine are realized through the institute of usufruct, possess the highest systemic capacity to replace economic control and operational management.

At the same time, the author stresses the necessity of introducing strict legislative safeguards during the implementation of these models to prevent the recurrence of discretionary pathologies inherent to the public owner.

Key words: *property rights, Draft Common Frame of Reference (DCFR), operational management, economic control, usufruct, numerus clausus, use rights, public property, reform of civil legislation.*

Модернізація української приватноправової системи зумовлює об'єктивну необхідність остаточного очищення вітчизняного правопорядку від радянського адміністративно-командного спадку.

Прийняття Верховною Радою України Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» № 4196-IX від 09 січня 2025 року [1] та скасування Господарського кодексу України (який втратив чинність 28 серпня 2025 року) [2] ознаменували початок масштабного реформування майнової основи публічного сектору економіки.

Згідно з Прикінцевими та перехідними положеннями Закону № 4196-IX, після закінчення трирічного перехідного періоду, норми, які регулюють право оперативного управління та право господарського відання, повністю втрачають свою чинність, а отже, згадані правові конструкції ліквідуються [1].

Зазначені права є специфічними пострадянськими сурогатами, які через штучне «розщеплення» права власності на адміністративно-контрольований титул не мають аналогів у системах приватного права держав континентальної Європи, розмивають межі майнової відповідальності підприємств та суперечать засадам ринкової економіки.

За таких умов нагальною науковою та практичною потребою стає пошук та обґрунтування класичних речових інструментів, здатних виступити ефективною цивілістичною альтернативою ліквідованим радянським рудиментам.

У науковій літературі узуфрукт уже проаналізовано як класичний інститут речового права та як потенційний інструмент модернізації української системи речових прав. Зокрема, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, Н.Р. Попова, Г.Г. Харченко та ін. розглядали його правову природу, співвідношення з іншими речовими правами на чуже майно, питання обсягу повноважень узуфруктуарія, строковості та припинення права, проблеми захисту прав власника і користувача узуфрукту.

Водночас, недостатньо дослідженим залишається застосування речово-правових моделей, зафіксованих у Модельних правилах європейського приватного прав, саме як системних цивілістичних альтернатив для заміщення оперативного управління та господарського відання, а також комплексне оцінювання потенціалу та ризиків їхньої імплементації.

Мета статті – дослідити речово-правові моделі заміщення права оперативного управління та права господарського відання, передбачені сучасними європей-

ськими підходами *Draft Common Frame of Reference* та оцінити їх потенційну придатність для імплементації в український правопорядок.

Незважаючи на те, що речове право є виключною юрисдикцією держав-членів ЄС, Суд ЄС визнає, що надмірна варіативність чи невизначеність у системах речових прав може створювати бар'єри для вільного руху товарів [3, с. 511]. Це надає підстави сформулювати гіпотезу, що у правопорядку ЄС, заснованому на «фундаментальних свободах» [4, с. 121] – вільному русі товарів, осіб, послуг та капіталу – спостерігається м'яка дія принципу *numerus clausus*.

Водночас, у дослідженнях Р.А. Майданика та Г.Г. Харченка обґрунтовується доцільність відмови у речовому праві України від жорсткого *numerus clausus* на користь принципу свободи здійснення речових прав у межах концепції «регульованих прав», що дасть можливість носію права самостійно конструювати зміст речового права, яке передається іншій особі, ґрунтуючись на загальній диспозитивності та змісту «прихованих речових прав» [5; 6, с. 100; 38].

Draft Common Frame of Reference (далі – DCFR) формує закритий перелік обмежених речових прав (VIII.–1:204), серед яких:

забезпечувальні права, якщо вони характеризуються або розглядаються як речові права згідно з Книгою IX DCFR або національним правом;

права користування, якщо вони характеризуються або розглядаються як речові права іншими положеннями DCFR або національним правом;

права на набуття у значенні VIII.–2:307 DCFR (відкладальне право набувача при збереженні власності) або якщо вони характеризуються чи розглядаються як речові права іншими положеннями DCFR або національним правом;

права, пов'язані з довірчою власністю (trust-related rights), якщо вони характеризуються або розглядаються як речові права згідно з Книгою X DCFR або національним правом [7].

Хоча DCFR є прикладом *soft law* та науковим зразком модельних правил європейського приватного права [8, с. 166], він базується на Принципах європейського договірного права (PECL) [9] та аналізі acquis communautaire, дотримання яких є невідмінною умовою для України на шляху до членства в ЄС.

Важливо уточнити, що наведений перелік прав, які можуть підпадати під режим речових прав безпосередньо не стосується acquis communautaire, проте має суттєве значення для посилення аргументів на користь актуальності принципу *numerus clausus* у системі права ЄС та формування приблизного переліку прав, які можуть слугувати аналогами чи орієнтирами при виборі інститутів речового права для заміщення прав оперативного управління та господарського відання, що не будуть створювати перешкод при гармонізації законодавства, пов'язаного із вільним ринком ЄС.

У межах Книги VIII DCFR формується типологія обмежених речових прав, яка, хоча і має характер soft law, відображає домінуючу логіку європейського приватного права щодо структурування прав на чуже майно та їхньої стандартизації (numerus clausus): (1) забезпечувальні права (*security rights*), (2) права користування (*use rights*), (3) права на набуття (*acquisition rights*), (4) права довірчої власності (*trust-related rights*) (VIII.–1:204) [7].

Оцінюючи узуфрукт як інститут заміщення права оперативного управління та господарського відання, запропонований законодавцем, (ст. 9-1 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» від 21.09.2006 № 185-V [10] та ст. 60-1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР [11]) на предмет відповідності європейській системі речових прав, доцільно провести паралельну оцінку здатності європейських речових прав замістити права оперативного управління та господарського відання.

Права забезпечувального характеру (застава, іпотека та функціонально споріднені конструкції) мають на меті гарантування виконання зобов'язання шляхом речового обтяження майна боржника. Їхня фундаментальна ознака полягає у тому, що вони не спрямовані на організацію поточного управління активом, функціонуючи як інструмент забезпе-

чення вимоги кредитора. Саме тому такі права не можуть розглядатися як придатний механізм заміщення господарського відання чи оперативного управління, адже не забезпечують суб'єкту можливості володіння, користування та самостійного господарського розпорядження майном як економічною базою діяльності.

Більше того, забезпечувальні права концептуально несумісні з функцією юридичної особи як оператора активу. У межах *security rights* титул власності залишається за власником, а інша сторона набуває лише умовного обтяження позиченим з правом звернення стягнення [12].

Розглянута модель не усуває ключову проблему публічного сектору у вигляді невизначеності статусу майна в цивільному обороті – навпаки, може поглибити її, перетворюючи державне підприємство на суб'єкта без повноцінної господарської автономії. Відтак забезпечувальні права є концептуально важливими для ринкової економіки, але не виконують тієї системної ролі, яку відігравали господарське відання та оперативне управління.

Крізь призму критеріїв, сформульованих для оцінки придатності правового титулу до заміщення прав оперативного управління та господарського відання, забезпечувальні права демонструють лише часткову відповідність.

Зокрема, вони не порушують єдності титулу власності, оскільки власність не переходить до кредитора, однак саме ця характеристика одночасно засвідчує їхню непридатність як інструменту заміщення, адже не створює автономної майнової бази для діяльності суб'єкта.

У частині самостійності та незалежності речового права від волі інших суб'єктів забезпечувальні конструкції також обмежені, оскільки їх існування та реалізація функціонально залежать від зобов'язального правовідношення та поведінки боржника. Хоча такі права мають достатньо чітко визначений і типізований зміст правомочностей (переважно право першочергового задоволення вимоги та звернення стягнення), вони не забезпечують повноти правомочностей, необхідної для здійснення господарської функції (відсутні володіння, користування, оперативне управління).

Захист забезпечувальних прав, як зазначає В.Д. Примак, має абсолютний характер [13; 14, с. 112] у сенсі протиставності третім особам, а також характеризується публічністю (через державну реєстрацію іпотеки та інших обтяжень), що відповідає принципу передбачуваності речових прав.

Водночас ці переваги не компенсують того, що *security rights* не забезпечують майнової відокремленості юридичної особи як оператора активу, оскільки майно не перебуває на самостійному титулі користування, а лише обтяжується на користь кредитора. Крім того, механізми відповідальності в межах забезпечувальних прав є переважно орієнтованими на захист кредитора і не формують узгодженої системи відповідальності суб'єкта за ефективне використання активу в публічних інтересах.

В аспекті оборотоздатності такі права, навпаки, можуть ускладнювати цивільний обіг, оскільки створюють додаткові обтяження та ризики для третіх осіб.

На відміну від забезпечувальних прав, *use rights* (права користування чужою річчю) структурно найближчі до того, що фактично реалізовували державні та комунальні підприємства на правах господарського відання чи оперативного управління: володіння і користування активом із можливістю отримання плодів та економічної вигоди.

Будучи найбільш логічним напрямом трансформації, права на користування чужою річчю надають можливість: зберегти єдність титулу власності за державою або територіальною громадою; надати підприємству автономний речовий титул, який буде діяти *erga omnes* і не залежатиме від адміністративної дискреції; забезпечити публічність правового режиму, оскільки *use right* у європейській традиції є реєстрованим речовим правом з передбачуваним змістом; відновити цивілістичну модель відповідальності, де суб'єкт відповідає за своїми боргами власним майном, а не активом, який у будь-який момент може бути вилучений власником.

Концепція узуфрукту у вигляді, запропонованому українським законодавцем, є правом на користування чужою річчю,

а отже, хоч із низкою застережень, сутнісно співпадає із *use rights* у розумінні DCFR [7, 16]. Ключова перевага use rights полягає у тому, що вони здатні замістити господарське відання та оперативне управління без відтворення їхньої ключової патології – підпорядкування титулу суб'єкта дискреції публічного власника. Як було досліджено попередньо (на прикладі узуфрукту) [16], крізь призму критеріїв оцінки потенційного заміщення прав оперативного управління та господарського відання *use rights* із врахуванням сформульованих застережень загалом демонструють високу функціональну придатність.

Третя група прав DCFR – *acquisition rights,* права на набуття – стосується конструкцій, які забезпечують майбутнє набуття речового права (передусім права власності) у відкладальному режимі, наприклад через утримання правового титулу, опціони чи інші механізми [7].

Такі права є корисними в обороті як інструмент договірної стабільності та захисту інтересу набувача, однак принципово не відповідають природі та меті заміщуваних прав, оскільки: не призначені для довгострокового управління майном; не формують стабільного речового панування над річчю як основним активом; функціонують як перехідні або забезпечувальні моделі, а не як самостійний титул використання майна.

140Крізь призму критеріїв придатності до заміщення *acquisition rights* демонструють обмежену відповідність: хоча вони формально не руйнують єдності титулу власності, оскільки право власності зберігається за первісним власником до настання певної умови, все ж не створюють для суб'єкта умов самостійного та стабільного панування над річчю, – а отже не забезпечують повноти правомочностей володіння і користування.

Права на набуття зазвичай спрямовані не на експлуатацію майна, а на юридичну фіксацію майбутнього переходу титулу, тож їхній захист може мати абсолютний характер і бути протиставним третім особам. Разом із тим, у межах правового режиму публічного майна «абсолютність очікування» потенційно створює конфлікт із принципом публічності та передбачуваності, оскільки третім особам складно визначити, чи є майно остаточно публічним активом, чи воно перебуває в режимі відкладального відчуження.

Окрім цього, *acquisition rights* лише частково узгоджуються з критерієм оборотоздатності, оскільки їх реалізація за своєю суттю передбачає потенційне відчуження майна, що може суперечити законодавчим обмеженням щодо об'єктів державної та комунальної власності.

Таким чином, права на набуття не є повноцінним інститутом заміщення, але можуть застосовуватися як додатковий інструмент для окремих видів майна (у сфері інвестиційних проєктів чи державно-приватного партнерства), де допустиме поступове набуття права власності або його перехід у майбутньому.

Найбільш дискусійним елементом Книги VIII DCFR для заміщення права оперативного управління та господарського відання є *trust-related rights*, тобто права, які виникають у конструкціях довірчої власності або довірчого управління майном [7]. Їхня привабливість полягає у високій гнучкості та можливості відокремлення активу від майна учасників правовідносин, однак ці ознаки становлять потенційну небезпеку для публічного сектору.

На відміну від класичних речових прав, довірча модель, як зазначає К.Г.Некіт, розщеплює контроль над майном [15, с. 78], оскільки правовий титул, фактичне управління та економічний інтерес можуть належати різним суб'єктам. У приватному праві це допускається як інструмент управління активами, але у публічному секторі така структура може створювати прихований контроль над публічними активами, ускладнює прозорість та державний аудит; потенційно підриває принцип публічності речових прав, а також формує ризик непрогнозованого обтяження майна поза реєстраційними механізмами.

Із доктринальної точки зору, права довірчої власності можуть відтворити ту ж проблему, яку створювали господарське відання та оперативне управління: непрозорості титулу для третіх осіб та відведення майнового контролю у сферу управлінських рішень, не типі-

зованих *numerus clausus*. Крізь призму інших критеріїв оцінки інститутів, для заміщення права господарського відання та оперативного управління, *trust-related rights* демонструють суперечливу природу. Як було зазначено, вони можуть порушувати принцип єдності титулу власності, оскільки довірча модель за своєю суттю передбачає функціональне розщеплення контролю над майном; така конструкція не гарантує самостійності речового права, оскільки довірчий керуючий реалізує правомочності не як носій автономного титулу користування, а як особа, що діє в межах довірчого мандату, визначеного установником або законом. Зрештою, довірча модель істотно ускладнює публічність і передбачуваність правового режиму майна, оскільки третім особам буде складно встановити, хто є реальним суб'єктом контролю над активом, які саме обтяження щодо майна встановлені, та чи є такі обтяження зареєстрованими або прихованими у внутрішній структурі довірчого управління.

Отже, досліджувані права можуть бути використані лише за умов суворого нормативного обмеження та прозорих реєстраційних механізмів, і в загальній моделі заміщення господарського відання та оперативного управління не повинні розглядатися як базовий титул.

Таким чином, аналіз Книги VIII DCFR дозволяє зробити висновок, що із чотирьох груп речових прав: (1) забезпечувальні права (*security rights*), (2) права користування (*use rights*), (3) права на набуття (*acquisition rights*), (4) права довірчої власності (*trust-related rights*) (VIII.–1:204) лише use rights (в українській системі права – узуфрукт) мають повну системну спроможність до заміщення господарського відання та оперативного управління, із врахуванням окремих застережень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період : Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. *Верховна Рада України : офіційний веб-сайт*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text (дата звернення : 01.07.2026).

2. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV втратив чинність 09.01.2025). *Верховна Рада України : офіційний веб-сайт*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 01.07.2026).

3. Akkermans B. The principle of numerus clausus in European property law : Doctoral Thesis. Maastricht : *Maastricht University*, 2008. URL: https://cris.maastrichtuniversity.nl/ws/portalfiles/portal/1386614/guid-9388e80c-c577-4c74-a99b-0e27439bd792-ASSET1.0.pdf (дата звернення: 16.04.2026).

4. Tomášek, M., Šmejkal, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага*: Wolters Kluwer ČR*, 2024, 1780 с. (дата звернення: 16.04.2026).

5. Речове право: пріоритети та перспективи : матеріали Київських правових читань (Київ, 22 березня 2019 року) / Р. А. Майданик, Я. М. Романюк та ін. ; відп. ред. Р. А. Майданик. Київ : Алерта, 2019. С. 9–32.

6. Харченко Г. Г. Речові права у законодавстві, доктрині та судовій практиці України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Харченко Георгій Георгійович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. 506 с.

7. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition / ed. by C. von Bar, E. Clive, H. Schulte-Nölke and others. Munich : Sellier, 2009. 651 p. URL: https://sakig.pl/wp-content/uploads/2019/01/dfcr.pdf (дата звернення: 16.04.2026).

8. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Принципи DCFR: сутність та значення для гармонізації цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу. *Часопис цивілістики*. Вип. 18. С. 164–170.

9. Принципи європейського договірного права. Коментарі та рекомендації / пер. з англ. ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД». Київ: Асоціація «ЗЕД», 2013. 304 с.

10. Про управління об’єктами державної власності : Закон України від 21.09.2006 № 185-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16 (дата звернення: 08.04.2026).

11. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр (дата звернення: 08.04.2026).

12. Real World: A guide to international real estate guide. *DLA Piper*. URL: https://www.dlapiperrealworld.com/law/index.html?t=finance (дата звернення: 16.04.2026).

13. Примак В.Д. Ця багатогранна застава. *Юридичний вісник.* URL: https://www.gov.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=103149&base=1 (дата звернення: 01.12.2020).

14. Рябчинська А. О. Співвідношення права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов’язання та застави. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право.* 2020. Вип. 4 (48). С. 130–135. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4(48).233298 (дата звернення: 16.04.2026).

15. Некіт К. Г. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов’язань: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства. *Часопис цивілістики.* 2016. Вип. 21. С. 78–81.

16. Турчин С.А. Узуфрукт як інститут заміщення права оперативного управління та господарського відання. *Юридичний науковий електронний журнал.* №4, 2026. С. 72–75. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2026-4/14 (дата звернення: 02.07.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.265.2:355.257.7
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.39

УМОВА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ОБМІНОМ ЗАСУДЖЕНОГО ЯК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО

Ушакова Анна Василівна,
orcid.org/0009-0008-4555-2008
аспірантка кафедри кримінального права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню умови звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого.

Визнається, що умовою звільнення від покарання за чинною редакцією ст. 841 КК є сукупність двох чинників: а) фактичне проведення обміну засудженої особи та б) не вчинення цією особою нового кримінального правопорушення протягом невідбутої частини покарання. Зазначається, що проведення обміну більшою мірою залежить не від звільненої особи, а від уповноважених органів влади, які такий обмін організовують і здійснюють. Спеціальний обов'язок невчинення нового кримінального правопорушення покладається на звільнену особою від моменту передачі її під нагляд представникам уповноваженого органу, що відповідає за поводження з військовополоненими, і протягом строку, який залишається до відбуття основного та/або додаткового покарання. Пропонується доповнити ст. 841 КК додатковою умовою звільнення від покарання, згідно з якої покласти на звільнену особу обов'язок не з'являтися під юрисдикцією України протягом встановленого законом строку. Зазначається, що запровадження цієї умови забезпечить справедливі й пропорційні кримінально-правові наслідки для таких осіб, відповідатиме обґрунтованим очікуванням потерпілих від їхніх злочинів і суспільства загалом щодо невідворотності покарання за вчинені кримінальні правопорушення, убезпечуватиме суспільство від ризиків нових контактів з такими особами. В якості строку, протягом якого звільнена особа не повинна з'являтися на території України пропонується визнавати строки давності виконання обвинувального вироку суду. У цих випадках строк давності виконання обвинувального вироку в жодному разі не повинен бути коротшим за строк невідбутої частини покарання, для забезпечення чого обґрунтоване внесення відповідного доповнення до ст. 80 КК. При цьому у разі звільнення осіб, які були засуджені за міжнародні злочини (ст. 437-439, 442, 4421 КК), за вчинення яких строки давності виконання обвинувального вироку у ч. 6 ст. 80 КК не встановлені, то вони довічно будуть знаходитися під загрозою обернення до виконання невідбутої частини покарання у разі їхнього повторного потрапляння під українську юрисдикцію.

Ключові слова: *кримінальне право, кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, покарання, призначення покарання, звільнення від покарання, військовополонений, обмін.*

Ushakova Anna. The Condition for Release from Serving a Sentence in Connection with the Exchange of a Convicted Person as a Prisoner of War

The article is devoted to the study of the condition for release from serving a sentence in connection with the adoption by the authorized body of a decision to transfer a convict for exchange as a prisoner of war.

It is recognized that the condition for release from punishment under the current version of Art. 841 of the Criminal Code is a combination of two factors: a) the actual exchange of a convicted person and b) the non-commitment of a new criminal offense by this person during the unserved part of the sentence. It is noted that the exchange depends to a greater extent not on the released person, but on the authorized authorities that organize and carry

out such an exchange. The special obligation not to commit a new criminal offense is imposed on the released person from the moment of his transfer under the supervision of representatives of the authorized body responsible for the treatment of prisoners of war, and during the period remaining before serving the main and/or additional sentence. It is proposed to supplement Art. 841 of the Criminal Code as an additional condition for release from punishment, according to which the released person is obliged not to appear under the jurisdiction of Ukraine for a period established by law. It is noted that the introduction of this condition will ensure fair and proportionate criminal law consequences for such persons, will meet the reasonable expectations of the victims of their crimes and society as a whole regarding the inevitability of punishment for the criminal offenses committed, will protect society from the risks of new contacts with such persons. It is proposed to recognize the statute of limitations for the execution of the court's conviction as the period during which the released person should not appear on the territory of Ukraine. In these cases, the statute of limitations for the execution of the conviction should in no case be shorter than the term of the unserved part of the sentence, to ensure which it is justified to introduce a corresponding addition to Art. 80 of the Criminal Code. At the same time, in the event of the release of persons who were convicted of international crimes (Articles 437-439, 442, 4421 of the Criminal Code), for which the statute of limitations for the execution of the conviction is not established in Part 6 of Article 80 of the Criminal Code, they will be under the lifelong threat of being returned to serve the unserved part of their sentence if they again fall under Ukrainian jurisdiction.

Key words: *criminal law, criminal offense, criminal liability, punishment, imposition of punishment, release from punishment, prisoner of war, exchange.*

Постановка проблеми. Війна за Незалежність України стала каталізатором розвитку норм стосовно статусу військовополонених не тільки у міжнародному праві, а й у законодавстві України. Влітку 2022 року відбулися зміни у кримінальному та кримінально-процесуальному праві України, якими було створено принципово нові підстави для звільнення військовополонених з полону під час, коли бойові дії ще продовжуються. Були передбачені правові підстави для переведення кримінального провадження щодо військовополоненого, який підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, у процедуру in absentia, а також для звільнення засудженого військовополоненого від відбування покарання у зв'язку з прийняттям рішення про його обмін. Зокрема, Кримінальний кодекс України (далі – КК) був доповнений новим видом звільнення від відбування покарання, передбаченим у ст. 84^1 «Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого».

Загалом українські криміналісти позитивно оцінили цю законодавчу новелу, хоча в багатьох роботах окремі її положення були піддані критичній оцінці та висловлені пропозиції щодо їх вдосконалення.

Стан дослідження. Висвітленню різних аспектів звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого присвятили свої праці багато науковців, серед яких: Ю. В. Василенко, А. А. Вознюк, О. В. Євдокімова, О. К. Марін, Д. Є. Крикливець Н. А. Орловська, Н. М. Парасюк, Є. О. Письменський, Ю. А. Пономаренко, В. І. Тютюгін, А. А. Чугаєвська та багато інших. У наукових публікаціях досліджувались передумови та підстави цього виду звільнення, а також питання визначення змісту умови його застосування. Проте останнє не знайшло свого однозначного вирішення у науці кримінального права. Зокрема, у різних роботах цю ознаку звільнення від відбування покарання за ст. 84^1 КК, відносять то до передумов, то до підстав його застосування. Наприклад, Д. Є. Крикливець спершу «однією з умов» називає відбування засудженим виду покарання, згаданого в ч. 1 ст. 84^1 КК [1, с. 440], а потім зазначає, що обов'язковою умовою є також і надання засудженим згоди на його обмін [1, с. 442]. На те, що умовою цього виду звільнення від покарання є письмова

згода засудженого на здійснення його обміну як військовополоненого вказують А. А. Вознюк та Є. О. Письменський [2, с. 119], А. А. Чугаєвська [3, с. 53] та деякі інші автори. Проте, з таким тлумаченням положень ст. 84[1] КК важко погодитися, бо умова є самостійною ознакою при характеристиці будь-якого виду звільнення від покарання, яка відрізняється від передумов та підстав його застосування.

Метою статті є з'ясування та надання характеристики умові звільнення від відбування покарання у зв'язку з обміном засудженого як військовополоненого.

Виклад основного матеріалу. Більшість науковців в галузі кримінального права обґрунтовано вважають, що умовою будь-якого виду звільнення від покарання потрібно визнавати вимоги щодо подальшої поведінки особи після її звільнення від покарання, від виконання або невиконання яких залежить остаточність або неостаточність такого звільнення [4].

Досліджуючи приписи ст. 84[1] КК, Ю. В. Василенко [5, с. 444], О. В. Євдокімова [6, с. 608], О. К. Марін [7, с. 15], Н. А. Орловська [8, с. 139] вважають, що передбачений нею вид звільнення від покарання є безумовним. Змістовно таке ж судження висловили й А. А. Вознюк та Є. О. Письменський [2, с. 115, 119], які, взагалі під умовою цього виду звільнення розуміють письмову згоду засудженого на його обмін як військовополоненого. Однак, ці ж автори далі пишуть, що «згідно з ч. 2 ст. 84[1] КК, у разі, якщо обмін засудженого не відбувся, суд направляє засудженого, звільненого від відбування покарання у зв'язку з його передачею для обміну як військовополоненого, для подальшого відбування призначеного раніше покарання. Отже, перегляд прийнятого судом рішення по суті звільнення засудженого від відбування покарання є можливим за обставин, які виникли після ухвалення рішення про таке звільнення, якщо вони зумовлені обміном, що не відбувся» [2, с. 115]. В останньому твердженні, всупереч вище цитованій їхній тезі, автори по суті, описують саме умову звільнення від покарання.

На противагу висловленим судженням у літературі сформульоване й інше розуміння цієї ознаки досліджуваного виду звільнення від покарання. Зокрема, Н. М. Парасюк [9, с. 418], Ю. А. Пономаренко [10, с. 86-88] та деякі інші учені називають цей вид звільнення умовним. Саме ця позиція і відповідає вимогам ст. 84[1] КК, чинні приписи якої висувають дві умови для остаточності досліджуваного виду звільнення від покарання: 1) обмін повинен відбутися та 2) невчинення особою протягом невідбутої частини покарання нового кримінального правопорушення/

Першою умовою звільнення від покарання за ст. 84[1] КК є те, щоб обмін відбувся. Правозахисники висловлюють судження, що саме вживання терміна «обмін» щодо військовополонених, заручників чи інших осіб, позбавлених особистої свободи під час війни або збройного конфлікту, є невдалим, обґрунтовуючи це тим, що «люди не товар». Відтак взамін нього пропонуються терміни на кшталт «взаємне звільнення» [11]. Уявляється, що такі судження, не будучи позбавленими певного сенсу з філантропічних і філологічних міркувань, водночас, навряд чи мають стати предметом наукового дискурсу чи законотворчого реагування. Адже термін «обмін» стосовно, зокрема, військовополонених, є усталеним як в міжнародному праві, так і в національному законодавстві, однозначно сприймається і владою, і суспільством, а також не викликає відторгнення ні у військовослужбовців, ні в членів їхніх сімей.

Слушно пише В. С. Батиргареєва, що «кожен обмін військовополонених – ціла спецоперація. Тому її деталі й умови не повідомляються нікому, оскільки інформаційний розголос суперечить процедурним правилам самого обміну» [12, с. 15]. З огляду на це, не дивно й те, що Порядок здійснення передачі військовополонених ворогів державі-агресору та звільнення оборонців України, які перебувають у полоні держави-агресора [13], є державною таємницею з грифом «Для службового користування». Через цей гриф фактичний порядок проведення обмінів не досліджується у відкритих

наукових публікаціях, а лише описується у публіцистичних дописах та новинних повідомленнях.

Для визнання обміну таким, що відбувся, не має значення ні те, на кого була обміняна особа, звільнена від покарання за ст. 84^1 КК, ні те, в якому форматі він відбувся. Обмін є таким, що відбувся з моменту, коли особа, звільна від покарання відповідно до ст. 84^1 КК, була переміщена за межі території, контрольованої владою України (а саме: на тимчасово окуповану територію України, до Росії чи третьої країни), а натомість на територію, контрольовану владою України, була переміщена одна чи декілька осіб, що утримувалися державою-агресором.

Другою умовою звільнення від покарання за ст. 84^1 КК є невчинення особою протягом невідбутої частини покарання нового кримінального правопорушення. За своїм змістом ця умова тотожна умові умовно-дострокового звільнення від покарання, що обумовлює можливість застосування досягнень доктрини та усталеної судової практики щодо звільнення від покарання ст. 81 КК й до досліджуваної мною норми. Змістовно ця умова має три ознаки.

По-перше, і головне – це вимога до особи не вчинити нового кримінального правопорушення.

По-друге, закон встановлює часові межі, протягом яких має бути виконана ця умова, а саме – протягом невідбутої частини покарання. В літературі висловлювалися судження про необхідність найменування цього строку «іспитовим» чи «контрольним» [14, с. 350]. Попри несумнівну слушність цієї пропозиції, такі терміни поки що не підтримані законодавцем і не отримали однозначного схвалення в літературі.

Початковим моментом обчислення цього строку є день, коли орган або установа виконання покарання отримає відповідне рішення (ухвалу) суду і негайно передасть засудженого під нагляд представникам уповноваженого органу, що відповідає за поводження з військовополоненими (ч. 11 ст. 154 КВК). Визначення тривалості такого строку залежить від виду і строку покарання, від відбування якого особа була звільнена на підставі ст. 84^1 КК. І тут можливі такі варіанти:

1) якщо особа була звільнена від відбування *лише основного покарання і воно є строковим* (de lege lata – виправні роботи, арешт, обмеження волі, тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців та позбавлення волі на певний строк; de lege ferenda – також і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, службові обмеження для військовослужбовців та пробаційний нагляд) – тривалість іспитового строку становить арифметичну різницю між строком, на який це покарання було призначене, і його відбутою частиною, якщо така була;

2) якщо особа була звільнена від відбування *основного й додаткового покарання, які є строковими* (останнім може бути лише позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю) – тривалість іспитового строку має визначатися залежно від того, яке з покарань є тривалішим: невідбута частина основного чи невідбута частина додаткового? Ситуації, при яких тривалість додаткового покарання може бути довшою за тривалість невідбутої частини основного покарання для окремих категорій кримінальних правопорушень, при засудженні за які часто застосовується ст. 84^1 КК, не є рідкісною. Наприклад, у всіх санкціях частин 3–8 ст. 111^1 («Колабораційна діяльність») КК передбачене обов'язкове додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років. Водночас, максимальний строк позбавлення волі, наприклад, за ч. 3 цієї статті становить 3 роки, за ч. 4 – 5 років. Тому при звільненні від покарання на підставі ст. 84^1 КК особи, засудженої за вказаними частинами ст. 111^1 КК неминучим є перевищення тривалості додаткового покарання над невідбутою частиною основного покарання.

При розв'язанні аналогічної проблеми стосовно ст. 81 КК в літературі було висловлено два протилежних судження. Зокрема, О. П. Горох вважає, що незалежно від співвідношення тривалості

невідбутих частин основного і додаткового покарання, іспитовий строк має визначатися лише тривалістю основного покарання [15, с. 496]. Натомість, Є. О. Письменський дотримується позиції, що якщо при одночасному умовно-достроковому звільненні від основного та додаткового покарань невідбута частина строку основного покарання більша за строк додаткового, то іспитовий строк має дорівнювати невідбутій частині основного покарання. Якщо ж додаткове покарання є тривалішим, ніж невідбута частина основного, іспитовий строк має дорівнювати строку додаткового покарання [16, с. 348]. Уявляється, що остання позиція є більш обґрунтованою, оскільки сама ідея т.зв. «іспитового» строку в тому й полягає, щоб пересвідчитися у здатності особи не вчинити нового кримінального правопорушення протягом того строку, поки вона відбувала б покарання, від якого вона звільнена. Якби особа була звільнена лише від основного покарання, то відбування додаткового покарання тривало б протягом строку, на який воно було призначене судом. Більше того, якщо основне покарання було пов'язане з ізоляцією особи від суспільства, то строк додаткового покарання почав би обчислюватися лише з моменту звільнення від основного покарання. Отож, будучи звільненим і від додаткового покарання, особа має й під іспитовим строком знаходитися стільки, скільки воно тривало б, навіть якщо його тривалість і є довшою за тривалість невідбутої частини основного покарання.

Таким чином, при одночасному звільненні особи за ст. 84^1 КК від відбування й основного, й додаткового строкових покарань, тривалість іспитового строку має визначатися невідбутою частиною того з цих покарань, яка є довшою. Проте, кримінально-правові наслідки вчинення нового кримінального правопорушення в тій частини іспитового строку, коли спливали одночасно невідбуті частини й основного, й додаткового покарань, і в тій частини іспитового строку, коли спливала лише невідбута частина одного з них (довшого) мають бути різними.

3) якщо особа звільнена від відбування *безстрокового основного покарання* (довічного позбавлення волі) – тривалість іспитового строку дорівнює усьому строку її життя. Таке твердження є безпрецедентним для кримінального права України, оскільки сама можливість умовного звільнення від довічного позбавлення волі на підставі ст. 84^1 КК не мала досі законодавчих аналогів. Втім, іншого тлумачення ч. 3 названої статті не допускає, а значить особа, звільнена від довічного позбавлення волі у зв'язку з її обміном як військовополоненого, має до кінця свого життя виконувати досліджувану умову її звільнення.

Нарешті, по-третє, хоч це прямо й не встановлено в ч. 3 ст. 84^1 КК, але випливає із системного тлумачення її положень в поєднанні зі ст. 6, 7 і 8 КК, нове кримінальне правопорушення не має бути вчиненим на тих територіях, на які поширюється кримінально-правова юрисдикція України.

Інших вимог до поведінки звільненої від покарання особи, від виконання яких залежала б остаточність такого звільнення, закон не висуває.

В літературі висловлювалися судження про необхідність доповнення умов звільнення від покарання за ст. 84^1 КК також і покладенням на звільнену особу обов'язку виконати протягом визначеного судом строку (в межах від 1 до 3 років) обов'язків: «відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням (якщо вона є і її не відшкодовано); активно сприяти розкриттю злочинів, насамперед, вчинених у зв'язку з агресією проти України. Після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового кримінального правопорушення, звільняється судом від призначеного йому покарання. Якщо засуджений не виконає покладені на нього обов'язки або вчинить нове кримінальне правопорушення суд направляє засудженого для відбування призначеного покарання» [17, с. 42, 43]. Уявляється, що така пропозиція не може бути підтримана через наступні два аргументи. По-перше, якщо виконання цієї вимоги буде здійснюва-

тися до обміну звільненої від покарання особи на нашого захисника, то це не тільки відтермінує сам обмін, але й практично неминуче зірве його. Ворог не буде чекати, поки звільнена особа виконає згадані вимоги, а значить – утримання нашого захисника в полоні буде продовжене. По-друге, якщо виконання цих умов має відбутися після обміну, то розрахунок на це взагалі буде винятково наївним, адже опинившись за межами України і під юрисдикцією держави-агресора, звільнена від покарання особа явно його не виконуватиме, та держава не матиме ні юридичного обов'язку ні моральних спонукань примусити її до цього, а Україна – не матиме можливості ні проконтролювати виконання цих обов'язків, ні застосувати відповідальність за їх невиконання. Тому цитована ідея А. А. Вознюка цілком обґрунтовано й не знайшла ні підтримки в науці, ні закріплення у законодавстві.

Водночас, відсутність будь-яких інших умов звільнення від покарання за ст. 84^1 КК тягне за собою зокрема й той наслідок, що якщо така особа після звільнення знову буде виявлена в Україні, але при цьому не вчинить нового кримінального правопорушення, вона не може бути ні затримана, ні піддана покаранню, ні до неї не можуть бути застосовані будь-які інші кримінально-правові засоби у зв'язку з учиненням того кримінального правопорушення (чи навіть і декількох кримінальних правопорушень) від покарання за яке (які) вона була звільнена [18, с. 114–115]. Водночас, особи, які були обміняні як військовополонені на етапі досудового розслідування чи під час розгляду справи в суді й в подальшому засуджені in absentia (п. 5 ч. 1 ст. 280, ч. 5 ст. 201^1 та ін. КПК), в разі їх появи на території України підлягатимуть відбуванню покарання, призначеного вироком суду. Така нерівність кримінально-правових наслідків звільнення від запобіжних заходів для обміну (на підставі КПК) і від покарання (на підставі ст. 84^1 КК) є явно необґрунтованою, а тому й деякими науковцями визнається несправедливо [2, с. 119, 19, с. 17; 8, с. 142].

Усунення цієї неузгодженості вбачається у доповненні ст. 84^1 КК третьою умовою для цього виду звільнення від покарання, зміст якої полягає у не появі звільненої від покарання особи під юрисдикцією України протягом визначеного законом строку. При цьому тривалість такого строку може дорівнювати строкам давності виконання обвинувального вироку, передбаченим у ст. 80 КК. На підтримку висловленої пропозиції можуть виступити приписи ч. 4 ст. 84 КК, відповідно до яких особа, яка під час відбування покарання була звільнена від нього за хворобою, а потім одужала, має бути знову направлена для відбування покарання, якщо не закінчився строк давності, передбачений ст. 80 КК.

При цьому слід мати на увазі, що строк давності обвинувального вироку, хоч і є диференційованим, проте завжди починає обчислюватися з дня набрання вироком законної сили (ч. 1 ст. 80 КК). Тому, навіть якщо особа буде звільненою від покарання на підставі ст. 84^1 КК вже після відбуття певної частини такого покарання, строк давності буде обчислюватися починаючи виключно з дня набрання вироком законної сили. І якщо протягом цього строку особа знову з'явиться під нашою юрисдикцією, невідбута частина покарання, від якої вона була звільнена, має бути обернена до виконання.

Слід також мати на увазі, що для осіб, які засуджені за міжнародні злочини (ст. 437-439, 442, 442^1 КК) строки давності виконання обвинувального вироку не встановлені (ч. 6 ст. 80 КК). Тому ворожі військовополонені, які довічно знаходяться під страхом бути притягнутими до кримінальної відповідальності зокрема, за воєнні злочини (ст. 438 КК) [20, с. 233, 234], так само й після їхнього засудження за них і подальшого звільнення від відбування покарання для обміну на українських військовополонених, довічно будуть знаходитися під загрозою обернення до виконання невідбутої частини покарання у разі їхнього повторного потрапляння під українську юрисдикцію.

З огляду на викладене, уявляється за можливе висунути пропозицію про доповнення ст. 84^1 КК новою частиною, наприклад, такого змісту:

«Якщо особа, яка звільнена від покарання з підстав, передбачених цією статтею, після її обміну, але до закінчення строку давності виконання обвинувального вироку з'явиться на території України, суд направляє її до відбування невідбутої частини покарання».

Висновки. Таким чином, за чинною редакцією ст. 84^1 КК встановлено дві умови, від виконання чи невиконання яких звільнення від відбування покарання за цією статтею буде, відповідно, остаточним чи неостаточним. Перша умова полягає в тому, що обмін цієї особи має відбутися, і її виконання більшою мірою залежить не від звільненої особи, а від уповноважених органів влади, які такий обмін організовують і здійснюють. Друга умова полягає в тому, що особа не повинна вчинити нового кримінального правопорушення протягом невідбутої частини покарання, а саме – від моменту передачі її під нагляд представникам уповноваженого органу, що відповідає за поводження з військовополоненими, і протягом строку, який залишається до відбуття основного та/або додаткового покарання.

Однак, такий обсяг умов звільнення не забезпечує справедливі й пропорційні кримінально-правові наслідки для особи, звільненої від відбування покарання, не відповідає обґрунтованим очікуванням потерпілих від їхніх злочинів та й суспільства загалом щодо невідворотності покарання за вчинені кримінальні правопорушення та необхідності убезпечення нас від ризиків нових контактів з такими особами. З огляду на викладене, висунута та обґрунтована пропозиція про доповнення положень ст. 84^1 КК третьою умовою звільнення від відбування покарання, а саме – нез'явлення звільненої особи під юрисдикцією України протягом строку давності виконання обвинувального вироку суду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Крикливець Д. Є. Звільнення від відбування покарання на підставі ст. 84^1 КК України: питання правового регулювання та правозастосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 439–442. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/103

2. Вознюк А. А., Письменський Є. О. Передача засудженого для обміну як військовополоненого: кримінально-правові аспекти звільнення від відбування покарання. *Київський часопис права.* 2022. № 3. С. 112–120. DOI https://doi.org/10.32782/klj/2022.3.17

3. Чугаєвська А. В. Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого. *Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу* : матер. XI Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Івано-Франківськ, 02 грудня 2022 року). Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила». 2022. С. 52–56.

4. Плахотник Г. В. Умови звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2018. № 4 (84) С. 133–142.

5. Василенко Ю. В. Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 443–445. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/110

6. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [В. І. Тютюгін, В. І. Борисов, Ю. А. Пономаренко та ін.] ; за ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова, Ю. А. Пономаренка, С. О. Харитонова ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – 7-ме вид., перероб. й допов. Харків : Право, 2026. 672 с.

7. Марін О. Звільнення від покарання та його відбування : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 136 с.

8. Орловська Н. А. Актуальні питання ст. 84-1 КК в контексті обміну військовополонених. *Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу*

військовополонених : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / [редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 138–143.

9. Парасюк Н. М. Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого: вектори систематизації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 416–419. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/96

10. Пономаренко Ю. А. Звільнення особи від відбування покарання для обміну її як військовополоненого: алгоритм кримінально-правової характеристики. *Проблеми ефективності міжнародно-правового регулювання прав військовополонених* : матеріали круглого столу (м. Харків, 23 черв. 2023 р.) : електрон. наук. вид. / редкол.: В. С. Батиргареєва, Н. М. Оніщенко, О. О. Пащенко та ін. ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України ; Ін-т держави і права ім. в. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2023. С. 86–88 (82–89).

11. В'язні війни. Міжнародна практика щодо звільнення полонених, заручників і політв'язнів: висновки для України : Звіт підготований Медійною ініціативою за права людини (МІПЛ), Українською Гельсінською спілкою з прав людини (УГСПЛ) та Euromaidan Press (EP). Київ, 2018. С. 70. (77 с.) URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Viazni-Viyny-mizhnarodna-praktyka.pdf (дата звернення: 12.04.2026)

12. Батиргареєва В. С. Проблемні аспекти реалізації статуту військовополонених: український досвід. *Проблеми ефективності міжнародно-правового регулювання прав військовополонених* : матеріали круглого столу (м. Харків, 23 черв. 2023 р.) : електрон. наук. вид. / редкол.: В. С. Батиргареєва, Н. М. Оніщенко, О. О. Пащенко та ін. ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2023. С. 13–17.

13. Про затвердження Порядку здійснення передачі військовополонених ворогів державі-агресору та звільнення оборонців України, які перебувають у полоні держави-агресора : постанова Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2022 р. № 441. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/441-2022-%D0%BF#Text

14. Музика А.А. Вітчизняне дослідження проблем звільнення від покарання та його відбування (нетрадиційна рецензія). *Наука і правоохорона*. 2013. № 1 (19). С. 343–358.

15. Горох О. П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування : монографія / [наук. ред. А. А. Музика]. Харків : Право, 2019. 676 с.

16. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. О. О. Дудоров. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 728 с.

17. Вознюк А. А. Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого: проблеми теорії та практики. *Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / [редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 40–46.

18. Вознюк А. А., Письменський Є. О. Кримінально-правовий механізм передачі засудженого для обміну як військовополоненого: актуальні проблеми та способи їх розв'язання. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 111–120. DOI https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.17

19. Авраменко О. В. Особливості звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : мат. Міжнар. наук.практ. конф. (21 жовтня 2022 року) / упор. Л. В. Павлик, У. О. Цмоць. Львів : Львівськ. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 13–18.

20. Шульга А. О., Каширіна Д. Є. Проблема обміну полоненими в контексті притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини та

злочини проти людяності. *Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 10 листоп. 2022 р.) / [редкол.: С. С. Чернявський, Є. Ю. Бараш, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 231–235.

Дата першого надходження статті до видання: 22.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.63
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.40

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ ДИТИНИ ТА РЕКОДИФІКАЦІЯ ЦК УКРАЇНИ

Федурцьо Наталія Петрівна,
orcid.org/0000-0002-5535-1225
аспірантка кафедри цивільного права та процесу
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»

У статті здійснено комплексний аналіз цивільно-правових підходів до визначення поняття «дитина» та змісту її прав у контексті сучасного розвитку законодавства України та впливу міжнародних стандартів у сфері прав людини. Обґрунтовано, що відсутність уніфікованого підходу до визначення правового статусу дитини в нормах цивільного та спеціального законодавства зумовлює труднощі правозастосування і призводить до неоднозначності судової практики. Досліджено наукові підходи до розуміння категорій «дитина» та «права дитини», зокрема акцентовано увагу на співвідношенні вікового критерію та обсягу цивільної дієздатності. Встановлено, що чинне законодавство України по-різному визначає поняття дитини, що зумовлює необхідність їх узгодження та систематизації.

Особливу увагу приділено аналізу положень проєкту Цивільного кодексу України, який пропонує новий підхід до визначення юридичного статусу дитини незалежно від набуття нею повної цивільної дієздатності. Визначено, що такі новели мають як позитивні аспекти, пов'язані з посиленням гарантій прав дитини, так і дискусійні положення щодо трансформації її правового статусу. Розглянуто також доктринальні підходи до визначення прав дитини через категорії потреб та інтересів, що формують зміст її правового статусу.

Окремо обґрунтовано важливість закріплення у цивільному законодавстві принципу найкращих інтересів дитини як базового орієнтира правозастосовної діяльності. Наголошено, що його імплементація повинна мати не декларативний, а практичний характер, зокрема шляхом деталізації механізмів врахування думки дитини залежно від її віку та рівня розвитку, а також забезпечення ефективних процедур захисту її прав. Крім того, акцентовано увагу на необхідності подальшого вдосконалення механізмів реалізації та захисту цивільних прав дитини, зокрема в умовах цифровізації суспільства та появи нових форм суспільних відносин. Зазначено, що розширення можливостей дитини щодо самостійного здійснення прав має супроводжуватися належними гарантіями безпеки та контролю з боку держави і законних представників.

Запропоновано авторське визначення прав дитини як сукупності особистих немайнових та майнових прав, обумовлених її потребами та гарантованих державою, реалізація яких забезпечує належний розвиток дитини. Зроблено висновок про необхідність уніфікації законодавчих підходів, удосконалення термінології та забезпечення системності правового регулювання у сфері захисту прав дитини.

Ключові слова: *цивільне право, батьки, права дитини, захист прав, неповнолітні особи, рекодифікація, Цивільний кодекс.*

Fedurtso Nataliia. Civil law principles of regulating children's rights and recodification of the Civil Code of Ukraine

The article provides a comprehensive analysis of civil law approaches to defining the concept of "child" and the content of its rights in the context of the modern development of Ukrainian legislation and the influence of international standards in the field of human rights. It is substantiated that the lack of a unified approach to defining the legal status of a child in the norms of civil and special legislation causes difficulties in law enforcement and leads to ambiguity in judicial practice. Scientific approaches to understanding the categories of "child" and "child's rights" are studied, in particular, attention is focused on the correlation between the age criterion

and the scope of civil capacity. It is established that the current legislation of Ukraine defines the concept of a child differently, which necessitates their coordination and systematization. Particular attention is paid to the analysis of the provisions of the draft Civil Code of Ukraine, which offers a new approach to defining the legal status of a child regardless of the acquisition of full civil capacity by the child. It is determined that such novels have both positive aspects related to strengthening the guarantees of the child's rights, and debatable provisions regarding the transformation of its legal status. Doctrinal approaches to determining the rights of the child through the categories of needs and interests that form the content of its legal status are also considered.

The importance of enshrining the principle of the best interests of the child in civil legislation as a basic guideline for law enforcement activities is separately substantiated. It is emphasized that its implementation should be not declarative, but practical in nature, in particular by detailing the mechanisms for taking into account the child's opinion depending on its age and level of development, as well as ensuring effective procedures for protecting its rights. In addition, attention is focused on the need to further improve the mechanisms for implementing and protecting the civil rights of the child, in particular in the context of the digitalization of society and the emergence of new forms of social relations. It is noted that expanding the child's opportunities to independently exercise rights should be accompanied by appropriate guarantees of security and control from the state and legal representatives.

The author's definition of the rights of the child is proposed as a set of personal non-property and property rights, determined by their needs and guaranteed by the state, the implementation of which ensures the proper development of the child. The conclusion is made about the need to unify legislative approaches, improve terminology and ensure the systematic nature of legal regulation in the field of child rights protection.

Key words: *civil law, parents, child rights, protection of rights, minors, recodification, Civil Code.*

Постановка проблеми. Проблематика цивільно-правового регулювання прав дитини в Україні набуває особливої ваги в умовах трансформації правової системи та оновлення цивільного законодавства. Чинні положення Цивільного кодексу України, попри їхню системність, не завжди повною мірою враховують сучасні підходи до розуміння дитини як самостійного суб'єкта права, носія автономних інтересів та прав. У багатьох випадках правове становище дитини розглядається крізь призму батьківських прав та обов'язків, що зумовлює потребу у більш чіткому визначенні балансу між захистом інтересів дитини та визнанням її правосуб'єктності.

Актуальність дослідження також зумовлена процесами рекодифікації Цивільного кодексу України, які відкривають можливості для переосмислення ключових підходів до регулювання особистих немайнових та майнових прав дитини. Сучасні виклики, пов'язані з цифровізацією, змінами у сімейних відносинах, а також необхідністю імплементації міжнародних стандартів, вимагають комплексного оновлення цивільно-правових механізмів захисту прав дитини. У цьому контексті важливим є забезпечення узгодженості норм цивільного та сімейного права, а також усунення існуючих колізій і прогалин.

Окремого значення набуває необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими стандартами у сфері прав дитини, зокрема у світлі євроінтеграційних процесів. Переосмислення цивільно-правових засад має сприяти впровадженню принципу найкращих інтересів дитини як визначального у приватноправових відносинах, а також розширенню можливостей дитини щодо самостійної реалізації своїх прав.

Стан дослідження теми. У доктрині цивільного та сімейного права засади правового регулювання прав дітей, а також доктринальні положення про майнові та особисті немайнові права досліджували Т. В. Боднар, В. І. Борисова, С. Б. Булеца, В. А. Ватрас, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, В. Я. Калакура, Н. С. Кузнєцова, М. В. Менджул, З. В. Ромовська, О. І. Сафончик, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, С. І. Шимон, О. А. Явор та інші. Водночас не достатньо досліджень саме у аспекті рекодифікації ЦК України.

Метою дослідження є аналіз цивільно-правових засад регулювання прав дитини під час рекодифікації ЦК України.

Виклад основного матеріалу. Положення цивільного та спеціального законодавства застосовують різні підходи до визначення правового статусу дитини, що спричиняє складнощі у правозастосовній діяльності та призводить до неоднозначності судової практики. За умов активного розвитку сфери прав людини та зростання впливу міжнародних стандартів, зокрема закріплених у Конвенції ООН про права дитини [1], зазначена проблема набуває особливої значущості.

Поняття «дитина» неодноразово ставало предметом наукових досліджень, проте в більшості випадків увага приділялася передусім характеристиці її правового статусу, а не аналізу співвідношення використовуваної термінології з її фактичним змістом. Зокрема, В. Ватрас акцентує на відмінності між поняттями «дитина» та «повнолітня дочка, син» і обґрунтовує позицію, відповідно до якої дитиною слід вважати фізичну особу з моменту народження до досягнення нею 18-річного віку, яка наділена встановленими законом особистими немайновими та майновими сімейними правами [2].

Поняття «дитина» закріплене в низці нормативно-правових актів, однак його зміст не є уніфікованим. Так, відповідно до ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України, дитиною визнається особа до досягнення нею повноліття [3]. Водночас ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» визначає дитиною особу віком до 18 років, якщо вона раніше не набуває повної цивільної дієздатності за нормами закону, що на неї поширюється [4]. Зокрема, чинне законодавство передбачає випадки дострокового набуття повної цивільної дієздатності: у разі укладення шлюбу до досягнення повноліття; для особи, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або має намір займатися підприємницькою діяльністю; а також для неповнолітнього, який записаний матір'ю чи батьком дитини (статті 34, 35 ЦК України).

О. Простибоженко підкреслює, що категорія «дитина» у Цивільному кодексі України має не лише формально-юридичний, а й засадничий характер для всієї системи правового регулювання. На його думку, чинні законодавчі підходи не вирізняються належною узгодженістю, що ускладнює правозастосовну практику. Уніфікація цього поняття на рівні ЦК України сприяла б підвищенню системності та логічної послідовності правового регулювання, а також дала б змогу усунути термінологічні розбіжності між різними нормативно-правовими актами. Водночас реалізація таких змін вимагатиме відповідного узгодження і коригування положень Сімейного кодексу України [5].

Проєкт ЦК України у статті 28 передбачає, що «Юридичний статус дитини має фізична особа від народження до досягнення вісімнадцятирічного віку (повноліття) безвідносно до набуття нею або надання їй повної цивільної дієздатності» [6]. Загалом збережено підхід до поділу дітей на малолітніх та неповнолітніх. При цьому, новим є конкретизація, що навіть якщо особі до 18 років нададуть повну цивільну дієздатність чи вона її набуде, особа залишається по статусу дитиною. Це доволі дискусійне положення, оскільки по віку фізична особа залишається дитиною, проте статус дитини у контексті цивільних прав та обов'язків трансформується при отриманні повної цивільної дієздатності.

Професор Конор О'Магоні, який працює в Університетському коледжі Корка (Ірландія) та обіймає посаду спеціального доповідача з питань захисту дітей, слушно підкреслює, що для належного відображення інтересів дітей у правовій площині необхідно закріплювати спеціальні норми, адресовані саме дітям. На його думку, такі положення дозволяють уникнути обмеження їхніх прав лише загальними гарантіями прав людини та забезпечують більш чітке і предметне правове регулювання [7]. Водночас варто підтримати позицію докторки юридичних наук Трюді Хауглі з Арктичного університету Норвегії, яка наголошує на багатовимірному значенні конституційного закріплення прав дітей. Зокрема, йдеться про політичний аспект, що зобов'язує органи державної влади враховувати конститу-

ційні приписи під час ухвалення рішень; символічний – який підкреслює суспільну цінність дітей і робить їх «видимими» в Основному Законі; а також юридичний – адже такі норми виступають орієнтиром для тлумачення законодавства і водночас обмежують прийняття майбутніх актів, що можуть суперечити конституційним засадам [8, с. 43].

Н. М. Опольська у дослідженні «Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект)» визначає права дитини як юридично закріплені можливості, зумовлені рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, що спрямовані на задоволення її потреб та інтересів. Реалізація таких можливостей є необхідною умовою повноцінного життя і гармонійного розвитку дитини та може здійснюватися як нею самою, так і за участю інших осіб, із урахуванням вікових особливостей і індивідуальних здібностей [9, с. 18].

Окремої уваги заслуговує підхід Н.М. Онищенко та О.Л. Львової, які пов'язують права дитини з її можливостями забезпечувати власний гармонійний розвиток і зростання в конкретних соціальних, економічних і духовних умовах, що формуються у певний історичний період і в межах відповідного суспільного простору [10, с. 16]. Натомість О. О. Навроцький пропонує таке визначення: «права дитини – передбачені нормами чинного законодавства і гарантовані державним впливом можливості самостійно вчиняти дії, спрямовані на створення умов для її повноцінної життєдіяльності задля досягнення благополуччя у всіх сферах суспільного життя, а також вимагати обов'язковості вчинення таких дій третіми особами або державою у випадках, передбачених законом» [11, с. 25].

Ригіна О. М. аналізуючи поняття «правовий статус дитини», «права дитини», «потреби дитини» та «інтереси дитини», обґрунтовує, що вони тісно взаємопов'язаними за своєю природою. Передусім, права дитини становлять невід'ємний елемент її правового статусу. Крім того, доцільно вважати, що саме потреби та інтереси дитини визначають зміст і спрямованість її прав. Відтак зазначені категорії можна розглядати як базис, на якому формується правовий статус дитини. Водночас слід ураховувати, що частина потреб дитини має універсальний характер, зокрема йдеться про потреби, пов'язані із забезпеченням її виживання. Інші ж потреби, зокрема у сфері освіти та культурного розвитку, не є сталими: вони змінюються й розширюються під впливом розвитку суспільства, науково-технічного прогресу та трансформації системи цінностей [12, с. 30]. Водночас вказані визначення не враховують цивільно-правові аспекти поняття «права дитини».

З позиції цивільного права пропонуємо таке визначення: права дитини – це передбачені нормами чинного законодавства особисті немайнові та майнові права, які є невід'ємним елементом її правового статусу, обумовлені потребами дитини, здійснення яких гарантується державою, у тому числі можливістю захисту прав та обов'язковістю вчинення відповідних дій третіми особами/державою з метою забезпечення належного розвитку дитини.

Загалом проєкт ЦК України також зберігає існуючі гарантії у сфері прав дитини та додає ряд новел, зокрема: «охороняють інтереси зачатої, але ще не народженої дитини» (ч. 2 ст. 31); гарантовано право на вибір місця проживання з 14 років, до 14 років та до 10 років («осідок», ч. 2-4 ст. 35); визначено права малолітніх дітей («самостійно здійснювати особисті права, зокрема право на ім'я, на честь і гідність, на особистий простір (приватність), на висловлення власної думки з питань щодо свого життя, на результати своєї інтелектуальної, творчої, діяльності, на участь у дитячих громадських організаціях; на самозахист своїх цивільних прав та/або правомірних інтересів; звертатися до органів опіки і піклування, органів правопорядку, суду, інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та/або службових осіб за захистом своїх цивільних прав та/або правомірних інтересів, зокрема порушених батьками; самостійно вчиняти дрібні побутові правочини», ст. 37); передбачено право

дітей із 6 років «самостійно здійснювати платіжні операції з використанням емітованих на її ім'я електронних платіжних засобів для вчинення дрібного побутового правочин»; звільнено від відповідальності за шкоду вчинену малолітньою дитиною (ч. 3 ст. 37); визначено права неповнолітньої дитини («самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно розпоряджатися майновими правами інтелектуальної власності на результати своєї інтелектуальної, творчої, діяльності; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укладати договір банківського вкладу та розпоряджатися вкладом, який вона внесла на своє ім'я; самостійно укладати договір банківського рахунку і розпоряджатися грошовими коштами на рахунку»), а також порядок укладення правочинів за здою батьків та піклувальників (ч. 2 ст. 38); врегульовано цивільну відповідальність неповнолітніх (ст. 39), підстави надання повної цивільної дієздатності дитині (ст. 41); визначено особливості надання медичної допомоги малолітній дитині (ч. 4 ст. 304), порядок зміни прізвища для неповнолітніх до 16 років (ч. 4 ст. 315), посттанативні права (ст. 325), право на медичну інформацію (ч. 2 ст. 329); гарантовано принцип найкращих інтересів дитини (ст. 1476); визначено права дітей, народжених у недійсному шлюбі (ст. 1503) визначено особисті права та обов'язки батьків і дітей (глава 100), а також дитини і осіб, які взяли дитину на виховання у сім'ю (ст. 1574); врегульовано майнові права та обов'язки дітей і батьків (глава 104), а також право на утримання дитини (глава 105); гарантовано права дітей при влаштуванні до різних сімейних форм виховання, а також при патронаті тощо [6].

Висновки. На основі проведеного дослідження з позиції цивільного права пропонуємо наступне визначення: права дитини – це передбачені нормами чинного законодавства особисті немайнові та майнові права, які є невід'ємним елементом її правового статусу, обумовлені потребами дитини, здійснення яких гарантується державою, у тому числі можливістю захисту прав та обов'язковістю вчинення відповідних дій третіми особами/державою з метою забезпечення належного розвитку дитини. Пропонуємо ч.1 ст. 28 проєкту ЦК України доповнити новим реченням такого змісту: «Права дитини – це передбачені нормами чинного законодавства особисті немайнові та майнові права, які є невід'ємним елементом її правового статусу, обумовлені потребами дитини, здійснення яких гарантується державою, у тому числі можливістю захисту прав та обов'язковістю вчинення відповідних дій третіми особами чи державою з метою забезпечення належного розвитку дитини».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

2. Ватрас В. А. Батьки та діти як суб'єкти сімейних правовідносин. *Університетські наукові записки*. № 4 (28). 2008. С. 145–150.

3. Сімейний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

4. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

5. Простибоженко О. С. Поняття «дитина»: потреба концептуальної уніфікації у контексті оновлення цивільного законодавства України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Том 1. № 91. С. 418–419. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.60

6. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69589

7. Conor O'Mahony. Constitutional Protection of children's rights: visibility, agency and enforceability. *Human Rights Law Review*. Vol. 19. Issue 3. November 2019. P. 401–434. URL: https://doi.org/10.1093/hrlr/ngz017

8. Trude Haugli. Childrens Constitutional Rights in the Nordic Countries. Ch. 3. P. 39–57. URL: https://brill.com/view/book/edcoll/9789004382817/BP000005.xml

9. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2010. 22 с.

10. Оніщенко Н.М., Львова О.Л., Сунєгін С.О. Права і свободи дитини : вступ до проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 13–17.

11. Навроцький О.О. Класифікація суб'єктивних прав дитини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2017. Випуск 45. Том 1. С. 24–30. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7be80bf8-e2f0-4f2a-9e13-a7d993364b53/content

12. Ригіна О. М. «Правовий статус дитини», «права дитини», «потреби дитини», «інтереси дитини»: загальнотеоретична характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 28–30. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/5

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.15:347.6(37)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.3.41

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПАТРОНАТУ У ПЕРІОД СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Хобор Олена Романівна,
orcid.org/0009-0005-2372-1729
аспірантка
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено історико-правовий аналіз становлення інституту патронату у період Стародавнього Риму. На підставі аналізу джерел римського права та наукових досліджень встановлено, що патронат у римському суспільстві виник як система соціально-правових зв'язків між патроном (patronus) і клієнтом, що передбачала взаємні обов'язки захисту, підтримки та підпорядкування. Визначено, що у своєму первісному вигляді патронат мав переважно політико-соціальне та економічне значення і не був спрямований на забезпечення прав та інтересів дитини. Разом із тим, у межах патронатних відносин поступово формувалися окремі елементи піклування про дітей, зокрема у випадках, коли патрон набував обов'язків щодо опіки над дітьми звільнених осіб або виконував функції доглядача за дітьми, які залишилися без належного батьківського піклування. Проаналізовано феномен фіктивного споріднення, що проявлявся, зокрема, через використання терміна «tata» для позначення особи, яка виконувала функції замінного батька, а також досліджено категорію «alumnus», що відображала практику виховання дітей у чужих сім'ях без чітко визначеного правового статусу. Обґрунтовано, що поряд із формалізованими інститутами усиновлення, опіки (tutela) та піклування (curatela), у римському суспільстві існували гнучкі позаправові моделі догляду за дітьми, включаючи передання їх на виховання іншим особам, у тому числі за винагороду. Такі практики, хоча й не були спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини, свідчать про поступове розширення уявлень про можливі форми піклування поза межами біологічної сім'ї. Зроблено висновок, що інститут патронату, попри свою первісну соціально-ієрархічну природу, містив окремі елементи персоналізованого заступництва та відповідальності за іншу особу, які у процесі історичної еволюції трансформувалися та набули нового змісту. Саме ці елементи створили підґрунтя для формування сучасного інституту патронату над дитиною як гуманізованої форми сімейного влаштування, орієнтованої на забезпечення її прав та інтересів.

Ключові слова: *патронат, опіка, піклування, усиновлення, дитина-сирота, сімейно-правові відносини, суб'єктивні цивільні права, сім'я.*

Khobor Olena. Historical and legal analysis of the formation of the institution of patronage in Ancient Rome

The article provides a historical and legal analysis of the formation of the institution of patronage in Ancient Rome. Based on the analysis of Roman law sources and scholarly research, it is established that patronage in Roman society emerged as a system of socio-legal relations between the patron (patronus) and the client, which involved mutual obligations of protection, support, and subordination. It is determined that in its original form, patronage had primarily political, social, and economic significance and was not aimed at ensuring the rights and interests of the child. At the same time, it is substantiated that within patronage relations certain elements of childcare gradually developed, particularly in cases where the patron assumed responsibilities for guardianship over the children of freed persons or performed caregiving functions for children deprived of proper parental care. The phenomenon of fictitious kinship is analyzed, which was manifested, inter alia, through the use of the term «tata» to denote a person performing the functions of a substitute father, as well as the category of «alumnus», reflecting the practice of raising children in foster families without a clearly defined legal status. It is argued that alongside

formalized institutions such as adoption, guardianship (tutela), and curatorship (curatela), Roman society developed flexible extra-legal forms of childcare, including the placement of children in other families, sometimes for remuneration. Although such practices were not aimed at ensuring the best interests of the child, they indicate a gradual expansion of approaches to childcare beyond the biological family. The article concludes that the institution of patronage, despite its originally socio-hierarchical nature, contained elements of personalized protection and responsibility for another person, which, in the course of historical development, were transformed and acquired a new meaning. These elements laid the foundation for the emergence of the modern institution of foster care (patronage) as a human-centered form of child placement aimed at ensuring the rights and best interests of the child.

Key words: *patronage, guardianship, curatorship, adoption, orphan, family legal relations, subjective civil rights, family.*

Розпочинаючи аналіз питань становлення патронату у Стародавньому Римі, насамперед слід зауважити, що в цей історичний період розвитку Стародавнього Риму становище дітей як соціальної верстви було доволі складним. Як свідчать джерела, там доволі поширеною була практика залишення небажаних немовлят, інколи з метою забезпечення того, щоб у державі залишалися лише фізично здорові громадяни, інколи – з економічних причин [1, с. 28]. Крім того, становище дітей погіршувалось постійними війнами, внаслідок яких вони часто залишались сиротами. Втім, варто зауважити, що «воєнні» сироти були в центрі уваги, оскільки багато римських міст брало на себе певні обов'язки, щоб гарантувати, що родини загиблих воїнів не зазнають жодних соціальних чи економічних втрат [2]. Втім, як вказують дослідники, турбота про дітей аж ніяк не була вродженою для римлян. Навіть у II ст. нашої ери римський письменник Марк Мінуцій Фелікс у своєму діалозі «Октавій» дорікав своїм співвітчизникам: «Ви іноді кидаєте своїх синів звірам і птахам, а іноді віддаєте їх на жалюгідну смерть задушенням». Право батьків сімейств вирішувати долю новонароджених (expositio infantum) було багатолітньою традицією, якою римляни пишалися [3].

Все ж, незважаючи на нелюдську жорстокість, яку демонстрували окремі практики поводження з дітьми, давнє римське право водночас містило й низку правових механізмів, спрямованих на впорядкування відносин, пов'язаних із їх утриманням і вихованням. По-перше, саме римське право дало суттєвий імпульс розвитку інституту усиновлення, що вбачається із чіткої регламентації відносин щодо усиновлення у давніх пам'ятках римського права, зокрема, у Законах XII таблиць, в положеннях яких воно розглядалося як засіб, за допомогою якого син (filius) міг звільнитися з-під влади батька, якщо той тричі продавав його. Кожен такий акт називався mancipatio, і після третього продажу син міг або продати себе, або бути усиновленим та включеним до триби усиновлювача за умови звернення до претора, або ж набути статусу sui iuris [4]. По-друге, римське право диференціювало усиновлення в залежності від правового статусу особи, яка підлягала усиновленню, на два основні різновиди – adoptio та adrogatio. Перший передбачав можливість передачі молодших дітей під опіку сімей та владу pater familias – фактично переміщуючи їх з однієї сім'ї до іншої, в той час як другий був актом усиновлення повнолітньої особи (homo sui iuris), яка не перебувала під батьківською владою або сама мала статус paterfamilias [5, с. 172]. По-третє, саме в період античності набули свого становлення та розвитку інститути опіки (tutela) та піклування (curatela) як основні альтернативні форми охорони й захисту прав дітей, що залишились без батьків. Як вказують дослідники, tutela стосувалася сиріт, які не досягли статевої зрілості, а також жінок, тоді як cura застосовувалася до осіб, які перевищили цей вік, але не досягли 25 років, а також до душевнохворих і марнотратників. Первісна мета опіки – збереження майна – чітко простежується у нормі, за якою опіка над неповнолітнім (impubes) після смерті pater familias переходила до найближчого чоловіка-агната (родича по чоловічій лінії) як tutor legitimus, тобто законного опікуна. Водночас уже в Зако-

нах XII таблиць передбачалася можливість призначення опікуна батьком за заповітом, а у разі відсутності такого призначення опікун визначався магістратом [6]. Таким чином, варто констатувати розширення легальних форм піклування про дітей-сиріт у період античності та поступове ускладнення механізмів правового регулювання відповідних відносин, що відображалось у чіткій диференціації підстав, суб'єктного складу та порядку реалізації тих чи інших форм піклування про сиріт.

Виходячи із вищезазначеного, можемо зробити декілька висновків стосовно особливостей піклування про дітей в епоху Стародавнього Риму (VIII – I ст. до н.е.). По-перше, правове та фактичне становище дітей у цей період залишалося вкрай складним, що знаходило свій прояв у легалізації та популяризації практик залишення небажаних немовлят, а також у підпорядкованості дитини абсолютній владі домовладики, що свідчить про відсутність сприйняття дитини як самостійного суб'єкта права. По-друге, незважаючи на зростання ролі публічної та громадської підтримки дітей загиблих, остання характеризувалась переважно прагматичною спрямованість та була зумовлена інтересами підтримання військового й демографічного потенціалу, а не гуманістичними міркуваннями. По-третє, у правовій системі Стародавнього Риму простежується подальша інституціоналізація відносин у сфері влаштування дітей, зокрема через закріплення інституту усиновлення, який набуває чіткої правової регламентації та диференціації залежно від статусу усиновлюваної особи. По-четверте, система піклування про сиріт розширилася за рахунок виникнення та розвитку інститутів опіки (tutela) та піклування (curatela), які забезпечували правове врегулювання відносин щодо захисту осіб, що не могли самостійно реалізовувати свої права, зокрема, дітей. Водночас їх основне призначення полягало передусім у забезпеченні майнових інтересів підопічного та гарантуванні інтересів агнатичної сім'ї, що свідчить про домінування майново-правового підходу у цій сфері.

У контексті досліджуваного історичного періоду неможливо не згадати й про виникнення інституту патронату, який, між тим, із позицій римського права мав суттєво відмінну правову природу порівняно із його сучасним розумінням. З цього приводу зазначимо, що патрон (від лат. patronus – захисник, покровитель, заступник) у Стародавньому Римі був особою, яка надавала допомогу та захист іншому, як римському громадянину, так і неримлянину, унаслідок чого останній набував статусу клієнта. Натомість клієнти зобов'язувалися виявляти до своїх патронів повагу, шану та надавати різного роду послуги, що могли включати як особисте обслуговування, так і політичну підтримку [7].

Такі відносини набули свого нормативного закріплення ще у V ст. до н.е. в положеннях Законів XII таблиць, що свідчить про їхню значущість для суспільної організації давньоримської держави. Зокрема, звільнені раби автоматично набували статусу клієнтів своїх колишніх власників, що забезпечувало збереження залежності навіть після формального звільнення та сприяло відтворенню ієрархічної структури суспільства. У межах зазначених відносин патрон був зобов'язаний надавати своєму клієнтові всебічну підтримку, яка могла проявлятися як у правовій сфері, так і у матеріальному забезпеченні, яке з часом набувало форми грошових виплат (sportula). Водночас клієнт перебував у становищі залежності, що зумовлювало обов'язок виявляти повагу до патрона, регулярно відвідувати його зранку (salutatio), а також надавати йому підтримку у приватному та публічному житті. Особливого значення набувала політична складова таких відносин, оскільки вплив патрона на своїх клієнтів відігравав суттєву роль у процесі голосування на народних зборах у період Республіки, що перетворювало патронат на важливий інструмент політичної мобілізації [8]. Разом з тим, як зазначає Т. Міллер, патронат міг поширюватися і на сферу сімейних відносин, опосередковуючи в патрона виникнення специфічних обов'язків. Так, якщо звільнена особа помирала, залишаючи дітей, але не

мала родичів, які мали статус громадян, опіка над її неповнолітніми дітьми покладалася на патрона – римського громадянина, який раніше звільнив її з рабства [9, с. 32–33].

Загалом зауважимо, що інститут античного патронату в контексті саме сімейно-правових відносин є малодослідженим, що в цілому не викликає подиву з огляду на його здебільшого соціально-політичну природу та вторинний характер щодо власне сімейних інститутів. Так, у римській правовій системі основний фокус був зосереджений на врегулюванні відносин, пов'язаних із владою домовладики, спадкуванням і майновими правами, тоді як питання особистого піклування про дітей не складали самостійного предмета правового регулювання в межах патронатних відносин. Разом з тим знаходимо дані про те, що патронат в епоху Римської імперії справді слугував формою піклування про дітей, які залишились без батьків. Зокрема, як вказує Г. Джанні, у цьому контексті йдеться про так зване фіктивне споріднення між tatae, яких авторка інтерпретує як чоловіків-доглядачів за дітьми, та дітьми, про яких вони піклувалися, із акцентом на їхню роль своєрідних «замінних» батьків. Дослідниця зазначає, що термін «tata» може використовуватися для позначення колишнього господаря (patronus), а інколи – навіть біологічного батька або діда. Якщо розуміти tata як позначення соціальної ролі, яку могли виконувати різні особи, то функцію доглядача могла здійснювати як близька родичка чи родич, так і особа поза межами нуклеарної сім'ї. Досліджуючи римські дитячі епітафії (надгробні написи), Г. Джанні стверджує, що на деяких із них були слова «mater» і «tata». Можна припустити, що з огляду на відсутність згадки про pater, особу, позначену як tata, слід ідентифікувати як батька. Водночас дослідниця розмірковує, що «відсутність симетрії у використанні термінів mater і tata – замість очікуваної пари mater і pater (або mamma і tata) – викликає певне здивування. За відсутності помилки різьбяра текст напису, очевидно, відображає волю тих, хто його замовив, що ставить питання: чому для позначення одного з батьків використано традиційний термін (mater), а для іншого – так званий дитячий (tata)? Найбільш обґрунтованим видається припущення, що термін tata у цьому випадку, як і в інших, позначає доглядача – чоловіка, якому дитина могла довіряти та який забезпечував їй догляд, підтримку і захист. Варто зазначити, що втрата одного з батьків у давньому світі не була рідкісним явищем, що, своєю чергою, зумовлювало поширення альтернативних форм догляду за дітьми [10, с. 101; с. 127].

Схожої позиції дотримуються й інші зарубіжні дослідники, які поряд із tata і patronus згадують термін «alumnus», що стосується дитини. У латинській літературі термін «alumnus» майже повсюдно використовується для позначення дітей, які перебували на утриманні та вихованні інших осіб, зокрема підкинутих або знайдених дітей, незалежно від того, чи були вони виховані зі статусом вільної особи чи раба. Alumnus не становив юридичної категорії: хоча alumni досить часто згадуються у правових текстах, цей термін ніде не отримує визначення з точки зору правового статусу, прав чи обов'язків. Відтак у всіх наявних джерелах – епіграфічних, правових і літературних – простежується багатовимірна картина становища та ролі alumni. Частина з них виконувала функції слуг, інші сприймалися як діти, а в окремих випадках поєднували обидва статуси. Деяких використовували як гладіаторів, однак значна кількість alumni згодом отримувала свободу або була усиновлена. Водночас у низці декламацій прийомні батьки прямо заявляють про свої юридичні та моральні права, подібні до прав біологічних батьків, хоча при цьому не стверджують, що формально здійснили усиновлення alumnus [11, с. 119].

Також знаходимо свідчення про те, що як серед римського, так і германського населення впродовж раннього середньовіччя була поширена практика виховання чужих дітей за плату. Інтерес викликає наступна норма римського права: «Якщо хтось приймає дитину від її батьків для виховання, він має право вимагати за це оплату в роз-

мірі одного соліда на рік за кожен рік до досягнення дитиною десятирічного віку. Після цього жодна подальша оплата не передбачається, оскільки дитина вже може відпрацювати своє утримання власною працею. Якщо ж вона відмовляється сплатити необхідну суму, то залишається в залежності від особи, яка її утримувала». Як стверджував Дж. Босвел, це своєрідне положення фактично дозволяло передати дитину іншій особі для виховання за встановлену законом відносно невелику плату та без подальшої відповідальності за її долю. Враховуючи розмір цієї плати, навіть сім'ї з обмеженими ресурсами могли собі це дозволити. При цьому, як вказував дослідник, вихователями могли бути як подружня пара, так і особи, які не були родичами та не перебували у шлюбі між собою [11, с. 206]. Таким чином, йдеться про своєрідну приватну систему «виховання в іншій сім'ї», яка певною мірою нагадує сучасні моделі передання дітей на виховання за винагороду. Водночас сам текст визнає такі відносини юридичною формою залишення дитини, що свідчить про складний і суперечливий характер регулювання відповідних практик у цей період.

З огляду на викладене, є підстави для низки важливих висновків у контексті досліджуваної тематики. По-перше, зауважимо, що у період античності, попри подальше утвердження усиновлення як найбільш давньої та традиційної форми піклування про дітей, які залишились без батьків, свого розвитку набувають альтернативні форми їх виховання – опіка та піклування, які характеризувались особливими процедурами та умовами здійснення у порівнянні з усиновленням.

По-друге, саме в епоху давньоримського права бере свій початок становлення інституту патронату, однак у кардинально відмінному від сучасного розумінні, адже первісно він виник та сформувався як система соціально-правових зв'язків між покровителем і клієнтом, спрямована на забезпечення взаємних зобов'язань і підтримки, а не на захист прав та інтересів дитини. Водночас, як випливає з наведених прикладів, у межах цієї системи вже простежуються окремі елементи, пов'язані з покладенням на патрона обов'язків щодо опіки над дітьми, що дозволяє розглядати їх як віддалені історико-правові передумови формування сучасного інституту патронату над дитиною. Такі відносини характеризувалися ієрархічністю та залежністю, будучи складовою ширшої системи соціальної організації, у межах якої визначальними залишалися інтереси патрона, його соціальний статус і політичний вплив.

По-третє, поряд із формалізованими правовими інститутами у римському та ранньосередньовічному суспільстві існували й гнучкі позаправові форми піклування про дітей, які не мали чіткого нормативного закріплення, проте фактично виконували відповідні соціальні функції. До таких форм належали, зокрема, відносини фіктивного споріднення, які розвивалися у тому числі й у межах інституту патронату, а також практика передання дітей на виховання іншим особам, інколи за винагороду. Зазначені явища свідчать про поступове розширення уявлень про можливі моделі догляду за дітьми поза межами біологічної сім'ї та формування підґрунтя для подальшої інституціоналізації таких відносин. Водночас відсутність чітких правових гарантій і визначеного статусу дитини у межах таких моделей обумовлювала їхню нестабільність і залежність від соціального становища та волі осіб, які здійснювали піклування.

Разом із тим, є підстави для твердження, що сама ідея персоналізованого заступництва та відповідальності однієї особи за іншу, а також надання їй підтримки в різних сферах життєдіяльності створила підґрунтя для подальшого розвитку більш гуманізованих форм піклування. У процесі історичної еволюції зазначені елементи поступово трансформувалися, набуваючи нового змістовного наповнення та спрямованості, що зрештою й стало основою для формування сучасного інституту патронату над дитиною як особливої форми сімейного влаштування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Slingerland W. H. Child Placing in Families. New York: Russell Sage Foundation, 1918. Pp. 261. URL: https://www.russellsage.org/sites/default/files/ Slingerland_Child%20Placing_0.pdf (дата звернення: 22.06.2026).

2. Fitzgerald J. T. Orphans in Mediterranean antiquity and early Christianity. *Acta Theologica.* 2016. 23. 29–48. URL: https://scielo.org.za/scielo.php? script=sci_arttext&pid=S1015-87582016000200003 (дата звернення: 22.06.2026).

3. Why Did the Ancient Romans Sell and Abandon Their Children? https://medium.com/@ancient.rome/why-did-the-ancient-romans-sell-and-abandon-their-children-eefc055d8db9 (дата звернення: 22.06.2026).

4. Kane Sammut Henwood. Adoptio and Adrogatio: A Comparative Analysis of the Twin Institutes in Roman Law. 2025. URL: https://www.ghsl.org/wp-content/uploads/2025/10/Adoptio-and-Adrogatio-A-Comparative-Analysis-of-the-Twin-Institutes-in-Roman-Law.pdf (дата звернення: 22.06.2026).

5. Eugena Bisha. Adoption in Ancient Times. Section 17. Science of law. European Science Review. 2015. 9–10. 172–73.

6. Berger Adolf, Barry Nicholas, and Susan M Treggiari, 'guardianship, Roman' (7 Mar. 2016), in Lucy Grig (ed.), Oxford Classical Dictionary (New York, NY, online edn, Oxford Academic, 15 July 2015). URL: https://academic.oup.com/edited-volume/61673/chapter-abstract/548202546? redirectedFrom=fulltext (дата звернення: 22.06.2026).

7. Momigliano Arnaldo, and Tim Cornell, 'patronus' (7 Mar. 2016), in Lucy Grig (ed.), Oxford Classical Dictionary (New York, NY, online edn, Oxford Academic, 15 July 2015). URL: https://academic.oup.com/edited-volume/61673/ chapter-abstract/549687409?redirectedFrom=fulltext#549687409 (дата звернення: 22.06.2026).

8. Britannica Editors. «clientship». Encyclopedia Britannica, 5 Jan. 2026. URL: https://www.britannica.com/topic/clientship (дата звернення: 22.06.2026).

9. Miller, Timothy S.. The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire. Washington: The Catholic University of America Press, 2003.

10. Gianni, Gaia. All in the Family: Childhood and Fictive Kinship in Roman Society. University of Michigan Press, 2025. MLA (9th ed.). Pp. 96-153. URL: https://www.jstor.org/content/pdf/oa_chapter_monograph/10.3998/mpub.12705608.9.pdf?refreqid=fastly-default%3Ad3b7e39d8eb38610e75bb47cc3aa48af&ab_ segments=&initiator=&acceptTC=1 (дата звернення: 11.05.2026).

11. John Boswell. The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance, New York: Pantheon Books, 1988. Pp. xviii, 488. URL: https://dokumen.pub/qdownload/the-kindness-of-strangers-the-abandonment-of-children-in-western-europe-from-late-antiquity-to-the-renaissance-0394572408-9780394572406.html (дата звернення: 20.05.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 24.06.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.07.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 26.08.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД РЕЗУЛЬТАТІВ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІТЬ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ У ЗАБЕЗПЕЧЕНІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ» І РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ (М. КИЇВ, 12 БЕРЕЗНЯ 2026 РОКУ)[1]

У Інституті правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, 12 березня 2026 року, відбулася міжнародна науково-практична конференція «Інституційна спроможність органів публічної влади у забезпеченні сталого розвитку України». Конференція стала авторитетним міждисциплінарним майданчиком для обговорення актуальних проблем розвитку публічної влади, до якого долучилися представники академічної науки, судової влади, органів державної влади, місцевого самоврядування, дипломатичної служби, практикуючі юристи і аспіранти. Такий склад учасників засвідчив актуальність порушеної проблематики і необхідність наукового осмислення викликів, що постали перед Україною.

На сьогодні наша країна перебуває на шляху державних трансформацій, що обтяжені боротьбою із повномасштабною збройною агресією та зобов'язують інституційні органи одночасно долати комплекс екзистенційних викликів: розробляти політику повоєнного відновлення, завершувати інтеграцією до ЄС і не відступати від реалізації Глобальних цілей сталого розвитку. Воєнний стан створив виняткові умови для функціонування органів державної влади, актуалізувавши питання безпеки, адаптивності та спроможності державних інституцій забезпечувати сталий розвиток у повоєнний період. Руйнування критичної та цивільної інфраструктури, дестабілізація економіки й ринку праці, демографічна криза, масштабна внутрішня та зовнішня міграція формують передумови для пошуку науково обґрунтованих рішень модернізації діяльності органів публічної влади.

За цих умов особливої актуальності набуває проблема інституційної спроможності органів публічної влади, оскільки саме від здатності державних інституцій ефективно здійснювати свої повноваження, адаптуватися до кризових викликів, забезпечувати безперервність публічного управління, гарантувати права людини та реалізовувати державну політику залежить стійкість держави, її конкурентоспроможність і сталий розвиток.

Проблематика інституційної спроможності сьогодні виходить за межі традиційного розуміння організаційної ефективності державного апарату. Вона дедалі більше розглядається як комплексна міжгалузева категорія, що інтегрує правові, організаційні, кадрові, фінансові, інформаційні, цифрові та безпекові складові функціонування публічної влади. Дослідження інституційної спроможності набуло статусу одного з ключових напрямів сучасної юридичної науки, адже охоплює практично всі сфери реалізації функцій держави – від правотворчості й судочинства до соціальної політики, цифрової трансформації, екологічного врядування та міжнародного співробітництва.

[1] Огляд здійснено за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції Інституційна спроможність органів публічної влади у забезпеченні сталого розвитку України : збірник матеріалів (м. Київ, 12 березня 2026 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2026. 344 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf_Instytutsijna_spromozhnist_A5_DRUK_b842013b_4a26_49d0_a7c2.pdf (дата звернення: 20.06.2026).

Під час роботи конференції було обговорено широкий спектр питань: від філософсько-правових засад правотворчості до механізмів реалізації соціальної, економічної, екологічної, оборонної та інформаційної політики. Представлені доповіді та наукові тези учасників конференції відобразили сучасний стан досліджень у сфері інституційної спроможності, окреслили основні тенденції розвитку юридичної науки і сформували комплекс пропозицій щодо вдосконалення правового забезпечення сталого розвитку України в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Учасники конференції наголосили на багатоаспектному характері інституційної спроможності, яка визначає реальну здатність державних інституцій виконувати свої функції навіть в умовах екзистенційних загроз. Водночас, незважаючи на різноманітність тематики, всі представлені дослідження виходили із розуміння інституційної спроможності як комплексної характеристики функціонування органів публічної влади.

У ході роботи конференції було виокремлено сім ключових дослідницьких напрямів, кожен із яких містить аналіз окремих результатів досліджень учасників, що можуть стати предметом подальшого розвитку законодавства чи наукової думки у відповідній сфері.

Перший дослідницький напрям спрямував роботу учасників конференції на актуалізацію питання інституційної спроможності держави у соціальній сфері та сфері захисту прав людини. Учасники конференції наголосили на необхідності впровадження національного стандарту доступного житла, що має стати основою для комплексної державної житлової політики, особливо для внутрішньо переміщених осіб та осіб, які втратили житло через війну. Акцентовано, що інституційна спроможність органів публічної влади у цій сфері проявляється у здатності законодавчо затвердити стандарт, організаційно координувати його виконання та контролювати дотримання вимог на місцях, а також забезпечувати синергію державного та регіонального рівнів житлової політики.

Розглянуто питання інституційного механізму захисту прав внутрішньо переміщених осіб як комплексну, багаторівневу систему органів державної влади, місцевого самоврядування, спеціалізованих інституцій та процедур. Підкреслено, що ефективний захист прав ВПО є не лише елементом соціальної політики, а складовою правової стійкості України, яка демонструє здатність держави гарантувати права людини навіть у період воєнного стану. Особливу увагу приділено цифровізації процедур, зокрема через платформу «Дія», що забезпечує прозорість, доступність та ефективність адміністрування соціальних виплат.

Значний науковий інтерес мали питання соціальної стійкості як виміру сталого розвитку. Визначено, що соціальна стійкість має розглядатися як окремий елемент національної стійкості, який забезпечує готовність держави до соціального захисту громадян у кризових і загрозливих ситуаціях, безперебійного розвитку людського капіталу та зміцнення спроможності громад. Наголошувалось на необхідності модернізації соціальної політики через впровадження політики потреб, створення інклюзивного, безбар'єрного суспільства та розбудови ринку праці, адаптивного до використання цифрових технологій.

Окремим предметом обговорення стали конституційні гарантії дотримання прав людини в умовах воєнного стану. Визначено необхідність розмежування правомірних обмежень, спрямованих на забезпечення суспільно-корисного блага – безпеки держави, та неприпустимості зловживань з боку посадових осіб. Зазначено, що стійкість гарантій неможлива без належної комунікації держави з громадянами, особливо в умовах воєнного часу, коли люди мають розуміти, які саме обмеження запроваджено, чому, на який строк та як реалізувати право на допомогу й оскарження рішень.

Одним із аспектів інституційної спроможності органів публічної влади є забезпечення прав жінок в умовах воєнних викликів та сталого розвитку. Актуалізоване питання, визначено як одним із ключових показників ефективності функ-

ціонування демократичної держави та рівня інституційної спроможності органів публічної влади. Важливим напрямом підвищення такої спроможності є інтеграція принципів гендерної рівності у всі сфери публічної політики відповідно до міжнародних зобов'язань України та Цілей сталого розвитку.

Центр уваги другого дослідницького напряму зосередився на обговоренні проблемних питань правотворчої діяльності, публічного адміністрування та місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. Обґрунтовано, що правотворча діяльність центральних органів виконавчої влади є чинником інституційної стійкості та зазначено, що в умовах воєнного стану оперативне та якісне нормативне забезпечення бюджетних, податкових та митних процесів є критичним для фінансової стабільності держави. Водночас, на думку науковців, наголошено на необхідності дотримання принципів правової визначеності, законності та узгодженості з актами вищої юридичної сили, оскільки нестабільність нормативного регулювання може негативно впливати на інституційну стійкість публічної влади та рівень довіри до неї.

Значну увагу приділено прогностичному підходу у правотворчій діяльності як чиннику забезпечення сталого розвитку України. Учасники конференції обговорили той факт, що правотворча діяльність не може обмежуватися лише реагуванням на вже існуючі суспільні відносини, а повинна враховувати перспективи їх розвитку, передбачати можливі ризики та формувати правові механізми їх запобігання. У цьому контексті важливого значення набуває юридичне прогнозування як складова правотворчої діяльності, зокрема, розроблення прогнозних документів публічної політики, що визначають перспективне правове регулювання суспільних відносин.

Наукова дискусія також торкнулася питань інституційної спроможності органів місцевого самоврядування. В межах окресленої проблематики було визначено низку системних проблем, зокрема: недостатнє ресурсне забезпечення громад, неврегульованість територіальної основи місцевого самоврядування, відсутність власних виконавчих органів у районних та обласних рад, наявність політичного та економічного двовладдя на місцевому рівні. Виснувалося, що подальше посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування потребує вдосконалення конституційно-правових засад організації місцевої влади, чіткого розмежування повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також розвитку законодавства у сфері муніципального управління.

Третій дослідницький напрям був поширений на опрацювання проблем у сфері запобігання та протидії корупції. Проведений аналіз показав, що в сучасних умовах корупція є однією з головних загроз інституційній спроможності органів державної влади. Визначено, що чинний підхід до боротьби з корупцією, який зводиться переважно до удосконалення системи антикорупційних органів та правової заборони, є недостатньо ефективним, оскільки це боротьба з наслідками, а не з причинами корупції. В результаті обґрунтовано необхідність переходу до соціально-детермінованого підходу, що передбачає з'ясування причин та умов корупції та застосування для кожної з них ефективних методів нейтралізації, включаючи заходи психологічного, політичного, ідеологічного та організаційного характеру.

Особливий інтерес викликала проблематика «політичної корупції» як загрозу інституційній спроможності органів державної влади. Виокремлено напрями діяльності організованих злочинних угруповань у політичній сфері, зокрема: встановлення корумпованих зв'язків на всіх рівнях державної влади, просування своїх кандидатів у депутати та органи виконавчої влади, формування підконтрольних політичних партій, залякування та дискредитація політиків, дестабілізація соціально-політичної ситуації. Резюмовано, що більшість кримінальних правопорушень вчиняються у сфері економіки та пов'язані з корупцією, а до складу організованих злочинних угруповань нерідко

рекрутуються державні службовці високого рангу.

Четвертий дослідницький напрям зосередив увагу учасників конференції на інституційній спроможності судової влади та філософсько-правових засадах правотворчості. Досліджено питання еволюції професійно-правової свідомості суддів, яка в сучасних умовах формується як комплексне поняття, що охоплює професійні знання та сукупність внутрішніх переконань правового, соціального, культурологічного, психологічного, емоційного характеру. Поряд з цим наголошено, що професійна правосвідомість суддів є фундаментом судової правотворчості, яка формує правові позиції у вигляді «словесно-правових формул», що створюються найвищим судовим органом та слугують зразком для подальшого правозастосування.

Представлені дослідження переконливо доводять важливу роль Верховного Суду в уніфікації судової практики як чинника інституційної спроможності судової влади. Визначено, що правові позиції Верховного Суду фактично виступають орієнтиром для судів нижчих інстанцій, сприяючи виробленню єдиного підходу до застосування норм матеріального та процесуального права. Водночас учасники конференції звернули увагу на те, що чинна модель реалізації цієї функції у Верховному Суді, зокрема обмеженість повноважень щодо узагальнення судової практики, об'єктивно звужує можливості повного та системного впливу на формування єдиної правозастосовної практики.

П'ятий дослідницький напрям охопив широкий спектр питань правового забезпечення цифровізації, екологічної безпеки, фінансової та інформаційної безпеки. Особливий інтерес викликало питання розвитку законодавства у сфері цифровізації трудових відносин та необхідності встановлення правових меж цифрового контролю роботодавця, гарантування права працівника на приватність та запобігання зловживанням цифровими інструментами контролю праці. Дослідження ґрунтується на практиці Європейського суду з прав людини, який визначив критерії допустимості цифрового моніторингу роботодавцем дій працівника, необхідність попереднього інформування працівника, пропорційність втручання та наявність ефективних гарантій судового захисту.

Значну увагу приділено інституційній спроможності органів публічної влади у сфері забезпечення екологічної безпеки. Визначено, що інституційне об'єднання функцій у сфері охорони довкілля з економічними сектором створює низку структурних обмежень, зокрема, ризик зміщення пріоритетів, втрату функціональної автономії екологічної політики, зниження управлінської спеціалізації та послаблення регуляторної спроможності. Наголошено на необхідності збереження регуляторної автономії екологічних функцій та забезпечення належного рівня інституційної незалежності рішень, спрямованих на запобігання довгостроковим екологічним загрозам.

Науковий інтерес учасників було спрямовано до обговорення питань правової характеристики основних суб'єктів публічної фінансової діяльності, від яких залежить забезпечення фінансової безпеки держави. Акцентовано, що забезпечення фінансової безпеки держави є публічною діяльністю, що має реалізовуватися з дотриманням принципу верховенства права.

Розглянуто також концептуальні підходи до розвитку законодавства України у сфері інформаційної безпеки як чинника інституційної спроможності органів публічної влади. Визначено, що сучасний стан нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки характеризується певною недосконалістю, оскільки чинні акти не утворюють цілісної системи правового регулювання, а понятійний апарат не є уніфікованим, що призводить до дублювання повноважень між органами державної влади та ускладнює формування єдиної державної політики. Перспективним напрямом розвитку законодавства є ухвалення системоутворювального Закону України «Про інформаційну безпеку».

Наукові результати у межах шостого дослідницького напряму стосувалися

інституційної спроможності у сфері реалізації спадкових прав. Запропоновано розглядати інституційну спроможність органів публічної влади у забезпеченні реалізації спадкових прав в умовах воєнного стану як складову сталого розвитку України. Встановлено, що реалізація спадкових прав в умовах воєнного стану є індикатором інституційної спроможності держави, оскільки система нотаріату, суди та органи юстиції, здатні гарантувати спадкові права навіть в умовах війни, свідчать про високий рівень інституційної стійкості.

У межах сьомого дослідницького напряму порушено питання національної стійкості, міжнародно-правових засад сталого розвитку та ролі публічного управління. Важливим результатом конференції є дослідження національної стійкості як правової категорії, де визначено її поняття, структуру та фактори забезпечення. Відмічено, що формування державної політики у сфері забезпечення національної стійкості потребує здійснення комплексу організаційно-правових, фінансових, культурно-виховних та інших заходів, серед яких особливої ваги набувають питання нормативно-правового забезпечення національної стійкості на основі конституційних норм-принципів.

Окрему увагу було приділено міжнародно-правовій основі механізму забезпечення сталого розвитку в умовах протидії агресії, порушень миру і безпеки. Наголошено на необхідності консолідації зусиль міжнародної співпраці, уповноважених суб'єктів міжнародної правотворчості, розширення їх складу з метою визначення відповідних правових рамок, міжнародних стандартів, встановлення справедливої відповідальності за порушення загальновизнаних цивілізаційних цінностей. Відзначено, що агресія як найбільше зло XXI століття демонструє багатовимірність, яка зумовлює доцільність трансформації міжнародно-правової основи механізму забезпечення сталого розвитку.

За результатами конференції варто виділити основні напрями сучасних наукових досліджень інституційної спроможності: розширення змісту поняття інституційної спроможності; інтеграція концепції сталого розвитку у всі напрями публічного управління; посилення ролі цифровізації; орієнтація на європейські стандарти; формування правових механізмів повоєнного відновлення.

Підсумовуючи роботу конференції, учасники дійшли низки концептуальних висновків.

По-перше, інституційна спроможність органів публічної влади є комплексною категорією, що охоплює правові, організаційні, кадрові, фінансові та технологічні аспекти діяльності державних інституцій. Вона визначає здатність органів влади ефективно формувати та реалізовувати державну політику, забезпечувати верховенство права та досягати стратегічних цілей сталого розвитку навіть в умовах екзистенційних загроз. Інституційна спроможність проявляється у здатності державних інституцій до адаптації, модернізації та впровадження ефективних управлінських практик, що є критично важливим у період повоєнного відновлення.

По-друге, забезпечення сталого розвитку в умовах повоєнного відновлення неможливе без системного оновлення функцій держави, зокрема, соціальної, економічної, оборонної, екологічної, правозахисної та інформаційної. Учасники конференції дійшли згоди, що модернізація державного управління має стати запорукою забезпечення її стабільного розвитку, створення гідних умов життя та зміцнення позицій України на міжнародній арені. Особливого значення набуває адаптація функцій держави до європейських стандартів управління, імплементація принципів прозорості, ефективності, підзвітності та орієнтації публічної політики на потреби громадян.

По-третє, серед ключових викликів на шляху посилення інституційної спроможності виокремлено: системну корупцію, низький рівень довіри до політичних інститутів, недосконалість виборчого законодавства, недостатнє фінансове та кадрове забезпечення органів місцевого самоврядування, надмірну бюрократизацію, недосконалість правового регулювання у сфері інформаційної безпеки та екологічного управління, а також

обмеженість повноважень судової влади у сфері узагальнення судової практики.

По-четверте, перспективними напрямами досліджень є: розроблення науково обґрунтованих моделей модернізації системи державного управління з урахуванням національних особливостей та найкращих світових практик; удосконалення механізмів правової експертизи та юридичного прогнозування; дослідження впливу цифрових технологій, зокрема, штучного інтелекту, на діяльність органів публічної влади; аналіз міжнародного досвіду посилення інституційної спроможності у сфері внутрішньої безпеки, екологічного управління та публічних послуг; розробка дієвих антикорупційних механізмів на основі соціально-детермінованого підходу; вивчення проблематики захисту прав людини в кризових умовах, зокрема, прав внутрішньо переміщених осіб, жінок, дітей та інших вразливих категорій населення.

За результатами роботи міжнародної науково-практичної конференції сформульовано рекомендації органам публічної влади, суб'єктам правотворчої діяльності та науковим установам, спрямовані на підвищення інституційної спроможності задля забезпечення сталого розвитку України та повоєнного відновлення.

У сфері правотворчої діяльності:

– забезпечити системне впровадження прогностичного підходу, зокрема, розроблення Наукової концепції розвитку законодавства України відповідно до статті 22 Закону України «Про правотворчу діяльність», а також прогнозних документів публічної політики, що визначають перспективне правове регулювання суспільних відносин;

– удосконалити процес правової експертизи проєктів нормативно-правових актів з урахуванням оцінки їх впливу на суспільні відносини в довгостроковій перспективі, що дасть змогу запобігти низькій ефективності національного законодавства;

– адаптувати національне законодавство до права ЄС, зокрема, шляхом підготовки постатейних таблиць відповідності до кожного проєкту нормативно-правового акта, а також забезпечити належний кадровий ресурс та офіційний переклад правових актів ЄС українською мовою.

У сфері публічного адміністрування та місцевого самоврядування:

– продовжити реформу децентралізації, забезпечивши чітке розмежування повноважень між центральними та місцевими органами влади, а також належне фінансове та кадрове забезпечення територіальних громад;

– завершити адміністративно-територіальну реформу, визначивши територіальну основу місцевого самоврядування та закріпивши поняття «громада» як базової територіальної одиниці;

– надати районним та обласним радам власні виконавчі органи, ліквідувавши дисбаланс між представницькими органами регіонального рівня та місцевими державними адміністраціями;

– оптимізувати структуру державного апарату, усунувши дублювання функцій та надмірну бюрократизацію;

– трансформувати контрольно-наглядову функцію держави в контрольно-координаційну для забезпечення гнучкості та оперативності реагування на нові виклики.

У сфері запобігання та протидії корупції:

– перейти від переважно репресивних методів боротьби з корупцією до соціально-детермінованого підходу, що передбачає з'ясування причин та умов, які сприяють корупційним проявам, та застосування для кожної з них ефективних методів нейтралізації;

– провести оптимізацію кількості державних чиновників та структури центральних органів виконавчої влади, розглянувши можливість скорочення кількості міністерств та ліквідації дублюючих функцій;

– впровадити політику доброчесності в органах державної влади та вдосконалити антикорупційне законодавство, зокрема, шляхом запровадження ефективних виборчих цензів та реформування виборчої системи.

У сфері соціальної політики та захисту прав людини:

– розробити та впровадити національний стандарт доступного житла з урахуванням потреб внутрішньо переміщених

осіб та осіб, які втратили житло через війну, забезпечивши поєднання зусиль на національному та місцевому рівнях;

– визначити соціальну стійкість як окремий елемент національної стійкості з відповідним нормативним та інституційним забезпеченням, що передбачає готовність держави до соціального захисту громадян у кризових ситуаціях;

– посилити соціальну функцію держави шляхом модернізації соціальної політики відповідно до європейських стандартів, впровадження політики потреб, створення інклюзивного, безбар'єрного суспільства та розбудови ринку праці, адаптивного до використання цифрових технологій;

– забезпечити дотримання конституційних гарантій прав людини в умовах воєнного стану, розмежувавши правомірні обмеження, спрямовані на забезпечення безпеки держави, та неприпустимість зловживань з боку посадових осіб.

У сфері судочинства та правоохоронної діяльності:

– законодавчо закріпити за касаційними судами повноваження щодо узагальнення судової практики з метою забезпечення єдності правозастосування, передбачуваності судових рішень та підвищення інституційної спроможності судової влади загалом;

– забезпечити подальший розвиток інституту суду присяжних як демократично-правового інституту судової влади, що опосередковує взаємодію держави та громадянського суспільства;

– модернізувати органи правопорядку з урахуванням потреб територіальних громад, забезпечивши поетапну відмову від виконання невластивих функцій та усунення дублювання повноважень.

У сфері цифрової трансформації, інформаційної та екологічної безпеки:

– ухвалити системоутворюючий Закон України «Про інформаційну безпеку», який визначив би основні принципи державної політики у цій сфері, систему суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки та механізми їх взаємодії;

– вдосконалити правове забезпечення цифрової трансформації управлінських процесів, у тому числі застосування штучного інтелекту в діяльності органів публічної влади, з дотриманням принципів усвідомленого застосування результатів обробки даних, захисту службової інформації та підвищення інформаційної компетентності державних службовців;

– зберегти регуляторну автономію екологічних функцій, забезпечивши належний рівень інституційної незалежності рішень, спрямованих на запобігання довгостроковим екологічним загрозам, особливо у сфері управління відходами руйнувань.

У сфері міжнародної інтеграції та національної безпеки:

– забезпечити подальший розвиток оборонної функції держави з огляду на досвід провідних країн НАТО та ЄС, зокрема, шляхом систематизації законодавства у сфері оборони та розроблення Концепції національної безпеки та оборони України;

– активізувати участь України у міжнародних форумах, зокрема, Конгресах ООН з попередження злочинності та кримінального правосуддя, для актуалізації проблематики воєнних злочинів та формування нових міжнародних підходів до їх попередження, розслідування та покарання;

– гармонізувати національне законодавство з правом ЄС у сфері публічних послуг, у тому числі через впровадження стандартів корпоративної належної обачності (CSDDD) у діяльність публічних інституцій.

Реалізація цих рекомендацій сприятиме формуванню сильної, ефективної та підзвітної системи публічної влади, здатної забезпечити сталий розвиток України та її успішну європейську інтеграцію. Комплексне впровадження запропонованих заходів створить передумови для подолання кризових явищ, спричинених війною, модернізації державного механізму відповідно до європейських стандартів та формування стійкої, самодостатньої та конкурентоспроможної держави, де верховенство права, людська гідність та сталий розвиток є не деклараціями, а щоденною реальністю.

Узагальнення представлених наукових досліджень зазначеної міжнародної науково-практичної конференції «Інституційна спроможність органів публічної

влади у забезпеченні сталого розвитку України» дозволяє зробити висновок, що сучасна правотворчість дедалі більше орієнтується не лише на нормативне реагування, а й на стратегічне прогнозування сталого суспільного розвитку.

Огляд підготували:
Людмила КУПІНА
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділом публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

Наталія КУШАКОВА-КОСТИЦЬКА
доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

Ольга ГУСАР
кандидат юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

НОТАТКИ

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 3

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп’ютерна верстка • Оксана Іванівна Молодецька

Дата розміщення онлайн: 26.08.2026. Дата друку: 02.09.2026.
Формат 60×84/8. Гарнітура Verdana.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 45,80. Замов. № 0826/663. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.